

JÓKAI ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI
ÖSSZES
MŰVEI

REGÉNYEK

50

A
HÁROM
MÁRVÁNY-
FEJ

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti:

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

REGÉNYEK

50.

JÓKAI MÓR

A HÁROM MÁRVÁNYFEJ

(1887)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1966

Sajtó alá rendezte
OLTVÁNYI AMBRUS

Lektorálta
MOLNÁR JÓZSEF
SZATHMÁRI ISTVÁN

Magy. i. T. B.
88,094.

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966

Printed in Hungary

SZERZŐI ELŐSZÓ

Jól tudom azt, hogy a tisztelt közönség éppen olyan szívesen olvassa a kritikát, mint a regényt: célszerűség tekintetéből mindjárt egyesítettem mind a kettőt: ezáltal kitüntetve tanulmányaimnak mélyen lerakott alapját; feltárva a kútforrásokat, s *lélektani* és *korfestési* magyarázatokkal értelmezve azokat a *rendkívüli* és *lehetetlennek látszó* cseményeket, amik ez elbeszélést hosszúra nyújtani törekedeznek anélkül, hogy a szükségesnél több *archeológiát*, *geognosiát*, *botanikát*, *táj-* és *jelmezleírásokat* vennének igénybe.

Ezáltal megkönnyítem a kritikának a dolgát, és elveszem a kenyerét — ami kettős jó cselekedet.

Tehát:

„Disputa.”

Kritikus. Micsoda inkorrekt cím? „Márványfej”? Fej alatt az organikus test részét értjük. Ha márványból van, akkor már szobor. Tehát helyesen: „Három márvány mellszobor”.

Szerző. Engedelmet kérek, ezek éppen csak „fejek”. Semmi sincs hozzá más. Hogy miért hiányzik náluk a test többi része? Ez az elbeszélés legutolsó lapján lesz olvasható, amit előre elárulni nem lehet — tehát hadd következzék az első fejezet.

I. A HÁROM TŰZES SZENTEK KLASTROMA

Megálljunk!

„Disputa.”

Kritikus. Miféle tűzes szentek? „Fagyosszenteket” ismerünk. Pongrác, Szervác, Bonifác. De tűzes szentek? Kik azok?

Szerző. Ezek a három bibliai férfiak: Zsidrác, Mizsák és Abednégo; akik Nabukodonozor arany bálványa előtt nem akartak térdre borulni, s akiket ezen akaratosságért a „káposztacevést” feltaláló nagy király (dicső ősrünk) a hétszeresen befűtött kemencébe vettetett. (A nagy antiszemita!) És akiknek ebben a nagy tűzben még a hajuk szála sem perzselődött meg. A király kihozatta őket a kemencéből, s mind a hármat babilóniai nemességre emelte.

Kritikus. Ez elhiszem. (Mert muszáj.) Hanem ez még nem elég arra, hogy keresztény szentek legyenek belőlük.

Szerző. Előrebocsátom, hogy az esemény színhelye Dalmácia, s a történet ideje úgy a keresztés háborúk első századára esik. Akkor még nem voltak tisztázva a fogalmak, hogy kik a keresztény, kik a zsidó szentek? Egyébiránt Dávid királyt is szentnek szoktuk nevezni, pedig senki sem kanonizálta, sőt Simeon valósággal szentnek is van nyilvánítva; pedig (kútforrásaim szerint) csakugyan zsidó volt és maradt, holta napjáig.

Kritikus. De hát miért neveztek el egy kolostort éppen Zsidrák, Mizsák és Abednégóruul?

Szerző. Azért, mert ezen tiszteletreméltó áhítatos menedéknek a boltozatai rejték kőkoporsóikban ezen dicső férfiak csontmaradványait, amikhez messze földről (sőt tengerről is) elvándoroltak a hívő népek.

Kritikus. De hát hogyan kerültek Ninivéből Dalmáciába ezeknek a zsidó hitregebeli hősöknek a csontmaradványai: kétezer esztendei földben pihenés után? — Előre kijelentjük, hogy holmi csodatételeket nem fogadunk el: vagy tessék azt írni az elbeszélés alá, hogy „legenda”: akkor más megítélés alá esik; de ha regény, akkor reális, circumstantialis, minuciózus magyarázatot követelünk. Tehát ilyenformán a lorettói és tersatói kápolna szállításmódja ki van zárva.

Szerző. Nem is folyamodom semmiféle csodatételekhez: mindennek urát adom. Tehát: volt a hajdankorban egy hírhedt utazó: Jónás prófétának hitták. Ő találta fel a hajótörés elleni biztosítást, s ő utazott a legelső gőzhajóban. Ő volt a legelső alapító, aki részvényleveleinek gyors pusztulását megérte: akkor még ezeket „töklevélnék” hitták. Egyszer ellátogatott Ninivébe is: előre bejelenteni, hogy jön a nagy „krach”. Ennek a jó szolgálatának a jutalmául nyerte a királytól ajándékba az ez ideig mauzóleumban tartott három híres hazája-fiának a csontjait. Ő azokat hazavitte Jeruzsálembe, ott elrejtette a Gecsemáné kertjében, mikor aztán a keresztes hadak elfoglalták a szent várost, Jónásnak egy dédunokája rávezette őket a becses ereklyékre, s nem kívánt érte semmi jutalmat.

Kritikus. Szerző visszaél a kritikus elnézésével! Hisz ezek mind zöld mesék!

Szerző. Hiszen még nem mondtam el végig. Lakozék abban az időben Raguza falain belől — mely akkoriban igen hatalmas köztársaság vala —, egy gazdag és híres patrícus: név szerint Galeatoris János. Divat volt latin neveket viselni. A család ősei már mint „gályázók” voltak ismeretesek, kik hajóikkal a

Pontusig és a Veres-tengerig eljártak. János maga kiválóan ereklyékkel kereskedett. Egy egész raktára volt ezekből a Borgo Ploccén, amelybe a széles világból mindenünnen szállították a kegyelet által megőrzött kincseket a hitetlenek országaiból, s viszont innen hordták ismét ugyanazokat széjjel az igazhívó népek tartományaiba. Ugyanennél a firmánál vásárolta II. Endre királyunk is azon nagybecsű ereklyéket, amelyeket nevezetes palesztinai hadjáratából hazahozott. Galeatoris Jánosnál (ahogy majd közelebről meg fogjuk ismertetni nagyszerű üzletét) kapható volt mindenféle ereklye, amelyre csak a kegyelet figyelme kiterjedt, duplikátumokban is; sőt a keresettebb cikkek többszörös készletben. — Maga a keresztény vallás még akkor a dalmata partokon a kiforrás és erjedés stádiumában volt, mindenki annyit tett hozzá, s azt választotta ki belőle, ami neki tetszett: lehetett hinni; lehetett tagadni, s a kettőért verekedni; minden város, minden falu, minden kolostor más védszentet választott magának, s annak az ereklyéit a szomszédaitól féltette és védte, mert azoktól várta a boldogságát. Megtörtént pedig, hogy két-három helység is ugyanazokat a szent maradványokat nevezte magáénak, ez nagy viszálykodást szült. Azért az elővigyázóbbak olyanokat választának, akik nem forognak annyira közbeszédben; így jutott a Branta-völgyi kolostornak a „három tüzes szent” —, mind a Galeatoris firma közvetítése által.

Kritikus. Kezd a szeg kitörni a zsákból. Tessék hát leírni a kolostort. Majd a végére tartjuk fenn az észrevételeinket.

★

Szerzetesek és apácák mindenha ki tudták jól választani a legszebb vidékeket, ahová csendes visszavonultságuk hajlékát építsék, ezek közé tartozik a Branta völgye.

Az Adriai-tenger sziklazátonyai őrzik a völgy torkolatát, hajósoktól rettegett tengerfenék van ott, amely nem alkalmas

se halászatra, se osztrigatermelésre; csak egy életmód van itt, mely eltartja az emberét: az aranymosás. A sziklanyelvűek és scogliók között megtorlik a fővény, amit a Branta hegyipatak seper alá magával, s aközött nagy ügyyel-bajjal felkereshetők az apró csillámló szemerkék, amikből a népek bálványisteneit készítik. Odafenn a bércek között bizonyosan gazdag erek vannak a sziklában, amik ontják a latin költők által megénekelt dalmáciai aranyat, hanem ide le már csak a porszemek jutnak. Szegény kenyér, amely meztelenül hagyja a művelőjét. E félvad emberek ott laknak a meredek sziklapart odúiban, számuk egyre apad, testük egyre véznul, nyelvüket rajtuk kívül senki sem érti; az aranyat tőlük vándor kalmárok veszik meg, akik aszalt gyümölcscsel fizetnek, meg zsinegre felfűzött kőkemény-ségű perecfélével.

A Branta, ahol a tengerbe szakad, négy öles zuhatagot képez, s zúgása egész messzeségben visszhangoztatja az erdős völgyet, melynek két oldala gyors menedékességgel emelkedik magasba. Az északi oldalt tölgyerdő fedi, abból a fajból, mely semmi szakában az évnek nem hullatja el a levelét. Valódi óriásai a növényvilágnak, amiknek koronája négy-öt ölnyi magasban kezdődik, s a dereka olyan egyenes, mint egy oszlop, négy ember ölelése át nem éri kerületét; mikor átnéz alattuk a szem, mintha egy templom belsejébe tekintene, amit ős istenek emeltek. A déli hegyoldalát a völgynek ellenben olajfák, szelíd gesztenyék és ciprusok fedik. Legalant az olajfák ezüstszürke lombjaikkal, kék gyümölcseikkel, feljebb a nevetőzöld gesztenyék, csoportos gyümölcsbarkáikkal amikkel keveredik a magasra felnyúló ciprusok sötétzöld obeliszk sudara, mely aztán mind feljebb a többi fajrokonaival, a tujákkal, piniákkal egészen elfoglalja a hegymagaslat ormát. Ezek a fák is vetekednek az átelleni oldal tölgyóriásaival, s a völgy mélyén egymásba borulnak a lombkoronáik.

Csak egy keskeny ösvény vezet a Branta partján fölfelé a völgy mentén, áttérve hol az egyik, hol a másik partra,

ott, ahol a hegyi folyam gázlói vannak; néhol az ösvény a mercedek sziklapárkányra kapaszkodik fel, ahonnan veszedelmes a félrelépés, ahogy ezt a sziklafalba vágott fülkék fogadalmi képecskéi bizonyítják; alant a mélységben egy kőhalom, melyre minden vándor dob egy követ. Valami szerencsétlenül jártnak a sírja talán?

Egy kanyarulatánál a völgynek egyszerre kétfelé nyílik tátongva a hegyvágány, szétrepedt sziklafolyosót mutatva, amelynek csompói és vápái kétfelől egymásba illenek; itt a Branta-patak negyvenöles zuhatagot képez, széttört vízporából örök fehér felhőt képezve a mélyben, melyre ha rásüt a delelő nap: szivárványkoszorú ívlik át egyik partról a másikra. Az ösvény e zuhatag alatt vezet át a búcsújárót; (másnak mi dolga itt?) s onnan aztán száz sziklalépcsőn járdogál fel addig a párkányig, ahonnan a zuhatag aláomlik.

E párkányra felérve aztán térdre borul a vándor: pihenés végett is, de még inkább az áhítattól.

Ott látja maga előtt a „három tüzes szentek kolostorát”

A háttért egy meredek gránit hegyszakadék fogja oly félkörben, mint egy colosæum, melynek szürkés-kék alapjából rikítóan válik ki a kolostor ochra-sárga kövekből épült sima fala; ennek a völgy menetele irányában se ablaka, se ajtaja nem látszik: azok mind a sivár, kopár gránit semmiség felé nyílnak.

A kolostor lankás, meneteles dombon fekszik, mely lassú emelkedéssel haladja meg a Branta zuhatagait, s végre hozzátapad a csaknem fölėje hajló gránitfal egyik oldalához.

Ez a domb maga, mintegy különválva a többi őserdő honias növényzetétől, csupa tropikus fákkal, virágokkal van benöve vadon. A fák alakja, levele, virága, gyümölcse mind oly csodás, ismeretlen, mintha más világrészből került volna ide; vannak köztük olyan fák, amiknek életföltétele egy másik fának a halála: csak veszni induló korhatag faderékéből nőnek elő (valódi metempsychosis a növényvilágban); góliátjai a hagy-

más virágoknak, mik esztendeig készülnek hozzá roppant virágkelyhek kibontásához; gyümölcstermő fák, amik nem ismerik az évszakokat: egyik évenként háromszor terem, a másik másfél évig érleli a gyümölcsét, a harmadik együtt hozza a virágot a gyümölccsel, ismerős gránátalma, narancs, füge egész pagonnyá keveredve; s amit a mérsékelt zóna alatt mint fanyar, kemény vackort ismernek, a birs körtéje itt édessé, zamatossá, puhává érik meg. Magasra emelkednek az örökzöld geszt körül a datolyapálmák lehajló szilvafürteikkel, mik nyers korukban arannyal versengők. S a Hesperidák kertjének még kerítése sincsen: bemehet akárki, s szedhet a földre hullt gyümölcsből, amennyit tetszik. Csakhogy valami lankasztó melegség, átfülve a fűszerfák minden ambrailátától, úgy meglepi a jövevényt, hogy valami más világba képzelet magát, ahol az embert nem gyönyörködteti az evés. Amint aztán beljebb halad a sok tekergő ösvények egyikén, valami kardalszerű énekhang által kalauzolva, lassankint olyan fák tömkelegébe jut, amik lábtókon járnak: a derekaik magasra vannak kiemelkedve a földből. S három-négy vastag gyökérág nyúlik alá belőlük. Ezek nem akarnak egész furdót venni, csak lábvizet használnak: — ott a talaj vizenyős. Egyszerre megnyílik egy nagy, vastag moharéteggel fedett tér, amiben öles páfránbokrok képeznek szigetecskéket, telefuttatva csillagtermő szulákokkal. Ennek a mohaszérűnek a széleiből csupa emberfejek bukkannak elő: de ezek nem valami levágott fejek, hanem élő emberek szemhunyorogató agyai, akik énekelnek, ki vékonyan, ki vastagon, mellettük egy mankó vagy kettő; gúnyáik a bokrokra felakasztva; ezek bénák, nyomorékok, kik messze földről ide vándorolnak, a csodatevő láphoz, gyógyulást keresni. A gyógykezelés igen egyszerű. Lyukat ásnak a mohába, annak a gyökerein alul forró iszap van; abba a beteget lebocsátják nyakig: a hóna alá rudat dugnak, hogy le ne szálljon a pokol fenekéig, s aztán a mohával jól körültömik a fejét, hogy a feljövő pára meg ne fojtsa, aztán

ott hagyják napestig. Énekelhet is. A moha körül a fákalatt burdékok vannak összetákolva venyigéből: az a vendégszállás.

Hogy milyen csodatevő ereje van e mohafüldőnek, ennek tanúbizonysága az a tömérdek hátrahagyott mankó, amit a felgyógyult lázárók letűzködtek a moha szélében, itthagya a nyomorúságukat.

Ezt a mohos lármezőt élteti egy tó, mely egész a kolostor faláig terjed; úgyhogy az embermagasságnyira zöld a nyiroktul.

A tó fölött állandóan rezeg a levegő, mint ahogy a délibáb szokott hullámszítani; abból a vízből kengáz fejlődik ki. Azért ebbe a kolostorba se orozva, se erőszakkal halandó ember be nem törhet; mert a dereglyére szálló, ha mind Sámson legyen is, menten ott fullad; helepolisszal se közelítheti azt meg, mert az a kokojszásban menten elsüllyed; aki becsületes szándékkal akar bejutni a szentelt magányba, annak ezt csak nagy alkudozások útján lehet elérni, ami ki- s belövöldözött nyilak útján váltott levelezés által történik meg: ez esetben a kolostor ballustrade-járól egy átelleni három sing magas mellvédre lebecsátanak egy csapóhidat, azon mehet át az elfogadható vendég; odáig nem hat fel az ölő gáz.

Tehát ennek a kolostornak hármas védelme van az ártó világ ellen; az egyik a nyomorékok által letűzködött mankók pallizádja, a másik az öldöklő tó, a harmadik, a leghatalmasabb pedig maga a Nabukodonozor király.

Igenis, ő maga az kőből kifaragva, koronázott ökörfejjel, aki a sziklaodúban ül a trónusán, a lábai alatti tüzes kemencéből füstölögve omlik elő a kopasztó forró vízszugár, mely a tavat és a mohát örökké táplálja, s a forrás üregében látható a három tüzes szentek alakja, Zsidrák, Mizsák, Abednégó; az egyik jaspisból van, a másik kalcedonbul, a harmadik carneolból; így dacolnak a pokollal.

S ez a meleg forrás egyúttal a titka annak a rendkívüli növénytenyészetnek, mely a kolostor kertjét az év minden szakában díszíti. Amit megtagadott Jupiter, megadja Pluto.

„Disputa.”

Kritikus. Csak megállhattam eddig beleszólás nélkül. Ez aztán a miroboláns tájleírás. Piktör legyen, aki lefesti! Mármost majd én írom le, hogy milyen ez a Branta völgye, meg a völgykatlanba zárt paradicsomdomb — a valóságban.

II. A KRITIKUS LEÍRÁSA

A Branta-völgy, amint előttünk áll: a halálnak és az enyészetnek a képmása.

Két meredeken csapinós hegyoldal fut össze egy élcen alákanyargó sziklavágányba, mely folytatását a tenger alatt találja; a sziklák vakítón szürkék, vagy piszkosan sárgák; a kopár hegyoldalban fölfelé vonuló barázdák látszanak, az egyik népmonda szerint az ördög szántotta azokat végig ekével, a másik szerint azok a szekereinek a kerékvágásai, mikor sátán őfelsége a menyasszonyával nászútra kelt, ebben, az ő rezidenciájának a bejáratához egészen méltó, vidékben. A sziklák között nincs egy szál fű, moha, moszat, pörs, kőtarjag: semmi! Ez a déli oldal. Szerző szerint az az áldott őstalaj, melyben az olajfák kék bogyót, a szelídgesztenyék drága marónit teremnek. Végül végig az egész hegyoldal egy sziklasivatag, melynek látása fáj a szemnek. Az északi hegyoldalon kesereg elszórva az egyetlen képviselője a növényvilágnak: a zavoriai boróka, nagy vörös bogyókkal rakva. Ez is csak ott, ahol hozzájárulhatatlan csompók között meghúzhatta magát.

A völgyvágány tengerbe szakadó nyílásában még csak homok sincsen, nemhogy abban az aranyásók drága porszemeket kereshetnének, és az egész Dalmáciában nem jön elő — bányászati úton — annyi arany, amennyivel egy karácsonyfára akasztandó diót be lehetne aranyfüstözni.

A Branta patak, mely azokat a visszhangzó cascade-okat képezi, egyszerűen nem létezik. Nyáron a medre száraz, tavasszal, mikor a hóolvadás megindul, egypár napig ömlik rajta végig az iszapos moslék, mely húsz mázsás sziklákat hömpölyget alá magával, s a vágányt egyre mélyebbé vájja; hanem amint a hó elment, nem marad a vízből egyéb hátra, mint ami a völgyvápákban odarekedt; az aztán ott poshad, míg a forró nyár ki nem szikkasztja, természetve irtóztató szúnyograjokat, s terjengtetve a lázerjesztő bűzt az egész völgyben; olyan benne a lég, mint egy elhagyott pincében, ahol ászok, hordó mind halomra penészedett.

Eleven állat a szúnyogon kívül nem lakik itt, csak magasan a légben hallani a rikácsolását a kóválygó tengeri-sasnak, mely halat hord haza a fiókjainak.

De hát menjünk odább, keressük fel a szerző által leírt Branta-völgyi csodálatos paradicsomot. Ne restelljünk egy kis lábtörést kockáztatni; hisz ott van az a minden sántaságot meggyógyító mohafürdő, ahol a három tüzes szentek azonnal segítenek a bajunkon.

Igenis: ott van az a féltéke alakú domb, egy oldalon a sziklafalhoz simulva, a többi sziklasivatagtól annyiban különböző, hogy ennek a hepehupás szirtjei között csakugyan terem valami növényzet, amiről a kecskék azt hiszik, hogy az is jó, ha nincs más; vadzsálya, démutka még virágot is mutat, a szerbtövis, az már meghonosult az útfélen, hanem a granátalmákból mentül kevesebbet találunk. Azonban legyünk igazságosak. Azon a helyen, ahol szerző azt a pandanusokkal körített mohos lápot látta, csakugyan van valami kert. Egymásra hordott sziklákból négyszegletű kertelés van emelve, aminek széle-hossza lehet vagy húsz lépés, erre a kőfalra vannak fel-futtatva a szőlővesszők, amik elég bort teremnek egy háznép (azazhogy a férfinép) számára. Alattuk zöld és veres színű tökök hevernek (az asszonynép télire való mindennapi csemegeje). Bizonyosan ezek csábították el a regényíró, hogy

a mohábul kiálló emberfejeket lásson maga előtt. Egyébiránt ezek is bírnak annyi ésszel és tudománnyal, mint a gazdájuk, aki hétköznap iszik és pipázik, ünnepnap pedig iszik és célba lövöldöz, s aki karakterére nézve igen jeles rablólhős volna, ha a császári csendőrök az élethivatását meg nem záptították volna. — Leánya is van. — Derék személy, odakinn őrzi a kecskéket, és danol mellette magának. Arca halavány, szemei veresek, ajkai hasonlítanak a gomblyukhoz, hanem szederjesek. — Nagyon jó lenne regényhősnének, mert már kétszer elrabolta a kútnál valami uskók vőlegény; de mind a kettő visszahozta. Recommendálhatjuk szerzőnek!

No de végre rátalálunk magára a szokatlan barokk vagy bizanci (egyszóval furcsa) architektúrával épített nagyszerű klostromra is, melyet szerző szerint nem az angyalok hoztak ide a levegőn keresztül Lorettóból, hanem amely a kigyógyul, lázárók bő adakozásaiból emeltetett szent Nabukodonozornak meg az ő három „Hausjud”-jainak a tiszteletére.

Itt áll előttünk (mert nem dűlhet el). Körültámoogatva minden oldalról nagy ormóttan sziklákkal, egy lapos kövekből vakolat nélkül felrakott épület, a hézagok mohával kitömve. Két szoba az egész, de az sem egymás mellett, hanem emeletre. A felső szoba az istálló, alul az emberi családtagok laknak. Azért így, mivel az emeletről a tolvajok nem lophatják el olyan könnyen a kecskét, birkát, malcot.

Ez a nagyszerű Branta-völgyben emberi kéz rakta egyetlen épület.

Nabukodonozor királyrul azonban itt nem tudnak semmit. Zsidót itt nem láttak soha, és kemencéről itt még fogalom sincs, miután kenyeret nem sütnek; ami pedig a világhírű thermæket illeti, azok ugyan ha volnának is itt, bizony hiába volnának; mert itt se férfi, se asszony elvbül nem fürdik soha.

Voltam bátor bemutatni a Branta-völgyet a maga valóságában.

★

Szerző. Eddig a kritikus. — És én kénytelen vagyok neki tökéletesen igazat adni. Valóban egészen ilyen a Branta-völgynek az ábrázata „most”. Csakhogy az én históriám ezelőtt hétszáz esztendővel ment végbe. Akkor még olyan paradicsom volt Dalmácia, amilyennek én festettem elébb. Különben hogy választotta volna Róma legfényűzőbb cäsarja, Diocletian e vidéket állandó lakhelyéül, aki válogathatott Olaszország minden virányaiban? Hogy lehetett volna egyes városoknak az a mesés hatalmuk, gazdagságuk, ami volt Raguzának? Az én leírásom Fiume környékéről, a gyönyörű Abbaziáról van lemásolva. Ott nőnek szabadban a pálmák, ott fakadnak a dúsgazdag források, amik vetekednek a római „aqua virgo”-val; ott látni még azokat a sok százados cserfákat, amiknek darbjáért a hajóépítők háromszáz forintokat kínálnak. Hétszáz év előtt ilyen volt a Branta-völgy is, s egész Dalmácia. A magyar királyok uralkodása alatt még földi paradicsom, hős népek által lakott dicső ország, melynek ellenálló erején visszatorlódott a mongol hordák világirtó rohama, egy ország tele csodákkal! Mikor aztán a velenceiek elfoglalták, cselszövénnel, erőszakkal, egyik fajnak a másik ellen uszításával, a keresztes hadak örült testvérgyilkos dúlásával, akkor legelőször is azon kezdték, hogy a dalmáciai erdőket a saját hasznukra kiirtatták. Azokból az ősvilági fákból készültek Velence gályái, hajóhada, kereskedelmi flottája; azokat verték le pilotáknak az új palotákhoz, s mikor aztán Velence maga jóllakott az erdővel, akkor a maradékot eladta a török szultánnak. A kereszténység esküdt ellensége ezekből a mi őserdőinkből építtette azokat a hajóhadakat, amik századokon át rabszolgákkal népesítették meg a tengereket.

És mikor aztán már ki voltak vágva a csodaszép őserdők óriásai (a sarjaikból új erdő keletkezett volna), akkor Velence odatelepítette a dalmata völgyekbe mindazokat az Istentől elrugaskodott kóbor népvakarcokat, akiknek se nemzete, se hazája, akiket itt-amott foglyul ejtett, mindenféle zagyalé-

100 400

kot, mert az „uskók”, a „morlák” név nem népnek a megszólítása, az csak „szökevényt”, „tengerlakót” jelent, s ennek a szabadon bocsátott rabszolga hadnak volt feladatául hagyva, hogy a kivágott dalmata őserdőknek még a bennhagyott tuskóit és gyökereit is irtsa ki, szedje ki; s ezt a rakoncát hajóteher számra hordták át Velencébe tüzelőszernek.

Utoljára aztán meghonosították a kecskenyájákat a letarolt erdők helyén, s azok még sarjú növényében elpusztítottak minden újra csírázó növényt, végtül végig az egész dalmata parton.

A velencések egyszer csak el lettek kergetve Dalmáciából. Akkor aztán a honosak elkezdték újra beültetni olajfákkal, gesztenyékkel a pusztát. Hanem ott maradtak a morlások. És ennek a vitéz, balladákban megénekelte fajnak az a sajátsága, hogy ha valakin bosszút akar állni, hát egy éjszaka kivagdálja a gyümölcsfáit, a szőlőtöveit; bosszút áll a kerten, az erdőn.

Akkor aztán jön egy harmadik bosszúálló, a dalmata partok réme: a Bóra. — A hajdani erdőfedte vidék a nevét sem ismerte. Az északi szél, ahol erdőt talál, kibékül a földdel. De ahol letarolt hegy áll előtte, azt elemészti. Tél nem volt azelőtt soha e vidéken; havat nem láttak e hegyormok soha. Amióta az erdőket elpusztították, az egész klíma megváltozott. Viharok, záporok, hirtelen hóolvadás elmosták a talajt; hétnapos hideg szél porban elseperte: lefújta, lehordta egész a meztelen szikláig a termőföldet; nem egy fűgyökérnek, de még egy mohának való porondot sem hagyott rajta: így lett a paradicsombul a rettenetes „Karszt”. S amint elmúlt az erdő, a pagony, a geszt, a cserje, a pázsit, a moha, úgy múlt el lassankint a folyam, a patak, a csermely, az ér. A szikla kiszáradt. És támadt a forrásgazdag virányok helyén a rettenetes Karszt.

És azután jöttek a törökök. Hajtották maguk előtt a kétségbeesett, hazájuktól megfosztott mindenféle népek egész zagyvalékát. Az uskokok még csak az erdőket ették meg, a törökök

már a kőfalakra voltak éhesek; város város után dűlt halomba előttük. A kolostor nem volt szent hely többé, a templomok nem álltak Isten oltalma alatt. Paloták országa volt egykor, s romok országa lett Dalmácia.

És utoljára mikor már a minden kínszenvedések pohara megtelve látszott lenni, megjött a legnagyobb csapás Dalmáciára: az irtóztató földindulás, mely Raguzát romba dönté, s fele lakosságát sírul eltemette. Ez a katasztrófa szikkasztá ki egyszerre a hajdan oly kedves meleg forrásokat a Branta völgyében, s azoknak elvesztével átadta az enyészetnek a tájukon meghonosult tündérvilági növényzetet. Bizonyosan ez temette el a gazdag aranybányákat is örökre.

Íme itt van a magyarázata a két ellentétes tájleírásnak. A kritikus leírása a jelen, az enyém a múlt.

★

Kritikus. Szent Minos, Aeacus és Rhadamanthus! pokolbeli három kritikusok! Eszerint, miután már volt alkalmunk „*egy tenger alá elsüllyedt világrész*” történetében gyönyörködhetni, (?) most megint be kell vennünk egy „*levegőbe elrepült órszágnak*” a regényét. — No hát lépünk be abba a híres „három tüzes szentek klastromába!”

★

Szerző. Csak lassan a testtel! Ott apácák laknak!

III. AZ APÁCA-FEJEDELEMNŐ

A Branta-völgyi kolostor egyenesen apácák számára lett építve, kegyes adakozók nagylelkűségéből.

Voltak ott különféle kategóriái az apácáknak. Olyanok, akik fogadalmat tettek rá, hogy hajadoni életet fognak élni. Ezek között voltak fájdalmas szívűek, balsors üldözése elől magányba menekülő lelkek, és végre rajongó áhítatos keblek. Azután volt egy másik kategória, azoké, kik vártak rá sokáig, hogy valaki férjhez viszi őket, de miután kimaradtak az időből, s átlátták, hogy hiába várnak, senki sem jön értük, megnyugodtak a sors végzésében, hogy nem teremtett a számukra párt. Ezeknél a szépség csak ráviteles fogalom volt: többnyire túl voltak a veszedelmes koron. — Azután voltak özvegy apácák; de ezek csak mint szolgálattelvők alkalmaztattak, s ha nem jól viselték magukat, elbocsáttattak. — De ami a legnagyobb számot képezte, ez volt a férjhez menendő szűzek osztálya; ezek azután mind szépek is voltak és fiatalok.

A helyzet megértése végett meg kell ismerkednünk a raguzai patríciátusnak azzal a bevett szokásával, hogy ott a férfiak csak hajlott korukban házasodtak. Igen helyesen. Amíg fiatal az ember, könnyelmű az ember. Hajlandó a csapodárságra. Bármilyen szerelmes volt is, mikor a mátkája után járt, idő jártával kiseret belőle. De a komoly, megérett férfiú, aki úgy az ötven és hatvan esztendő között szakít le egy fiatal rózsát, hogy azt keblére tűzze, ugyancsak megőrzi a hitvesi

hűségét, és nem szeleburdiskodik többé. Egyéb indok is van. A raguzai patrícus ifjúnak levante éveiben más hivatása van, mint a feleség rokkájának a surrogását hallgatni. Egypár esztendeig a Szentföldön kell neki időzni. A dicső Ptolomais az a város, ahol a fiatalság a világ bölcsességét legjobban megtanulja. Később az apja gályáján be kell utaznia a fahéjtermő afrikai partokat, és belatanulni a haszonhajtó kereskedésbe a pontusi, főníciai népeknél. Oda feleséget nem hordhat magával. Otthon hagyni pedig veszedelem. Azért nem hal meg éhen az úrfi. Hiszen ha neki nincs felesége: van másnak. De meg ha komolyan megfontoljuk a dolgot, hát az ilyen sima képű ifjonc, akinek még bozontokban lepi el az üstöke a halántékait, azzal a kifejeletlen karcsú termettel, azzal a vi-gyorgó gömbölyű pofával, amit még egy becsületes ránc sem ékesít, nem is lehet egy helyes ítéletű kisasszonynak az eszményképe; hanem ha a férfi egyszer már tökéletesen meg-érett, a homloka szépen felvonult a feje tetejére, a hajfürtei megnyerték a gyönyörű ezüstszínt, s szép kecskeszakáll a övéig lelóg, s egész ábrázatját rendbe hozták a díszes redők, amikben jellemének kifejezését megtalálni: az ilyen férfiú azután méltó a törvényes szerelemre. Van tekintélye, rangja, saját palotája, saját kápolnája, saját védszentjével és saját diakónusával; kertje, lovai, gyaloghintója; otthon a háznál ezüstje és porcelánja, a pénztára kulcsát az övére akasztva viseli, nem kéri a pénzt az apjától, vagy váltóra a sadduceustól: a maga ura, tehát méltán a feleségének is ura; az ilyen úrnál aztán az ifjú asszony mindent megtalál, ami szívet gyönyörköd-tet, ellenben nem talál se ipát, se napát, se ágyot, se sógor-asszonyt, se osztoztalan testvéreket; — az ilyen aztán az igazi vőlegénynek való férfiú.

Azért becsülöm az eszét a raguzai szenátusnak, hogy ezt ilyen okosan rendezte.

De hogyan rendezte hát?

Ennek a titoknak a megoldását rejti a Branta-völgyi zárda.

Az előkelő családok leányai egész tizenkét éves korukig otthon neveltettek, s igen természetesen társaságba nem kerültek. Írni, olvasni nem kellett nekik tudni. Ez volt a legjobb metódus: megakadályozni a világi csáb incselkedéseit. Mert ellenben Raguza tele volt poétákkal, akik egyébbel sem töltötték az időt, mint szerelmes versek firkálásával. Ezért is hívatott ez időben Raguza a „szláv” *Athenaenek*. Azonban enyhítő körülményül legyen felemlítve, hogy a dalmata költők verseiket *latin nyelven* írták; úgyhogy azok csak férfiak gyönyörködtesére szolgáltak. Ezt a nyelvet pedig csak írástudóknak lehetett elsajátítani; mert nem használtatott a közbeszédben, csupán a tanácskozásban, az igazságszolgáltatásban s az idegennyelvi közlekedésben. (Hiszen mi magyarok is voltunk egészer ilyen athenæiek.)

Mikor aztán kezdett a kislány abba a korba lépni, amikor szeret az ablakon kikukucsálni, akkor érte jött egy tisztes matróna, fehér-fekete skapuláréval a fején, kék paláttal a vállán, melyre ezüst csillagok és arany lángok voltak hímezve, az átvette a szülőktől a reményteljes csemetét, s maga mellé ültetve a gyaloghintóba, elvitte a három tüzes szentek zárdájába. Ott azután addig maradt a kislány, amíg évek jártával támadt a számára (néha már ki is volt szemelve) egy ilyen fentebb leírt szeretetreméltó, hozzáillő vőlegény, akinek a kecskeszakálla már ezüstbe játszik, aki a szülők tetszését megnyerte; s miután az érdekelt felek a hozomány és mőring, s más ily lényeges tárgyak felett szépen megegyeztek, akkor a kék köpönyeges matróna ismét visszahozta a gondjára bízott kisasszonyt, aki a kolostorból azután egyenesen az oltár elé lépegetett kiválasztott vőlegénye karján (azahogy csak az ujjainak a hegyét érintve kezével).

De hátha a fiatal leánynak nem tetszett ez a szeretetreméltó ábrázat, amelyet az idők már úgy telerajzoltak zónákkal és meridianusokkal, mint valamely földgömbust? Hátha inkább szeretett volna egy olyan kiállhatatlan deli sihederral (aki

még lépni sem tud, hanem ugrál) az áldásosztó pap elé járulni? Hátha már álmodott is valaha ilyenről?

No hát éppen az volt a három tüzes szentek kolostorának legfőbb dicsősége, hogy még az álmokat is meg tudta őrizni.

Az álmokat! A fiatal lányok álmait! Hisz az túlmege az emberi hatalmon. Túl is ment. Azért volt az ő hírük olyan nagy!

De nemcsak a raguzai patrícusok küldték ide a serdülő leánykáikat a biztos zárdába, hanem a szomszéd tartományokban lakó knézek is. Azoknak megint egészen más okaik voltak erre az elővigyázatra. A knéz valami olyan fejedelemforma volt: „kiskirály”, ahogy a magyarok mondják. Várban lakott, fegyveres csoportot tartott, háborút viselt: — majd az egyik, majd a másik szomszédjával. Aztán megesett, hogy egy harmadik szomszéd azalatt rajtaütött a várkastélyán, s amit elvihetett, elrabolta. Ha szép leányt talált, azt bizonyosan ott nem hagyta. Sőt legtöbbször éppen a szép leány volt az ok a háborúviselésre. Tirimír knéznek volt egy szép leánya, Dragomír knéznek meg egy levante fia. De a kettőt elválasztotta a vérbosszú. Ez volt a „törvény” arra befelé a hegyek között. Itt csak úgy lehetett a leányt feleségül venni, ha az apját, vagy egypár bátyját agyonütötték. Ebből azután megint újabb vérbosszú fűződött, s ez szállt hagyományul ivadékrul ivadékra.

Sokszor meg a tengeri rablók rohanták meg a vidéket, s a védtelenül mulatozó leánykákat ölre kapták, elrabolták; elvitték a marokkói császár háremébe.

Még ezek ellen is a legbiztosabb menedék volt tehát a legféltettebb kincs, az ifjú szűzek számára a Branta-völgyi kolostor; mert ha még akadt volna is oly vakmerő, akár kéjenc, akár martalóc, aki erőhatalommal támadta volna meg a magányos zárdát, azt először is a három tüzes szentek mindenféle pokoltályoggal verték volna meg; de sokkal inkább a nyakába zúdították volna a bátor szívű apácák azt a gát közé szorított

tavat, s egész seregestül leseperték volna a tengerbe: ahogy ezt egyszer meg is izente az ott kóborló Hayreddinnak, a kalózkirálynak, az apáca-fejedelemasszony: a büszke Lubomira.

A Branta-völgyi zárdában nem tűrték meg semmiféle hímnemű állatot, legyen bár annak a neve férfi, kakas vagy kandúr. Még a galambokat sem engedték megtelepedni a padláson. Hiszen két csókolódó galamb éppen a legjobb jelképe a szerelemnek. Itt nem szabad senkinek és semminek szeretni! Ha csalogány jött a kert bokrai közé, elfogták lépesszővel; kitekérték a nyakát. Ez is a szerelem énekese.

Az egyetlen férfi, akinek hetenkint egyszer meg kellett jelenni a zárdában, volt a gyóntatóatyja, Onufriósz, archimandrita. Ez már özvegy férfiú volt. Nem nélküli ember. Hajdan a nápolyi hölgyvilágnak legkegyeltebb gyóntatóatyja; de irigyei addig áskálódtak ellene, míg át lett rendelve az Illyricumba. Még akkor is szép alak volt, igazi pátriarkai eszménykép; vállát verő haja, övéig érő szakála fehér mint a selyemvirág szössze; de orcái pirosak, redőktől össze nem barázdálva; két szemében most is világítanak a varázstevő lángok, amik annyi háborgó kebelnek megnyugtatót szereztek; duzzadó ajkain, sima nagy homlokán olvasni lehet a büszke öntudatot; a nagyravágyást. Ezzel az alakkal valami más is lehetne az ember, mint a Branta-völgyi apácák gyóntatója.

★

„Disputa.”

Kritikus. Most megfogtuk szerző uramat! Ha Onufriusz Nápolyban volt elébb gyóntató, akkor a római egyház alattvalója volt; az is mondatott fentebb, hogy a raguzai fiataloknak egypár évet a Szentföldön kellett tölteni; ebből, megint az következik, hogy a Branta-völgyi kolostor is, ahová azalatt a menyasszonyaikat elrejték, szintén Róma

fennhatósága alatt állt, a papi coelibátus pedig már akkor, 1059 és 1063 között, be lett hozva VII. Gergely pápa által; miképpen lehetett tehát az ön Onufriusza a keresztes háború ideje alatt özvegy ember?

Szerző. Ha csak menekülni akarnék a vád elől, kétfelé is kibújhatnék egy mellékajton; azt is mondhatnám, hogy az én történetem éppen 1059—63 között esik, vagy utasíthatnám a kérdezőt I. Ferdinánd reformáció-cikkeire, amiket a tridenti zsinatnak benyújtott, előadva, hogy meg van ugyan hozva a coelibátusról szóló törvény, de azt az ő országaiban úgyszólván senki sem tartja meg; — hanem hát én be akarom bizonyítani, hogy igaz történetet írok, s semmi rendkívüli expedienseket nem használok fel; — csupán arra hivatkozom, hogy a nem schismaticus keleti hívek főpapjainak a római pápák megengedték az egyszeri házasodást, s „*amellet*” a gyóntatás és egyéb szentségek feladása is meg lett nekik engedve. Történetem egész legális, reális és morális alapon van fölépítve.

Kritikus. Ezt jó lesz el nem felejtetni.

★

Hogy a kolostor homlokfalának egy ablaka sem volt, annak az okát könnyű kitalálni az előtte elterülő tó és mohafürdőben, mely éjjel-nappal látogatva volt.

A keskeny gyaloghídat az épület mellvédőjéről a látogató archimandritán kívül csak a női jövevények előtt bocsátották alá. Ezen keresztül lehetett bejutni az egyetlen bejárathoz, mely olyan alacsony volt, hogy Onufriosznak mindig meg kellett hajtania a fejét, mikor belépett rajta. Ez ajtó egy szűk, sötét folyosóra nyílt, mely tömör bástyafalon keresztül a nagy épület belsejébe vezetett. Az épület zárt négyszöget képezett, a hátulsó osztályában egyetlen tömzsi toronnyal, melynek kékre zománcolt teteje a tó felől jövőkre nézve láthatatlan volt; ellenben a völgy túlsó oldaláról nézve annál ékebben tűnhetett fel.

Csakhogy akik a völgy túlsó oldalán laktak, azok onnan ebbe a világba sohasem jöttek elő. Ott lenn a mély völgykatlanban volt a kolostor majorsága, mely az odafenn lakókat tápszerekkkel ellátta.

Abba a völgybe még a nap is csak delelőre pillantott be; világi emberszem soha; csak a kolostorlakóknak volt oda kilátásuk.

Odafenn a kolostorban konyha sem volt. Meleg étellel itt nem éltek. Az esztendő háromezredhatvanöt napja közül kétszázharminckettő volt a böjti nap, s aközül nyolc olyan, amikor még vizet sem volt szabad lenyelni. Volt válogatás is a böjtökben, a tojáznak, a vajnak, az olajnak és a vízben főtt zöldségnek a napja; a haleyő nap már az enyhébb böjtök közé tartozott, a húsevésre felszabadított napok száma azonban még a fogadalmak és gyász esetek által is meg lett rövidítve.

Hanem ez csak a fogadást tett apácákra nézve volt rendszabály, s a fogadást csak a negyven éven túl volt szabad letenni. Nem kötelezte ez a szigorú életmód a fiatal növendékeket és magát a fejedelemasszonyt. Lubomira még nem volt több huszonnégy évesnél. A raguzai érsek rendeletéből lett ideküldve e kolostor felügyeletére már tizennyolc éves korában.

Valódi Minerva-arc volt, egész hozzáillő termettel, csak a lovassisak a fején, a pikkelypáncél a keblén, a Medúza-fej a pajzsán hiányzott neki hozzá, hogy Pallas élő szobra legyen. Az a hideg láng a szemében, ami Arachnét pókká változtatta. A pusztá ránézéssel uralkodott az alattvalóin. Áhítatossága példát adott valamennyinek.

Reggel hét órakor hangzott naponkint az első harangszó az ajtatosságra, amire az apácák celláikból összegyülekeztek a templomba. Lubomira mindig legelső volt az oltár előtt. Azután következett a véghetetlen zsolozsmaéneklés, imádkozás, térden járás a szentek koporsói körül, amiben a fiatal lyánkáknak is mind részt kellett venni. Ez így tartott a déli harangszóig. Akkor következett az ebéd. Az étterembe

egyenesen a templombul mentek le egy csigalépcsőn, az éppen ott volt a templom alatt. Előbb a fiatal leánykák ebédeltek meg, a drága csemeték, akiket a szülők menyegzővárásig küldtek ide, azoknak nem kellett itt elnyomorítani a testüket. Az apácák hordták nekik körül az ételt. Ami azoktól megmaradt, abból nekik még ízlelniök sem volt szabad, azt kiadták a tó mellett ácsorgó zárandokoknak. Ők maguk hozzáültek a maguk sovány böjti ételeikhez. De azalatt is egyre folyt az imádkozás. Se száraz hal, se retek, se olajos hal nem kerülhetett elő, hogy az asztaláldás meg ne előzte volna, s az étkezés alatt egy testvér felolvasást tartott a szentek életéből. Ami azután még ezektől is megmaradt, tányérhulladék, kenyérhéj, ízék, morzsa, mócsing, az össze lett seperve, s azt leadták még egy emelettel alább: a „vezeklőknek”.

A templom a kupolája ablakaiból kapta a világosságot, az alatta levő refectórium a keletnek fekvő mély gömbölyű ablakokból, amiből sokat elvettek a boltozatot tartó tömör oszlopok, amiket az étkezésnél négy-négy testvér szokott körülülni, a harmadik (lefelé számított) emeletbe már csak egy szűk folyosó csúcsos résein át szivárgott a derű; ez már magába a sziklába volt vágva. Itt voltak azok a szűk cellák, amikbe azokat az apácákat zárták el, akik valami vétket követtek el.

De micsoda vétket?

De meddig kellett nekik ott maradni?

Volt olyan közöttük, aki már hat év óta ki nem jött egy olyan szűk odúból; nem tudta már, mikor van tél, mikor nyár? A szikla egyformán hideg.

A többiek úgy hitták, hogy „Soror Kozima”.

A fiatal leánykák csak suttogva emlegették egymás között. A felügyelők azt mondták nekik, hogy Somor Kozima az ördögtül van megszállva.

Annyit emlegetik azt az ördögöt, hogy az ember utoljára kíváncsivá lesz rá, hogy vajon milyen lehet ő.

A Branta-völgyi kolostor falai ugyan tele vannak festve az alakjával, ahogy a keleti egyház templomai szoktak lenni. Hanem a különböző formáiból az tűnik ki, hogy még a pokolban is változandó a divat. A két századdal elébb festett képeken, amik a folyosókat, a tornácokat, a kapuívекet ékesítik, nagyon ocsmány alakja látszik az ördögnek, fekete, szőrös, szarvas, bivalylábú szörnyeteg, hosszú, kilógó veres nyelvvel, aki vasvillára szúrva viszi a bűnösöket a pokol tüzére. Ez a neme a festészetnek akkor keletkezett, mikor az ikonomachia megszűnte után, a Kopronimos Konstantin által levakart templomfalakra ismét elkezdtek az elpusztított remek egyházi képek helyére újakat festeni. A művészek után a mázolóok.

Később aztán az Illyricumban is újból lábra kapott olasz ízlés becsületesebb kinézésű ördögöket honosított meg az ájtatosságnak szentelt falakon; de még azok is magukon hordták pokolbeli ismertető jeleiket, a gonosz kifejezésű ábrázatot, a hegyes Mefisztó-szakállal, a denevérszárnyat, a sántító lólábat, s rendszerint ellentétbe hozatván égi ellenfeleikkel, a lángpallosú arkangyalokkal, rögtön elárulták, hogy minő elveket képviselnek.

Hanem hogy az ördög a maga valódi alakjában bemutatassék, ez az érdem az új apáca-fejedelemnőt illeti meg. Ő volt az, aki az apácákkal, kik minden művészetben jártasok voltak, az ördögöt nyalka deli ifjú legény képében festette le a zárda falára, aki nem tüzes vasvillával, hanem drága ékszerekkel csábítja az ártatlan szüzeket magához, gitározik és virginál; térdepel és esküszik; paradicsomot épít, és rózsákon jár, hanem aztán ha egyszer megkaphatta a kezdet, szegény ártatlan szűz, ha átölelhetett, akkor egyszerre elveti az álarcát, a szarvai előtörnek, a szája tűzlángot okád, s áldozata előtt lólábával berúgja a pokol ajtaját. — Ilyen az ördög! — Ellenben ott van másfelől a mentőangyal, tisztos, meglett korú férfiú képében. Szép szürke üstökkel, tekintélyes kecskeszakállal; bársony talár a vállán, nyusztprémmel, tollas barát a fején,

akár egy raguzai szenátor. Másformának nem is lehet képzelni a védangyalt emberi alakban. Nem jár az mezítláb, mert annak szép spanyol maroken saruja van. Ez megszabadítja a pokol torkából a kétségbeesett áldozatot az ördög keze közül, s aztán bevezeti kézen fogva az igazi paradicsomba.

IV. SOROR KOZIMA ÉS SOROR KEKHARIZMÉNE

Az a tetszetős alakban megjelenő ördög, ha egyszer bevette magát a női szívbe, nehezen bírható a megszökésre.

Vannak szelídebb és erősebb módszerek ökelmének a kiűzésére. Ha szentképek, zsolozsmák, áhítatos beszédek, imádkozások, böjt, vezeklés, önkorbácsolás, hangyákkal telerakott alsó öltönyök, rémek megjelenése, titokteljes hangok — nem segítenek: ott van végső gyógyintézetnek a katakombá.

Mélyen a kolostor fundamentuma alatt, a sziklába vágva vonul el a sziklafolyosó tört szegletben; a szegletnél át van törve a sziklafal ölnyi vastagságban, s e nyíláson át jön be friss levegő és valami világosság.

Egy sziklaér csordogál végig a folyosó csatornájában, ez tartja tisztán a cellákat.

A folyosó a cseppkőbarlangok természetével bír, a kolostor előtti tó vize szüntelen szivárog át a mészkövön, s kisebb-nagyobb stalaktit csapokat képez a cellák előtt. Az ablakkal éppen átellenben levő üreg vasrácsa már csaknem be van nőve alul-felül a lassan növekedő mészsípoktul.

Ebben az üregben lakik már hat év óta Soror Kozima.

A mellette levő cellában Soror Kekharizméne van bezárva, még ez is kap egy kis rézsút világot a sziklaablakból, a többi cellák már a sötétségben vesznek el.

Kozima és Kekharizméne!

Talán nem is ez volt a nevük, mikor még az Isten szép napvilága sütötte arcaikat?

Hiszen *Kekharizméne* szép név (azért, hogy olyan különösen hangzik), azt jelenti a legklasszikusabb nyelven, hogy „kedves”. — Talán „Milinká”-nak hítták, még nemrég, mikor lantpengés mellett invocálták a nevét. — Ez utóbbi vezeklő még csak a jelen tavasz óta lakik itt e cellában.

Mind a ketten nagyon veszedelmesen vannak megszállva az ördögtül.

Kekharizméne nem tudja elfelejteni azt a napot, amelyen a deli termetű ördög, menyasszony útjában, elragadta őt, kísérőit szétverve, pedig a neki szánt vőlegény száz tulkot vágatott már a lakodalomra, s ez a vőlegény egy fejedelem volt; igaz, hogy vén, de hatalmas úr, az elrabló ördög pedig csak egy raguzai kereskedő fia, aki csak verseket tud dalolni; de milyen verseket, amik a csókok tudományát tanítják; de hogyan tanítják! Egyetlenegy tündérvilágú nap, melynek a csillagai még fényesebbek voltak, mint a napja, volt az egész életük; de ez az élet fölért az egész mennyországgal. Akkor vége szakadt. Az ég bosszúja utolérte őket. A szép arát idehozták e zárdába, a szeretőt elvitték, ki tudja hová? És azt a napot nem tudja Milinka elfelejteni soha.

Pedig már nincs is Milinka a világon. Az elmúlt. Ez itt *Kekharizméne*.

Még a menyasszonyi öltönye van rajta; mert az apácakantust nem akarta vele felcserélni, elejétől fogva konokul megtagadta az engedelmességet; még nem lepte be a penész a szép kihímzett sarukat; még a nyirok nem vette ki a színét a kantus selyembársonyának; még a hideg pincelég nem hervasztotta el orcáin a rózsákat; a könnyhullatások nem homályosíták el szemei tüzét. Olyan most is, mint azok a vila eszmények ott a dalmata hegyek között, akiknek az arcuk szív alakú, hegyes álluk, kis gödröcskével; finom ajkaik, nagy lánggyújtogató szemeik, hosszú, sötétségkergető szem-

pillákkal, keskeny, egyenes szemöldökük hozzá, s átkozott piciny rózsaszínű fülecskéik; egész természetük csupa ideg, tetőtől talpig báj.

Ilyen még most a Twartimir knéznek a leánya.

Még most igen csendesen viseli magát. Szelíd, alázatos; nem kell megláncolni. Ha jön a gyóntató, felel szépen a kérdéseire. Ha meglátogatja a fejedelemasszony, kinyújtja eléje a kezét, hogy megfoghassa az övét, és megcsókolhassa azt. — És aztán elmondja neki, hogy mit álmódott. Azok az álmok mind az ördög káprázatai. De mikor olyan édesek mégis!

Soror Kekharizménét szándékosan helyezték el Soror Kozima közvetlen közelébe. Ez az első foka a gyógykezelésnek.

Lássa a rossz szellemtől megszállott, mi lesz őbelőle is idő jártával, ha szívéből azt az édes démont nem hagyja száműzni.

Soror Kozima rettenetes alak. A termete is oly szokatlanul magas, hogy nem állhat fel egyenesen az alacsony üregben; kénytelen térdepelni. Hat év óta, hogy a föld alatti odúba be van zárva, az öltöny lemállott testéről: csak az aranyhímzet tartja még a rongyokat össze rajta. Csak az aranyhímzet mutatja, hogy azok valaha fejedelmi öltözet voltak. A testének nagy részén ezek sem takarják, vállai, karjai, háta, lábszárai meztelenek, s ahol a hosszan leomló veres haj nem borul rájuk, mutogatják az ütések foltjait, a karcolásokat, amik bőrét élékteleltetik. De azt az alakot a hat éves böjt és kínzás sem bírta megtörni; mikor egy meztelen karját kinyújtja a rács vasrudai között, csak úgy dagadnak rajta az inak és izmok; ha bőrének fehérsége nem vallana rá, azt kellene hinni, hogy az egy férfi karja. A széttárt tenyere pedig egy óriási keselyűnek a karma. Néha odafekteti az arcát egy olyan négy rozsdás vasrúd által képezett rázába. Ami szörnyarcot a mesék emlegetnek: Medúza, endori boszorkány, vasorrú bába, mind tűrhető pofa hozzá képest. Kétféle indulat torzítja el minden vonását: az emberi düh és az állati szenvedély.

Mikor valaki belép a katakombába, akkor előrohan.

Orcáit oroszlán-ráncokba vicsorítja az őrzöngő harag vonaglása, szemöldökei piócákká csavarulnak, zöld szemei karikára nyilván ragyognak beesett üregeikben; összecsettogó fogai közül tajtékot köpköd a gyóntató felé.

Ha pedig egy apáca jön felé, aki ételt hoz a számára, akkor az a rémtekintet még borzasztóbbá alakul át, akkor a szemérmelenség vigyori torzulását veszi fel; egy fintorkép az állati vágy kifejezésével, az égi szerelem bestiális lealjasodásában; akkor kacag, röhög, viháncol; rákezd dalokat énekelni, amik a legszemérmetlenebb bujaságot magasztalják, s tapsol hozzá a két kezével, táncol mellé a két lábával, hogy csak úgy csörög belé a lánc; míg önkívületében hozzáüti egyszer a fejét az alacsony sziklapadmalyhoz, s akkor aztán elszédülten esik le — a rohadt szalmára, amit minden évben egyszer kikaparnak alóla, mint a tigrisek alomízékét az állatketrecben.

Csupán egy emberi lénynek van rá bűverős hatása: Mater Lubomirának. Ha őt látja közeledni, a hang elhal az ajkain, térdre ereszkedik, összezsugorodik, meztelen tagjait hajáva igyekszik túl-túl takargatni. A fejedelemasszony bátran odamegy a rácsához, nem fél, hogy megragadja és összetépi; szól hozzá majd csendesen, engesztelőleg, majd keményen, parancsolólag. Ennek szót fogad. Nyöszörög, reszket, szűkül, mint az eb. S ha ilyenkor az arcát felemeli a két összefont karja közül, az az iszonytató kifejezés eltűnni látszik arról; lesz belőle — nem fenevad, hanem asszony.

Lubomira, miután Soror Kozimához beszélt, tovább megy, s Soror Kekharizméne cellájának rácsozatára teszi a kezét, szelíden súgva: „Pax tecum, Kyrie eleison”.

Soror Kekharizméne odajő a rácsához, s letérdepelve, megcsókolja a fejedelemnő palástjának szegélyét.

„Disputa.”

Kritikus. Mielőtt megtudnók, hogy mit beszéltek egymással Mater Lubomira és Soror Kekharizméne, legyen szabad egy

szerény észrevétellel félbeszakítanom az előadást. — No ugyan bolondul rendezték el azok a jámbor apácák azt az ördögűzési metodust; ha egy fiatal, lehetőleg ártatlan, még megmenthető testvért oda helyeztek el a bősült satyriázistól őrzöngő mænade szomszédságába; aki azután a maga szemérmetlen, erotikus dalaival tökéletesen megmérgezhette a szomszédjai kedélyét.

Szerző. Nem tehetted. Kozima a waráng nyelvet beszélte, s azt se Kekharizméne, se más apácák nem értették.

Kritikus. Waráng nyelvet! Szent Bábeltorony! El ne dülj alattunk! Hisz ez a waræger nép nyelve. Hát hogy kerülnek a warægerék a dalmata hegyek közé? Ezek a félelmes harcosok, akik rémei voltak három világrésznek!

Szerző. Igen egyszerűen. A bizánci császárok mint segélyhadakat fogadták fel ez óriások fajából származó népet, s elpuhult nemzetüket ezeknek az edzett testével védelmezték; mikor aztán a hosszú harc alatt, melyben egész népek enyésztek el, a warángok népe is úgy megfogyott, hogy csak egy kis törzset képezett már, ami már nem volt elég a nagy birodalom határait megvédeni, de nagyon sok a féktelenségeivel magát Bizáncot felfogatni, akkor a Komnénok ide telepítették az illír hegyek közé a waráng nép szakadékát; a mi történetünk idejében ott foglalt tért a dalmaták és bosnyákok területei között. Derék, becsületes nép volt, *aki a szomszédjaitól nem rabolt.*

Kritikus. Nem rabolt? Hát mit csinált?

Szerző. Mindig hajón ült; a tengeren járt, *s a távol tartományokban rabolt.* A tengeren félelme volt Velencének, Génúának, éppen úgy, mint Tripolisznak; ellenben otthon a szárazföldön igen csendesen viselte magát, elismerte a *Kulint*, a bosnyák krált fennurának, s midőn az kiadta a parancsolatot, hogy a warángoknak el kell hagyniok az eddig követett pogány vallást, s fel kell venniök a keresztséget, a fejedelme példájára megkeresztelkedett az egész waráng nemzet, s elfogadta a

nagy Onufrioszt pátriárkájának. Ez üdvös áttérésnek azonban valami kellemetlen következése lett. Az örök harcban és tengerviharban élő waráng nép között nagyon félrement a férfi és a nőnem közötti számarány. Minden waráng hősrre jutott két waráng hősnő. Ezt ők, mint adott helyzetet, kénytelenek voltak elfogadni. Bölcs törvényhozók ugyan ezen deficiten az államháztartásban azzal az elmés intézkedéssel igyekeztek segíteni, mely szerint meg volt engedve a waráng apáknak, hogy ha valamelyiknek több leánya születik, mint fia, a fölösleget kivihesse az erdőbe, s ott rábízassa a vadállatok gondjaira, (*Kritikus*: „Íme a lelencház eszméje megvalósulva!”) Azonban a keresztyénség alapelvei éppen úgy nem engedvén meg a többneűséget, mint a gyermek-kitevést: így állt elő az a kényszerűség, hogy minden waráng férj elbocsássa a két felesége közül az egyiket. Hogy a nép bevegye az újítást, maga a waráng fejedelem ment jó példával előre, s a két felesége közül éppen a fiatalabbat, *Bravallát*, eltávolítá magától. Azért a fiatalabbat, mert annak még gyermeke nem volt, a másiknak fiai voltak, annak otthon kellett maradni. S minthogy *Bravalla* szépszerével nem akart belenyugodni az elválásba, erővel kényszeríték rá, bedugva őt a három tüzes szentek zárdájába. Itt is azonban igen heves temperamentumot tanúsított, nem akart se énekelni, se imádkozni, csak a maga szerelmes dalait hangoztatta. Ha pedig azokhoz a képekhez vezették, amik oly élénken tüntetik fel az ördög és angyal közötti különbséget, mindig az ördögöt csókolta meg. Ezért lett azután a démontul megszállottak katakombájába bezárva, ahol őt Mater Lubomira mindennap meglátogató, azzal a kitarató nemes szándékkal, hogy a megszálló démont kiűzze belőle.

Kritikus. Mi módon? Ha szabad kérdeznem, ha *Bravalla* asszony nem értett más nyelven, mint warángul?

Szerző. Lubomira beszélt warángul.

Kritikus. S hogyan jutott ennek a nyelvnek az ismeretéhez? Őrá is leszálltak azok a kettős tüzes nyelvek, amelyek az első

apostolokat minden nemzetek idiomáira megtanították? vagy pedig már akkor a waráng nyelv be volt hozva a dalmáciai felsőbb leányiskolákba mint kötelezett tantárgy? vagy csak úgy magánnyelv-mesterek adtak belőle órákat, Ahn és Ollendorf nyomán, előkelő kisasszonyoknak? Megjegyzem, hogy a három expediens közül legjobban elhiszem a kettős tüzes nyelveket, minthogy a biblia mondja.

Szerző. Én pedig a legutolsót ajánlom az elfogadásra. — Igenis: az egész világgal összeköttetésben álló Raguzai városában fő gondot fordítottak mindenféle idegen nemzet nyelvének a megtanulására. A raguzai szláv nép a legszebben beszélt Cicero nyelvét, s tanácskozásaiban, kereskedelmében az olasz nyelvet használta. A sokféle nyelvismeret volt az egész világra kiterjedt befolyásának egyik titka. Minden nép számára akadt tolmács e hatalmas köztársaságban. Akkor lendült fel a nagy aszkétai áramlat, mely egyszerre meglepett ifjat és öreget; boldog családapák, szűzi hajadonok készültek ismeretlen utakra, pogány népeket megtéríteni. Ehhez nyelvismeret kellett. A warángok ott telepedtek le Raguzai közelében, oda élve magukat a köztársaság és hatalmas ellenségei: a bosnya, chroboth knézek, zsupánok tartományai közé. A tengeren csendes szövetségeseik voltak: raguzai kereskedőhajó békén vitorlázott el gyorsevezős dereglyéik mellett. Ezt az ősvad népfajt, mely nem volt senkivel rokon, megnyerni érdekében volt Raguzának. Az, aki Lubomirát gyermekkorától apácafejedelemasszonynak nevelte, megtanította őt a warángi nyelvére.

Kritikus. Hogyan? Könyvből? Voltak a warángoknak írásjegyeik?

Szerző. Voltak.

Kritikus. Csakhogy azokról az összes tudományos világ nem tud eddigelé semmit. Ismerünk glagolit betűket, ékírást, rúnákat, hieroglifokat, mexikói, örmény, tamul, bug, szanszkrit, szerecsen, tübeti, mongol, óassír, pehlvi, etruszk, kopt

stb. stb. alfabetet, de waráng betűknek még nyoma sem maradt sehol a világon.

Szerző. Dehogynem maradt. Ott láthatók a warángok hajdani dalmáciai lakhelyén waráng betűk, még pedig bronzból kiverve. Ott látta azokat *Sir Gardner Wilkinson*, angol utazó *Opus* várában: a pópánál.

Kritikus. *Opus* várában? Ahová csak gyalog lehet felmászni, akinek jó lába van; az út egyik oldalán a csermagorcok lövöldöznek az utazóra, a másik oldalán az albánok. Köszönöm! Inkább elhiszem, hogy ott vannak a waráng betűk bronzbul kiverve, mint hogy a bőrömet oda vigyem. — Csak tessék folytatni egész vakmerően. Lássuk a warángokat!

Egy puszta kőpad, szalmával beterítve, volt a hely, mely nappal ülőkéül, éjjel nyoszolyául szolgált *Tvartimir* leányának, a szép *Milenkának*.

A sötét cellába a mély sziklaablakból már csak tört világ jutott, az is csak a rács elejére, a háttérébe már nem vetődött égi világ. Ámde a föld alatti országnak is vannak fényt adó teremtései (ugyan kinek a számára?). A szögletben világít egy csoportosan növő gombafaj, a falakon mászkál a skolopendrum, a százlábú, s a padlaton fetreng a kígyós vízi csillag, mely olyan, mintha öt kígyófark volna összenőve. Ezeket mind világító erővel ruházta fel a természet, s a fényből nem felejtette el a tüzet sem; a gomba úgy éget, ha hozzányúlnak, mint a pokolkő; a százlábú marása fájó hólyagot hűz, s a kígyós csillag érintése olyan viszketeg, mint a döbröc. A patkányok ott kergetőznek az ülő alak lábai körül; némelyik felfut az ölébe, s megnyalja az ujjai hegyét.

Ő pedig szemébe mosolyog látogatójának, amint az a hosszú nyelű mecstartóját leteszi a vasrács elé, hogy az arcába lásson.

Egészen gyermek még a kis mátká. Olyan szeretetreméltó az ostobaságában.

Mert két *tökéletes* alkotása van a természetnek. Az egyik

a kis macska, mikor még nem tud egeret fogni; a másik a fiatal leány, mikor még nem tudja, hogy mit beszél.

Az üdvözlés után így szól hozzá a fejedelemasszony:

— Még mindig vannak álmaid?

— Azokban élek.

— Kínzanak? Csábítanak?

— Gyönyörködtetnek. Boldogítanak.

— Nem hallod a szomszédod üvöltéséből, hová vezetnek e gonosz álmok?

— Lakótársam szavait nem értem; de a hangja úgy jár rajtam keresztül, mint a tűz. Úgy szeretném, ha én is tudnék úgy kiáltani, miként ő! Az neki bizonyosan nagy könnyebbülést szerez.

— Hát mikor körülfog a nagy föld alatti csendesség; ez a holt siket némasága a kősziklának; nem rettegsz-e itt?

— Óh én a csendességben százféle hangokat hallok. Hárfá peng, pacsirta fütyörész, a fülemüle húz a bokorban; a vadgalambok turbékolnak a csaltiban, a leánykák dalolnak a kút mellett, a pásztor tilinkója andalog; és valamennyi fölött a kedvesem suttogása édelg: Milenkám, szeretlek. Nem hallok egyebet.

— Bűnös teremtés!

— Miért vagyok bűnös? Sohasem vétettem senkinek. Elloptam a számtól a falatot, hogy az éhező maradarakat jól tartsam vele, mikor télen nincs nekik mit enni. A vízbe esett méhet kiszabadítottam, megcsípett: nem öltem meg; el hagytam repülni; egy póknak a hálóját el nem téptem; ha utamba akadt, kikerültem; hát mi bűnöm van nekem?

— A tiltott szerelem.

— Ki tiltja azt?

— Az isteni és az emberi törvények.

— Istennel nem beszéltem soha. Azt mondják, hogy ő igen jó. Ha ő maga jó, akkor másnak nem tilthatja el azt, ami jó. A szerelemnél pedig nincs semmi jobb.

- Van. Az az üdv.
- Hát ha az üdv örökön örökké tart, és még az örökkévalóságon túl száz ifjúkorig egyhuzamban, akkor sem cserélném el érte azt az egy napot, amit nem töltött be más, mint a szerelem.
- De erre a fényes napra a kárhozát éjszakája következik.
- Hagyján! Oda is elviszem magammal a szerelmemet, s ott is idvezült leszek.
- Ez az ördög káprázata.
- Nem láttam soha ördögöt.
- Az volt, aki elcsábított.
- Óh, ha látnád őt egyszer, nem mondanád azt! Óh, ha egyszer hallanád őt hozzád beszélni, akármi tárgyról: egy falevélről, egy futó felhőről az égen, azt mondanád, így csak az angyalok beszélnek; hát még ha szerelme szavát hallanád, azt mondanád, hogy ez a mennyország.
- Mosolygó arca álarc, hízelgő szava hazugság.
- Akkor a vőlegényem, akihez erővel kényszerítettek, bizonyára maga az angyal, mert annak az álarca csúf, vén, utálatos. A szavai igazak, de mocskosak. Nem kell nekem az ilyen angyal.
- De atyád akarata az. Tudod a tízparancsolatot? Szereted az atyádat?
- Azt nem tudom. Hanem félek tőle, azt bizonyosan tudom. Valahányszor megharagítják, ő megveri az anyámat, s az anyám megint megver engem. A tízparancsolatot tudom. Az Isten törvénye. Egy helyen azt parancsolja: „tiszteld az apádat”, a másik helyen: „ne ölj”, a harmadik helyen: „ne lopj”. És én egyébről sem hallok, mikor az apám és a vőlegényem együtt van, a kettőt dicsekedni, mint hogy hány embert öltek meg, mekkora zsákmányt ejtettek: a várunk falai tele vannak levágott koponyákkal, a termeink virágos szőnyegekkel, amiket nem mi szőttünk. Hát ha három parancsolat közül ők nem tartanak meg kettőt, hogy tartsam én meg a harmadikat!

— Te vakmerő! — kiálta fel Mater Lubomira. — Minő esztelen szavakat ejtettél ki? Téged nem egy démon szállt meg, hanem három. A neveik Asmódi, Beliál és Beherik. A bujaság, a kevélység és a makacsság rossz szellemei. Ne feledd, hogy nekünk vannak eszközeink azokat kiűzni a megszállottakból.

— Megcsókolom sujtoló kezedet, fejedelemasszony. Te vagy az erő, én a gyengeség. De én nem félek sem a földön, sem a föld alatt levőktől annyira, mint félek a megvásárló vőlegényem nászfátyolától, s nem szeretek sem a földön, sem az égben semmit annyira, mint az én szerelmemnek az egy hajszálát, amit a ruhámba elvarrva viselek.

Míg az ostoba kisleány megdicsőült arccal ilyeneket mondott, egy skolopendrum odamászott a szép fehér vállára. Mater Lubomira undorodva ütötte le a kezével a cudar férget onnan.

— Nem érezted a százlábú marását a válladon?

— Nem! Én csak a kedvesem csókját éreztem rajta.

A patkányok ott szaladgáltak vakmerően a lábaik alatt. Nagy volt a dobzódásuk a szövétnekről lecsepegő fagyú osztalékán, egy-egy fel is akart mászni a rúdjára, s cincogott, ha lepottyant.

— Undok férgek!— szólt Mater Lubomira borzadozva. — És te inkább választod a patkányok társaságát, mint hogy bűnödöt megbáánd, vezeklést tarts, s atyádnak és Istennek engedelmeskedjél.

Az ostoba kisleány nevetésre indult gödrös orcácskáival.

— Hisz ezek nem bántanak engem. Ezek az én izenethordóim. Tőlük küldök fel a felső világba köszöntést én a kedvesemnek, s ők hoznak majd választ vissza, hogyha rátalálnak.

— Bárgyú lélek! Hogy vihetné fel a felvilágba a te izenetedet egy ilyen állatocska?

— Hát ez az én hitem. Ha mások hihetik azt, hogy egy festett kép, akinek nincs füle a hallásra, lába a járásra, mégis

felviheti az ő izenetüket egész az égbe, miért ne hihetném én ezt?

— Te Manichæa! Még a negyedik démon is megszállt: Azáziel; a káromlás ördöge! A kiűzés ideje eljött. Holnap megkapod a korbácsot.

— Ahány ütés fogja érni a testemet, annyiszor fogom mondani: szeretlek, szeretlek, szeretlek.

— Hát az első korbácsütést kapd mindjárt éntőlem. Tudd meg, hogy akit oly őrzöngve szeretsz, akiért így szenvedsz, akiért megbántod az Istent, meggyalázod az apát, Boboli János, tolvaj nevén *Canavelli Zeno*, lemondott rólad, felvette a csuhát, kolostorba lépett: a neve „Frater Aktæon”.

Erre a fájdalmas csapásra a leány csak lerogyott a földre, a hideg kőre, és zokogni kezdett, arcát két tenyerébe rejtve, de még a zokogás között e szót fuldoklá: „szeretlek! akkor is szeretlek, még ottan is szeretlek!”

Lubomira bámulva nézett a lábainál vonagló áldozatra. Hát mégiscsak kitalálta, hogyan lehet neki fájdalmat okozni?

A szomszéd ketrecben levő dühös őrült meghallotta, hogy társnéja zokog. Eddig még sohasem tette. — Az őrzöngő megragadta két kezével a vasrostélyt, s elkezdte azt oly erővel rázni, hogy a ránőtt stalaktit csapok csengtek-bongtak bele, rikácsoló hangon kiabálva: „Te is sírsz már! Téged is marnak már! A kígyók királynéja! Aki a százlábúaknak parancsol! Átkozd meg! Mondd utánam, amit mondok!”

Hanem az, amit ő mondott, waráng beszéd volt, azt Kekharizméne nem értette; nem is mondta utána. Nem is lett volna annak foganatja. A szenteket nem sebesíti meg az átok, mind visszahull az a kimondója fejére.

A síró nő a rácson keresztül kinyújtá a két karját, ujjait egymásba kulcsolva.

— Fáj! Fáj! Nagyon fáj, amit mondtál, fejedelemasszony. De még ez a fájdalom is édes. Nem is mondhatok neked érte más szót, mint csupa áldást vissza. Adják az egek, ahonnan

minden sugallatok jönnek, hogy azt az édes fájdalmat, amit én most érzek, te is megérezd valaha! Hogy teljen meg a szíved attul a gyönyörtül, ami az enyimet kínozza, hogy lepje minden érző idegedet az a kéjadó láng, ami azalatt, amíg megemészt, az ég felé ragad. Érezd valaha megtízszerezett erőben az édes poklot, aminek neve szerelem!

Lubomira elszörnyedve burkolta feje körül sűrű fátyolát, s futvást hagyta el a penitenciák folyosóját. Az egyik nőnek az átka, s a másiknak az áldása az ajtóig üldözte.

Az átoktól nem félt, de az áldás, amit a gyötrött mártír megkínzójára mond, fogatba megy. Ettől rettegni lehet, hogy beteljesül.

„Érezd te is azt az édes poklot, aminek neve szerelem; s légy benne üdvözült!”

V. AZ ÉNEKLŐ DABÓZA, A TENGERI SZÜZEK ÉS A KEREKES HAJÓK

Salona, Lissa, Ó-Zára, az ős paradicsom eszményképei voltak, éppen úgy Gravóza. Strabo, Dioscorides, Theophrastos, Galenus, Athenæus, Oribazius, Plinius nem ok nélkül magasztalják fel az istenektől pártfogolt vidéket. Itt termett a régiektől áhított muskotálybor, a cscresnye és kajszibarack vadon, műveletlenül, és a búzát sohasem kellett szántott földbe elvetni, a kihullott magból önként sarjadzott fel a jövő évi termés. Mindezek felett itt jött elő a hajdankor egyetlen csalhatatlan, mindent meggyógyító növénye: az Iris Illyrica; ami éppen olyan biztos gyógyszer volt a divatbetegségek ellen, mint a mostani könnyen hívó korszakban a Cocák, Eucalyptusok és balsamnövények.

Hanem a partokhoz való közelítést nagyon megnehezítették azok a veszélyek, amelyek a hajdankorban ezzel összefüggésben voltak.

Mert az igen természetes dolog. Most, amikor semmi kecsegtető nyereség nincs a pusztán mezetlen sziklák között, nem is retenti a közeledő hajósokat semmi vissza; de akkor, amidőn annyi kincs volt a dalmata partnak, azok között elsősorban a fent említett Iris Illyrica, a minden itáliai, gráciai, hyberniai úrhölgyek illatszerét szolgáltató veres gyökerű „nőszirm”, akkor nagyon helyes intézkedés volt a természettől, hogy olyan akadályokat is gördített az idegen kalandozók elé, amik azoknak a partraszállást megnehezítették.

Ezek közé tartoztak — nem tekintve magát az elszórt sziklatömkéleget, amit a „Saxa Cadmæa” név alatt ismertek és rettegetek a hajósok — elsősorban az éneklő dabózák.

Ezekről a Cadmæus szikláiról tartja azt a monda, hogy ezek közt volt Cadmusnak (az emberteremtőnek) a temploma és orákuluma, de már azokbul a mi történetünk idejében semmi sem található.

Hanem azok helyett láthatók az óriási sziklatömegekben számos üregek és barlangok, amikben nem lehetnek más állatok, mint olyanok, melyek a víz alatt is éppúgy meg tudnak élni, mint a víz fölött. Ilyenek mindjárt elsősorban a dabózák.

A természettudósok nem tudnak megegyezni afölött, hogy a dabózák a kutya-, a macska- vagy a cickányfajhoz tartoznak-e voltaképpen? vagy pedig a sokatevőkhöz? Legtörzsökösebb tanyájuk van a Curzola sziget szikláiban. Az állat maga sokkal nagyobb és erősebb a komondornál, a színe sárga, barna sávokkal, a hátán végig fennálló sörénye van, mint egy paripának. Az állatnak a pofája utálatos. S a szokásai még inkább azok. Ravasz, kegyetlen és csapodár.

A ravaszágát kimutatja azzal, hogy mindig éjszaka jár ki az odújából préda után, odaólkodik a pásztorok gunyhóihoz, ott elkezdi sírni olyanformán, mintha valami hazulról eltévedt kisgyermek volna, s ha erre a hangra a szánakozó asszony kilép az ajtón, egyszerre megkapja és összetépi; sőt annyira megy a gonoszsága, hogy a bojtároknak a neveit utánozza a hangjával; úgyhogy azok azt hiszik, hogy a gazdájuk hívogatja, így ejti törbe a nyomorultakat; a kegyetlenségét pedig jellemzi az, hogy a halottakat kiássa a fák alól. (Mivelhogy a dalmata népeknél nem szokás temetőt tartani, ellenben minden embert az előre kiszemelt fája alá temetnek.) És aztán nem átalja azokat felfalni. Ilyenformán saját magát eleven kriptává alakítja át. A csapodárságát pedig nevezetessé teszi azáltal, hogy ráleskelődik az oroszlánokra, s mikor a hím eltávozik a barlangjából, ő az oroszlán mormogását utá-

nozva, odalopózik a helyébe nőstényéhez. Ezért látni a pusztákon gyakran oroszlánfiakat lóserénnyel és kutyafarkkal, akiket krokottáknak neveznek.

Ezek képezik a félelmét a dalmata partoknak, amiket szigetbarlangjaikból meg szoktak látogatni, mivelhogy víz alatt éppen úgy tudnak élni, mint víz felett, ennél fogva éjszaka a tengeren járó hajókat is megtámadják. Ellenben arra, hogy megölje őket, a dalmata paraszt még az önvédelem esetében sem igen vállalkozik, azt tartván, hogy a dabóza állatban emberi lélek lakik. Mivelhogy a halottakat felfalja, annál fogva azoknak a lelkét is magába szívja, azért is tud úgy énekelni, mint egy ember.

Hanem, hogy megszabaduljanak tőle, ezt a cselt szokták ellene használni.

Ha a dabóza egy vidéken nagyon kellemetlenné kezd válni a pusztításai által, akkor három waráng pásztor összebeszél, s felkeresi a fenevad barlangját. Rá lehet arra találni az előtte elszórt embercsontokról.

Akkor az egyik pásztor leül a barlang nyílásával szemközt, előveszi a kecskebőr dudáját, s elkezd szép hegyi nótákat fújni rajta.

A másik kettő odaáll kétfelől a barlang bejárata elé.

A dabóza pedig rendkívül szereti a szép muzsikát.

Egy szép zenéért képes még azt is megtenni, hogy a muzsikust ne egye meg.

A két másik pásztor ezalatt elkezd egymással kedélyesen beszélgetni.

— Itthon van-e a dabóza?

— Dehogyan van itthon a dabóza.

— De bizony csak itthon van a mi kedves dabózánk!

— Tudja patvar, hol kóborog a ti dabózátk.

— Óh bárcsak előjönne a drágalátos szép dabóza!

Erre a sok hízelkedő szóra, aztán meg a gyönyörködtető csimpolyaszóra csak előkerül végre a dabóza a barlangból;

a két pásztor aztán hirtelen a nyakába veti a pányvát, ráhúzzák a hurkot, s akkor a harmadik felkap egy keresetlen fát, s úgy elpöföli agyba-főbe a foglyul esettet, hogy egy száraz foltot nem hagy rajta. Akkor aztán elcibálják a partig a pányvánál fogva. Ott búcsú fejében még egy sort vernek rajta, s aztán beledobják a tengerbe. Hadd usszék haza az atyafiaihoz Curzolába. — No ha azoknak otthon elmeséli, hogy milyen szépen bánnak el az *emberrel* odaát azok a kétlábú fenevadak, hát azoknak ugyan elveszi a kedvét a tervezett újabb kirándulásoktól.

Ilyen állat az a dabóza.

A második rém pedig a tengeri szűz.

A tengeri szűz nem kevésbé félelmetes lakója a dalmata partnak az elébb bemutatottnál.

A szirének veszedelmes voltát a hajósnépre már Ulysses tapasztalta. Ott lubickolnak a tengerben, s csábító dalaikkal hívogatják a hajósokat. De jaj azoknak, ha a csábnak engednek! Hogy miért jaj nekik? Azt a hajdankori tudósok nem magyarázták meg. Pedig nehéz megérteni, hogy mi szerencsétlenség lehet abban egy halandóra nézve, ha egy minden bájjal felruházott hölgy szerelmi találkozóra invitálja? Míg végre 1716-ban meg lett oldva a talány: amidőn Ragusa közelében legutoljára megjelent a tengeri szűz, s nagy riadalmat okozott az egész dalmata part hosszában. A halászok és hajósok eszük nélkül menekültek a hegyek közé, amint a tengeri szűz kijött a habok közül a partra, s ott sétált alá s fel, hosszú haját a napon szárogatva. Három nap egymás után megjelent rendszeren hajnalban, s csak délután tért vissza a tengerbe, úgyhogy hozzáértő, bátor szívű festőknek sikerült a képmását lerajzolni s acélmetszetben megörökíteni. Eléggé csinos teremtés, arányos idomokkal; csak az teszi rettenetessé, hogy valami tizenöt láb magas a termete. Ily óriási szépség elől nem csoda, ha mindenki megfutamodott. Pedig az éneklését fél mérföldnyire meg lehetett hallani. Hatalmas hang lehetett! Hát még ha kellőleg

iskolázva lett volna? A karjait gyakran felemelte az ég felé; ebben a pozitúrában van lerajzolva, ami szokás az énekesknél.

Ezek teheték történetünk idejében félelmissé a raguzai partvidéket. A cadmæi sziklák tájékát kerülni minden üdvösségére féltékeny hajónak önérdékében állott.

Csak a warángok merészkedtek e rossz hírfü partok közelében járni. Sőt éppen e sziklazátonyok középett voltak a hajóik elrejtve.

A warángok, mint már említők, szüntelen a tengereket járták hosszú, nyitott dereglyéikkel, amikkel a legszűkebb sziklaöbölbe is be tudtak jutni; ahol veszedelmes zátony állta útjokat, kiugráltak a dereglyéből, a hajó párkányának vetették a vállaikat, s negyven ember a hajót kiemelte a vízből, úgy vitte keresztül sziklákon, zátonyokon. Ötven dereglyéből állt a hajórajuk, mindeniken volt negyven ember. A dereglye felül nyitott vala; a hajósnépet nem védte semmi. Zápor, jégeső, vihar, égető nap mind nem ártott azoknak; ősemberrek voltak, akik még nem érezték a szükségét az öltözetnek, ami az Isten remekét, az emberalakot elidomtalanítja.

Ez a kétezer ember képes volt rettegésben tartani és megsarcolni három világrész parti országait s az azokat elválasztó tengereket, minden úszó házaikkal egyben.

Hajóik oldalát rézpléh burkolta be, s magas, fűzvevesszőből font párkányzat védte, a legdühösebb tengerhánykódás középett is, a felfordulás ellen. Harmadfél öles evezőikkel úgy hajtották a dereglyéiket, mint a szélvész; nem szorultak vitorlára; ami messziről elárulja a hajó közeledtét. Hanem ahelyett volt nekik egy sajtyszerű stratagémájuk. A hajóik két oldalán lapátkerekek voltak. S ezeknek a működése tette képessé azokat olyan fordulatokra, amiket más hajók nem bírtak utánozni, s az dönté el részükre az ütközetet a tengeren, valahányszor nagyobb számú ellenséggel találkoztak össze.

Kritikus. De már csordultig telt a pohár! Az emberi hit elaszticitásának is van mértéke! Az enyim elszakadt. Még az éneklő hiénákat csak elviseltem, s ha a tengeri szűz elől egész Dalmácia elszaladt, nem bánom, én is szaladok. Hanem, hogy szerző nekem itt a XIII-ik században az Adriai-tengeren kerekas gőzhajókat úszkáltasson végig, ez túlmegy a felebaráti szeretetemen. Mesét írunk itt vagy regényt?

Szerző. Alkudjunk meg. Én elengedem az éneklő hiénákat, akik a juhászbojtárokat neveiken szólították, ámbár kútforrásaim ezt határozottan állítják, azonban már ez idő szerint ki vannak írva egész Dalmáciából, s így azt, hogy beszéltek, s mi nyelven beszéltek, be nem bizonyíthatnám. Idő jártával az egész faj eltörpült, elgyávult, háziállattá szelídült, hiénettá-
nak nevezték, macska gyanánt tartották, egérfogásra, „ölbeli hiénácska!” Nagyon kedves lehetett. Ez is kipusztult. Nem kötöm magamat hozzá. Másodsorban lemondok az óriási tengeri szűzről. Valószínűbbnek tartom, hogy a szirének alatt azokat a szabad gondolkodású hajadonokat értették, akik egy délszláv balladában meg vannak örökítve, Fiume tájékán, akik a hajósokat szép énekszóval hívogatják édes mulatozásra, de a kapitány azt feleli nekik: „Most nem érünk rá, majd ha máskor visszajövünk!” — Hanem már a kerekas hajóimat nem engedem! Azok csakugyan itt vannak.

Kritikus. Valami ötszáz esztendővel James Watt, a gőzerő feltalálója előtt!

Szerző. Hiszen nem mondtam én azt, hogy gőz hajtotta a hajókat; hanem csak azt, hogy lapátkerekek hajtották. Ezeket pedig részletesen leírva találjuk Schulenburg velencei admirál ritka könyvében „Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien”, az egykorú latin historikus idézeteivel, mely így hangzik: „Liburnam, navalibus idoneam bellis, quam pro magnitudine sui, virorum exercere manibus quodam-

modo imbecillitas humana prohibet, quocunque utilitas vocet, ad facilitatem cursus, ingenii ope subnixta animalium virtus impellit. — In cujus alveo, vel capacitate, bini boves machinis adjuncti, adhærentes rotas navis lateribus volvunt, quarum supra ambitum, vel rotunditatem exstantes radii, currentibus hisdem rotis in modum remorum aquam conatibus elidentes, miro quodam artis effectu operantur, impetu parturiente discursum. Hæc eadem tamen Liburna pro mole sui, proque machinis in semet operantibus, tanto virium fremitu pugnam capessit, ut omnes adversarias Liburnas, cominus venientes facili astritu comminuat.”

Kritikus. No ha diákul van, akkor már igaznak kell neki lenni! Hát csak tessék csengetni, hadd induljon az a steamer! Én már füttyültem.

„Liburna” volt azoknak a barbár hadihajóknak a neve, amik a hajdani tengeri ütközetekben a legnevezetesebb szerepet játszották. Elöl a vízszín alatt volt egy hosszú, hegyes sarkantyújok, mint a kecsagének az orra, rézből, amivel sebes rohamukban az ellenséges hajónak a fenekét keresztülfúrták. Ez azonban csak úgy eshetett meg, ha az a másik hajó engedte magát oldalba fogni. Mert ha az is az orrával fordulva szemközt fogadta a megtámadóját, akkor az összecsapásból az lett, hogy a sarkantyúk kölcsönösen elsiklottak a hajók mellett, ellenben mind a kettőnek az evezőlapátjai összekeveredtek, egymást kölcsönösen összetörték, s akkor aztán ökölre került a dolog, s az emberi vitézség döntötte el a csata sorsát.

A waráingok kerek liburnái egész új korszakot hoztak be a tengeri hadverés tudományában. Éppen úgy, miként a monitorok az amerikai polgárháború idején.

Ezek is evezőkkel hajtottak a szemközt jövő ellenségre; azonban, amint egy parittyavetésnyire értek hozzá, minden

ember behúzta az evezőjét, s a pajzsát, szekercéjét kapta fel; mások a parittyáikhoz, tegzeikhez nyúltak, embererő nem hajtotta többé a liburnát; hanem „állati virtus”. A hajó belsejében volt egy machina (valószínűleg taposómalom) mind a két oldalon, azt ökrök hozták mozgásba; a géphez a hajó oldalán két lapátos kerék volt alkalmazva, melynek a küllői nagy robajjal csapkodták a vizet, s vitték a hajót előre. Ezek a lapátos kerekek lehetővé tették a liburnának, hogy a legszűkebb résen is keresztül tudjon sikamlani, ahol más hajó az evezői miatt elakad, s azáltal, hogy az egyik kerék bodonjánál a taposva ügető ökörnek a lépteit gyorsították, a másikat lohaszták, olyan gyors fordulatokra képesíték a waráng hajósok a liburnát, amit ellenfeleik nem bírtak utánuk csinálni, s amíg azok nekikászolódtak, a virgonc kerekes liburna már keresztültörte a fenekeiket, míg a waráng harcosok, parittyával, hajítódárdával már messziről előzönlötték ellenfeleiket; nem lévén elfoglalva az evezéssel, miként amazok.

Azért a warángok kerekes liburnái az egész Földközi-tengernek rémei lettek. Nagy csoda, hogy a többi tengeri hatalmak, Velence, Génua nem bírtak olyan mechanikusokkal, akik ezt a stratagémát utánózni tudták volna.

VI. DÁVID KIRÁLY

Tudni illik, hogy a waráng fejedelem kapta a keresztségben a Dávid nevet s egyúttal a királyi címet, ha jól tudjuk, XXII-ik János pápa alatt. Ennek a Dávid királynak a történetét fogjuk majd leírni, ami különben nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy maga az ősz igazi palesztinai Dávid király is belevonatik a condolentiába.

Éppen a nagy archipelagusi kalózjáratról tértek vissza a diadalmas hősök. Egy liburnájuk sem hiányzott, s valamennyi meg volt terhelve zsákmánnyal. Mérföldnyi távolból a Cadmus szikláin hangzott a sík hullámtul továbbadott kardaluk, amire a magas sziklapartok fennsíkjáról visszhang gyanánt felelt a rájuk váró asszonyok üdvözlő éneke.

Ezek nem jöttek le a férjeik elé, ahogy a morlák asszonyok szoktak. A waráng nem tartja teherhordozó állatjának az asszonyt, az csak az ő gyönyörűségeinek őre. A waráng asszony nem ismeri a munkát, a férfi dolga őt eltartani, még pedig pompában és kényelemben tartani. A waráng nő hímzett öltönyben jár, a férfi meztelenül.

Ahogy a dicsőséges emberalak az alkotó kezéből elékerült, felséges meztelenségében, melynek minden tagmozdulata dicsekedés, úgy jár-kei a világban a waráng férfi. Nem kéri kölcsön az állatok gyapját, a növények rostját, a kukacok selymét, se nem fázik, se nem szégyenkezik. Mindössze egy övet visel a derekán, bronzból, melyről hosszú, ostorforma

bőrszíronyok függnek alá sűrű cafrang alakban féltérdig, s azok minden alakú bronzkarikákkal, csigákkal, pitykéekkel vannak telcrakva; mikor fut, úgy cseng rajta ez az öv, mint a cimbalom. És azonkívül még a lábszárai vannak beborítva bőrrel, amire már a dalmát vidék sajátságos tövisindás bozótjai tanították meg.

Valamennyi mind egy-egy Herakles: olyan izmokkal, amiknek az anatómok még nevet sem adtak. Mély sebhelyeket mint diadalemlékeket viselnek; kinek legtöbb van, az a legnagyobb tekintély. Némelyiknek a karjába egész lyuk van fúrva: ez meg a pestistályognak az emléke. Mert a waráng férfi még a feketehalálnak sem engedi át a győzelmet a teste fölött; amint azt a veszedelmes kelést megkapta, mely a rendes halandót megöli, fog egy fehérén izzó vasat, s kiéget vele a testéből akkora darabot, amekkorán a pestis tanyát ütött. Erre aztán elmegy a kedve a halálnak a további kötekedéstül.

Sűrű, hosszú hajukat a fejük tetején kontyba csavarva viselik: ez az egyedüli fejtakarójuk; ez többnyire fekete, csak az előkelő fejedelmi családból valóké rótt, néha egészen orosz-lánpej színű.

Arcvonásaikat elzordonítá a viharos élet, az örökös napba nézés; tekintetük kegyetlen voltát jellemzi az a néphit, hogy a warángoknak kettős szemfényük volt, s képesek voltak a puszta ránézéssel, huzamosb ideig, megölni valakit.

Nem is telcpedik le az ő útjuk járásába semmi más nemzet-beli halandó.

Hanem azért a szerzetesek őket is felkeresik. Amióta szent Bazílius megtérítette a warángokat a keresztény hitre, egy bazilita testvérnek állandóul ott kell lakni a cadmæi sziklacsoport öblében, akinek az a küldetése, hogy a hazatérő warángoktól majdan átvegye a kegyes ajándékot, amit azok a főkolostor számára hoztak. Nem kincs az; hanem azért mégis legszükségesebb minden emberre nézve: a só. A dalmata hegyek azt nem adják, s a sófőzést tengervízből még nem

találták ki: a sótvagy arannyal, vagy vérrel kellett megvásárolni. Ebből adtak rendszeren dézsmát a warángok a kiküldött barátoknak.

Egy barlangodú volt annak a lakása, ahonnan az örök tengerre lehetett látni. Egy nagy kőkereszt jelölte a helyet, három egymásra helyezett faragott kőkoloncból idomítva; az alsó koloncon még olvasható a római írás: „Nymphis dedicatum”, a legfelsőn már új betűk vannak bevésve: I. N. R. I.

Ezen a helyen valamikor a római uralom alatt valami fanum állt: az alatt csergedező forrás nimfáinak tiszteletére. Nimfák és templom nincsenek már; hanem a forrást most is tisztelik, mert az adja az egész völgyben az iható édesvizet. Ez is egy ok, amiért a tengerről érkezőknek ide kell sietni. Régóta ölheti már őket a szomj.

Mikor a tengerből kimeredő kopár sziklacsoportok elé érkezik a hajóraj, az evezők megszűnnek működni, s azontúl csak a lapátkerekek hajtják a dereglyét, mely fortélyosan kanyarogva kerülgeti a víz alatt ólálkodó szirteket, s félti az oldalát a szirteken megtörő hullámcsapástól.

A király liburnája jön legelő. Megismerhető az arany sárkányfejről az orrán; Dávid király maga tartja a kormányrudat, mint illik a vezérhez.

A király a többieknel még fél fejjel magasabb. Az ő testét sem takarja öltöny; csak abban különbözik a népeitől, hogy az ő szironyos öve aranyboglárokkal van díszítve, s az üstökét aranyabroncs szorítja körül. Arra való, hogy a csatában ráismerjen az ellenség; a hívei úgysis jól ismerik.

Dávid királynak az arca is kiválik a többiek közül, nemcsak hajának és szakállának rőt színe miatt, mint inkább azon jupiteri méltóság által, mely a fejedelmet megkülönbözteti. Ezt nem szeldelik keresztül-kasul a ráncok; olyan sima és ragyogó az, mint egy bronzszobor. Rendes beszéde halk és szelíd; aki az igazi szavát akarja meghallani, az menjen oda

az ütközetbe; ami ezernyi száj ádáz ordításán, a döngetett pajzsok csattogásán, a hajóbordák recsegésén messze túlhangzik: az a Dávid király vezénylő szava; fegyvert sem hord az övén; ha verekedni kell, elveszi az ellenségétől; a pusztá ökle elég rá, hogy sisakot koponyástu! összetörjön, s a mázsás szikladarab úgy repül a kezéből, mint a parittyakő; szegyenlené fegyverben keresni az oltalmát. S emellett olyan szelíd, hogy otthon a kisiát a nyakán hagyja lovagolni, s a kutyái úgy vannak szoktatva, hogy elkapkodják az asztaláru! az ételt — rájuk nem üt.

Mikor a király liburnája arra a helyére érkezett az öbölnek, ahol a habok elkezdene! fehér tajtékos barázdákat túrni (hajósnyelven: „kecskéznek”), ami a sekély medret jelzi: a király jelszavára megállítják a géphajtó ökröket, s azzal a hajósok kiugrálnak a vízbe. Még itt hónaljig ér az, de azért lehet dolgozni benne.

A liburnáról lebontják a védő sövényt, azután a két ökröt kihajtják a vízbe; az kiúszik magától a partra, s első aki megitatja magát a csergedező patakbu!l. Azután szétbontják a gépeket, s kihordják a partra. Majd a málhákat cepelik ki a vállaikon. Akkor aztán nekivetik a vállikat a liburna párkányának, s negyven kemény férfi kiemeli az egész hajót a vízből, úgy hozza ki a vállain a partra. A királynak az a felségi joga, hogy maga a hajóban marad, amíg a hívei azt szárazra szállítják.

Csak azután, hogy minden munka be van fejezve, szabad a hajósoknak a forráshoz rohanni és szomjukat csillapítani. Egy időre az a patak megszűnik folyni; a warángok kiússzák egészen.

A második kötelességük azután odajárulni ahhoz a kőkereszt-hez, és azt megcsókolni. Maga Dávid király adja a példát a híveinek.

A barlanglakó szerzetes előjön sötét odújából, ahol egy koponya és egy nagy írott könyv társaságában szokta tölteni idejét.

Amennyit a fejére húzott csuklya az arcából látni enged, fiatalnak látszik, az állán még csak pelyhedzik a szakáll, s szép csigametszésű ajkai felett engedelmesen simul kétfelé a bajusz. Arca halovány, de szemének tüze meghazudtolja az aszkétát.

A szerzetes tud a warángok nyelvén beszélni, azért is lett bizonyosan erre az állomásra rendelve.

Dávid király odajárul eléje, s meghajtja előtte a térdét alázatosan: áldását várva.

A szerzetes a koronás főre teszi a kezét, s elmondja rá: „Benedicat tibi Deus”.

Az még csak ott térdel, és a fejét rázza. A hosszabbik áldást várja a hosszú út után. A szerzetes azt is megadja neki:

„Benedicat tibi Deus Jehova, Deus Zebaoth, pater, filius et spiritus sanctus, Amen.”

Erre aztán felemelkedik térdéről az óriás, s elmondja híven, hol járt, mi szörnyű tetteket vitt véghez? hány gályát süllyesztett el a rajta levő népekkel együtt? milyen városokat égetett le porig? hogy mosta meg a kezeit szép hajadonok könnyeiben, akiket az egyik parton elrabolt, s a másikon rabnőül eladott.

Ezeket ő ugyan a Svantevitnek is el szokta mondani, mikor még az volt a warángoknál a főisten, csakhogy dicsekedésképpen, s az jutalmat adott érte; mióta azonban a Svantevit, a kisebb bálványokkal, a Khors, Somogl és Mocos istenekkel együtt fel lett döntögetve, a szent keresztség felvétele után, az ilyen hőstettek a meggyónni való bűnök sorába tartoznak, s ezekért vezeklés jár, azután áldozat, végre bűnbocsánat.

A pogány hit bálványa, a tizenkét agyarájú Svantevit emberáldozatot szokott ilyenkor követelni, mégpedig nem rabszolgát, hanem maguk a hős fiak közül egyet; az új hit kegyelmesebb, a hódolatot, áldozatot elfogadja olcsóbb tárgyakban is. A király parancsára odahordják a warángok ajándékaikat a szerzetes elé, a nagy kősóköckákat, tömjént, távol Arábiából, amivel a templomokat kiftüstölik; elefántagyarakat, amikből

a barátok szent szobrokat szoktak faragni; aranybrokátot végszámra oltárterítőnek és sclycmszövet-göngyöleget az apácafejedelemasszony kantusához, aki ott uralkodik a Brantavölgyi kolostorban.

A szerzetes a kegyes adományokat behordatja a barlangjába, majd onnan ő maga mindent háton felcipel a kolostorba, ami benn a hegyek között fekszik.

— Hát az én jó Bravallámnak vajon mit küldhetnék, hogy örülne neki? — kérdi Dávid király, megemlékezve róla, hogy van neki egy elválasztott felesége is ott abban a tüzes szentek kolostorában.

— A te elvált feleségednek a neve most Kozima — felelt neki a barát.

— Én pedig Dávid vagyok. És így egészen idegenek lettünk egymásra nézve. Láttad őt egyszer?

— Én nem láttam, hanem a főpapom, aki gyóntatni jár oda.

— Mit beszélt neki?

— Azt nem tudhatod meg. A gyónás titka szentség.

— Tehát válassz tetszésed szerint a kincsek közül, amik előtted hevernek, mi kellene neki ezekből?

— Nem tudom, van-e ezek között kígyókő?

— Kígyókő? Mi az?

— Mikor a kígyók nagy sokaságban összegyűlnek királynőt választani, egynek maguk közül valamennyien a fejére fújnak mindaddig, amíg a sok méreglehetőből egy fényes kő támad, mely ott ragyog a kígyókirálynő fején, mint egy diadém.

— S mi ereje van ennek a kígyókőnek, ha ember kezébe jut?

— Az, hogy megvédelmez a kígyók és minden mérges csúszómászók és férgek marása ellen.

— S miért kell az én volt feleségemnek ilyen kígyókő?

— Azért, mert az az odú, amelyben ő lakik, tele van ilyen kígyókkal és maró férgekkel.

Dávid király olyat dobantott a lábával, hogy megrendült bele a szikla.

— Az én Bravallám a kígyók vermében!

— Nem Bravalla, hanem Kozima.

— S miért zárták őt ebbe az odúba az apácák?

— Azért, mert még mindig szereti az ő urát, akitől erővel elválasztották, s nem akarja őt megtagadni.

Erre az a kegyetlen erős ember, akinek mikor tüzes vasat fúrtak a testébe, csak nevetett hozzá, elkezdett sírni. A két szeméből kicsordult a könny. Az igaz, hogy a sírása is rettenetes volt, úgy ordított, mint egy oroszlán.

— Az én szegény kis Bravallám a kígyók vermében. — S azzal felemelte az öklét, hogy a legközelebb eső tárgyat lezúzza vele, legyen az élőfa, szikla vagy ember.

Hanem aztán visszahőkölt. Az a nagy kőkereszt volt előtte.

Lelkébe tért, összeszedte magát.

— Nagyon fáj érte a szívem, hogy az a szegény kis teremtés úgy szenved éniattam, de meg kell nyugodnom benne. Így parancsolja az Isten. És én már hűséget fogadtam az én új Istenemnek, a régieket ledobattam a sziklaörvénybe, onnan fel nem hozatom. A főpap megkeresztelt, belemártott a vízbe, keresztény lettem. Hitémet megtartom. Azért kérek, izend meg a főpapodtól, majd ha megint gyóntatni odamegy, az elvált asszonyomnak, hogy engemet ne szeressen többé, mert a Jehova Isten azt parancsolta, hogy egy férfit egy asszonynál többnek nem szabad szeretni.

— Én bizony nem tudom, hogy parancsolta volna ezt valaha — mondá erre a barát.

— Mit mondasz, te barát?

— Amit az írás mond. Tudod, hogy van egy szent könyv, amiben mindazoknak a szenteknek és prófétáknak a története fel van jegyezve, akiknek a Jehova parancsokat osztott.

— Hol van ilyen könyv?

— Lássad és halljad.

A szerzetes bement a sziklaodúba, s kihozta a nagy kapcsos könyvct, melynek pergamen levelein tarkállott a gyönyörű sok írás, cinóber, ultramarin és sárarany nem volt kímélve tőle.

Ráfördított egyenesen a Sámuel II-ik könyvére, kikereste annak a III-ik részét.

— Íme vedd szívedbe, amit e sorok veled közölnek. Dávid királyról, a szentről beszélnek e sorok, akinek a zoltárait hangoztatják a templomok, éneklük a szentek, kísérik az orgonák. Ő a királyok legdicsőbbike, Jehova kegyence a koronás fők között, akinek a nevét számodra kiválasztották.

— Igen! Maga a római főpap adta nekem ezt a nevet.

— A próféta, az Isten követje, Sámuel, így számlálja elő szent Dávid királynak a nemzetségét: Születének neki Hebronban fiai: az elsőszülött Ammon, Alimoámtól, a második Kileáb, Abigailtól, a harmadik Absolon, Maákától, a negyedik Adonia, Haggistól, az ötödik Sefásia, Abitáltól, a hatodik Ishreám, Eglától, akik mind egy időben valának Dávid feleségei.

— Ez abban a könyvben van? — mormogá a waráng fejedelem.

— Hallgasd még tovább! Fordítsunk más lapra. Mikor már együtt volt a hat feleség, akkor még visszavette hetediknek Mikhált, a megholt Saul király leányát, akit erőszakkal elválasztottak tőle.

— S neki szabad volt az elválasztottat visszavenni? — kérde hűledezve a király.

— Még nem csak ezt. Következik még Bethsabé, ennek a fia, Salamon, lett szent Dávid után a király.

A waráng fejedelem tombolt haragjában.

— Hát az én védszentemnek szabad volt nyolc feleséget tartani, s éntőlem elszakítják kettő közül a szeretőbbiket! Barát! Hátha nem mondtál igazat?

— Lelkem rajta, hogy igaz a szavam.

— De nagy különbség van ám a szó és a szó között, éppen mint a szél és a szél között. Az egyik szél odaviszi a hajómat, ahová én akarom, a másik oda csapja, ahová ő akarja. Ha a macska nyávog, attól a majom sem ijed meg; de ha a mándruc nyávog, attul az elefántok is a pusztába iramodnak. Amit te beszélsz, az csak olyan kis kölyökpapnak a beszéde, neked csak ilyen kopott csuhád van; egy kereszt, meg egy fésűs kagyló rajta, ki áll meg a te beszédedet hallgatni? De bezzeg az, aki nekem ezt az aranykoronát adta, ott abban a csoda nagy városban, Rómában, az a főpap drága selyempalástot viselt, amely kockákra volt felosztva, egyik kockában egy arany oroszlán, másikon egy ezüst kakas. Az az igazi főpap. Annak a szava áll meg, nem a tied. Az pedig azt mondta nekem, hogy a kereszt Istene követeli, hogy az egyik feleségemet eltaszítsam magamtól. Én térdeltem e dicső főpap előtt, s engedelmességet esküdtem neki. A kezemet rátettem egy ilyen könyvre, amelyenből most nekem daráltál.

— No hát majd hozok én neked egyszer egy olyan főpapot, akinek arany oroszlánok és ezüst kakasok vannak a palástján — majd annak jobban fogsz hinni.

Ezt mondva, összecsapta a nagy könyvet a szerzetes, s nyalábra fogva, bement vele a sziklaodújába. A nap delelőn állt, egy kis harangláb nyúlt fel a barlangból, a barát elkezdett délre harangozni.

Dávid királynak pedig a szívébe volt lőve az a nyíl, amit nem lehet onnan kiszakítani.

— Dologra szakállasok!

A parancsszó szájról szájra lett adva. Hozzáfogtak zúgolódás nélkül. Az pedig titánoknak való munka volt. A hajókat elszállítani a telelő öbölbe. Hol van az? Ott a sziklamagaslaton túl van egy tengersizem. Az a waráng hajóknak a téli kikötője. Ott nem érheti őket a tengerháborgás, a vihar; nem gyújthatja fel az ellenség, nem fúrhatják össze a tengeri csigák.

Aki felnéz erre a kopár haránt sziklafalra, azt mondja lehetetlenség ez: oda egész hajókat felvinni: a warángok megmutatják, hogy lehet.

A sziklaoldalban látható egy csapinós barázda: olyan, amilyenről azt mondják, hogy az ördög szekerének a vágánya az, amint a menyasszonyát a pokolba hazakocsikáztatta. Ennek a sziklarepedésain felkúsznak a fiatal legények, fel, száz lábnyi magasba. Akkor onnan felyülről sima fenyőszálakat szánkáztatnak alá. A fenyőszálakat addig róják egymásba, amíg azok egy csuszka pályát képeznek, mely a kikötőig leér. Akkor ezeket a fenyőket a belső oldalakon megkenik faggyúval, azután ezekre a sikamlós vágányokra ráteszik a liburnát, köteleket kötnek az orrára, azokba a sziklapárkányon levő férfiak belekapaszkodnak, a többiek, amennyien hozzáférnek, emelő dorongokkal segítik a nehéz hajót fölfelé csúsztatni. A meredekre felkapaszkodva csak úgy keresgetik a támpontot, ahová lábaikat megvessék: s ez óriási erőfeszítés úgy folyik végig, hogy egy kiáltó szó nem hallik mellette. Aki el talál bukni, a szikla aljáig meg nem áll; de egy sem esik el. Egymás után mind az ötven liburna felkúszik az ördögbarázdán, onnan tovább viszik őket, embervállon, egész a nagy tengerszemig, ahova aztán lebocsátják, egymáshoz kötözve valamennyit.

Utoljára marad a zsákmány tömege. Azt nyers ökörbőrbe takarva vontatják fel ugyanazon a fenyősziklón. Mikor minden el van takarítva, akkor magukat a fenyőszálakat húzzák fel kötéllel, az utolmaradt csapat még a háromöles evezőket viszi utánuk.

Az ökrökkel elbántak: azokat levágták, fellakomázták. Csakúgy frissiben, nyersen. Nincsennek elkényeztetve. Miden negyven warángra jutott két ökör; nem is sok, eleget koplaltak Corcyrától idáig; a maradékért majd eljönnek a dabózák, s eltakarítják. Holnap reggelre nyoma sem lesz annak, hogy a warángok itt jártak egész hajóhadastul. Kereshetik őket az

ellenük összeröfent génuai, velencei és zárai hajóhadak.
Elnyelte őket a Cadmus sziklája.

És azután bele fog telni egy esztendő, talán kettő is, hogy
a waráng népnek még neszt sem hallja a világ; azt hiszik,
elvesztek, míg egyszer megint előbukkannak valahol, s azt
mondják: itt vagyunk.

VII. A MIRÁKULUM

A warángok eltűnése után ismét emberhangtalan csend lett a völgyben, a szilkák megszűntek dübörögni, a tenger zúgása elalvódott, a habok elsimultak, egy szellő nem fodrozta a végtelen víztükröt. Olyan általános csend volt az, amiben a magányos ember azt hiszi, hogy maga is meg van halva.

S a cadmæi sziklákat őrző szerzetes ilyen magányos ember. A warángokat kivéve emberi teremtés nem jön az odújához. Állat is ritkán. A tengeri sasok fenn a sziklaodúkban fészkelnek, ide le nem szállnak; más madár itt nem jár; a szomszéd sziklában tanyázó dabózáék csak éjszaka járnak ki a partra: azok elől el szokta a kunyhóját torlaszolni gerendákkal, mert ezek az eleven szenteket is szeretik. Csak néha vetődik oda a forrásvízhez egy-egy patkány; az mulattatja a remetét; talán már ismerik is egymást: a kis fenevad nem fél a mozdulatlan embertől, leül előtte fonni, a füleit törülgeti a két első lábával, körben forog, kergetve a saját farkát, aztán odamegy hozzá, megszaglássza a facipőit, összeköszörüli a hegyes fogait, és cincogva fut odább.

Talán ez az izenethordó patkány?

Ez a remete itt a Frater Aktæon; a Soror Kekharizménének a kedvese, — mátkája — talán férje?

Mi volt ennek a két embernek a története?

Az ifjú a leghatalmasabb raguzai patríciusnak a fia; a hölgy egy dalmata zsupán leánya. A huszonhat patrícus családnak

egyike, a Boboliaké, akikre a köztársaság rektori hivatala sorba jár; a zsupán pedig a bosnyák király legkevélyebb és legzabolázatlanabb vazallja. A két család között ivadékról ivadékra szálló vérbosszú törvénye áll fönn. Ez a dalmatáknál bevett szokás, amit meg nem szüntet semmi civilizáció. Aztán a zsupán hatalmasabb embernek tartja magát a királynál, a raguzai rektor pedig a velencei dozsénál. A zsupán birtokosa rengeteg nagy erdőknek, azokban juh- és sertésnyájának, gulyáknak; ő a tulajdonosa a hírhedett mosszori aranybányának, melyet rabszolgákkal műveltet, a raguzai rektor pedig ura a tengereknek, vannak márványpalotái Raguzában és a tengeri szigeteken pompás kertjei, s a gályáim még több rabszolga izzad, mint a zsupán bányáiban. A zsupán előtt a raguzai rektor csak kalmár, a rektor előtt a zsupán csak pásztor. — És mindezek felett a raguzai patrícius igen buzgó római katolikus; a zsupán pedig istentelen patarénus.

Mind a kettő adósa egymásnak a gyűlölet minden fajtájával.

S ezeknek a magzatjaik beleszeretnek egymásba.

Hogy történhetett ez meg?

Úgy, hogy egyszer (dehogy egyszer: tizenegyszer) a romai pápa kiadta a fulminatoriumot a magyar királynak, hogy adja ki a parancsolatot a maga vazalljának, a bosnyák királynak, hogy az kényszerítse a maga zsupánjait, hogy a minden Istent és papot megtagadó patarénus vallás követésével hagyjanak fel, s az eretnokséget szüntessék meg.

Mert akkor száznegyvenkilencféle keresztény felekezet volt Dalmáciában, s annak mindeniknek volt külön temploma. Ötven ilyen templom volt csak Raguzá falain kívül; belül csak az egy idvezítő hit templomai és hívei voltak megtűrve.

De valamennyi között legrosszabbak voltak a patarénusok, mert azoknak semmiféle templom se kellett, se pap; annál fogva semmi sakramentum. Még az imádságot is kárhoztatták, azt állítva, hogy az imádság megsérti az Istent. Ezek az élet-

korukat nem is a születésüktől, hanem kilenc hónappal előbből számították.

Ezeket tehát vagy szentelt vízzel, vagy tűzzel el kellett téríteni a pokol útjáról.

A sok parancsolatnak utoljára mégis lett foganatja. A magyar király kiküldte a rámai herceget hadsereggel, hogy mondja meg a bosnyák királynak, hogy térítse meg a patarénusait; akkor a bosnyák király, látva, hogy ez már nem tréfa, ostrom alá fogta a hitetlen zsupánjait sziklaváraikban, azok aztán, mikor nem győzték tovább az éhezést, megadták magukat, s engedelmességre tértek. Az volt pedig nekik parancsolva, hogy mind valamennyien családostul menjenek le Raguzába, s ott vegyék fel a keresztséget, és hallgassanak misét.

Így került a hatalmas zsupán egy napon Raguzába, feleséges-től, fiastul, leányostul.

Már maga az a szokatlan nagy ünnepély, a tömeges keresztelés, eléggé nevezetes látvány volt Raguzában, aminek magasztosságát emelte az a körülmény, hogy azon időben a kereszteleésnél az egész embert belemártották a vízmedencébe, de még érdekesebbé tette a szertartást az, hogy Raguz városának se utcáján, se piacán, se templomában ifjú hajadont sohasem lehetett látni. Leánynak kilépni a szülői házból és megmutatni magát idegen szemek előtt, éppen olyan botránynak tartották, mintha mai nap festő-modellnek állana ki egy jó nevelésű szűz.

Az utcán csak a szolgáléány járhatott: az előkelők zár és függöny alatt voltak egész a férjhezmenetelükig. Vőlegénynek a menyasszonyáról annyit sem volt szabad tudni, hogy szőke-e vagy barna? Még az esküvőnél is fátyol takarta a mátkát tetőtől talpig, s csak otthon a férj fedezte fel a titkot a saját házában, hogy kit vett feleségül.

A zsupán leánya megcsodálni való szép volt.

Minden megkeresztelendő neofitának egy keresztapát kellett választani, akinek a nevét maga egy urnából húzta ki.

Hát vaksors-e az, mely a Boboli nevet adta a szép pataréna kezébe?

Ettől a pillanattól kezdve aztán halálosan megszerették egymást.

Pedig ez nem lett volna szabad. Mert először az apáik halálosan gyűlölték egymást, s a szülői consensust ekként nem remélhették; másodszor vérbosszú volt a két család között, mely arra kötelezte őket, hogy egymásnak a családjába a halált vigyék be, ne az életet; harmadszor az ifjúnak apai fogadalom következtében (éppúgy, mint II. Endre királynak) kötelessége leendett a keresztes vitézek közé állni és elmenni Palesztinába, ott magát sánta-bénává veretni; a leány ellenben már el volt jegyezve egy feketehegyi knézzel, aki a jegykendő is elküldte a számára; és negyedszer: ami legfőbb impedimentum, az ifjú Boboli keresztapja lett a zsupánleánynak, s hogy a keresztapa feleségül vegye a keresztleányát, ez a legégbekiáltóbb patarénusság!

De azért mégis megtették.

Egy napon a fiatal Boboli összeszedte a cimboráit, a fegyvereseit, lesbe állt a völgyben, amelyen keresztül kellett a veliki Knéznek a nászmenetével átvonulni, azt megtámadta, egynéhány cernagorcának bevették a fejét, a vőlegénynek eltörték a lábát, az megsántult: a menyasszonyt pedig nyergébe kapta a fiatal lovag, s elvágtatott vele a legközelebb útban talált zárdáig; volt ott elég, ott minden törvényes ceremónia nélkül összeeskette magát a leánnyal, s azzal menekült vele egy a sziklapart szakadékai között rejtve tartott kalózhajóra s aztán neki a tengernek!

Az volt a szándéka, hogy átvitorlázik Velencébe, s ott beáll az ellenséges köztársaság szolgálatába.

Ámde a bosszúálló nemezis hamar utolérte, mert az apja, megtudva e hallatlan gonosztettét a fiának, rögtön utána indítá a legnagyobb vitorlás brigantinéját, a fiatal párt utolérték a tengeren, visszahozták; a házasságukat természetesen semmis-

nek nyilváníták, a leányt beadták a három tüzes szentek kolostorába; amíg az ördögöt ki nem űzik belőle, ott marad; az ifjú lovagot pedig a bazilita barátok közé dugták. Ezek pedig odaparancsolták őt a cadmæi sziklák öblébe, a remeteodúban tölteni a vezeklés éveit. Ez a völgy egy természet alkotta börtön, amelyből nincs kijárási se szárazon, se tengeren. — Kivéve a warángok útjain. — De hát ki tudja azokat követni.

Ez volt a két fiatal szerelmes története.

Most aztán csak a patkánytól izenhetnek egymásnak szerelmi pedéseket.

Frater Aktæon a kőkereszt mohlepte talapján ülve bámult a messzeségbe. A sima tenger összefolyt a sima éggel, úgyhogy a láthatár egészen eltűnt, egy vitorla nem látszott se távol, se közel, még a sirályok sem repkedtek a víz felett. Egyike volt azoknak a csodálatos pillanatoknak, amikor az örökké éber tenger alszik.

A forrás magaslatáról végig lehetett látni szemközt a sík tenger elszórt apróbb szigetein; s kétoldalt, délnek és északnak a partvidéken a gravózai kikötőig és Raguzá bástyaövezte toronyhalmazáig.

Még akkor városok álltak ott, az erdőkből kimagasló tetőkkel, ahol most már se ház, se erdő: az olajgazdag *Ortopula*, a karcsú tornyú *Argyruntum*, a nyomtalanul eltűnt *Blandona*, amit a régészek hiába keresnek, *Delminion*, ami Dalmáciának a nevét adta s a liburnok *Arauzája*, még akkor megannyi büszke nép tanyája; maguk a szigetek megrakva kéjlapokkal; némelyik olyan kicsiny, hogy csak egy pásztorkunyhó fér el rajta; de az is tele virágos fákkal, a még kisebbeken már csak zuzmó zöldül, s aztán egy csoport apró szikla, elszórva szerteséjjel, aminek a háta egészen kopár. S a szélcsendes tenger tükrében minden város, palota, kunyhó, kopár szirt kettős alakban tűnik elő, beburkolva kékes átlátszó pára-ködbe.

A szerzetes végigbámult a hallgató nagyvilágon. Azután felvett egy kavicsot a kezébe, s azt nézte merően.

S a széles nagyvilág és a között a kavics között volt valami eszmeközösség.

Frater Aktæonnak eszébe jutott *Plinius* mondája, hogy van a dalmát partok sziklái közt egy mély barlang, amelybe ha egy kavicsot behajítanak, olyan forgószél támad elő a mélyéből, a legnagyobb szélcsend idején is, mely a viharral egyenlő. E barlang neve *Senta*. Így írja *Plinius*. S a tiszteletreméltó tudós *Hermolaus Barbarus*, aquilejai pátriárka bizonyítja, hogy ez a barlang csakugyan létezik, *Dioklea* mellett van. *Satán*nak nevezik. Frater Aktæon jobban tudja mind a kettőnél, hogy hol van ez a barlang. Azon gondolkodik, hogy behajítsa-e azt a kavicsot?

Az égboltozat színe mind jobban összekeveredik a tengerével, a szigetek, a scogliók elvesztik a színeiket, s egyforma kék árnyképek gyanánt szaggatják meg az átlátszó homályt, a nap maga mint egy sugártalan tányér tűnik fel az égen.

Egyszerre egy óriási nagy hajó jelenik meg a víztükör felett; olyan rémséges nagy tömeg, aminőt tenger nem hordott soha. Talán csak a rémképe egy hajónak. De kivehető minden árbocai, mind a három; a vitorlák duzzadtak, maga a rafálvitorla hegyesen kinyúló rúdján, domborún feszül előre. A hajó északtól dél felé siet.

Néhány pillanat múlva egy másik hajó tűnik fel, az elsőnek az árnyképe; éppen annak a hegyében, de a fenekével fölfelé s az árbocaival lefelé fordulva, úgyhogy a két hajóárboc hegyei egymást érintik. Mind a ketten egyesülten tartanak dél felé.

S ahol a két fantomnak az árbocai találkoznak, abba a vonalba esik a nap sugártalan gömbje.

Mikor a kettős hajóárnyék eléri a napot, egyszerre mind a kettőnek a fenekén, alul és fölül még egy napkísértet támad, három sápatag, beteg nap az égen.

Ezt a mirákulumot az egész dalmata parton és a görög tenger melléken mindenütt látták és bámulták, és az égi jelenségből nagy schismaticus szakadást, ellenpápák támadását jósolták a csillagtudósok. Frater Aktæon elrejté a kavicsot a csuklyája fenekére.

„Disputa.”

Kritikus. Az asztrológusokat hagyom uralkodni a maguk csillagai között; a kettős és hármas napokat sem kifogásolom, ámbár megvallom, hogy szeretném én már egyszer egy ilyen kettős napnak legalább a fotografiáját látni. Hanem egy dologról szeretném magamat felvilágosíttatni. Vajon volt valami elfogadható oka ennek a Frater Aktæonnak, hogy az egyik fejezetben *Canavelli* Zenónak neveztesse magát, a másikban pedig a *Boboli* patricius család ivadékanak iratkozzék be? Vagy éppen csak hogy valami emberi dolog történt a szerzővel: „lapsus memoriæ”, elfelejtette egyik hétről a másikra, hogy kinek hitták a regénye hőseit?

Szerző. Ennek igen egyszerű magyarázata van. Zeno egyike volt Ragusa híres versíróinak, s az írói neve, amin kortársai ismerték, volt *Canavelli*; verseket is tudnék tőle idézni, ha a latinossággal akarnék pompázni. Hogy a költők a családi neveiket nem használták, ennek az okát fel lehet találni az arisztokratikus előítéletekben, s a minden korszak versíróinak exlex állásában. Hasonló példákat minden nemzetnél találunk. Az angoloknál *Boz*, a franciáknál *George Sand*, a németeknél *Anastasius Grün*, a magyaroknál *Szigligeti*. Így volt *Boboli* egyúttal *Canavelli* is, ezentúl azonban megmarad Frater Aktæonnak.

Kritikus. Tudtam, hogy még neki fog feljebb állni! Mármost tehát azt kérdezem, hogy miféle subát vagy micsodát tetszett ráadni a római pápára, amire kakasok és oroszlánok voltak kihímezve. Pápát már csakugyan láttam, mégpedig Pio

Nonot, mikor 1848-ban osztotta az áldást húsvét napján a Szent Péter temploma előtt teljes ornátusában. De ilyen cifra szűrt nem láttam őszentségén.

Szerző. Tetszett volna csak hétszáz esztendővel hamarabb odamenni, akkor megláthatta volna. Az egyházi viseletnek is változó volt a divatja. Abban az időben még a hármastiarát sem viselte a pápa. Ellenben azt a szép palástot, mely a waráng Dávid királynak annyira imponált, meg lehet találni Spalart minden népek és korszakok jelmezeinek gyűjteményében; jelképezvén az oroszán a legfőbb erőt és hatalmat, a kakas pedig Szent Péter ébresztőjét, míg ellenben a többi főpapok éppen olyan kockákra osztott palástokon a galamb és bárány hímzett alakjait viselték: a szelídség és engedelmesség jelvényeit. Most már mind a kettő kiment a divatból. Hogy miért? azt fürkészzék a historikusok.

Kritikus. No ez hát jó volt a főpapoknak; de ugyan mire lehetett jó a jámbor warángoknak az a rézöv, amibe őket szerző kegyelmesen felöltözteti? (mint a cigány a fiát egy nyakraalóval.) Hiszen ez a rézöv, meg az a körül lecsüggő pityke, sodrony, lánc, fibula, mikor hideg volt, még hidegebbet tartott, ha pedig forró nap sütött, mint a téglázóvas, olyan jól eshetett az ember meztelen bőrének.

Szerző. Ennek a rézövnek pedig nagy oka volt arra, hogy a warángok viseljék. Biz az nem pótolná nálunk mai napság a flanell alsóinget, de hát azok másforma vívású emberek voltak. A waráng férfi mindegyik választott magának egy „ját”-ot, akivel a hadjáratokban elválhatlan volt; a dereglén egymás mellett eveztek, a csatában egymás mellett harcoltak. A viadal alatt a két ját ezeknél a rézöveknél és a róluk lecsüggő láncoknál fogva egymáshoz csatolta magát; ha az egyik elesett, a társa nem hagyhatta ott, meg kellett a bajtársát mentenie, holttestét magával vinni a harczmezőre, vagy neki is ott kellett a társával együtt elesni. Ennek a hősről fogadásnak a jelképe és biztosítéka volt az a bronzöv, függő láncával együtt.

Kritikus. S létezik valahol a világon ilyen tiszteletreméltó bronzkrinolin, szemmel látható mivoltában?

Szerző. Egy teljesen összeállítottat lehet látni a kolozsvári országos múzeumban.

Kritikus. Fiat piscis! — Tehát lássuk, mire tanítanak bennünket még a warángok?

VIII. A WARÁNGOK OTTHONA

„Hazának” nem lehet azt nevezni; mert ezt a fogalmat a warángok nem ismerték. Másfél század óta kóborolnak alá s fel a világban, sehol sem települve meg állandóul; mintha Ahasvér átkát örökölték volna. A skandináv partok éppen úgy ismerik a warángok hírnevét, mint a Volga pusztái; a nagy Duna a Vaskapun alul nem volt nekik gát, a hatalmas bolgár nemzet nem tarthatta fel acélrohamukat, a Boszporusz tengerszorosát átlépni nem volt nekik lehetetlenség, Kisázsia akkor is a világ paradicsomkertje volt; elfoglalták; ott sem maradtak meg; tovább űzte őket a harcvágy: nem volt nekik elég a szárazföld, tengerre szálltak; bejárták az afrikai partokat, rémei voltak a szigeteknek, a hiberniai, az itáliai kikötőknek, és seholsem maradtak otthon, seholsem hagytak hátra egy felépített várat, mely emléküket megtartotta volna. Hanem megjelöltek minden országot, ahol egykor otthonuk volt, csatában elesett hőseik sírjaival. Azok a bronzkardok, karperecek, üveggyöngyök, amik mázatlan edényekkel együtt a sírleletekből napfényre kerülnek, a világ minden részében ugyanegy kéz munkájára mutatnak. Úgy látszik, mintha lett volna egy nagy nemzet, mely egész Európát lakta egykor. Nem lakta, csak meglakta; végigtanýázott rajta.

Mindenkinek feltűnik, hogy ezeknek a talált rézkardoknak a markolatja olyan kicsiny. Egy mai korabeli férfiököl nem

szorul bele; egy ujjá lemarad róla. Mintha asszonykéz számára lettek volna alkotva.

Mikor aztán három világrész országait ilyen szépen behintették bronzfegyveres halottaikkal, úgy elfogytak, hogy utoljára a sok acélba öltözött harcos nép beszorította őket ide, ebbe az utolsó otthonukba, ahol azután nehéz volt erőhatalommal legyőzni a hős nép maradványát; de annak is nehéz volt a civilizált világot nyugtalanítani. Körülöttük csupa hegylakó harcias népek, a fekete chrobátok, a bosnyákok, a cernagorcok, albánok; a partokon hatalmas hadtartó városok, Raguzá, Zára; a tengeren Velence, Génua hajóhadaikkal, melyek tízezreit a keresztes vitézeknek hordták a Szentföldre. Hanem azért a warángok mégis tudtak maguknak utat nyitni a világba; s ha behajtották a maguk adóját, mint tisztességes munkás emberek az aratás után, szépen hazamentek az otthonukba, s nagyot pihentek.

Ha hazának nem: talán „tanyának” lehet nevezni a warángok tartományát.

Ha kétezer volt a harcos férfi, akkor lehetett az egész nép-szám, asszonyt, aggot, gyermeket és rabszolgát összeszámítva harmincezer. Több nem is élhetett volna itt meg.

A tenger felől magas, meredek sziklafalak zárták el a tanyát, amiken áthágni örültséggel határos merészség kellett, a bércszakadékok mélyen bevágtak a hegyek közé, természetes határokat támasztva ellenséges szomszédok között. Ezeken belül terült az őserdő, óriási tölgy- és bükkfáival, mendéke a rőt és fekete vadnak, a medvének és hiúznak, s ahogy írják, a vadtuloknak, mely itt a vadászható állatok közé tartozott. Az erdő, mint egy hatalmas bunda takarja a hegyek vértjét, egész a válláig; csak ott a hegytetőn szakasztja félbe egy merészen kiemelkedő sziklatorony, mintha feje volna az óriásnak, s azon is bozontos üstök gyanánt borul körül a henye *krumpucsfenyő*.

Aki e szikla homlokára felhág, az egész waráng tanyát beláthatja róla.

A sötétzöld erdőpalástot észak felé hosszú fennsík szakítja meg, melyen egy barátságos ér kanyarog végig, mely a hegyoldalból jó, zuhatagokat képezve, alá. Ez ér mentében vannak sorba építve a warángok házai (faépület mind), és azután a többi ház négyszöget képezve sorakozik a homlok-sorhoz, s az egész körül van véve erős tölgycölöppzettel. Ez a város. A négyszög közepén látszik valami megkezdett kő-épület falazata; cyclopi építmény. Az új vallás Istenének kezdtek el ott templomot felrakni, hatalmas gránitsziklákból, kereszt alakra, jól ügyelve, hogy az oltárhelyet keletnek fordítsák. Itt van a mezői gazdasága a warángoknak: takarmány-kazlakban. Gabonát ők nem termesztenek: a magfélék egye meg az állat; mikor hús és szalonnal lesz belőle, akkor való az az embernek.

Amint a fennsík alább hanyatlik, elzárja azt a sziklafal. Ha mészkiő volna, a patak rég keresztülásta volna magát rajta, így ott reked, s támaszt maga körül egy mohos ingoványt, melynek rőt hangafabokros csincsei között a bozontos üstökű waráng lovak legelésznek, amiket rabszolgák őriznek lóháton. Ezeknek a kunyhói levert cölöpökre vannak elhelyezve a süppedő ingoványban. Itt mocsárláznak kell uralkodni: a kunyhó csak nyavalyásnak való.

Hihetőleg ez a fenső mocsár táplálja a fennsík aljában látható smaragdszín tengerszemet, mely a warángok liburnáit rejt, mikor pihenőben vannak.

Kelet felé a waráng nép lakta erdőség összefoly a mossori Knéz tartományának erdejével, melynek sűrűjéből csak azok a kúp alakú dombok fehérlenek elő miket a bányamívelő rabnép hordott össze századok óta az aranybánya törmelékeiből. Ez most a gazdag Tvertimir (a szép Milenka apja) tulajdonában van; kinek fellegrárából a legfelső torony ki-fehérlik az erdők közül.

Dél felé elválasztja a waráng tanyát ama meredek szikla-repedés, mely a három tüzes szentek kolostorát takarja; de

a fal párkányáról jól láthatni a kolostort, kelet felé nyitott ablakaival; a szilkába vágott katakombá egyetlen nyílásával, rövid tornyával, melyből a harangszót a waráng vadászok füléig elhordja a szél: még talán aapácák ájtatos karénekeinek akkordjait is, s tán még egyebets.

Az északi hegyháton túl pedig an a „gerli”

Még a gerli is a warángoké.

Hogy mi ez? Azt nem lehet leírni. Azért nem lehet leírni, mert nem lehet meglátni.

Amint a hegyoldal észak felé fordul, elkezd hirtelen csapinósan haránt hanyatlani, úgyhogy vadásznak, ki itt vadat kerget, egyik fától a másikba kapaszkodva lehet csak aláfelé bandukolni, s a vadat nem kapja meg soha. Az őserdő fái mentül alább, annál csenevészebbé törpülnek, egész ellenkezőleg a szokott hegyi erdősséggel; utolára már csak silány krum-pucfenyő, boróka, kökény takarja a hegyoldalt, s az egyre meredekebb hajlásba hanyatlik; v gre csak a nyomorult áfonya csenevész a sikamlós fenyéren, s azon alu szédítő mélységbe hajlik alá a sziklameredély; az átelleni hegyoldalak körös-körül meztelen sziklamezőkkel veszik a mélységet körül, melynek feneke soha napvilágtól fel nem vert homályban enyész el. — Ez a „gerli”.

A vakmerő, ki idáig lekúszott, ugyancsak könyörög a védszentjéhez, hogy segítse vissza, s hasmánt kapaszkodik ki a veszedelmes örvény torkából.

Ez a gerli itt a „népek sírja”.

Itt vannak eltemetve, ki tudja hányan? ki tudja mióta, ki tudja a neveit valamennyinek?

Plinius tizenennyolc nemzetet számlál fel, akik itt találták fel temetőjüket.

Ide taszították le a hatalmas Antariátokat a gallusok, miután clébb megmérgezték őket borral.

Ide lett leseperve a fél Európát rettegésben tartott liburnok nemzetmaradványa.

Ide ugratták le az avarok a pogány *vinidi* népfajt, azután magukat az avarokat, kik ide menekültek, a világ minden szláv, gall és teuton hadai.

Minden népmaradvány, amely elébb az egész világgal hadat folytatott, s aztán ide menekült a természet alkotta erődbe, a sírját is itt találta meg; ott porladnak mind valamennyien; egymást betakarva, földde válva, halmokat képezve a „gerli” fenekén, a nappali sötétségben — s várják az utánuk jövőndőket.

Ez a „gerli” a warángok otthonának a határa.

„Disputa.”

Kritikus. Ez igazán érdekes fölfedezés! Ha a „gerli” fenekén vannak ezrei meg ezerei eltemetve a hajdankor legérdekesebb népeinek, minden fegyverzetükkel, pajzsaikkal, ékszereikkel, még tán bálványaikkal együtt is, akkor vétek a régiségbúvároktul, hogy rögtön ásót, kapát nem ragadnak, és nem sietnek ezen, a historikusokra nézve megbecsülhetetlen ereklyéket napfényre hozni! És amin méltán csodálkozni lehet, hogy a derék morlások és uskókók megállhatták mind ez ideig, hogy tudva, milyen nagy kincsek vannak a lábaik alatt, maguk nem szálltak le a gerli fenekére azokat felvenni: holott van elég bátorságuk, derekukra akasztott kötélén száz méternyi sziklákön alábocsátkozni sasfiak kiszedése végett a fészkeikből. Hogy hogy lehetett ennyi aranyat ott hagyniok érintetlenül?

Szerző. Megkísértették azt több ízben. Éppen úgy, kötélén alábocsátkoztak a gerli fenekére. Egy sem tért életben vissza. Megfulladva húzták fel őket. A babonás nép azt mondta, hogy megfojtotta őket a „Vistica” tündér, akinek ott van a lakása. S azóta nem mernek oda leszállni.

Kritikus. De már például Schliemannt vagy Torma Károlyt csak nem fojtaná meg a Vistica tündér.

Szerző. Az nem. Hanem a széngáz. A százezernyi emberi hulla oly tömeg széngázt fejthetett ki a gerli fenekén, hogy abban tüdővel ellátott teremtés meg nem élhet. A szénlég nehéz, légáramlat, szél oda soha le nem hat, még a magasból lenéző is csak egy kék ködöt lát maga előtt, ami a mélységet eltakarja.

Kritikus. És így a tudományos világ örökre meg lesz fosztva attól az élvezettől, hogy tizennyolc nemzet emlékeit napvilágra hozhassa. Milyen kár!

IX. AZ ŐRPATÁK

Tudtomra az európai népek között csak a magyarnak van saját kifejezése az „amazonok” fogalmára: „őrpata”. Az „őr”, tudjuk, hogy mit tesz, a „pata” mai nap a lólábnak a legalsó részét jelenti, és így „pars pro toto” világos, hogy lovas őrt jelent az egész.

A hajdankori történetírók sokat mesélnek az amazonokról, azoknak a hősi harcairól, hírneves királynéikról; egy hatalmas, amazonok uralta országról Dalmáciában is tesznek említést.

Az amazonok regéje még a tengeri szüzekénél is nehezebb elhithető. Hogyan tenyészhetett tovább a faj ott, ahol csupa nő van, férfi nincs? A világfenntartó istenerő, a szerelem nélkül lehet-e a nemzetéletnek folytatása? Az is képtelenség, hogy a testi erő a nőknél fejlődött volna ki, s a férfiaknál maradt volna annyira hátra, hogy az utóbbiaknak kellett túrniök alsóbbrendűségüket; de az még nagyobb képtelenség, hogy az amazonok a szomszéd népek férfijaival kötöttek volna ideiglenes házasságot: ez megy kicsinyben — de egész tömegben!

Az amazonuralkodás regéjének csak az a helyzet lehet a megoldása, amit a waráng népnél látunk. Egy egész nemzet, melynek tagjai közt nincs se pásztor, se iparos, se földműves, se heverő úr — mely a beteget, véznát már sarjú korában kigyomlálja a soraiból; melynek minden férfi csak úgy duzzad a harcvágytól, a barangöszöntől, meg-megindul majd egy bárd regétől fellelkesülve álomlátta aranyországot keresni,

majd meg odaadja a vitézségét bérbe kincses despoták cifra öltözetű, fényes ígérgetű követeteinek hívogatására, s akkor felkerekedik az egész fegyverfogható legénység, a tizenhárom esztendőstül a hatvan évesig, s megindul a tündérszarvas, a vezércsillag meg a turulmadár után, vagy hajóra, ül, s megy a csillagjárás után, aztán évek múlnak, s hír sem jön vissza felőlük.

Az otthonban nem marad más, mint az aggok, gyermekek, a nyájakat őrző s a dolgozó rabszolgák, azután meg az asszony-nép. Az otthont, a tűzhelyt, a gyermeknépet, aztán meg a nyájakat és a bálványok berkeit védelmezni kell. Ez a teher az asszonykarra marad. S ez a kar, ha nem bír is olyan izmokkal, mint a férfié, de a hozzá való fegyvert kezelni elég ügyes. Az asszonykézben félelmissé válik a nyíl, a hajító kelevéz. Szemeik élesek, célozni jól tudnak, testük hajlékony; futtában visszafordulva is tudnak nyilazni. S aztán ami erőben hiányzik náluk, azt kipótolja a szenvedély, az indulat. A nő, ha verkedésbe kezd, abba nem hagyja, míg mozdulni képes. Tanúbizonyosságai e vad, szenvedélyes harci modornak azok a kurta fogantyús bronzkardok. Ezeket férfi nem viselte, ezek asszonykéz fegyverei. Támadó harcban vágásra nem valók, csak a védelmi kétségbeesett küzdelemben van jelentőségük, amikor már a küzdők forró lehelete egymás arcát éri, olyankor marokra fogva e kurta kétélű kard, úgy, hogy a hüvelyk a markolat végére feszüljön: még újra kezdi a már vesztett harcot; — aki ezt kezébe vette, azt élve el nem fogták, harcolt csak azért, hogy öljön és meghaljon; ez volt a karma, a foga a nőstény oroszlánnak, a híme csak szekercével, buzógánnyal vagy lándzsával harcolt, az volt a férfinak való fegyver. Lóháton is csak az őrpatak harcoltak, a waráng férfi megvetette azt a harci modort, ahol az ember egy állattal toldja ki magát, hogy egész hős lehessen.

Évekig tarthatott az egyedüllétük a távol országokban harcoló férfiak asszonyainak. Azalatt az otthont rendben is

kellett tartani; határaiton betörő ellenséget gyakran visszaverni; lázadózó rabszolgahadat féken tartani; amellet a serdülo gyermekeket fegyverfogatasra tanítani, az isteneknek áldozni, s vadakat irtani. Rajtuk állt a kormányzat és honvédelem. Így támadhatott az amazonok országáról való fogalom.

Hanem azután ha egyszer visszatért a hosszú harcokból a férfiak hada! Hogy lett egyszerre vége minden vitézségnek és uralkodásnak! Hogy rátalált az asszony nép a maga legdiadalmasabb fegyverére: a szerelemre. Volt ott ölelkezés!

Dávid király maga futott legelő, hogy hitvestársát, a hőslklkü Teuta királynét keblére szoríthassa. Holmi gyöngé női teremtés nem is állta volna ki ez ölelés erőhatalmát; de Teuta méltó társa volt a maga királyának: csupa ideg és izom, hatalmas vállakkal és széles csípőkkel, büszke fejről egész térdhajlásig omlik alá hollófekete haja. A hő asszonyok mind hosszan leeresztett haját viselnek. Ez a csatában gátolja a megfutamodást, s mikor lovaikon előre vágatnak, úgy repül utánuk, mint lobogó zászló.

Pompás szöveteket viselnek mind a waráng asszonyok, arannyal áttört, selyemmel hímzett, csigavérrel festett drága kelméket, miket a férfiak vérrel vásároltak. Csakhogy még ők nem ismerik a kelmekiszabás és varrás magas tudományát: a felvett szövetek szálait arany- és bronzkapcsok tartják összefoglalva, derékban ércövvel, amelyről a kurta kard alácsüng, a karok és lábszárak szabadon mozognak; a nyakat pénzfűzőrek fogják körül; a keblet összetekert nagy fibula takarja; karperec nagyságú ezüst-, arany- és bronzfüggőiket a fülkagylóra akasztva viselik, ezekre körté alakú fityegő van akasztva, amit vékony sodrony tart a perechez kötve, hogy ne lógjon futás közben. Ezek a függők a férj szerelmének bizonyítékai; a jegyajándék. Ezeket még a halottak is magukkal viszik a sírba. Kiegészíti a waráng nők viseletét a vállukon keresztülvetett tegez. Teuta királyné kezija két roppant ökörszarvbul készült: kar legyen, ami annak a feszítő húrját meg bírja húzni.

S ha az asszonyok ölése édes, hát még a gyermekeké. Némelyik még ölbeli baba volt, amikor itt hagyták, s ma már az anyja előtt fut, s az apjára ráismer.

Hát ez a délceg síheder itt, aki Teuta királyné szoknyájába fogózik. A kis óriás! Csak tizenkét éves még, s már olyan magas, mint az anyja. De azért még a szoknyájába fogózik, olyan *anyás*. —

— Vajkom! — kiált az atya. — Vagy mit mondok? Hisz már megkereszteltek. Salamonom! Ej de nagyot nőttél. Hát lőttél-e már bölényt?

— Lőni nem lőttem; de leszúrtam kelevézzel.

— Esztendőre már velünk jössz, fickó! Fel leszesz avatva.

— Ejh, még korán lesz — veti ellen az anyja —, még csak tizenkét virágos.

— Hát a kilenc holdtölte!

A fiú pedig táncol örömeiben, s úgy a nyakába csimpajkodik az apjának, hogy ha az maga is ember nem volna a talpán, lerántaná a földre.

Az általános nagy ölelkezés zsvaja elmúltán, mikor minden férfi a párjára akadt, némelyik a legkisebbik fiát fölvette a vállára, úgy lovagoltatta, rákerült a sor a zsákmányra.

Idáig elhozták maguk a warángok; innen most már a városig, ahol szét lesz osztva, vigyék odább a rabszolgák. Van azokbul minden fajta. A hadifoglyokbul a warángok kiválogatták mindenütt a javát, a munkacrőset, a leányaikbul a tetszetősebeket, a többit megáldozták bálványaiknak, ezeket pedig magukkal hurcolták, dolgozónak, teherhordónak, nyájörzőnek. Van köztük szarmata, dák, tatár, bessenyő. Egymás nyelvét meg nem értő. Így nem esküdhetnek az uraik ellen össze. Ezek nem járnak meztelen, vadbőröket, maguk szotte darócot viselnek öltözetül. Csak az uralkodó fajnak van nemesi előjoga dicsekedni férfiasságával; a pór takarja be magát!

Vannak olyan rabszolgák, akik kürtök és tülkök fúvásában ügyesek, ezeket előrebocsátják a város felé, riadót fúvatva,

s aztán megindul az egymásra talált nemzet dicsekedve, ujjongva, tombolva.

Hanem a tovavonuló diadalmenet után hátramarad egy szomorú csoport; valami hatvan asszony, még több gyermek, akik eleinte szétszórva ödöngnek, majd a nagy sereg elvonulása után egymáshoz húzódnak, egy tömeggé válnak.

Ezeknek a férjeik nem jöttek vissza a diadalmas hadi kalandozásból.

Katonadolog! Ha kétezer ember tengerre száll, hadat viselni, biz annak egy része nem száll ki újból az elhagyott partra: nem látja meg a feleségét, a kisgyermekét.

Ezeknek a neve most már özvegyasszony és árva.

Ha a férjeiket nem találták meg; de összekerültek azoknak a fegyvertársaival, akik velük egymáshoz láncolva küzdtek a viaskodásban. Azoktul megtudták, milyen vitézül harcolva esett el a bajtárs, s hogy ellenség kezében nem maradt.

Máskor, ahogy még a régi bálványok fennálltak, az volt ám a szokás, hogy a hozatérő fegyvertárs vigasztalást hozott a hű cimbora elmaradt kedveseinek. Annak az özvegyét hazavitte a gyermekeivel együtt magához, s lett egy asszonnyal több a háznál, s egy csoport gyermekkel több lármázott az udvaron. Megfértek azok egymással, meg is éltek szépen. Ezért mind ekkorig az özvegy és árva név nem volt ismeretes a warángok előtt. Most már majd hozzá kell szokni.

Tehát hatvan férfival megint kevesebb. Így fogy el a waráng nemzet apródonkint.

Az elhagyott csoport hátramaradt, amíg az ujjongó népséget eltakarta a mély erdő, azután egyszerre elkezdett átkozódni minden asszony, a gyermekek sivalkodtak; sírt, jajgatott a visszhang is, mintha ő volna a legözvegyebb valamennyi között.

A város előtt volt egy nagy szabad tér, vén tölgyfákkal körbe fogva: a nemzetgyűlés színhelye. Itt szokták rendszeren a hozatérő waráng vitézket a honnmaradt vének üdvözölni,

akiket a nép bölcseinek tartottak, mivelhogy fehér volt a szakálluk.

Dávid király nagyon felháborodott rajta, hogy ezúttal semmi tisztes aggok nem járulnak eléje, a hagyományos tiszteletreméltó díszpalástban, mely állt vadtulok- és dánvadbőrből, amelynek az agancsos fejbőre az agg férfi fejére volt húzva. Egy szarvasfejet sem látott, egy bundaviselő férfit sem.

— Hát az én bölcseim hová lettek? — kérdezé szigorú tekintettel Teutától.

— Elmentek mind remetéknék.

— Remetéknék? — kiálta fel Dávid király, magában megbánva, hogy a „bölcsek” címét vesztegette rájuk. — Hát mi ütött hozzájuk?

— A pátriárka olyan szépen beszélt a lelkükre, hogy megszerették a szent életet, s elbandukoltak szerteszét. Többé össze nem szeded őket, kit barlangodúból, kit meg revcs fa bütüjéből.

— No ha a pátriárka mondta nekik, akkor jól tették — szólt belenyugodva Dávid király, s azzal helyet foglalt a kőkoloncon a felcsége mellett, mely számukra királyi székül szolgált.

Ámde annyival jobban meglepte egy olyan csoport, aminővel még sohasem találkozott a nemzetgyűlésben: egy csapat erőszakos asszony, amely keresztültört a fegyveresek során. Ők is fegyveresek voltak, tegezzel, puzdrával, lándzsával ellátva. Mindannyiról rongyokban csüngött alá az öltöny, túl-túl takarva tagjaikat, amikről lefogyott a hús; csak a kemény inak feszültek a bőr alatt. Az egykor pompás, drága szövet tüskebokortól cafrangozva lógott le térdeiken; lábaikon nyers bőrből volt a takaró (az első opánka!). Arcaikon az elkényyszeredés, a szenvedések torzkifejezése, a kuszált haj csimbókba bogozva, mint a lónak a farka; repkénygúzzsal volt a fejükre felkötve, s elöl bozontos sörényként lógott szilaj villogást

szemeik elé. Vértől seb, karmolás helye az utolsó ecsetvonás az istenség remekén, az asszonyi arcon.

— Miféle némberek ezek? — kérde Dávid elbámulva a zsvivajgó csoporton, mely oda törte magát eléje.

— Miféle némberek! — kiálta fel egy rikácsoló hang. — Talán nem is ismertek ránk többé.

S azzal előrefurakodott a többi közül egy magas, csupa csont alak, akinek a testén alig volt már valami rongy. Mit is takart volna rajta. Rejtegetést kérő női kecs nem volt ott. A fejére egy nagy hiúznak a nyüzött bőre volt húzva, lenyúlva a hátára, a jobbjaiban egy hosszú kelevézt tartott, a baljaiban a waráng paizst, ami két egymáshoz háttal összeragasztott félhold alakot mutatott, az arcán ott látszott a hiúz harapásának a nyoma, amelyiknek a bőrét kölcsönkérte — piperének.

— Hát nem ismertek ránk, Dávid király warángjai? Mi vagyunk azok az asszonyok, akiket ti kitaszítottatok. Ugye megszépültünk azóta? Nem kértétek akkor, hogy mi lesz belőlünk? Ki tart el, hová bujdosunk? Nagy az erdő, férjetelek el benne! Mi szerettük az urainkat, soha nekik nem vétettünk. Mi szerettük a gyermekjeinket, soha meg nem vertük. Miért kellett bennünket elkergetni tőlük?

— Azért, mert a Jehova Isten így akarja — felelt szigorúan Dávid király.

— No hát add vissza nekünk a Tyr istent, aki előtt mi az urainkkal a kakast megáldoztuk újhold-estén. Addig mi boldogok voltunk, volt tanyánk, tűzhelyünk, tele élestárunk, kevély öltözetünk, s ami több mindannál, volt szerető urunk, aki jó szót adott, szép kisgyermekjeink, kiket ölben hordtunk; most pedig kinn lakunk az erdőn, mint a farkas, a medve, s dideregve bújunk a zivatar elől a tuskés csiherbe. Nézd a szép köntöseinket, amiket utoljára hoztak az uraink kedves aján-dékul! Nincs már rajtunk szépség, amit takargasson, hacsak a sebeket nem. Vadállatok húsa eledelünk, medve, hiúz karma, aki megcirógat, s van kit dédelgetnünk, a vadmacska kölykét!

A királynak elfacsarodott a szíve erre a beszédre. Félrefordítá az arcát, hogy ne lássa a nyomorult teremtéseket. De amerre fordítá a tekintetét, ott még szomorúbbat látott. Az új özvegyasszonyok csoportja tódult eléje, árva gyermekeit hurcolva, cepelve karján, kéznél fogva.

— Héj Dávid király! Felelj meg! Ne hallgass! Mi lesz a szegény asszonyokbul, akiknek az urai nem tértek vissza? Ki fogad fel minket? Ha a fegyvertársaknak nem szabad?

Nagyott kacagott erre az elűzött asszonyok vezére.

— Hahaha! Mi lesz belőletek? Az, ami mink vagyunk. Rongyos vadijesztő! Majd megfésűli a szép hajatokat a tüske. Majd elkéri a rózsát arcotokról a deli legény, az ínség. Majd lesztek olyan szépek, mint mi vagyunk.

Teuta királyné odadörmögött a király fülébe.

— Engedd meg e síró asszonyoknak, hogy hadd maradjanak a férjeik fegyvertársainál, régi szokás szerint.

Azok mind odaborultak eléje, s a lábait csókolták.

— Nem tehetem. Tiltva van — monda Dávid király. — Az ősi szokás pogány szokás volt. El kell hagynunk. Isten parancsolja. Nekünk még nagy fájást okoz ez, a fiaink már nem fogják érezni. Nekem is fáj, hogy az én kedvesemet, a szívem egyik felét el kellett magamtól szakítanom. Én is szerettem az én Bravallámat. Szép volt és jó. Engedelmes, szelíd. A Teuta feleségem megmondhatja, milyen jó volt. Soha össze nem pereltek. Olyan volt neki, mint egy édes testvér. Ő siratta meg, nekem nem volt szabad. Én csak választottam. El kellett őt küldenem. A földön nincs olyan kincs, amiért megtettem volna, de a mennybeli üdvösség azt kívánja, és azért megtettem. Akik szenvednek itt a földön boldogok lesznek az égben. Ezt mondta a pátriárka. S nyugodjunk meg benne.

Nagyot csapott a pajzsára a lándzsájával ennél a szónál az asszonyok vezére, s mint a sas, úgy rikácsolt fel utána.

— Könnyű neked, Dávid király. A te Bravalladat elvitték

a fekete szűzek palotájába, ott is királynénak tartják; tejben, mézben fürösztgetik, selyembe, patyolatba takargatják, mandulával, aszu szőlővel hizlalják. Ő ottan is boldog!

Felszökött erre a szóra Dávid király, s böszült haraggal kiálta,
— Az én Bravallám boldog! És királyné! Az bizony rabnő a legmélyebb sziklabörtönben, ahol kígyók, maró férgek laknak, láncait ott rázza, saját testét tépi, mert nem akarja azt mondani, hogy engem nem szeret többé.

Erre a keserves panaszhangon mondott szavára a hősnek elcsendesült minden lélek. Az ő szenvedése valamennyinél nagyobb.

— Honnan tudod te ezt? — kérde Teuta királyné.

— A szerzetes a forrás melletti keresztnél hozta nekem e hírt.

Teuta hitetlenül rázta a fejét.

Erre a szülei háta mögött álló fiú kiálta közbe hévvel.

— Igaz! Én is tudom azt! Mikor vadászni járok vadkanra, gyakran eljutok a mély sziklavölgyig, ahonnan a kolostorra látni. Hallom, hogy valami waráng dalt énekelnek odaát. Ez az én kisebbik anyám hangja. Jól ismerem én azt. Nekem dalolt, mikor kicsiny voltam. De nagyon szeretett; mint az édesanyám. Ő mosdatott, ő fésülgetett, sohasem szidott, sohasem tépett meg. Most már tudom, honnan jön a dal. Onnan a sziklaodúból a várfal alatt. De én a kisebbik anyámat ott nem hagyom: majd kiszabadítom!

— A te szavad „hallgass” a gyülekezetben — dorgálá meg a hebehurgya fickót Dávid király, mire a Sólýom gyerekek befogta a száját, de a vadul forgatott szemei beszéltek a magavívású sihederekhez, s azok is visszafelelgettek rá a szemeikkel. Értik ők már egymást. S amit a waráng kölykek feltesznek a fejükben, azt semmi tüzes szentek ki nem verik onnan.

Most méltóságteljesen fordult Dávid király a királynéhoz, s szigorú hangon kérte tőle számon a látott bajnak az okát.

— Királyné asszonyom. Ezen asszonyok panasza nagyon is nehéz vád az én lelkemen. Mikor én a pátriárka kegyes intésére

kiadtam a parancsolatot, hogy minden férfi bocsásson el a feleségei közül egyet, ugyanakkor atyailag gondoskodtam róla, hogy ez elválasztott szegény teremtesek el ne pusztuljanak. Tanyát rendeltem a számukra, ahol lakhassanak saját házaikban, kettő-három együtt. Külön szakítottam a számukra gulyát, nyáját, kondát, s azoknak az őrzésére elég rabszolgákat, hogy szükségét ne szenvedjenek. Hát hogy jutottak mégis erre a nyomorúságra? Ki kényszerítette őket arra, hogy vad-üldözésből éljenek, mint holmi vad népek, akik a tengeri szigetekeken laknak, miknek nincsen nevük, s akik a becsületet nem ismerik — nem pedig úgy, ahogy illik a dicsőséges waráng nemzet asszonyaihoz, akik első asszonyok a széles világon? Mondd meg ezt.

— Megmondom — szolt Teuta királyné. — Az történt, hogy a férjeiktől elszakított asszonyok közül többen, akik még fiatalok és kedvesek voltak, azt mondták egymás közt: hát az új vallás szerint egy férj csak egy feleséget tarthat. Ez nem lesz rossz. De azonban az új vallás szerint a rabszolga is csak olyan Isten teremtese, mint más: ha férfi, férjnek jó! s feleségül álltak a rabszolgákhoz, akiket te házépítésre és nyájörzésre rendeltél melléjük. Akkor azonban megijedtek, hogy ha te visszatérsz, majd bosszú éri a fejüket; mert waráng nőnek rabszolgához hitvesül állnia nem szabad. Féltükben aztán egy napon mind felkerekedtek, s rabszolga férjeikkel együtt átszöktek a mosszori knéz tartományába, de magukkal hajtották a nyájukat és gulyákat is, az itt maradt asszonyoknak semmit sem hagytak hátra.

— S te mit cselekedtél? — kérdezé Dávid király Teutától.

— Jó lett volna a bölcseid tanácsával élnem, ha azok mind remeteségre nem adták volna magukat; így azonban csak a magam eszén kellett járnom. Követséget küldtem Tvertimir knézhez. Palpát küldtem el, a legvénebb asszonyt, azzal a hosszú fehér hajjal. Szájába adtam az üzenetet a szomszédhoz: „Küldd vissza a szökevény rabszolgáinkat az asszonyokkal

és az ellopott nyájakkal együtt.” Igazságot is adtam a kezébe: a rovásbotot. Magam faragtam bele a mogyoróhajítás háncsába a betűket, amik elmondták, hogy én, Teuta királyné küldöm az én követemet, Palpát Tvirtimir knézhez.

— És mit válaszolt a knéz?

— Válasz helyett visszaküldött Palpától nekem egy guzsalyzárt, s arra volt felkötve Palpának a levágott haja, kenderbáb helyett, ami jelekben annyit mond, hogy asszonyoknak hosszú a haja, rövid az esze; ne avatkozzék férfiak dolgába.

— És te eltúrted ezt a nagy csúfságot?

— Bizony nem tűrtem, sőt azonnal lóra ültettem mind az őrpátákat, s a guzsalyzárt a levágott hosszú fehér hajjal odaadtam tábori jelnek: ez legyen az őrpáták zászlója ezentúl a harcaikban. Nem vártam, míg a férfiak hazakerülnek.

— Hát aztán mi történt? Nem bírtatok az ellenséggel?

— Az ellenséggel bizony bírtunk volna, de nem a jó baráttal. Mikor leszálltunk egész sereggel a mosszori völgybe, íme szemközt jön ránk a főpap egész csapat zarándokkal, éneklő gyermekekkel, akiknek mind kereszt volt a kezükben, nagy selyemlepedőket hoztak rudakon szentképekkel, úgy állták utunkat. Az ősz ember kiterjeszté a karjait; a keresztet a felfeszített Istennel magasra emelte, s beszélt hozzánk szépen és szelíden. Elmondta, hogy a Jehova Isten tiltja a bosszúállást; előtte minden vérontás utálatos, s aki felebarátját megöli, az pokolra jut. Egyik keresztyénnek a másikat megölni nem szabad. Mivel pedig a mosszori knéz minden jobbágyával együtt megtért az eretnekségből, befogadtatott a hívek számára készített közös akolba, ő is annak a pásztornak a juha, akié mi vagyunk, annál fogva az a pásztor meg nem engedheti, hogy az ő juhái egymással tusakodjanak; hanem közéjük áll az Isten testével, s elválasztja őket. S azután beszélt hozzánk olyan szépen, hogy az őrpáták mind sírva fakadtak, s a szemek törülgetése miatt le kellett a kezükből tenniök a kopját és a vértet.

— A biz igaz — mondá megjuhászodva Dávid király. — Nekünk most már a Jehova Isten parancsol, s ha a pátriárka azt mondja, hogy egyik keresztyénnek a másik vérének kiontani nem szabad, akkor annak engedelmeskedni kell. A sérelmet azonban meg kell torolni; mert a Jehova tíz parancsolatja nemcsak azt mondja, hogy „ne ölj”, hanem azt is, hogy „ne lopj” — meg aztán, hogy „ne kívánd a te felebarátodnak se ökrét, se szamarát”. A mosszori knéz pedig ugyan elkívánta a mi ökreinket, szamarainkat. Most azonban erről ne határozunk. Pihenést adok az én népemnek újholdig. Minden ember térjen a maga tűzhelyéhez haza, és örvendeztesse meg az otthon levőit. Majd újhold estéjén összejövünk ismét, s akkor megmondom, mit kell tennünk. Addig is a szegény elbocsátott asszonyoknak adjatok osztályt a hozott zsákmányból. Becsülettel felruházzátok őket. Juhokat és tehenekeket adjatok nekik, hogy csendesesen éldegélhessenek. Az újhold majd más tanácsot ad. Az özvegyasszonyok pedig házaikban maradjanak, s akinck fia van, az gondoskodjék róla. Most békével szétoszoljatok.

A waráng nép szokva volt az engedelmességhez. Minden morgás nélkül megnyugodtak a király szavában, a lázadó asszonyok is megvigasztalódtak.

Csak egy fajta maradt elégedetlen: a suhancok.

Hát ezeknek a fejét még nem érte a keresztvíz; a dalmata vidéken az volt a szokás, hogy tizenhat éves koráig a fiút, leányt nem mártják a vízbe, addig csak nevet kap, valami szentírásbelit, vagy ahhoz hasonlót. A sihedereknek még égett a tűz a sarkukban: nagy mehetnékjük volt a mosszori knéz látogatására, őket még nem kötelezte a tízparancsolat, mert az csak felnőtt emberek számára adatott ki a Sion hegyén.

Összcsúgtak, búgtak, kígyókövet fújtak; de senkinek el nem mondták, hogy mit főztek ki magukban?

X. A BOR A WARÁNGOKNÁL

Már a rómaiak idejében is híresek voltak azok a déli hegyoldalak az Illyricumban, amik ontják azt az erős granátfényű bort, a mai maraszkinót; ez idő tájott egész kereskedést űztek azzal Velencébe.

Hordóban nem tartják ezt a bort, azt nem ismerik, hanem a sziklába ásnak neki vermet, abba töltögetik; a tetejébe olajat öntenek, az nem engedi megpimpósodni, s onnan iszogatják fel, míg a söprűjére nem jutnak. Ellenben amit kereskedelmi cikknek szántak, az eladni való bort, kecskebőr tömlőkbe szorítják, amiket igen ügyesen tudnak nyers korában kicserzeni, a szőrös felét fordítva befelé. Az ilyen boros tömlőket egész guláknak felhalmozva lehetett látni szent Márton napján a szent Vida piacán a nagy sasos oszlop alatt, mely e latin mondattal hívogató a kalmár világot: „*Numine sub nostro tutæ requiescite gentes; arbitrii vestri, quidquid habetis erit*”, ami azt teszi, hogy „a mi oltalmunk alatt bízvást megpihenhettek népek, amitek van, kényetek szerint bánhattok vele”; világosabban szólva: „nem fizettek vámot” Márton napján túl azonban már nagy vámot kellett fizetni. Ezért volt a nagy csődülése a boreladóknak az egész partvidéken.

Aztán megesett, hogy egy egészséges bóra a sziklákhöz verte a boros hajókat: a gálya elsüllyedt, a hajósnép a tengerbe veszett, hanem a kecskebőr kiúszott a partra. A zivatar után

a warángok a Cadmæi sziklák öblében halommal halászták ki a libegő borostömlőket.

S arra nagy gondjuk volt, hogy egy borostömlő is kárba ne vesszen.

Pedig ők maguk nem itták a bort.

Éppen azért ügyeltek rá, hogy a tömlők el ne tévedjenek.

Valamennyit felhalmozták egy roppant nagy sziklapincébe, amibe a király engedelmé nélkül nem volt szabad lemenni senki fiának.

Mire használták hát a warángok a bort?

A rabszolgáik megbüntetésére.

Ha a rabszolga engedetlen volt, fellázadt, kötelességét elmulasztá, vagy ha nyavalyás lett, a hideg lelte, didergett, nem tudott dolgozni: akkor előhozatta a király azt a tűzzel párosult italt, inni kellett a rabszolgának, amíg csak tele lett: akkor aztán elbocsátották az egész nép szemelättára, hadd kacagjon rajta minden ember: „ni hogy tántorog a nagy hős!”, hogy veri magát a földhöz, pedig senki sem vet neki gáncsol, a bölcs népszónok beszél badar ostobaságokat, danol és kecsketáncot jár, a gyerekek csúfolják, s mikor el-elhasal, nagy visítással kacagnak fölötte. A részeg ember nem ember, hanem állat. — Ez volt a legnagyobb büntetés a rabszolgára nézve: a részegség.

A nyavalyás is büntetésből kapta a bort; mert a warángoknál betegnek lenni a legnagyobb bűn volt, azért kellett inni a bort: vagy meggyógyult, vagy belehalt.

A warángok hite és vallása szerint tehát a szőlő nedve kínező volt.

Már ebben a dogmatikus kérdésben a szomszéd bogumilok egészen ellenkező hit alapján álltak. Nekik az élet legfőbb gyönyörűsége volt az, amit akkor is, most is a világ minden nemzetének költői a legsűrűbben megénekeltek és énekelnek: a bor.

XI. A WARÁNG FIÚK

Ez a bor volt az ő stratagémájuk.

A mosszori knéz várban lakik, megívhatatlan sziklavárban, amit a természet és sok százados emberi munka megerősített, aminek gazdáját maga a bosnya király is minden megszálló seregével betörni nem tudta, csak alku útján bírta békés egyezségre; a warángok pedig nem voltak várvívók; az egész harcmódjuk kizárta a várostromlást. Igen: gyors menetekkel meglepni az ellenséget, nyílt síkon keresztültörni túlnyomó tömegben, tengeren, úszó várakat megrohanni, ez volt az ő gyönyörűségük; de bástyákat töretni katapultákkal, vasfejtő kossal nem volt kedvük szerint.

A waráng suhancok kifőztek egy tervet, amely mellett az elfoglalhatlan mosszori vár kezükbe kerülhet. Ez volt a furfangjuk: közeledik a Márton napja, amikor a raguzai vásárra karavánokkal jönnek távol Macedóniából, még távolabb Kisázsziából a kalmárok, árukkal megrakodva. A szárazföldön ez a fő kereskedelmi út a Balkán tartományokon keresztül Bizáncig. Az ilyen vásárt a mosszori knéz nem szokta elmulasztani, hogy a két legény fiával együtt lesbe ne álljon a hegyek között, s a karavánokat becsülettel meg ne vámolja. Azok is fegyveres kísérettel járnak ugyan, s elégszer megeskik, hogy a bogumilok zsákmány helyett bevett fejekkel kerülnek haza; de azért a hagyományos szokásról nem mondanak le.

Tvartimir knéz nem is azért rabol, mintha rá volna szorulva, hisz övé a híres nagy aranybánya, otthon aranybillikombul iszik maga és valamennyi vazallja. S a lovának még a kengyele is aranyból van, s az ivószobájának a földje aranyporral van behintve, a vendég annyit vihet el belőle, amennyi a két talpára ragad; csak azért rabol, hogy a hatalmát fitogtassa; vadász-szenvedély ez, emberekre és kincsekre.

Az ilyen kirándulások ideje alatt otthon csak a suhanc fia marad Tvartimirnak, Tirimir. Az is derék verekedő fickó; de még hiányzik nála a vigyázó ravaszság. Ezt rá lehet szedni a waráng fiúknak, akiket már betanított a furfangba a barangoló élet.

Egy waráng suhanc, akit sorshúzás útján kiválasztanak a többiek, el fog követni valami csínyt, amiért nyilván a piacon megkorbácsolják. Az ő dolga kitalálni, hogy mi nagy vétket kövessen el, amivel e fenyítésre rászolgál. Akkor ilyen véresre paskolt testtel elfut a megbüntetett fiú az erdőre, átoson a szomszédba; bekérezkedik a mosszori várba. Ott elpanaszolja, hogy milyen kegyetlenül bántak vele otthon a warángok, megmutogatja sebhelyes testét, s bosszút esküszik a saját nemzetsége ellen. A bogumilok hinni fognak neki. Kivált mikor a bosszúállás módját is előadja nekik. A warángoknak van egy nagy barlangjuk, tele olyan kincccsel, amire a bogumilok áhítoznak, borostömlőkkel. A szökevény rávezeti e rejtett barlangra a knéz suhancait. Azok prédát ejtenek benne, s majd nagy diadalommal viszik fel a mosszori várba a felséges mérget. De hogy nincs-e benne valóságos méreg, arról elébb bizonyosságot szereznek maguknak oly módon, hogy a rablott borral megitatják a várudvarban levő kecskéket; s mikor aztán látják, hogy azoknak semmi bajuk sem lesz, ellenben baktánra kerekednek és öklelőznek, akkor aztán ők is hozzálátnak, úrfi és csatlós holtra issza magát; józanul csak a kapura vigyázó öreg marad. Ekkor aztán a szökevény fiú jelt ad a lesben heverésző pajtásainak; hosszú zsineget hajít alá a toronybul, arra

kötélhágcsót kötnek, s azon fölmásznak egyenkint, fogaik, közt a kétélű karddal; s mikor a várórség javában horkol teremben, udvaron clázva a bortul: akkor előrohannak, s leölik valamennyit, egy élőt nem hagynak belőlük. Végre aztán tüzet a várnak, hadd világítsa be szépen a hazatérők előtt a vidéket.

Ilyen haditervet faragtak ki a waráng suhancok.

Mikor ez el lett fogadva, akkor nyilat húztak, hogy ki legyen a megkorbácsolt; valamennyi az szeretett volna lenni.

A nyílhúzás úgy ment, hogy a nyílveoszőre minden íjásznak a neve fel volt vágva (hogy aki sebet kap, tudhassa, hogy kinek köszönheti). Valamennyi nyilat egy közös puzdrába tömték, hegyével kifelé, a nyílhegy mind egyforma, s abból egyet kihúztak egy háromesztendős kisleánnyal.

A kihúzott nyíl Solom fiúé volt.

Őneki kellett mármost arról gondoskodni, hogy a piacon megkorbácsoltassa magát. Mert ennek nyilvánosan kellett történni, hogy a mosszoriak gyanút ne fogjanak. Így meglátja a nép apraja, nagyja a büntetést, a waráng pásztorok elbeszélük a bogumil pásztoroknak, ezek felviszik a várba a hírt, s akkor azután a szökevény mindent elhitethet odaát.

Újhold-estén, ahogy meg volt mondva, a warángok ismét összegyűltek a tölgyfák köröndjében. Itt tartották az országgyűlésüket.

A waráng népnek volt alkotmánya.

A király nem osztott parancsot anélkül, hogy azt a nemzet helybenhagyja. Arra való volt az országgyűlés.

Igaz, hogy némi különbség volt a waráng országgyűlés és a mai alkotmányos országok parlamentjei között (eldöntendő maradván, hogy melyiknek az előnyére?).

Dávid királynak nem volt felelős minisztere, aki a hátát tartsa a mérges ellenzéknek, amikor az ütleptosztó kedvében van, hanem saját maga adta elő a törvényjavaslatait. Ha azok nagyon jók voltak (és rendesen azok voltak), akkor közfelkiál-

tással meg lettek szavazva. (Miként hogy mai nap is meg lenne egyhangúlag szavazva még az új adókat kirovó törvény is; de olyan módon, hogy azokat ne mi fizessük, hanem a szomszédaink.) Ha pedig olyan természetű volt a király indítványa, hogy az ellenmondás hozzá fért, akkor joga volt az ellen felszólalni a gyűlésben résztvevők bármelyikének, férfinak úgy, mint asszonynak. Csupán a suhancoknak volt hallgatás a dolga, akik még háborúban nem voltak, és így emberszámba nem mehettek. Az ellenmondás megtevésére a jelenlevők kiválasztottak egyet maguk közül, s az azután ékesen és röviden előadta a maga ellennézeteit a királynak.

Kritikus. Hát aztán ki döntötte el a vitás kérdést a király és a nemzet között? Az istenek?

Szerző. Igenis: az istenek. A waráng parlamentnek volt egy igen egyszerű apparátusa az ilyen bonyodalmak megoldására. Nem a név szerinti szavazás! Tudjuk, hogy ez milyen tökéletlen institutio. A minoritás mindenkor tyrannozva érzi magát a majoritás által. Sőt néha éppen a votum Minervæ dönt. — Ezt a warángok sokkal jobban csinálták. Mikor a királlyal szemben ellenzék támadt: akkor előhoztak egy vadludat, azt a gyűlés közepén szabadon bocsátották. Az felrepült a légbe, s lúdszokás szerint rögtön elkezdett gágogni. Mikor harmadszor kiáltá „gigágá!”, akkor a király is, meg az ellenzéki szónok is fellöttek rá a kezijaikból egy nyílveesszót, s amelyiknek a nyila eltalálta a vadludat, annak a véleménye állt meg. Ha mind a két nyíl eltalálta, akkor az volt a győztes, amelyik nemesebb részen ment keresztül.

Kritikus. Pyramidális cszme! Ha ezt a szokást a magyar parlamenttel be lehetne vétetni!

Szerző. Megvolt az nálunk is: „Kenéz lő”; — „Vencsel lő”. Azonban folytassuk a történetet.

Az újhhold-esti országos ülésben Dávid király előadá a maga részéről, hogy értekezett a pátriárkával. A szent főatya megígérte neki, hogy megfelelő elégtételt fog szerezni a waráng

nemzetnek a rajta elkövetett gyalázatért, s a kár helyrehozását is nyélbe fogja ütni. Ő maga kész felmenni a mosszori knézhez, s apostoli küldetéséhez méltón meg fogja azt dorgálni, mint hajdan Sámuel próféta Ákhábot, amiért egy másik keresztyén fejedelmet így megsértett. Rabszolgák, asszonyok és birkák, szaporulataikkal egyetemben visszaszolgáltassanak, s a Teuta királynén és követén elkövetett sérelemért vezeklésül küldjön a mosszori knéz a most épülő waráng templom számára egy szép aranyos és virágos misemondó casulát, s ezentúl szent legyen a békesség.

Dávid király ezt a békepreliminárét a maga részéről egészen elfogadható alapnak tartotta, s kérte az egybegyűlt rendeket, hogy a kellő felhatalmazást szolgáltassák ki a pátriárkának.

A waráng országgyűlés mély hallgatással fogadta ezt az indítványt.

Látszott az arcokról, hogy ez senkinek a tetszését sem nyerte meg.

Az ellenkező nézet nyilvánítására pedig nem csekélyebb személy állt elő, mint maga Teuta királyné.

A nőknek mindenha kiváló osztályrészüik volt az ékesszólásban. Megfoghatatlan, hogy az újabbkori parlamentek nélkülözhetik e kitűnő képességű alkatrészt.

Teuta királyné apróra szétszedte Dávid király enunciatióit. Kitűnő dialektikával fordította visszafelé annak a hipotéziseit. Ad absurdum dedukálta a következtetéseit, kimutatva a hysteron-proteron téves alkalmazását. Kellő helyen alkalmazott pátosszal, emelkedő klimaxszal fokozta fel a hallgatóság susceptibilitását az egész nemzetre kiterjedő megszegényítés iránt; a szárazabb kedélyek számára konkrét számítással tüntetette ki a nemzetgazdászati nagy hátrányokat, melyek az anektált nyájak visszatartásából erednek; magasabb értelműeknek bepillantást engedve azokba a veszélyekbe, melyek a szökevények apostasiája és a kivándorlási mánia szítása által a waráng nemzetet fenyegetik, s végezve azon nagy hatású

nyilatkozattal, hogy ha a waráng nemzet e rajta elkövetett sérelmet meg nem torolja, ő kész inkább letenni a királynéi koronáját és asszonyi főköötőjét, s ismét hajadon leánnyá visszaválozni, mint ily megszegyenítő rendszabályhoz beleegyezését odaadni.

Ezt a beszédet is hasonló mély hallgatással fogadták a warángok.

A két ellentétes nézet között ám döntsön a vadlúd.

Azt, ősi szokás szerint előhozta fonott kosárban a háznagy, s letette a ház asztalára, a gyepre.

Amint a vadlúdról leemelték a kast, az megrázta a tollait, kinyújtotta a nyakát, s egy hangos kiáltással felrúgta magát a levegőbe, szárnyait kiterjesztve, s aztán repült fel rézsút a magasba.

Dávid király és Teuta királyné kézbe kapták tegzeiket, s a repülő szárnyast célba vették. Az még egyszer kiáltott odafenn, hanem a harmadik, szabályszerű kiáltást végzetesen visszatartá; úgyhogy nem lőhettek utána: s a vadlúd már kezdett olyan magasra szállni, ahol a nyíl utol nem érhet.

E percben egy ideghúr pendülése hangzott el, de nem a király s nem is a királyné keze után; hanem valahonnan a sokaság közül.

A repülő vadlúd egy pillanat múlva bukfencet vetett a levegőben, s kalimpázva hullott alá a magasból, anélkül, hogy harmadszor gágogott volna.

Az általános elszörnyedés felkiáltása tört ki egyszerre a gyülekezetben. Ki volt az a vakmerő, aki az ősi alkotmány szentesített szokásából ekként csúfot üzött? Megsértette a királyi felséget és a népfélséget egyszerre.

— Megkorbácsoltassék és számúzessék a gonosztevő, habár a saját édes fiam volna is az! — mondá ki az ítéletet Dávid király.

És jól találta; mert amint a lelőtt vadludat előhozták, annak a szívéen keresztül lőtt nyíl a Solom fiúra vallott. Derék

lövés volt! Éppen a szívéen ment keresztül az orákulum-lúdnak.

— Hozzátok elő a vakmerőt! — kiáltá a király.

Nem kellett azt hozni, jött magától; dacosan megállt a király előtt.

— Miért követted el e vakmerőséget?

— Azért, mert nem egyeztem bele a te békekötésedbe.

— Teneked még semmi szavad a gyülekezetben. Még semmi hőstetted nincsen, ami férfisorba avat.

— Majd lesz.

— Addig pedig elveszed a vakmerőséged jutalmát: a korbácsot és a számkivetést.

Teuta királyné közbevetette magát a fiáért: a korbácsot nem sajnálta tőle, de a legkedvesebb fiát földönfutóvá elűzetni, fájt a szívének.

Dávid király hajthatatlan volt.

— Ha a király fia volt, aki az ősi szent szokást megcsúfolta, hétszeresen vétkes. Lakoljon meg érte.

A fiú nevetett

— Megverhetsz, elűzhetsz! De a mosszori knézzel békességet nem kötsz.

Akkor aztán ott a nép szeme láttára kiállították a piac közepére a Solom fiút, s két waráng vitéz szíjkorbácsokkal kétoldalt vérig verte a hátát; a suhanc pajtásai biztatták: „Ne jajdulj! szorítsd össze a fogadat!” Nem is jajgatott az: még ingerkedett ostorozóival, hogy „nem tudtok jobban?”

Mikor aztán a király úgy találta, hogy elég volt, akkor a megkorbácsolt fiúra rádobtak egy rabszolgainget, a nyílveesszőit egyenkint ketté tördelték; aztán egy botot adtak a kezébe: a rabszolgák fegyverét; mármost mehet világgá. Pajtásainak megtiltották, hogy vele menjenek.

A népség azonban morgott. Mindenki úgy találta, hogy ezúttal az elítéltnak volt igaza, nem a bírójának.

A száműzött fiú nyomában vércseppek maradtak, azok

megmutatták a cimboráinak, merre menjenek utána. A vércseppek elvezettek a forrás melletti remetebarangig, ahol a másik száműzött lakott: Frater Aktæon.

A barát a kőkereszt előtt várt az ifjúra, ki az ördögbarázdán ereszkedik alá a hegyoldalon. Mikor az lelkendezve eléje lépett, üdvözölte.

— Isten hozott, Dávid király fia: Salamon.

— Te ismeresz engem? pedig sohasem láttál — szólt a királyfi elbámulva.

— Mégis ismerlek. Azt is tudom, hogy mit rejt ez a rajtad levő rabszolgazubbony! Egy megkorbácsolt testet.

Most még nagyobbra mereszté fel a szemeit Solom. Az ő jövetelét emberi lény meg nem előzhette.

— Akkor te többet is tudsz. Akkor te azt is meglátod, ami ezen a megkorbácsolt bőrön belül él: a szándékomat, a kívánságomat.

— Látom — felelt Frater Aktæon. — Te énhozzám két kívánságot hoztál. Az egyik a kisebbik anyádnak a kiszabadítása, a másik az édesanyádnak a megbosszúlása.

— Valóban úgy látsz rajtam keresztül, mint a tó vizében látni az úszkáló férgeket.

— Te útmutatást jöttél tőlem kérni az egyikhez és a másikhoz is. Hogy kell kiszabadítani Bravalla királynét, akit mély sziklabörtönben őriznek, s hogy kell megtorolni Teuta királyné gyalázatát Tvirtimir knézen, aki erős sziklavárában lakik.

— Akkor te csakugyan az Isten cselédje vagy; akinek megizeni a mennydörgéscsináló a patkányoktól, ami a föld alatt történik, s a héjától, ami a hegyek tetején történik.

— Valóban az vagyok.

— Akkor mondd meg nekem legelőször is; mit mond a te Istened, az új Isten, akinek az atyám hűséget fogadott, arra, hogy az ellenségeinkkel mit csináljunk. Hogy a régi isteneink mit mondtak, azt tudnám én. Azok a patakormogásban gyönyörködő, azok a vérrel kifestett istenek. De mit mond

az a láthatatlan, aki maga van az égben és a földön, maga a nappal és az éjszaka ura, maga az életnek és a halálnak ura; mit mond az, hogy mint bánjunk az ellenséginkkel?

Frater Aktæon előhozta a nagy kapcsos könyvet, s elolvasta belőle a rettentő mondásokat, amikkel a haragos Jehova elbocsátja a maga felkentjeit a hitetlenek ellen, akiknek a szava olyan, mint a szamárdítás, s rájuk parancsol, hogy a Midián népét tőből kipusztítsák; még egy fiúgyermeket is élve ne hagyjanak belőle, de még a kerítésükön belül levő barmokat is mind rakásra öljék.

— A bogumilok pedig rosszabbak a Midián népénél. Mert a Midián azért volt pogány, mert sok istent tartott; de a bogumil egyet sem akar tartani: neki az is sok — magyarázá Frater Aktæon a királyfinak.

— Eszerint az új Isten is örülni fog annak, ha azt kiirtjuk?

— Még egy hajnalkiáltó kakas se maradjon az udvarban élve!

Ez a felhatalmazás megkönnyebbítette a szívét a waráng fejedelemfinak.

— Előbb kezdjétek el, ti ifjak, a mosszori pogányok megbüntetésén; jól tudom, mi a szándékotok. Téged, a megkorbácsolt fiút beküldeni egyedül abba a várba, ahova idegent be nem bocsátottak soha. Azután összecimboráskodni a bogumilokkal. Elárulni nekik a borospincét. Akkor mámorba ejteni az egész várbeli népet, aztán orozva belopózni a várba s vérfürdőt csinálni közöttük. Ismerem a tervet.

— Ki mondta el neked?

— A patkányok és a keselyűk. Az ármány igen jó. De vigyázva kell előre menni, mert a bogumilok olyan vigyázók, mint az erdei vad; a legkisebb neszre felriadnak. Legelőbb is tencked most rögtön ilyen vérző testtel nem szabad a várukba bemenned. Azt fognák mondani: az első elkecsereedésben szöktél át hozzájuk, és majd ha a hátadon a sebek begyógyulnak, elmúlik a haragod, ismét visszavágyódsz a magad népéhez. Maradj itt. Én ismerem a völgyben azokat a leveleket és

gyökereket, amik a sebeket gyorsan behegesztik. Addig a pásztorok elhordják a hírt a mosszori várig, hogy a fejedelem fiát megostorozták, száműzték. S ha majd napok múlva, mikor már csak a sebhelyeid beszélnek, tévedsz oda hozzájuk, akkor már elhiszik, hogy nem a testi fájdalom, hanem a gyalázat és a bosszú vezetett közéjük. — Én megmondom neked a napot, mikor menj. Minden reggel felmegyek penitenciára a kolostoromba, ahol imádkoznom kell az ellenségem testi-lelki üdvéért, ott mindig megtudom, hogy hol jár a mosszori knéz. Mert az az én ellenségem. Imádkoznom kell érte, hogy őrizzék meg őt szent Márton és szent Kristóf a legújabb útjában szárazon és tengeren. Mikor Tvertimir knéz a hegyek közé fog utazni (őrizze meg őt szent Márton), hogy a damaszkuszi karavánra lesben álljon; akkor lesz az ideje a te menetelednek a mosszori várba. Olyankor a legerősebb férfiak mind vele mennek: otthon csak a fiatalság marad; azoknak a parancsnoka a legfiatalabb knézfi. Ennek a gúnyneve „Szlón”. Éppen olyan lomha nagy tohonya termect, mint azé az ormányos állaté, amelynek a hátára a szaracénok tornyot tesznek, abból nyilaznak. Ez a Szlón parancsol egy ülő helyéből a várórségnek; egész nap eszik, iszik, s este újra kezdi. Legnagyobb ereje abban van, hogy minden embert le tud inni az asztal alá; ő maga győzi vederszámra a bort. Ezzel nagy tusakodásod lesz, mert teneked kell őt leinnod.

— Én pedig sohasem ittam bort.

— Majd megtanítalak rá. Tudomány az. Énrám van bízva a warángok borospincéje. Csak én tudom a bejáratát és a nyitját. De mégsem vehetem hasznát, mert a warángoknál az ajtó és a lakat egy darabból van. Egy nagy szikla van hengerítve a barlang szájára, amit egy ember föl nem emelhet. De ketten meggyőzzük. Innen szokta a király kiszolgáltatni a kolostor számára a bort; ami az úrvacsorája szent ünnepélyéhez szükséges. Azért van rám bízva az őrizése. Majd ketten elhengerítjük róla a sziklát, s akkor te begyakorlod magad az

ivásba. Én ismerem azokat a mohákat és mézgákat a fákon, amik a mámort elűzik. Viszont tudok olyan gombákat, amik a borba téve az álom kábulatát gyorsan előidézik. Megtanítalak rá, minő helyeken keressed majd azokat. Ezekre nagy szükséged leszen. Azonnal elmondom, miért. A „Szlón”-on kívül még van egy főnök a várban, a feketehegyi zsupán: a Verblud. Ez a neve közönségesen, mivelhogy púpos a háta, mint a tevéncck. Ez úgy rekedt itt, hogy nászútra jött, menyasszonyt akart hazavinni Mosszorbul, de a gronicai völgyben a leány régi kedvese rajtaütött a pandúrjaival, a menyasszonyát elvette tőle, s őneki magának egy kelevézzel megsebesítette a lábát, belesántult. Azóta sem tud begyógyulni a lábán kapott sebe. Ezt azzal gyógyítják, hogy minden este felvágják egy rabszolgának a hasát, s abba dugja bele a Verblud a fájós lábát. A rabszolgát elébb leitatják holt részeggé. Azért vigyáznod kell magadra, hogy te is a Verblud lába alá ne kerülj.

— Úgy tesztek, ahogy a te szavaid mondják. Megsegít-e engem ebben az Isten?

— Ahogy megsegítette Jákob fiait, midőn azok egy megyalázott hűgájukért, ravasz ármány segítségével, kiirtották a Khámor és Sékhem város összes lakosságát.

Sok biztatást lehet méríteni a warángok számára abból a nagy kapcsos könyvből!

— És ha majd ezzel elkészültök, ha az édesanyád, Teuta királyné gyalázata meg leszen torolva; akkor majd következik a másik cselekedet: a kisebbik anyád, Bravalla kiszabadítása. De erről majd csak akkor beszélek veled, ha a mosszori munkát elvégezted.

XII. A Z A R A N Y H E G Y

Egyszer valamikor, talán még Róma alapítása előtt, egy trák vadász az illíriai erdők között szarvast ejtett el, s mindjárt lakomát csapott belőle, nagy tüzet rakott, s fanyárson szarvascombot sütött. Mikor már csupa parázs volt a máglya, beledugta a dárdája vasát. Szokás volt ez a vadászoknál, ha a forrás mellett rakott tűznél sütkéreztek. Az izzóvá lett vasat azután belemártották a jéghideg forrásvízbe, s attól az egyszerre acéllá edződött, s szép ragyogó kék, lilakék zománcot kapott.

Mikor a trák Nimród kihúzta a forrásmedencéből a kelevézét, amidőn az már megszűnt süstörögni, bámulva látta, hogy a kopjvas vége még mindig lángol, mintha izzó volna. Hozzányúlt: hideg volt. Hideg láng! A kopjvas hegye meg volt aranyozva, az elégett máglya éppen egy aranygazdag kőzetre volt rakva.

Így fedezték fel az illír aranyat.

Még akkor a föld színén termett az; hozzá volt nőve a tölgyfák gyökereihez; nagy idomtalan darabokban hevert a többi kövek között. Az első lelet után hozzáfogtak a turzásához: gödröket vájtak a földbe; amit letek a homok közt, kiszedték, aztán a földet visszahányták, abban a hitben, hogy az újra aranyat fog teremni idő jártával. Akkor készültek azok a durván kovácsolt aranycsákányok, -tálak, -kösöntyűk, -tekercsek, s a gombafej alakú pénzek aranyból.

Mikor azután a római civilizátorok meghódították az

Illyricumot, ők rendszeres bányaművelést kezdtek el az aranyvidéken, a maguk módja szerint.

Még akkor nem volt lópor; de volt rabszolga. S az ember mindig a legolcsóbb a mozgatóerők között.

A legyőzött trák, illír, cimber, liburn népek ezerei átkozták itt végig az életet, az aranyat üldözve.

Aki egyszer a mosszori aranybányába lejutott, annak ebből valaha kiszabadulni lehetetlenség volt.

Az aranygazdag hegy, vulkán alakú gúla, melynek tetején lett megnyitva a függélyes akna, aminck a kútjából, amint a termőkőzetre akadtak, folyosót vágtak, s azt fúrták előbbre, míg az ércben tartott. Ha az ér elveszett, mélyebbre vágták az aknát, másfelé keresték a teljeret. Minden folyosót kiszabadítottak a hegyoldal felszínére, hogy a szabad levegőnek huzamot csináljanak. Ezredéves munka után (mert annyi tölt le a római uralom és történetünk ideje között) olyan volt már a mosszori hegy északi oldala, mint a darázs-fészek, s az egész hegy úgy keresztül-kasul fúrva tárnafolyosókkal, mint egy fehérhangya-fészek.

Hasonlított a tűzokádóhoz, a nyílásokból folyvást füst gomolygott elő. Az aranybányát akkor úgy művelték, hogy roppant vasrostélyokra hasábfákbul raktak, azt a kivájt üregbe betolták és meggyújtották, amíg a máglya égett, a rabszolga munkások hason fekvé maradtak ott a közelben, hogy a fejük fölött elhúzódó füsttől meg ne fulladjanak, s mikor aztán a máglya egész parázssá vált, akkor az átizzasztott sziklákra fafecskendők segélyével ecetet lövelltek, mire azok egyszerre porlékonyá omladoztak, s aztán könnyű munkát engedtek a csákánynak és kalapácsnak. Így haladtak egy-egy lábnyomot előre naponkint. De ezer év alatt mindennap egy lábnyom három mérföldnyi út. Ezt az utat tették meg a mosszori aranyhegy rabszolgái egy hegynek a belsejében. Hova lettek maguk, akik e hegyet kivágták?

Elszökni innen nem lehetett.

Az aknaúton csak tömlővel lehetett felemelkedni, s a tárnaszádákból kitekintő elé olyan kép tárult, ami a bedeszakázott világról ád fogalmat. A bánya hegyoldala meredek, kopár: azon alácsúszni nyaktörő merénylet, és nincs semmi célja a menekülésnek. Átellenben szédítő magas sziklafal állja el az utat, mely félkörben fogja a mosszori aranyhegyet körül, s a félkör déli szakadékaról rohan alá egy hatalmas hegyi folyam tajtékzó zuhatagokban: a „Bludár” Ezzel szemközt haladni emberi teremtésnek nem adatott. Lefelé mentében egy szűk völgy veszi fel a hegyi folyamat, s mesterséges zsilipek és cölöpzetek elszakítanak belőle egy részt. Az innenső martot zúzógépek foglalják el, amelyeknek kallói éjjel-nappal folytatják a kalapáló munkát, mintha cyclopsok dolgoznának odalent. A folyam nagyobb része az átelleni sziklafalat mélyen alámosva iszomodik csattogva, zuhogva a sziklatömbökön át, s aztán ismét egyesülve a zsilipekből alácsorgó iszapos mosadékkal, egyszerre berohan egy óriási barlang kapuboltozatába, s ott eltűnik a föld ismeretlen mélységeibe. — Erre szabad az út, akinek van hozzá kedve. — Csakhogy akik azt az utat netalán megkísértették, éppen úgy nem tértek vissza a hátramaradtaknak hírt mondani, mint akik a másvilágra vándorolnak.

A Branta patak néha emberi holttesteket hajít ki a partra, amiből azt gyanítják, hogy azonos a Bludár folyammal, vagy annak egy szakadéka.

Ha egy rabszolga meghal a bányában, nem keresnek a számára temetőt, legurítják a hegy meredélyén a Bludár folyamba, az aztán elviszi oda, ahol a többiek vannak, egy közös nagy verembe, századokon meg századokon keresztül összegyűjtve: egy új neptuni alkotás csupa emberi csontból és valaha élt lelkes agyagból. Vajon miféle ércet teremthet elő egy ilyen földréteg?

Hogy milyen rengeteg kőtütemet kivájtak ebből az egy hegyből, azt mutatják azok a törmeléksáncok, amik a tárnák szádaitól a hegy aljáig vonulnak. Csupa apróra tört holt kő,

amiben valaha arany volt: keverve hegykristállyal és ametisztal. — Ezek a törmeléksáncok teszik a mosszori várat megvívhatatlanná; mert ezekre a gördülékeny halmokra felmászni nem lehet. Hasztalan ezek ellen minden vakmerőség: aki a felhágást megkísérli, ha tíz lépést haladt fölfelé, egyszerre megindul alatta a talaj, s ledobja a hátáról, s még azután utána-zúdul a felső görgeteg, s eltemeti maga alá.

Az erdők mind ki vannak irtva a hegy északi, keleti és nyugati oldaláról: egy bokor nincs meghagyva rajtuk. Csupán a déli oldalon áll az ősrengeteg, nagy gesztenyefáival, mely aztán eltakarja a további hepehupás hegyormokat, s összevegyül a warángok lakta erdőkkel.

Ezen az erdőn keresztül vezet az út egyenesen a mosszori várnak. A vár azonban oly magasra emelkedik a hegytetőn, hogy annak a falait semmi kőhajító gép meg nem dobálhatja.

A kapuhoz vezető út mély és egyenes; a lezúdított malomkő, a szeges gerenda csak úgy vágat le rajta, ha ellenség akar vele megpróbálkozni.

A külső bástyafala etruszk építmény. Ez még a hajdani római castrum maradványa. A kapu bejáratába kétfelől bevan-nak falazva a márvány sírkövek, amiket egy római tribun vagy centurio „uxori incomparabili” (hasonlíthatlan nejének) emeltetett: „posterisque suis” (És az ő utódainak.) Hol van-nak azok már?

A bástya kapuja öntött rézből van, s tolozárral csukódik.

A bástya párkányain roppant szikladarabok hevernek; ezek az öreg lövegek, amik az ostromlók üdvözlésére vannak szánva.

S aki a római sáncot elfoglalta, még azzal nem nyert semmit. Előtte áll az újabb vár, magas, ablaktalan falaival, mély sáncárkával, amin vas felvonóhíd vezet keresztül egy alacsony, szűk kapuig. De annál tágasabb a kapu feletti nyolcszegletű torony egyetlen ablaka, amelyből egyszerre ötven lövész zúdíthatja alá a nyilait.

A kaputól az ablak erkélyéig egy roppant nagy kereszt emelkedik, csupán emberkoponyákból kirakva. A falak köve fekete már, a koponyák megmaradtak sárgáknak. Ugyanilyen a toronyerkély párkányzatának a kerítése is. A másik oldal-falán a toronynak van egy ötágú csillag koponyákból, a harmadikon egy háromszög, közepén egy óriás fővel.

Ezek mind becses emlékek. Rabszolga fejét ily tisztesség nem éri. Ez a kitüntetés csak csatában levágott hős ellenség számára van fenntartva. A mosszori knéz egy mindezeknél nagyszerűbb monumentumhoz kezdett: egy gúlához koponyákból, ami a tornyot betetőzi; de még nincs hozzá együtt a megkívántató anyag.

Most is ott hajladozik a szélben, hosszú dárdára feltűzve három nemrég zsákmányolt fej, sisakostul, sipkástul; az egyik ősz már, a másik bajuszos férfi, a harmadik még szőrtelen arcú legény.

„Jövel, jövel” — mondják mind a hárman a közeledő idegennek, folyvást integetve felé onnan a magasból.

Solom azoktól sem riadt vissza: bekopogtatott a nehéz rézkapun.

XIII. A BOGUMILOK

Mielőtt a mosszori várba betekintenénk, a dalmáciai bogumilok törzsfészkebe, jó lesz megismerkednünk ezzel a mesés népfajjal, melynek létezését csak azok a minden arhæologra nézve híres sírmezők bizonyítják, amelyek Dalmácia sziklasivatagaiban itt-amott előjönnek, néha éppen a városok tövében. Ezek az egyedüli krónikái az elmúlt népeknek; mert e síremlékeket keresztyének és izlámhívők egyiránt a félelem tiszteletével őrizték meg: a várakat elpusztították, a sírokat meghagyták.

Erről a szintén „elhangzott” népről sok érdekes szokást jegyeztek föl a köztük élt idegenek, Minucio Minucci, zárai érsek, azután az archimandrita, Padre Paolo, Valvasor, és az amelosi De la Houssaye, akik mind írástudók voltak, a cirill, glagol és waráng betűk szerint egyaránt.

Nyelvük szerint a bogumilok szláv eredetűek voltak, a fekete szlávok közül, óriás termettel, aránytalanul kicsiny koponyával, amit a kirúgó állkapcsa s az előretörő szemöldökcsontok különböztetnek meg, fekete hajjal és bajusszal; az állukat és a fejük hátulját borotválták. Csak elől viseltek üstököt, fekete szemeket bozontos szemöldök árnyékolta, s a bőrük olyan színű volt, mint a cserzett irha. Hanem a leányaik, az asszonyaik színe olyan, mint a hajnalodó havas! Nem is adják a bogumil leányokat ingyen. Egész lovascapattal megy a mátkájáért a vőlegény, ha nem adják szépszerével, elragadja

erővel; ha pedig szépszerével adták, útjába áll egy másik szerető, kardélre bízva az eldöntést; összcront a két szerelmes dalia, s amelyik élve marad, azé lesz a szép menyasszony. S azután élnek boldogan. Nem is lehet másképp. Az asszony két dolgot tud, az egyik az, hogy ha ő panaszodik, akkor az ura megveri; a másik meg az, hogy ha özvegyen marad, másodsor férjhez nem viszik. Azért inkább boldognak érzi magát.

Amióta a keresztény hitet fölvtették, azóta a pappal is megáldatják a házasságukat. A pap különben csak olyan ember közöttük, mint más, kivéve az öltözetét, a hosszú ujjú dalmatikát, ami a tarkaruhás nemesuraktól megkülönbözteti. Dézmát, stólát nem kap, hanem a maga gazdaságából él; juhokat tart, s a gazdagokat megsarcolja, a szegényeknek jövendőt mond, a betegeket kuruzsolja, lakomákra, paszitákra, torokra eljár, s azokból, amennyi a dalmatika zsebébe elfér, annyit hazavisz. Házasodnia is szabad; de csak szigorú regula szerint. Szeplőtlen hajadont szabad neki feleségül venni, s ha az első felesége meg talál halni, nemcsak hogy másodsor nem házasodhatik, de soha többet húst nem szabad neki enni, de még halat, békát sem, semmi állatot, aminek vére van, csupán csigát és rákot, s mikor a nagyböjt ideje eljön, akkor még vajat sem, csak babot olajjal; a borsó és a lencse már tiltott eledetek, mert azokban meglehet, hogy zsiszik lappang, és az már húsféle! — Ezért a bogumil pap nagyon megbecsüli a feleségül vett asszonyát, mert annak az életével együtt tart a jól evés-ivás.

Vagy pedig úgy tesz, mint a mosszori knéz udvari papja, akinél már a tizenkilencedik asszony járja. Tizennyolcon túladott rövid időn, azzal az alapos joggal, hogy nem feleltek meg a regulának: nem érvényes a házasság.

Tempломuk nincs a bogumiloknak, sem harangjuk. Egy felakasztott kemény fadeszka, amit vaskalapáccsal ütögetnek, jelenti az ima idejét; akkor a nép a kőkereszt elé gyülekezik,

melyen nincs sem kép, sem szobor. — Ott eléneklik mélézó, búskomor dalhangon a reggeli és esteli áriát a pap után.

A reggeli ima így szól: „Óh te öreg apánk, aki az égben ülsz, és mindeneket látsz, küldd el mihozzánk Péter és Pált. Amit ezek a jó emberek tesznek, azt követjük mi is. Amen”

Az esteli imádságuk már határozottabb jellemű, s így hangzik: „Szent úr, mi aludni megyünk, éjszaka van. Téged hívunk segítségül. Kiáltásunkra leszáll az égi király a völgybe, ahol a pásztorok a birkákat legeltetik. A birkák nem ismerik őt meg. Azért pokolra fognak jutni, s onnan majd szomorú leveleket írogatnak haza. Alleluja! Alleluja! Segíts rajtunk szent Vasárnap. Vezess bennünket szent György vitéz a zöld gycpre, meg a meleg vízre, ahol a szent Mária fehérre mossa a kezünket, felfrissíti fekete szemcinket, megitatja szomjú szíveinket Amen”.

A „Miatyánk” és „Ave Mária” még ismeretlenek előttük.

Az óhajtott vasárnapon aztán, a várudvar közepén levő kereszt előtt misét tart a bogumil pap: a szabad ég alatt. A férfiak körös-körül térdelnek, a hölgyekkel érintve a földet. A nők és leányok is jelen vannak. Minden családnak megvan a maga kijelölt helye — a nagyapjának a sírköve mellett. Mert az első ősöket, akik a mosszori várat felépítették, mind az udvaron körös-körül, a fal mentében temették el, fegyvereikkel, ékszercikkkel, kancsóikkal együtt. Mindeniknek sírhelyét egy-egy roppant nagy, egyenes kőkolonc jelöli, amelynek faragatlan oldalába pogány runák, majd később glagol betűjegyek vannak bevésve. Legfelül mindegyiken ott van durva dombormű-faragásban a kakukkmadár: a bogumilok szent halálmadara. — Ezeket az ős sírköveket térdepli körül az asszony nép, amíg a pap a misét tartja.

A szertartáshoz elővesz a pap egy ostyát, aminőt szüntelen kell a zsebében hordania több példányban. Nem törik az ott össze, mert savanyított kovászból van keményen gyúrva és megsütve: legjobban hasonlít a debreceni mézes lepényhez.

A bogumilok úgy híják ezt, hogy a „peti klebi” (ötös kenyér); öt pecsét van belenyomva, mindegyikben több betű, amiknek az összeállításából ez a mondat jön elő: „Jézus Krisztus a keresztségben megkereszteli Ádámot”. Ezt az ostyának nevezett lepényt magasra emeli a kereszt előtt a pap, amíg a hívek az imádságot éneklik, s egy hegyes késsel kivágja belőle a középső pecsétet. „Ez magáé a Jézusé!” Azután a második pecsétből kivág egy háromszögletű darabot. Ez a „Bogarodizáé” A Bogarodiza a Boldogságos Szűz. Majd a harmadik pecsétre kerül a sor, abból kilenc háromszöget szurkál ki; ez a „devet khorán angelszki” (a kilenc őriző angyalé). Ekkor a negyedik pecsétből annyi morzsát farag le, ahány élő embert lát térdepelni maga előtt; ezek a „szjuiké” (az élőké). Utoljára az ötödik pecsétből, ahány sírkolonc van körül az udvaron. Ez szól a „mersnik”-nak (a halottaknak). Ezeket a darabkákat és morzsákat azután mind egy kehelybe teszi, és szomorú éneklés hangja mellett beszenteli.

A pecséteitől megfosztott ostya maga azután új nevet kap; „nafóra” lesz belőle: ez a Krisztus jászolkája, amiben születésekor bölcső gyanánt hevert. A nafórát a pap beleaprítja egy nagy ezüstmedencébe, apró csipetekként, s azt leteszi a kereszt talapjára. Mikor aztán a népet megáldotta, s kimondta, hogy az „Úr veletek!”, akkor fog egy kanalat, s megkeverve a tálba aprított csipetkéket, hangosan kiált a népnek: „Durie tás, hogyie szem’. (Aki józan, idejöhet.) S minden hívének ad a szájába a kanálkával egy darabkát, amit annak rágatlanul kell lenyelni.

És ehhez a szertartáshoz a bogumilok éppen olyan buzgón ragaszkodnak, mint akár a rómaiak, akár a bizánciak a maguk pompás ceremóniáihoz, zsolozsmáihoz, liturgiáihoz.

S az egyszerűség jobban hódít, mint a pompa. Arra, hogy valaki a bogumilok közt pap lehessen, nem kell előbb a kolostorban, vagy a szemináriumban agyontanulni magát; csak jól kell neki érteni a peti klebi elkészítéséhez.

Ez volt a főoka az üldöztetésüknek.

Mert az, hogy rablónép voltak, kegyetlenkedtek, az mind csak vitézi tempó, hanem hogy az ostyát kovászos tésztaból gyúrták: az manichæusság.

Pedig sokat lehetne a mentségükre felhozni. Történetük abba a korszakba esik, amikor még a poroszok az ősi pogány vallást követték, s egész Német- és Franciaország nem volt képes minden fegyverhatalommal rábírní őket, hogy a bálványisteneiket a szentháromsággal felcseréljék. A dalmáciai népkáosz között jött-ment, vándorolt a sok hazátlan istenség. Mythrász-imádat, nap-hold vallása, faragott szörnyetegek, Astaroth, Mylitta mind végmenedéket találtak a Balkán hegyci között, s aztán valamennyi fölött, mint eszményi hatalom terjeszkedett ki a görög-római mítosz Olympvilága. Jupiter, Juno, Venus fánumai emelkedtek fel a halmokon; nimfák szentélyei jelölték meg a forrásokat. Mikor aztán a klasszikus Róma dicsőségének terhe alatt összcomlott, a romjai felett kiemelkedő kereszt foglalta el az Olymp helyét. De a régi emlékek azért megmaradtak. A tűzisten ünnepe átváltozott a szentiványíji tűzszenteléssé, a *Kaleda* istennő szent tivornyáit örökölte a farsang utolsó napja, s a fiatal *Badnyák* istengyermek eljövetele átváltozott karácsony ünnepévé. De azért a régi neve csak megmaradt „Badnyi vecser”. (A vendég estéje.) S a hajdani Saturnaliák napja, azért hogy háromkirályok ünnepévé lett elkeresztelve, csak megtartotta azt a régi szabaddalmát, hogy ezen a napon szabad volt mindenkinek a más leányával és feleségével úton-útfélen összcsoókolózni.

A karácsony ünnepnek még a pogány időkből való alakja a „Badnyák” ötszáz évvel később is megmaradt ezen a vidéken.

Egy fiúgyermek, idegen földről való, megjelenik a házakban, fején repkénykoszorúval, egyik karján kosár, zöld illatos levelekkel, azokkal van betakarva egy kenyér, a másikon egy füles korsó, tele borral; a korsó is körülfonva repkénnyel.

Minden háznál tárt ajtó fogadja: „Jön a Badnyák!”, az erdőből támadt szentfiú, aki áldást hoz a házhoz: minden embernek ad egy csókot, egy szeletet a kenyereből, egy kortyot a borából, és az mind szerencsét, egészséget hoz. A badnyákot az asztalfőhöz ültetik, adnak neki tejet, mézes búzát, tojást, hagymát, minden gazda egy ezüst pénzt, a pénz bele van dugva egy vadalmába; talán azért, hogy a zsványok az erdőn agyon ne üssék érte a gyermeket: a vadalmáért, ha tele kosárral viszi is, nem bántják. Mikor aztán odább megy a badnyák — a karácsonynak négy ünnepnapja volt akkor —, ismét megtölti a gazda a korsóját borral, a kosarába ad új kenyeret, úgy bocsájtja más házba, más vidékre.

S a badnyáknak sok hivatala van. Amelyik leánynak egy szál haját a karjára köti, annak kérője akad a jövő farsangon, amely asszonynak gyertya hamvával keresztet húz a homlokára, az keresztelőt várhat; amely házban egy gyékényszálát eléget, attól távol marad minden nyavalya; rossz sömör elmúlik, ha a nyálával bekeni; avult seb begyógyul, ha a kosarában hozott lapukat rárakja.

Frater Aktæon jól betanítá a waráng királyfit a badnyák szerepére. A gondjaira bízott pincéből kikereste a számára azt a felséges ciprusi bort, amit mázos korszokban, ólompecsét alatt szállítanak tengeren át a velencei nobilik asztalára. A papok is ebből veszik ki a maguk dézsmáját; a warángoknak az mindegy. Gyógyhatású és ellenmérgező növényeket is szedett a számára, s megtanítá, melyiket minő talajban, milyen lankán, lapályon, mocsárparton, sziklarepedésben lehet otthon találni. Ott volt az a csodagyökér, amiről azt írják, hogy még a fazékban fővő húst is képes összeforrasztani (fekete nadálytő), meg az a másik, amitől a bor mámore egyszerre eloszlik; aztán meg az álomhíntő, a nyelvbénítő füvek, amiknek titkait csak a kolostorokban tudták.

Mikor aztán a bogumilok karácsonya közeledett, útnak ereszté Frater Aktæon a Solom fiút.

Ez volt a rendes időszak, amelyben Tvertimir és a válogatott vitézei zsákmánykalandra ki szoktak menni a várból.

A bogumiloknál december közepén tartották a karácsonyt. Így számították ki az ő asztronómusaik. Ez is egyik eretnokségük volt. A raguzaiak már elfogadták a római pápa által megállapított napot: a december 25-ikét. Ellenben a bizánci kereskedők még tartották magukat a régi szokáshoz, s egy héttel előbb ünnepeltek. És így idejük volt az árucikkeiket vásárra vinni Raguzába a saját karácsonyünnepeik után. Viszont pedig a bogumiloknak legkedvezőbb idejük volt a görög kalmárokat terheiktől megszabadítani.

Az egészszet pedig Frater Aktæon számította ki legjobban a maga csendes sziklaodújában; senki sem sejtette, hogy ő milyen merész kézzel nyúl bele a a világ rendének a szokott folyásába.

A mosszori vár kapuja megnyílt a jövevénygyermek karácsonyi énekére. Már a toronyból látták őt közeledni, s amint belépett a kapubolt alá, egész csoport hajadon fogadta.

„Bokszics! Bokszics!” kiáltá a vendéggyermek a szüzeknek, mire azok közrekapták, sorba csókolták: egyik a másik karjába dobta.

A warángoknál utálatos szokásnak tartják a nyilvános csókot. Az náluk halálos megbántás.

Solomnak túrnie kellett ezt mind. Ez még az édese volt a csóknak, a mézízű, a tejillatú, a csillagtüzű csókok, szűzleányok ajkáról. De következett azután a többi, a vackorízű, a hagymaszagú, a csalánégetésű csókok; ráncos képű boszorkányok, borostás állú férfiak szájáról. Azoknak is azt kellett mondani: bokszics, bokszics; s visszacsókolgatni őket.

Nagy örömmel vitték fel a vendéget a palotába a knéz fia pitvarába, kiabálva: „Itt a Badnyák!”

A knéz legkisebb fia, a Szlón (az elefánt) ott hevert egy halom birkabőrön, amik drága bokhara szőnyeggel voltak leterítve.

Nagyon jól találta, aki ezt a nevet adta neki, mert a knézfi, akinek még csak most ütközött a bajusza, már úgy el volt hívva, hogy a nyaka elveszett a két váll között, a tíz ujját nem bírta egymásba dugni a kövérségtől, s a lábait nem tudta meghajtani térdben. Nem is szeretett mozogni, csak hevert, és azt kívánta, hogy mindig a keze ügyébe rakják az ételt, italt. Fogadásból meg tudott enni egy borjút, s egy egész kecsketömlő bort minden fogadás nélkül elfogyasztott egy fekvő helyében.

— Honnan jössz, badnyák! — kiálta a vendégifjúra, olyan hangon, akár egy vízilóé.

— A paradicsomból — felelt rá a badnyák.

— Milyen bort isznak a paradicsomban?

— Olyant, amely a napsugárból van sajtolva, mézharmattal édesítve, gyöngyvirággal illatosítva. Szent Péter maga adott belőle egy korsóval.

— Hadd lám!

Solom lecsavarta a görög amforáról az ólomzárt, s elébb, rendes szokás szerint, maga megkóstolta a bort (lássák, hogy nincs megmérgezve), azután ráköszönté a Szlónra: „Szállok hozzád.”

A Szlón elébb gyanakodva ízlelte meg a bort; de az első korty után karikára nyíltak fel a szemei, s addig húzott a korsóból, amíg a lélegzete elfogyott; csak akkor vette le a szájáról, s nagyot fújta utána.

— Hüjh! Ez az a másvilági ital! Egyszer hozott belőle az apám egy korsóval; de nekem csak egy kupicával adott belőle.

Megbánta aztán a herceg nagyon, hogy úgy eldicsérte a badnyák borát; mert a főrendei nekiestek, kiragadták a kezéből a korsót; mindenik meg akart felőle győződni, hogy igazán paradicsomi bor-e az. A Szlón a fejükhöz dobált mérgében mindent, amit a keze ügyébe akadt, tálat, kupát, utoljára a papucsait is: felugrani mégis rest volt; a sorba kóstolás után a körömpróbáig üresen került vissza hozzá az amfora.

Sírt mérgében a nagy elefántgyerek.

— No ne sírj, cimbora — vigasztalá őt Solom. — Ahol ez volt, ott több is van. Odavezetlek a pincéjéhez.

— De köszönöm! Én Szent Péterhez nem megyek. Én az égbe nem repülök. Nem arra való a testem.

— Hiszen nem az égbe vezetlek én; hanem a warángok pincéjéhez, amelynek én tudom a rejtekútját. Ott van sok bor. Még ennél jobb is. Annyi bor van ott, hogy tavat csinálhatsz belőle. Keresztülúszhatol rajta; úgy ihatol belőle, s ezt én mind neked adom; mert rászabadított a Szent Péter.

Ezzel a szóval csodát mívelt a badnyák: talpra állította a Szlónt. Felé rohant, szétvetett lábakkal, ahogy a kétesztendő gyerek szokott futni, aki most tanulja a járását, s alig várja, hogy megint négykézláb lehessen, s mikor nyakába borult Solomnak, ugyan jól kellett ennek állnia a lábán, hogy le ne rántsa magával a földre, s olyanokat csókolt rajta, mint egybékaugrás cuppanása a pocsolyába.

— Mikor megyünk oda?

— Várj sorára. Tudod, hogy én a badnyák vagyok. Jó izenetet, gazdag áldást kell vinnem minden házhoz. Azért töltesd meg a korsómat a magad borával, hadd vigyem a szomszédba. Ma én az napom van: a „badnyi vecser”, holnap lesz a „Boxiohu” napja (karácsony). Holnap délben a warángoknál az a szokás, hogy minden ember a házában marad; csillag feljöveteléig ki nem mozdul. Ezalatt én a junákjaidat elvezetem a pincéig.

— De én is veletek megyek. Van nekem két öszvérem, aki elbír. Meginnák a gödények a legjobb bort.

— Van ott elég. Csak ti legyetek hozzá elegen.

— Ha kell, kétszáz legény is akad.

(Kétszáz legény! Ez egy kissé sok, gondolá magában Solom. Mégis sokan maradtak itthon.)

— Holnap mind legyenek készen. Most vezetess a süvedhez.

— Jaj, kedves badnyákom. Azt ne kívánd látni. A Verblud nem olyan jó gyerek, mint én. Az nem ismer semmi badnyákot; mert az a fekete hegyek knéze. Az nem issza meg a borodat, mert ha bort iszik, még jobban ordít a sebes lába miatt. Ahhoz ne menj. Mert az, ha idegent kap, levágja a fejét.

— Mégis oda megyek; mert az ő számára is hoztam áldást. Ha szeretsz, jöjj oda velem.

— Én menjek fel a Verbludhoz? Nem tudod, hogy a Verblud a toronyban lakik? Nem hisz senkinek: még az apámnak sem, oda vette be magát a sebesült lábával, a fekete-sipkás hívei vannak körülötte; ott tanyáznak a toronyban, ahonnan messzire ellátni, hogy nem jön-e valami ellenség. A Verblud nem alszik soha. — Engem oda a toronyba fel nem visz egy öszvér.

— Felviszlek én — monda Solom, s letérdelt a knézfí előtt. Két mázsás tcher volt a kövér fiú, de olyan könnyen fölemelkedett azzal a badnyák, mikor a nyakába ült, mintha csak magaforma suhanc lett volna.

— Ej ha! Ilyen ló kellene nekem, mint te vagy.

Még azután a korsóját és a kosarát is felvette Solom, s a vállára vett Szlón igazgatása mellett feltalált a tekervényes folyosókon, a szűk kőlépcsőkön át a kaputoronyba a Verblud tanyájára.

A toronynak három oszlopon nyugvó boltozatos erkélye egyetlen nagy tornácot világított be, amiben ötven ember elért. A tornác hátterét vastag, egymást támogató gerendák képezték, amelyeken a nehéz, rézzel fedett tetőzet szarufái nyugodtak. Egy ilyen gerendák és szelemenfák által képezett zugban volt felütve a Verblud tanyája. Medvebőr fekhely, kockás, talitarka gyapjúszőnyegek, amik a szarufákról lecsüggtek, s a fekhely előtt kárpitot képeztek, hátul pedig a vacok superlátján drága fegyverek csoportja, egy nagy kerck ezüst pajzs körül s azon keresztül fektetve.

A többi gerendazugokban a knéz fegyvertársainak a sátorai voltak felütve; lőtakaró, nyeregszerszám, puzdra, pajzs díszítéssel. Tizenketten voltak mellette, félnaponkint felváltva.

Mikor a badnyák felérkezett a toronyba a Verblud tanyájára, ennek a junákjai éppen nagyjátékban voltak. A hosszú toronyerkély igen alkalmas volt tekepályának.

A tekebábok is, meg a golyó is emberkoponyákból teltek ki. Derék játék volt! Az elgurított koponya hányat üt ki a társai közül?

(Ezt a mulatságot még a napóleoni háborúk alatt is lehetett látni ezen a vidéken.)

Mikor a Szlönt meglátták a vitézek, abbahagyták a mulatságot. Solom letette a válláról a knézfít, s attól nagyot rendült a torony padlata. Erre a dobbanásra-e, vagy hogy a megszokott tekegördülés abbamaradt, félrehúzta a nehéz gyapjúszőnyeget a fekhelye elöl a medvebőrön heverő Verblud, s kidugta a nyíláson a fejét.

Vén, ripacsos ábrázat volt, himlőritkította bajusszal, szakállal, melynek még visszataszítóbb kifejezést adott a kedélyén uralkodó nehéz indulat, a gyanú, irigység, bosszúvágy, kegyetlenkedés. Ezeknek mind volt egy-egy ránca, amiben meghúzta magát, s azt még mélyebbre véste. És mindannyit fokozta még a testi kín, amit az elmérgesedett seb okozott.

— Mit akartok? — rivallt a látogatókra, onnan a vacokból.

— Nono! Csak meg ne egyél — monda neki a Szlón. — Nem látsz? Én vagyok itt: a süved.

— Süve vagy az ördögnek! Mikor még a szakállamat sem dörszölhettem a nénéd arcához, úgy elkapták az ölemből.

— Majd visszakapod még, Jovó. Ne káromkodj. A badnyi vecser napján.

— Kukulj meg! Én nem hiszek a ti badnyákokban.

— Pedig higgy benne; mert itt van. Engem hozott fel ide a vállán.

— Téged? Szlón? Kövér állat. Akkor csakugyan derék fickó lehet. Jöjj ide, badnyák. Jöjj ide egészen közel hozzám.

Solom odajárult a knéz elé; aki egészen elhárítá maga elől a kárpitot, hogy most már az idomtalan termete is meglátszott. Felemelkedék fél könyökére, úgy nézett a fiú szeme közé fürkésző tekintettel.

— Hát te csakugyan a badnyák vagy? Az égből jöttél? Szent Péter küldött azzal a korszóval a paradicsomból?

Ha erre a Solom a szokott babonás választ adja, úgy leüti a fejét tréfából hátulról a Katovszki (nyaklevágó), hogy észre sem veszi, mikor esett meg rajta; hancm szerencséjére feltámadt benne a nemesi büszke lélek, s azt a fenyegetett szép főt dacosan magasra emelve, azt felelé:

— Nem vagyok az! Nem vagyok én badnyák. Hancm vagyok a waráng fejedelem fia; azért jöttem, ide hogy téged meglássalak.

— Ahán! Igazat mondasz — szólt a Verblud. — Tudtam én jól, hogy ki fia vagy. Ha hazudtál volna, bizony a lábához tettem volna a fejedet. Különbben így is leváगतom előbb-utóbb.

Ez ellen sietett tiltakozni a Szlón.

— Azt ugyan nem teszed, amíg nekünk meg nem mutatja, hogy hol van a warángok borospincéje.

— Hát majd később. Mondd el, mi hozott ide énhozzám! Mi bámulni való van rajtam?

— Engem megkorbácsoltak otthon a nép előtt.

— Hallottam hírét. Vesd le a palástod. Mutasd a hátadat. Jól van. Csakugyan te vagy az a megvert. Hát most bosszút akarnál állni a magad fajtáján ugye? Hát mit vétettél, amiért megkorbácsoltak?

— Megloptam a warángok borospincéjét.

— S most ezért bosszúból elárulod a bogumiloknak az egész pince titkát?

— Nemcsak azt. Nekem vérért vér kell. Én szolgálak akarok te alattad a warángok ellen.

— Én alattam? Nem látod, hogy sánta vagyok?

— Azt is tudom. Azért jöttem, hogy meggyógyítsalak.

— Te béka! Engem akarsz meggyógyítani? Mikor senki sem bír velem. Hát nem itt volt már a jajcai derjacsnik, aki a bizánci barátoknál tanulta ki a mesterségét, adtam neki hat lovat meg száz birkát, amért idejött, itt hagyott egy varázskopját szent fából, olyant, amilyennel megsebesítették a lábam. Azt mondta, ezt kell beledugdosni a sebbe. Ördögöt sem használt, még rosszabb lett utána. Hát aztán nem elhoztam a Narentából a híres pustolovica boszorkányt? Adtam neki egy vég posztót, egy füzér klárisgyöngyöt. Azt javasolta, hogy eleven ember felvágott hasába dugjam a lábamat, attól meggyógyul. Ez sem használ. Csak azt nyerem vele, hogy ketten ordítunk egyszerre. Én jobban, mint a felhasított bélű rabszolga. S te akarsz most lábra állítani? Te obesiana!

— Én jobban tudom, mitől gyógyul meg a sebed; mert az én anyám alirumna; őtőle tanultam a módját. Fűvekben van az erő. Hoztam számodra olyan leveleket, erdőről, mezőről, amilyennel minálunk a warángok hegesztik be a csatában kapott sebciket. Engedd meg, hogy felépítsek.

— No ha te engem megajándékozol a lábammal, akkor én megajándékozlak téged a fejeddel — monda a Verblud, toportyán módra sandítva a királyfira.

— Ne úgy mondd, zsupán — szólt vissza Solom —, mert ezzel azt is értheted, hogy a fejemet majd a tenyerembe teszed. Hanem fogadd meg Szent Péterre és Pálra, hogy ha én a lábadat meggyógyítom, semmi porcikámat meg nem rontod.

— Látom, hogy nyitva van nálad mind a két ablak. Magad vagy a molnár a malmokban. No hát fogadom Szent Péterre és Pálra, hogy ha a rossz lábamat helyrehozod, a mosszori váron belül semmiféle bántódásod nem lesz.

Az óvatos királyfinak ez még nem volt elég.

— Tegye meg ezt a fogadást a knézfi is.
— Miért tegyem én is? — kérde a Szlón. — Fáj nekem a sógorom lába?

— Azért, hogy a warángok pincéjét a birtokodba juttatom.

— Az már más.

— No hát „fújd ki” Szent Péter és Pál nevét.

A Szlón is megtette a fogadást, s kezet nyújtott Solomnak.

— Megálljatok — szól közbe a Verblud —, még ne csapjatok fel! Azt hallok, hogy a warángok borospincéjéről beszéltek. Hátha azok a tömlőkbe, kancsókba elrakott borok meg vannak mérgezve, s te csak azért vezeted rá a mi népeinket, hogy elpusztítsd vele?

Solom készen volt a felelettel.

— Elfogom a rám lőtt nyiladat, zsupán. Hogy a korszokban és tömlőkben levő bor nincs megmérgezve, sem megbabonázva, s aki abból iszik, se nyavalyás, se nederes, se kórságos nem lesz, bebizonyítom azzal, hogy minden korszóból, tömlőből én iszom meg az első húzást; s aztán láthatja mindenki, hogy semmi vajákos szert nem veszek be utána, s még csak nem is tántorgok majd tőle.

— De bizony tántorogsz — mondá rá a Szlón —, ha te száz korszót sorba szívsz.

— Tettem azt már. Ennek a tanúsága a korbácsverés a hátamon.

— Ne kepeljetez annyit! — szólt türelmetlenül a Verblud.

— Mutasd meg hát, mit tanultál az anyádtól. Ha szája volna a lábamnak, kiabálna.

— No majd elnémítom én mindjárt.

Azzal a Solom lebontotta a sok köteléket a Verblud sebesült bokájáról; ecetet hozatott, azzal kimosta az eves sebet; azután elővette a kosarából azokat a sebforrasztó, in-nyújtó tövér leveleket, amik Dalmácia szikláin otthonosak, fogaival összerágta, galacsinná hömpörgette, s azt tette rá a nyitott sebre.

Az első pillanatban nagyot ordított a Verblud, s már a handzsárjához kapott; hanem aztán csak elcsendesült, a nyilalló fájdalom megszűnt a bokájában; átment zsongító bizsergésbe, utoljára egészen megszűnt. A körülálló vitézek bámulva látták, hogy a Verblud szemei lassankint lecsukódnak a szája, felnyílik, s a vezér elkezd aludni nagy horkolással. Már régóta nem volt a szemén álom.

Most sem tart az sokáig: hirtelen felriad.

— No nézd! Elaludtam. Pedig már azt hittem, hogy örökre elvette tőlem az ördög az álmot. A te szered okozta ezt?

— Még jobban is fogsz alunni — biztatá Solom. — Parancsold meg a szolgálóidnak, hogy hozzanak jeget: azt kell a fájós lábadra rakni. Halálodra tört, aki azt javallta, hogy forró vérbe dugd az égő sebedet; meg hogy varázskardot dugdoss bele.

A szolgálak előhozták a jeget sajtárral, a királyfi egy nagy felfújt marhabelet töltött meg azzal, s így köríté azt a Verblud sebesült bokájára.

— Szent Péterre, Pálra mondom. Jó ez! — hörgé a Verbud.

— Nálunk otthon ezt teszik a sebbel.

— No hát ez nekem jó. Neked is legyen jó. Ne maradjak adósod. Mit adjak az első jó álmoméért?

— Add nekem annak a rabszolgának az életét, akinek ma fel akartad hasítani a gyomrát, hogy a lábadat beledugd.

— Legyen a tied. Hozzátok elő.

A toronynak egyik zugából előcepelték a fegyveresek az áldozatra szánt rabszolgát.

Az különben is sápadt volt a félelemtől, de amint Solom királyfit megpillantá, még jobban elképedt. Ráismert. Ő is egyike volt azoknak a szökevény rabszolgáknak, akik az elválasztott waráng menyecskékkel együtt a mosszori knézhez menekültek. Ugyan jó helyre kerültek.

No ne reszkess — monda neki a Verblud. — Nem eszlek meg. Itt van az új gazdád. Ennek adtalak. Ez a badnyák.

A Boxiohu ünnepre jött. Eredj vele: vezesd házról házra; te már tudod a járást. Hadd vigye el a Boksziacsot minden cselédnek. Azután vezesd el a rabszolgák tanyáira is. Azoknak is hadd vigye el az áldást, hisz azok is a mennyországba jutnak; hogy a pokolba ne jutnának oda? Hát ki az ördög szolgálna bennünket, ha ők ott nem lennének? Elvezesd a badnyákot a taposókhoz, a kohókhoz, a kallókhoz, a foncsorítókhoz: ismerje meg valamennyit; a bányába is levidd.

Ezeknél a szavaknál villogni kezdtek Solom szemei. Ez kellett még neki! A rabszolgák tanyáira lejutni.

Mint született hadvezér, az első körütekintésre észrevette, hogy a kifőzött haditervének egy igen nagy hibája van. Nem fog az úgy menni, ahogy ő gondolta. Ha a jól elkészített bortól mind álomnak ejti is a fejét a bogumil had, itt marad a toronyban a Verblud, meg az ő tizenkét strázsája. A vár homlokfalán az ő összeesküdött pajtasai be nem lopózkodhatnak; a többi bástyákat pedig hozzájárulhatlanokká teszik a törmelék-hegyek.

Hanem aztán mint hadvezér fia, rögtön készen is volt a haditerve kiegészítésével. Itt vannak a rabszolgák. Ezek a halálra kínzott, föld alatt sínlő, méreggőzőkben fuldokló, nyomorgatott rabszolgák; itt vannak a warángok szökevényei, akik megbánták hűtlen elpártolásukat százszor, s annál elkese-redettebben fognak harcolni azért, hogy bűnüket és büntetésüket egyszerre leróják. Ha a waráng fiúk felülről nem hághatnak be a várba, majd előtámadnak ezek alulról a tárnákból.

Fejhajtva köszönte meg a Verbludnak azt az engedelmet.

— No már most azután, ha mindent megláttál — szólt a Verblud —, akkor válogathatsz benne, hogy melyikben szeretnél inkább ott rckedni? a bányában-e? vagy a taposómalomban, vagy az ércizzasztóban, vagy a foncsorítóban, vagy a kohóban? Mert bizony mondom neked, hogy aki idegen a mosszori várba belépett, az innen élve el nem távozott soha. Ha te megismerted ennek a várnak és bányáinak minden titkait a

föld felett és föld alatt; akkor innen ugyan el nem mégy, hogy azt otthon a tieidnek elbeszéd. Hanem ha tőlünk szökni akarnál, bizony mondom, hogy amit Szent Péternek és Pálnak megfogadtam, azt híven megtartom; semmi porcikádban kárt tenni nem hagyok; hanem odaküldelek azokra a helyekre, amelyekről, hacsak madár nem vagy, hogy elrepülj, hacsak kígyó nem vagy, hogy elcsuszamodj, soha elő nem jössz többet.

— Én pedig fogadom neked valamennyi szentekre — viszonzza a királyfi —, hogy ha minden kaput nyitva hagyatsz is előttem, de ha még kergetnél is magadtól, el nem hagyálnak tégedet és a mosszori várat, *amíg csak én élek és te élsz.*

A Verbludnak tetszett ez a válasz. A dolyfős agyával nem is gondolt arra, hogy ebben a mondásban még vakmerő fenyegetés is van.

— Majd visszajövök hozzád reggel, amikor új írt kell tenni a sebedre. Addig neked is Bokszi!

Most azután még nyalábra kellett fogni a Szlönt, hogy levigye a toronybul; mert lefelé még éppen nem tud a lábaitól lépegetni.

— Ugyan hengerítsétek le a hágón! — kiálta utánuk a sógor. — A medve is úgy szokott alágörögni, ha lejtőre jut.

Amint az udvarra lejutottak, a nép körülterdepelte a csodatevő badnyákat, aki még a Verbludot is meg tudja gyógyítani, s vitte aztán nagy zsolozsmaénekléssel házrul-házra, nyavalyásokat gyógyítani, áldást, bort, kenyeret osztogatni.

A mosszori vár egy roppant nagy négyszögre épített bástyaalkotmány volt, melynek felső tornácaiban lakott a knéz és testőrserege.

A négyszög belsejét lakóházak foglalták el. Ez volt a hajdani dalmata városok mintája. A házak mind fából vannak.

A leghátulsó északi bástya istállókat rejt, melyekben a paripák tanyáznak: ezúttal kevés van belőlük otthon.

A keleti bástya boltozataiban van a felhúzógép, melyet a rabszolgák hajtanak; és a foncsorítóműhelyek.

Egy óriási bodon képezi a taposómalmot, mely köröskörül hágcsókkal van ellátva: a sorba állított rabszolgák folyvást lépkednek ezekre a hágófokokra, azok a lépés terhe alatt lesüllyednek; akkor a következőre kell lépni, aki a gép alá kerülni s összemorzsolgatni nem akar, s így forog szünetlenül, szakadatlanul az örök mozgású henger, az egyik láncot alábocsátva, a másikat felemelve a két korongján. Ebbe az örök egyformaságba meg lehet örülni.

De van rá gond, hogy a rabszolgák egymást fölváltsák.

Mikor már a malomgázolást megunhatta a rabszolga, akkor beleültetik a bivalybőr tömlőbe, mely a zúzott érc-kását föl szállította, s leeresztik a bányába. Ott azután változatosabb munkát talál. Ott nincs se nappal, se éjszaka, csak hét órára felosztott munkaidő, két órai alvásidővel közbe-közbe. Kap egy csákányt, amivel a sziklát vághatja. Majd belétanul, hogyan kell a sziklaporlasztó máglyát szítani anélkül, hogy megfulladjon a folyosóba rekedt füst miatt, amíg megtanulja átkozni édesanyját, aki a világra szülte, s azt a másik édesanyját, a földet, aki az aranyat szüli.

Akkor megint változtatnak a sorsán.

Nem tetszett a föld alatti örök sötétség? — Változtatnak a munkakörön. A rab kijut a völgybe.

Ott aztán láthatná az Isten eget, ha el nem takarná az örök füst, mely az ércizzasztók kupacaiból, a kohók kéményciből felszáll. Egy folytonos kék színű köd üli el a völgyet, kén- és mirenykigőzölgésből, melynek undorító szaga émelyít, kínoz, kétségbe ejt. Itt már csak két órai időközökre van felosztva a munka: többet emberi testalkat meg nem bír az óriási fűtőkemencék pokoltüzénél, a katlanokból kifolyó ércsalak, a kemenceszájból szétlövellő ércszikra zápora között. Ha soká tart, inkább beleugrik a kínozott rab az égő kohóba. — Változtatnak rajta. Ha a kohók izzó legét nem állhatja, odább

viszik az ércmosókhoz, a kallókhoz, ott azután más munka vár rá: a jéghideg vízben, derékig állva szűrni, szitálni, szapulni az ércpépet, kimerni dézsákba. — Ezt a gyötrő munkát legkevesebb ideig állja ki; az ércmosóból visszakönyörgi magát a pokolbúví izzasztóba, a gyeennába; onnan megint a bányák föld alatti sötétségébe; míg aztán, ha nagyon jól viselte magát, ha szépen, engedelmesen szót fogadott, nem zúgolódot, akkor megkegyelmezik, hogy újra felvontassák a tömlővel a várba. Ott vár reá az utolsó munka: a foncsorítóban dolgozás. Itt aztán elvégzi. A kényeső gőze, amit kádakban emberkézzel kevernek (a hordókban foncsorítást még nem ismerik), megszállja minden zsigereit, beveszi magát a csontjaiba, nyomorékká lesz; kínlódik és belehal.

Ez a mosszori rabszolgának az életszekerkéje.

Solom királyfi sorba látogatta valamennyi telepeiket, a karácsonyi bokszi-osztás örve alatt. Ráismert közöttük a warángoktól megszökött jobbágyokra. Meghallgatta keserves panaszait. Leszállt hozzájuk a bányába, a kohókhoz, a kallókhoz; úgy fogadták mindenütt, mint égből jövő követet.

— Holnap meg fogtok szabadulni. — Ezt súgta azoknak a fülébe, akiket ismerősekül felfedezett. Szerzett magának hadsereget.

Csak az első kis csapat meglegyen: majd nőni fog az, mint a hógörgeteg. Éjszakára ismét visszatért a várba a Szlónhoz, s rábeszélte, hogy keljen föl a helyéből, s amint a hold felkel, induljon el az ő vezetése mellett a vitézeivel együtt a warángok rejtett bortartó-barlangját fölkeresni. A Szlón szomjas volt a jó ciprusira, amibe már belekóstolt, s nem veszett nála kárba az unszolás; fellármázta a híveit, fegyverbe öltöztek, a Szlón számára két ösvért hoztak, azok két rúdon egy nyeretget cepeltek: arra ült fel a köpcös fejedelemfi; egy ló el nem bírta volna.

A várból kivonuló csapatot az erdők mélyén a farkasok vonítása fogadta.

XIV. A HYPNOPOIE

Azok nem farkasok voltak; hanem a Solom pajtásai.

Kémceik folyvást ott ólálkodtak a mosszori vár körül, meglapulva a bozótban, lehasalva a sziklák közé, elbújva faodúkba; s állathangok jeladásával értesíték a távolabb levőket.

Minden ki volt főzve közöttük ravaszul. Frater Aktæon terve volt az egész.

A warángok borospincéje nem természet alkotta odú volt. Valami kezdetleges bánya volt az; tán még a liburnok idejéből, akik ottan rezet ástak, s aztán, hogy az ér elvetélt, abbahagyták. Most a warángok ezt használták a zsákmányul elfoglalt borok pincéjeül. A bor igen jó szőszóló. Azt ajándékba osztogatták olyan szomszédoknak, akiknek a jó barátsága becses volt előttük. A Cadmæi öböl remetéje volt a pincének az őre. Annak a nyílására akkora szikla volt hengerítve, hogy egy ember fel nem emelhetette. De mikor ketten voltak a királyfival, akkor megtehették. És akkor valamennyi kancsót és tömlőt elkészített Frater Aktæon pharosi módon.

A pharosi mód olyan mesterség volt, hogy ugyanabból a korszóból és tömlőből egy ember ihatott úgy, hogy meg se részegdjék tőle, az utána következők pedig mind meg lettek mérgezve.

Kritikus. Ugyan hogy juthatott az anachoreta mérceghez és mérégölőhöz itt ebben a világon kívül eső magányban? Egész patika volt a keze ügyében?

Szerző. A mérégcsinálás a római császárok korában egész tudomány volt, s innen származott át Dalmáciába Diocletian alatt. A hírhedt Locusta volt ennek a nagymestere. Volt olyan mérég, mely lassan, fokozatosan ölte meg az embert; ezt használták türelmetlen örökösök, szívós életkedvű gazdag rokonoknál, azért volt „kleronome” a neve. Egy másik mérég, a „gelotinc” ellenben folytonos kacagással kínozza halálra az áldozatát; a „parafera” vérengző dühvel tölté el a vérét az embernek: ezzel vesztették el Masaniellot is; az „achæmenidion” ellenben a legbátrabb férfi szívébe olyan gyávaságot öntött, hogy reszketett, mint a gyermek; a viadorkat szokták vele megrontani versenytársaik. Tudták, mikor kell használni a „truferoszt”, ami az askéta remetéből is szatírt, s a félénk apácából bacchánsnőt képes átvarázsolni. Csalfa nők, akik a szabadságot akarták élvezni, megittatták férjeikkel az „oneirosz”-t, ami olyan álmot hoz a szemre, hogy azt semmi zaj el nem űzi. De valamennyi mérég között a legrejtélyesebb volt a „hypnopoie”; mert ennek a hatása alatt ébren maradt az ember; nézett, karikára felnyílt szemekkel, hunyorítás nélkül, de nem azt látta, ami előtte áll, hanem azt, ami nincs: valami képzelt látványt; beszélt egyre, de nem érthető szavakat; hallott hangokat, amik a túlvilágról jönnek, angyali zenét, ami elandalítá, oroszlánordítást, ami elrémíté; megitta a forró vizet, s azt hitte, hogy nektárt iszik, az édes falernumit pedig undorodva prüszkölte ki orrán-száján, azt ordítva, hogy ez bürök; majd mozdulatlanul elmeredt, s azt hitte, hogy most repül, küzd, óriásokat ver le, majd meg a szűnyognak könyörgött, hogy ne ölje meg azzal a hosszú gyilkos dárdájával, marokkal tépte a haját, s azt állította,

hogy üdvösséget érez, csókokat osztott a semminek, s istennőnek nevezte, aki csókját visszaadja. Ezzel a méreggel voltak megvajákolva a bogumilok számára elkészített borok.

Kritikus. Truférosz, oneirosz, gelatine, kleronomosz, parafera, achæmenidion, hypnopoie! Hát ennyit mindnyájan tudunk akik a görög nyelvből „elégséges” kalkulussal húztuk ki a szandáljainkat, de hát hol vehette ezeknek valamelyikét Frater Aktæon?

Szerző. Említők, hogy a szerzetes a raguzai aranyfiatalság tagja volt, amely az ilyen titkokban járatos. A mérég előállításához való anyag pedig ott terem a tengeröbölben, a sziklák között; egy csiga, melynek népies neve „tengeri nyúl”, tudós nyelven „aplisia depilans”. A latin melléknevét (hajvesztő) azért nyerte, mert aki pusztá kézzel megfogja ezt az állatot, annak minden haja kihull az érintés mérgétől, a népies neve pedig azért ragadt rá, mert a színe, a szőrös teste, és két hosszú füle feltűnően hasonlóná teszi a mezei nyúlhoz. Ennek az állatnak a bűze, ha a hullám a partra kivetí, képes egy völgyet elundorítani, s egy csepp ennek a nedvéből rögtöni halált idéz elő. És ennek a bűzét és a gyorsan ölő mérgét tudták a hajdani méregkeverők úgy átfinomítani leszűrések által, hogy mindazok a fentebb elősorolt csodahatású szercek ebből kerültek ki, és mindvalamennyi azzal a kellemes ámbraillattal dicsekedett, amely a bornak, ami közé vegyült, virágszagú zamatot ad, s még jobban itatja magát.

Kritikus. No hát ez jó lesz a bogumiloknak; de hogy szabadul meg tőle a Solom királyfi?

Szerző. Nagyon furfangos módja volt annak. Akik ez alattomos mérgeket feltalálták, azoknak az ellenmérgeit is ismerték. A hypnopoieának az ellenóvszere fel volt fedezve abban az apró festvénytermő bogárkában, ami a kermeszfajhoz tartozik, s mely akkoriban (mint Abbate Alberto Fortis bizonyítja) valóságos plágája volt a dalmáciai fügefatelepeknek, (éppen úgy, mint most a filoxéra a szőlőknek). Ahol ez meg-

lepte a fügefafa ágát, ott abból gyümölcs alakú gubicsok nőttek ki, tele annak a bogárnak az ivadékával. Ez volt az illó méreg megölője. Ha olajban megfőzték e gubicsokat, az piros lett tőle, mint a bor. Ebből a gyógyerejű olajból azután egy makktoknyit a megmérgezett borral töltött korsóba vagy tömlőbe töltöttek. Az olajnak már akkor is az a szokása volt, hogy szeretett fölül úszni. És így az, aki a korsót, tömlőt felnyitotta, maga bátran ihatott belőle, az ellenmérget szíva ki az első húzásra, s aztán adhatta tovább a korsót. Neki magának a mérgezett bor meg nem ártott. A többiek mind elveszhetnek, az első aki a bort rájuk köszönté, ép testtel maradt.

Kritikus. Remélem, hogy mai napság nincs már se hypno-poie, se fügefakermesz-gubics.

Szerző. Becsületére legyen az emberiségnek, a mai kor erkölcsi mellett, az első nincs divatban már, s az utolsóra nincs szükség.

Kritikus. S aki mindezt el nem hiszi, fizet egy obolust.

Szerző. Sok obolusból telik ki a talentum.

XV. BOGUMIL MENYEGZŐ

A pincerablás igen jól sikerült, könnyen is ment, ahol maga a kincs is el akarja lopatni magát.

A tömlők és korsók egy részét Frater Aktæon titkos jegyekkel látta el, azok nem voltak megmérgezve. Abból a célból, hogy ha a zsákmányolók áldomást akarnak inni, ne a megvahorászott borokat fogyasszák; azok a holnap általános lakomára valók.

A zsákmányfogás után nagy riadallal tértek vissza a hősök a mosszori várba. Solom királyfi most már egész kedvence lett a bogumiloknak.

Ezeknek az Istentől elrugaskodott patarénoknak azonban még a barátsága is veszedelmes. Összebeszéltek, hogy ők a badnyákot holnap, karácsony napján, összeházasítják egy szép mátkával. Solom még nem volt tizenhárom éves.

Felöltöztették a fiút pompás, arannyal, ezüsttel kihímzett ruhákba, amikben az úgy érezte magát, mintha börtönbe zárták volna; eddig soha öltözet nem volt rajta, amíg hazulról a megvert testére a rabinget rá nem dobták. Most aztán azt a sok posztót, prémet mind fel kellett vennie. Nagy megtiszteltetés volt rá nézve. Azért királyfi a neve.

Karácsony napjára pap is jött a várba. Ezt Jajcából küldték ide, amióta a patarénok megtértek, hogy tartsa meg őket a hitben. Tudott olvasni, de csak glagol írást: abból olvasta a misét (templom még nem lévén, ősi keresztyén szokás szerint

a juhakolban, ahol a jászol volt az oltár). A nagy könyvén kívül volt neki bő ujjú dalmatikája, meg egy karikára tekert végű pásztorbotja szőlővenyigéből. Ez a három elég volt egy hajdani diakónusnak ott a hegyek között. Ez ott maradt az ünnep mind a négy napján. Az első nap esketett, a második nap keresztelt, a harmadik nap temetett, a negyedik nap gyóntatott. Így volt neki meghagyva a püspökétől.

Az esketéshez ott volt a badnyák, meg a számára kiszemelt menyasszony; a többi bogumil nem barátja ennek a ceremóniának; náluk a menyegző egészen más szertartásokkal jár, mint a keresztyén híveknél, de valakin végre kell hajtani ezt a sacramentumot, arra való az idegen badnyák. A második nap a kereszteléshez megint kötéllel kell fogni az ifjakat; nem mintha a szentségtől, hanem a víztől félnek, náluk csak akkor szokták megmosdatni az embert, mikor meghalt, eleven embernek iszonyat az! A temetéshez könnyebben akad vállalkozó; a két első karácsonyéji tivárnyán minden bizonnal agyonütnek egynehány cimborát. A gyónáshoz azonban okvetlenül mindenki odajárul; mert addig nem adja ki a pap a *zapizát*. A zapiza pedig minden igazhívőnek szükséges. Ez egy háromszögletű irhabőr, melybe tűszúrásokkal van beírva egy-egy védszent neve. Azt a bogumil a süvegéhez varrva viseli. S az megvédi őt minden kelevénytől, dobroctól, mirigytől és gutától, szívesen megfizeti ezüsttel, arannyal. S aki nagyon bőkezű akar lenni a pap iránt, az még a *petizákból* is kaphat. Ezek a Szent Ilona pénzei, voltaképpen magyarországi dénárok, a *patrona hungariæ* képével. Csodaerejük a nyavalyatörést elűzi. Ezt a bogumilok, még mikor későbbre mohamedánokká lettek, mint az amuletot hordták a nyakukban fűzve zsinóron.

Hanem még ezzel nincs vége a gyónás ceremóniájának. Az itt ezen a vidéken igen praktikus befejezéssel jár. Mikor a bűnbánó lélek mindvégig meggyóna a papnak lelke terheit, akkor a pap markába kapja azt a görbe végű szőlővenyige

botot, s olyan sort ver vele a hátára, amilyent bűneinek értéke szerint megérdemelt. Egy hát sem marad ott kék és veres keresztthúzás nélkül. Ezzel végződik a sátoros ünnep.

★

Kritikus. (Nyugtalanul toppant.)

Szerző. Kérem, ne tessék ellenem hegyezni a plajbászát; ezt mind így írta le egy kegyes apátúr, Alberto Fortis, aki maga látta az ilyen szertartást.

★

Amint másnap reggel a kalapácskótogás a keményfa deszkán elhangzott (ez a bogumilok harangja), a pap elkezdte a mise-mondást a juhakolban; vénember, vénasszony ahány volt, mind azt hallgatta, a fiatalok pedig elmentek menyasszonyt hozni. Mikor a szent szertartásnak vége volt, már hozták a mátkát lóháton a „szuátok”. Elöl jött gyalog a „parvinác”, selyemzászlót lobogtatva a kezében, utána a „Ciájus” hosszú virágbokrétás pálcával, a régi pogány istenek neveit kiabálva sorban. „Brøberi, Davori, Dobra, Frichia, Jara, Pikó!” Hátrább a menyasszony mögött következett a két „komorgia”, cifra ládában cepelve a menyasszony nászkelengyét, bezárta a menetet a „sztari szuát”, az öreg vőfély.

A vár belső tornácának feljáró gádora előtt állt a menyasszonyt fogadó „diveri” és a „kuma”.

Legelőször az ő kezükbe kerül a mátká. A kuma a násznagy, a diveri a sógor.

Csak ha ez a kettő elég szépnek és engedelmesnek találta a menyasszonyt, akkor hívatják elő a vőlegényt.

A menyasszony elég szép volt, csaknem olyan idős, mint a vőlegény, tehát még gyermek, hanem ezen a tájon a lányok korán férjhez menendők.

Világoskék morankája feszesen simult karcsú természetéhez, elől kihímezve üveggyöngyökkel, tarka kagylókkal, derekát széles bőrvön szorítá át, ezüst sodronnyal kiverve, fején veres süveget viselt, amiről füzerei lógtak alá az arany- és ezüst-pénzeknek, vegyítve ezüst és réz félholdakkal, csigákkal és baltácskákkal; e füzérek egész a válláig hulltak, eltakarva álla alatt átkötött két hajfonadékát, s folytatásukat találva a nyakán elkezdődő s fél melléig érő kláris-, üveggyöngy- és kagylófüzérekben; a sok csengő-bongó csilleng csilingelt, ahányat mozdult a fejével.

A kuma lesegíté a nyeregből a menyasszonyt, mire az letérdelt az első lépcsőfoknál, és azt megcsókolta. Ez az engedelmesség jele. Erre egy öregasszony egy kis fiúcskát tartott eléje, a menyasszony azt karjára vette, s összecsókolgatta. Ez a szeretet kifejezése.

Most azután a kuma és a diveri megcsókolják az arát, s ezzel be van fogadva a házhoz.

Most lehet előhozni a vőlegényt.

A Szlón fertelmes jókedvében volt ma.

— Hívjátok elő a badnyákat!

Solomot elővezette a két szuát. A cifra vőlegényi jelmez fölé még egy földig érő skarlátveres köpönyeg is volt rajta aminek az alsó szélén rézbolondságok csilingeltek, gyűrűk, holdak, láncszemek.

— No nézd Solom, dicső királyfi, én veled szövetséget akarok kötni. Neked adom feleségül a húgomat, a Darinkát. Legyen szövetség a két fejedelmi család között. Az apáinktól nem kérdezzük, beleegyeznek-e? Hát tetszik-e neked a menyasszony?

Solom ránézett a leányra, s a szívében sajnálkozás kelt miatta. Arra gondolt, hogy ha a következő éjjel ezt az egész népet le fogják ölni, ennek a nyomorult gyermeknek is a többiekkel együtt kell majd meghalnia.

— Kár érte! — Ez a szó szaladt ki a száján.

— Miért mondtad, hogy „kár érte”?
— Hogy olyan gyermek még.
— Elég idős lesz az teneked; csak te légy majd elég legény
őmellette. No hát elveszed-e?

— Elveszem.

— De nem addig van ám az, hogy csak „elveszem”
Egy knéleányt! Azt meg is kell érdemelni. Le mered-e tenni
a hármás vőlegényi próbát?

— Csak tudjam, mi az?

— Hát legelőször is egy piros almát le tudsz-e lőni a dárda
hegyéről?

— Az nem nagy vitézség. Csak tegzet és nyilat adjatok
hozzá.

Úgy eltalálta az almát nyíllal, hogy a torony tetejéig re-
pült.

— A második próba, hogyha ezt az öt lovat egymás mellé
állítják, amin a menyasszony, a szuátok, a sztari szuát, meg
a Buklia jöttek, keresztül tudsz-e rajtuk ugrani egy szó-
kással?

— Azt is megteszem, csak hadd vetkőzőm neki.

Solom levetette a köpönyegét a válláról, az opánkáit leoldta
a lábairól, s könnyedén, mint az evetke egyik fáról a másikra,
szökött keresztül az egymás mellé állított öt paripán.

— No de most jön a harmadik próba. Fölismered-e majd
a menyasszonyodat, ha hetedmagával jön eléd, lefátyolozottan?
Előre megmondom, hogy ha mást találsz kiválasztani, az
olyan meggyalázás lesz a törzsökömön, amit a véreddel
mosok le. Ha nem az én húgomat választod, a fejedet leütetem
rögtön. Még most visszaveheted a szavadat, akkor futni hagy-
lak, hanem korbáccsal kísértetek.

— Vállalom a próbát.

Erre a Darinkát férevitték, s nemsokára ismét visszahozták
hetedmagával, mind egyforma termetű lyánka volt, tarkótul
talpig letakarva fehér lepellel.

— Válaszd ki hát, melyik a tied?

Solom leteríté a kerck köpönyegét a földre, maga odaállt a középre, azután lehúzta az ujjairól a gyűrűit (minden ujján volt kettő), s odaszórta maga körül a köpenyre.

— Aki szeret, szedje fel! — kiálta a hét leánynak.

Nosza mind a hét leány ugrott a gyűrűket szedni! Hanem ekkor Solom hirtelen kirántá a handzsárját, s megvillantá a feje fölött.

— De ha más nyúl a gyűrűimhez, mint a mátkám, tőből levágom a kezét!

Amire hat leány ijedten visszahőkölt, csak a hetedik térdelt le a gyűrűket felszededegetni.

— Íme, ez a menyasszonyom! — kiálta Solom, lekapva a leplet a leány fejéről. Valóban az volt Darinka.

— No, te ravasz róka vagy. Bizony „falosnyi” a neved, nem más. No hát tied a menyasszony. Csak meg ne bánd. Hozzátok elő a lovát!

A bogumilok lóháton esküdtek a szabad ég alatt; vőlegény és menyasszony nyeregből tették a fogadást, egymás kezét tartva, maga a pap is lovon ült, úgy mondta ki rájuk az áldást, ami látható jelben is ki volt fejezve, egy nagy koszorú alakjában csupa pávatollakból, amit a pap a menyasszony süvege fölé helyezett. Ez az a koszorú, amit a lakodalom estéjén a vén kuma egy kardcsapással fog leütni a menyecskévé leendő ara fejéről.

Akkor aztán az örömanya (valami vénasszony) egy kosarat nyújtott fel a menyasszonynak, az tele volt mandulával, mogyoróval, azt azalatt, ő amíg a szuátok körülvezették zablján fogva a lovát, marokkal hányta a vállán keresztül a násznép közé, hogy nagy legyen az áldás. Így kerültek meg a belső várost nagy üdvriadallal, amiben több volt a csúfondárosság, mint a tisztesség. Ez már szokás a bogumiloknál, hogy a fiatal párt csintalan tréfákkal bosszantják.

S a pajkos dévánkodás még folytatását találja, mikor az

ifjú pár a „domachin” házába vonul. (Valami nagyon vén harcos adta ki magát örömapának.)

A domachin és a diveri versenyt gúnyolódtak a vőlegénnyel: „No te ugyan beleválasztottál magadnak a feleségbe! Hisz ez egy lusta, renyhe, szófogadatlan cefre! A kórság járja holdtöltén. A pofája ki van festve. Ha kenyeret süt, szalonna van mellette. Délig aluszik, estig nyújtózkodik. Ördögökkel táncol. Söprűn lovagol. Hét szeretője volt már, mind a hét otthagya. Csupa halpikkely a bőre!”

Az efféle ingerkedés mind nemzeti szokás. Solom tudja, hogy mit kell erre felelni.

— Hát hiszen ha hét ördög van is benne, majd kiverem én belőle! — mond a vőlegény, s olyan mozdulatot tesz a tenyerével, ami hasonlít a pofonlegyintéshez; néha meg is érinti az ujjá hegye a menyasszony orcáját.

— No hát most már jöjjenek a csimpolyások, s kezdődjék el a lakoma! — parancsolá a Szlón a Bukliának. (Ez a vendég-ség rendezője.)

— Megálljatok még! — szól Solom. — Nekem egyéb dolgom is van, mint vőlegénynek helytállni. Tudjátok, hogy odafenn a toronyban fekszik a süvünk, a Verblud; az nem jöhet ide a sánta lábával, hogy velünk táncoljon; sőt inkább engem vár, hogy új balzsamot tegyek a sebére. Ezt addig hadd végzem, amíg bort nem ittam. Boros fővel el találnám téveszteni a füveket, s baj lenne belőle.

— Jól van, badnyák! Hát eredj fel a Verbludhoz, addig hagyd itt a mátkádat.

— Bolondoknak! — mondá Solom. — De bizony magammal viszem, tőlem el nem marad. Meg is kell mutatnom a süvünknek az ő ángyikáját.

— Vigyed, vigyed! — kacagott a Szlón; s valamennyi junák segített neki a nagy röhögést növelni. Hogy a badnyák oda viszi a Darinkáját a Verbludhoz, bemutatni azt, mint a dölyfös fejedelem ángyikáját. Olcsó lesz ott a dárdanyél!

Solom azonban, alig hogy kiszabadulhatott a kacagó bogumilok társaságából, a torony lépcsőjénél megállítá a Darinkát, s erősen a szemébe nézve, azt mondá neki:

— Te nem vagy knézleány, hanem rabszolgáló!

Az ara elnevette magát.

— Hát ezt honnan találtad ki?

— Onnan, hogy mikor feléd legyintettem a kezemmel, mintha pofon akarnálak ütni, te ahelyett, hogy, amint szabad nemes leány szokta, a kezedet az arcod elé emelted volna, egyszerre mind a két kezedet a hátad mögé dugtad. Erre a rabszolgaleányokat tanítják, hogy a pofonütést hátratett kézzel kell fogadni.

— Én nem is mondtam neked soha, hogy knézleány vagyok. Meglehet, hogy az apám knéz volt, de az anyám rabnő. A többi hat is az volt.

— Ne neved rajta. Mert te sem tudod, hogy hát én ki vagyok?

— A badnyák.

— Én nem vagyok a badnyák; hanem a halálmadár. Én megölök mindenkit, még ma éjjel, akiben élő szív dobog e falakon belül.

Erre a szóra a Darinka elkezdett reszketni.

— No ne remegj — szólt a Solom. — Teneked mégis megkegyelmezek. Megszerettelek, el nem hagylak. Itt várj reám a legelső kőfokon, amíg visszajövök. Őrizd a lerakott cifra ruháimat. Én megint felveszem a rabingemet, amiben idejöttem, úgy megyek fel a Verbludhoz. Mikor visszajövök, újra felöltöztetsz a cifra köntösbe, s aztán lemegyünk a násznéphez. Lesz nagy eszem-izsom. Én is részt veszek benne. Valahány korsót, tömlőt felnyitnak, abbul mind nekem kell húznom a legelső kortyot, azután töltik meg vele a nagy „bukkarát”. Te ott maradsz mindig mellettem, s aztán — tudod, hogyan itatja a galamb fiát? úgy lesz. Te másként nem iszol, mint amit az én számból kapsz. Ez jól illik a mátkapárnak, aki egymást

nagyon szereti. No hát tégy úgy, mintha nagyon szeretnél.

— No azt bizony könnyen megtehetem.

— Azután elhozod magaddal a guzsalyodat, s a devcrnya alatt ott fonsz rajta.

— Hol veszem hozzá a kendert?

— Az én gondom lesz az, hogy mit fonj és miből. Te csak hozd el a guzsalyod. Azután ne félj semmit. Megtartalak. Urad leszek. Nagyasszonnyá teszek. Hanem nekem engedelmessédjél, mert különben egyet lehelek rád, s meghalsz.

Mikor a toronyterembe betoppant Solom, a Verblud éppen akkor riadt fel az álmából.

— Megfoglak! Nem eresztelek! — motyogá félében, a két kezével kapkodva a levegőben. Valamit látott álmában, s azt akarta megfogni. Dühös is volt aztán, hogy elszalasztá ébren. Ahelyett ott látta maga előtt a badnyákat.

— Minek ébresztettél fel! Fakutya! Mindjárt levágom a fejedet!

Solom nem ijedezett tőle.

— Ne vesződjél te az én fejemmel; hanem a magad lábával. Fáj-e még nagyon?

— Rúgnám ki veled a kutyafogadat! Az is fáj; de jobban fáj, hogy nem álmodhattam végig, amit elkezdtem. Olyan szép volt. A menyasszonyom, a szép Milenka ült mellettem, otthon a magam várában; ő töltötte a bort a serlegembe: az a serleg pedig annak a fickónak a koponyájából volt, aki elrabolta őt tőlem. Szomjas voltam, de mégsem akartam a serlegből inni, amíg ő nem iszik belőle — s ekkor, te bolond, fellármáztál.

— Lásd, mért nem ittál hamarabb? nem volnál szomjas. Most pedig bort nem kapsz, hanem nyírvizet. Nyújtsd ide a lábadat, de meg ne rúgj, mert az neked fog fájni. Azt a szép álmodat az én balzsamfüveimnek köszönheted; ha újra bekö-

töm velük a sebedet, megtalálad folytatását az álmodnak, szép menyasszonyt, koponyasérleget, édes bort.

— No jól van. Ha te énnekem az álmomat visszaadod, háladatos leszek érte. Majd adok én teneked olyan jó álmot, hogy végigálmodhatod alatta a zsidók történetét.

Solom kibontotta a knéz lábát; a seb tegnap óta erősen javult, megszűnt a tüzessége. Ismét bekötötte azt a gyógyfüvekkel, s azután elmondta a junákoknak, hogy a vezér lábát csak szorgalmasan borogassák jégbe mártott lepedőkkel.

— Beszélhetsz ezeknek, vakapád! — zsémbelt a Verblud. — Hisz ezeket éjszakára más tizenkét fickó fogja felváltani, azok pedig részegek lesznek, mint a kecske szüretkor a törkölytől, ma karácsony napja van. Hanem magadnak kell ide feljőnnöd éjszakára, te fogod szépen a lábamat az öledbe, s kergeted rólam a szúnyogokat.

— Csak be tudjak jönni hozzád a toronyajtón.

— Hát vedd ki a kulcsot az övemből, aztán tartsd magadnál; aztán majd te ereszd ki ezeket a junákokat, s bebocsátod a másik csapatot.

Azzal elővette az ásítás a knézt, elnyújtózott, s rögtön elkezdett horkolni.

Solom magához vette a toronyajtó kulcsát, a junákokat felbiztatta, hogy lesz estére nagy lagzi, aztán visszament a Darinkához. Újra felszedte a cifra köntöseit, s visszatért vele a násznéphez.

Ősi erkölcs szerint külön teremben volt a férfiak, külön az asszonyok számára terítve, a vőlegénynek nem adtak kést, neki ezen a mai „kötés” napján semmit sem szabad elválni, ha felhozzák óriási fatálon az egész vadkant vagy ürüt, abból a kuma szel le a számára egy darabot, az is metéli fel apró falatokra. A menyasszony pedig éppen nem ül egyik asztalhoz sem, hanem oda kuporodik le egy zsámolyra a vőlegénye háta mögé, s azt kapkodja el, amit az dobál oda neki.

A bogumiloknál megfordítva járják az étekfogások. Legelőször jön a sajt meg a gyümölcs, legutoljára maradnak a mindenféle levesek, amiket kanállal kell enni, a lében úszkáló koncokat ellenben divat három ujjal kihalászni. Erre aztán a menyasszony kötelessége körülhordozni a mosdómedencét és vizeskorsót, s a vendégek kezeit leöblíteni és megtörülgetni, amiért ki-ki tartozik egy ezüstpénzt dobni a medencébe.

Az ivásnak annál nagyobb a ceremóniája. Minden korsó bort előbb ráköszöntenek egy régi istenre, vagy egy újabb szentre, a távollevő atyafiakra, az örömapákra, azután a vőlegényre, a kumára, a deverire, a szuátokra, s akkor az első húzást a vőlegénynek kell tenni a korsóbul, így jár az sorba a vendégek karéjában.

Ezt a szokást Solom még azzal is megtetézte, hogy a szájába vett borbul egy gyűszűnyit a menyasszonyának engedett ízlelni. Azt mondta, az ő nemzeténél ez így szokás. Legyen neki az ő hite szerint.

Az az első korty volt a kermessel telített olaj. Ővele azért itatták azt meg, hogy bizonyosak legyenek felőle, hogy a zsákmánybor nincs megmérgezve.

— Ittál már valaha bort? — kérde Solom Darinkától, mikor megitta, mint galamb a fiát.

— Sohasem, hiszen még pártás vagyok.

— Édes-e?

— Mint a méz.

Az pedig keserű volt, mint a tárnics — a kereszsbogártul. Hanem Darinka azt mégis édesnek találta.

Tíz, húsz, harminc — ötven korsót, tömlőt kellett Solomnak sorba köszönteni a násznépre. S ugyanannyiból meginni egy kortyot. Ha tiszta bor lett volna, ittasan kellett volna ledűlnie a székéről. Így kiállta. A keserűséget lenyomtatta egy falat haricskakenyérrel, s együtt dalolt a víg társasággal.

Egyszerre azt mondá neki a Darinka:

— Hallga csak! Milyen összevissza megy ez a danolás. Minden ember más nótát fú.

— Majd mindjárt vége lesz annak — sűgá neki Solom. — Te most eredj, hozd elő a guzsalyodat.

A Darinka felkelt, s visszakerült a rokkájával.

Már ekkor az egész társaság össze-vissza beszélt.

Hiszen szokás az jól bekapott embereknél, hogy ki-ki magára kiabál, s a szomszédját nem engedi szóhoz jutni; de ezek úgy kiabáltak mint a hagymázosok, egyik sem ügyelt a másik szavára, s a kezeik nem mozdultak hozzá, a szemeik mereven kidülledve néztek; az egyik vigyorgó arcot csinált, a másik rémledezőt; olyan is volt, amelyik kéjt mosolygott, mintha a hetedik paradicsomban volna.

A kuma a nagy bukkarával ütötte az asztalt, kiabálva:

— Bort! Bort! Görög bort! Tengert iszom ma!

— Eredj oda, tölts neki — mondá Solom Darinkának.

A Darinka felvette a ciprusi kancsót.

— Nem abból, te! — kiálta rá Solom. — Hanem ebbül a jóból.

S azzal fogta a piszkos vizet a medencéből, s azzal töltötte tele a bukkarát színig.

A kuma felhajtotta körömpróbaig a kupát.

— Királyi ital volt! — hörgé utána. — No még egyyel.

Darinka bámulta, nézte, mit csinál az ő vőlegénye. Hisz ez boszorkányság.

Ellenben a sztari szuát oroslánölő kedvében volt, mind a két öklébe handzsárt kapott, s ordítózott, hogy neki elefántot hozzanak, hadd öli meg!

A Solom pedig kihúzott egy hosszú szalmaszálat az ágybul, s annak a kalászos végével megcsiklandá a vérengző hősnek az orrát.

Arra a sztari szuát bátorsága egyszerre az inába szaladt, reszketve dobta el a fegyvereit, s fogvacogva könyörgött:

— Jaj, kegyelmes bögöly! Irgalmazz, kegyelmezz, ne szúrj

agyon a fullánkoddal! — s elbújt az asztal alá, onnan dödörögte dideregve: — Jaj megöl az a nagy dongó.

Ezen még jobban elbámult Darinka. Búbáj van ezzel a fiúval!

Majd meg azt tette, hogy a holtmcreven bámuló Stacheónak, ráfújt az arcára, s arra az elkezdett kezével-lábával rángatózni, vihogott, sikongott, hogy őtet az ördögök csiklandozzák.

Minden férfinak valami szokatlanul el volt változva az ábrázatja; de valamennyi között legcsodálatosabb volt a Szlóné, aki azt hitte magáról, hogy ő repül, azzal az idomtalan kövér termettel; tündérországba repül, ahol bájos arák veszik körül; csókot ad jobbra, csókot balra. Ahhoz hozzálépett Solom, s adott neki egy pofont jobbrul, egyet balrul, csak úgy csattant.

A Szlón gyönyöríttasan mondá rá: köszönöm, szőke tündérkém, köszönöm, barna tündérkém! Azt ő csókcsattanásnak vette.

— Jaj, te mit csinálsz? — szörnyűködék a Darinka

— Te fogd össze a lepcsest. Ülj a guzsalyodra, és fonj.

— Ugyan mit fonjak? Gyapjút vagy lent?

— Mindjárt kapsz, amit fonj! — szólt Solom, s kihúzva a görbe kést a kuma öve mellől, levágta vele annak a két hosszú üstökét, ami befonva csüggött a vállára. A kuma engedte, pedig ez a legnagyobb csúfság egy bogumilra, ha az üstökét levágják. Aztán sorba vette valamennyit, mindannyinak lenyiszálta a hajfonadékait.

— Nesze medveszőr, nesze oroslánsörény! Fond össze kötélnek.

Darinka azt gondolta, hogy az ő vőlegénye maga az ördögök nagymestere. Megtette, amit parancsolt neki.

— Mit csinálsz? Mit csinálsz? — kérdezé rebegeve.

— Mit csinálok? Ítélet napját csinálok. Nem látod, hogy ezek mind meg vannak már gárgyulva? Méreg volt, amit ittak, csak mi ketten nem vettünk benne részt. Annak köszönd, hogy az én szájamból ittál.

— De a Verblud meg annak a junákjai még megvannak a toronyban. Azok nem ihattak a méregborbul.

— Jó helyen vannak a toronyban, nálam az ajtójuk kulcsa. Majd eljön az ő soruk is. Ha a köteled készen lesz, leereszted a bástya fokáról, s a fehér fátyoloddal jelt adsz. Ott rejtőznek az én bajtársaim; felmásznak a kötélén, s akkor kiszabadítjuk a taposómalomba meg a foncsorítóba zárt rabszolgákat, azok csak arra várnak, hogy a jeladó kürtöt hallják, elő fognak rohanni, s akkor aztán megfizetünk mindannyian, ki mivel tartozik a házigazdájának. Csak te jó erőre fond azt a kötelet, csomókat köss rajta, hogy jól lehessen benne megfogózni.

A másik gyermek szót fogada a vakmerőnek, s fonta a kötelet hosszúra. Az egész násznép hagymáz-álomban őrzöngött már, senki sem látott és nem érzett semmit, ami vele történik. Beszéltek embertelen szavakat, s verték fejüket a falba, a sztari szuát a nagy fakupát, a bukkarát rágtá a fogaival, s ette, mintha mézeskalács volna; a Szlón az égő fáklyába nézett, oly közlül, hogy a szemöldökét elperzelte nála, s azt dadogta: milyen sötét van; a vőfély a földön hevert és úszott, azt hitte, a tengerben van, s fújta a szájába tóduló hullámot, és kiabálta: segítség!

Egyszer csak berohan a terembe az a rabszolga, akinek az életét megváltotta Solom, s akinek a dolga volt az udvaron levő nép között a tömlős bort kiosztani, s ha aztán mindenki el lesz kábítva, felnyitni a taposómalom kapuját, s kibocsátani a rabszolgákat.

— Végünk van! — hebegi a rabszolga. — Itt jön a Verblud a junákjaival. Hogy te nem küldted a felváltó csapatot, kitörték az ajtót.

— Bocsásd ki a rabszolgákat! — kiáltá neki Solom.

— Nem lehet, a Verblud junákjai elállták a hozzájuk vezető kaput, nyolcan. Ő maga idetart negyedmagával.

— Darinka! Fuss a bástyára! — szólt erre az arához fordulva Solom.

A menyasszony felkapta a guzsalyat, a fonott kötelet, s elmenekült a terem hátulsó ajtaján.

A Solom is elfuthatott volna azon a résen, de neki más gondja volt, nem a futás. Útjába állni a Verblud dühének addig, amíg a társai felmásznak a falra.

— Te vesd magad az asztal alá, s tégy úgy, mint a többi bolond! — utasítá a rabszolgát. Az meg is fogadta a szót.

A Verblud recsegő hangja már ott hangzott a tornácban, éktelen káromkodásokban nyilatkozva.

A waráng királyfi érezte, hogy most nagy próbát kell kiállnia. Ha ebben helyt nem áll, az egész terve dugába dült. Holnapra ezek kialusszák a mámort, s azontúl a méreg hatása is enyészni fog. Nyugodtan kellett szembenéznie a veszéllyel.

Eléje ment a Verbludnak.

Az, jobb kezében a kelevézét tartva, s a fájós lábát azzal támogatva, jött sántikáló lépésekkel; utána négy junák, kivont karddal és a balján pajzssal. Mindenféle rossz indulat rítt ki a tekintetéből. Szerteszét nézett, elbámulva az őrjöngő atyafiakon, s aztán egyszerre a dárdája hegyét a Solom mellének irányozva rárivallt:

— Megállj, kölyök.

— Én állok. De te ne állj, hanem ülj le, mert megrontod a lábad.

— Ne legyen neked gondod az én lábamra, hanem a magad kutyafülű fejére. — Te badnyák! — Ej de cifrára fel vagy öltöztetve!

— Fel bizony, mert most vőlegény vagyok. De mihelyt leteszem ezt a gúnyát, megint a badnyák leszek, s a te csontodat hegesztem.

— Nincs annak már semmi szüksége rád. Ebcsont beforr. Ha fájna, nem jöhettem volna ide. Hát te csak vőlegény vagy most? Hol a menyasszonyod?

— Mindjárt itt lesz, csak a kontyát felfőkkötőzzék a nyoszolyó asszonyok.

- Hát a násznépeddel mi történt itt?
- Látod. Vígán vannak.
- Nem értem, hogy mit beszélnek.
- Nem bizony; mert görög borokat ittak, s azoktul az ember görögül beszél.
- Hazug babuka vagy! Méreg volt a borban, amit ellopattál velük a warángok pincéjéből, attól lett az egész vár népe mind kórságossá.
- Én magam együtt ittam velük egy korsóbul; magam ízelettem meg minden bort legelőször, s látod, semmi bajom.
- Mert az ördög szereti a magát. Neked nem ártott az meg. Jó szerencse, hogy én meg a tizenkét vitézem nem ittunk belőle. Hát ezeknek a bogumiloknak hova tetted az üstökeiket?
- Azok bizony fel lettek áldozva a keresztyén vallásnak. Tudod, hogy az üstökfonás pogány szokás. A pap rábeszélte őket, hogy vágják le.
- Hamarább elhiszem, hogy a medve azért nem visel farkat, mert a fogadása tartja. Te csúfítottad őket így el. Te vágta le a kontyaikat.
- Ugyan hová tettem volna?
- Eladtad anyádnak, a pusztolovicának, hogy fonjon olyan kötelet belőle, amin fel lehet kapaszkodni az égbe. — Nem mégy oda. Az én lábam meggyógyítottad. Látod, jární tudok rajta. Ezt neked köszönöm. Hát meghálálom. Hazaküldelek az apádhoz. Ördög volt az apád, odaküldelek hozzá a polkoba.
- Nem félek én a te ijesztgetéscidtól, zsupán! Te megesküdtél, hogy énnekem semmi porcikámat nem engeded bántani, s ez a te esküvésed engem jobban betakar, mintha a láthatlanná tevő tündérpálást volna rajtam.
- Ezt jól mondtad, bagoly! Nem is bántja senki semmi ízeckédet. Semmi tagodat el nem szakítjuk, sőt még jobban hozzád ragasztjuk. Egy darabban hagylak. Csak hogy éppen megfőrsztelek egy jó kis forró szurokban. Hogy fog tetszeni?

Solom nagyot kacagott erre a szóra. S a nevetés egész természetesen jött magától az ajkára. Az villámlott a fejébe, hogy a szurok felforralásához idő kell, s ha időt nyer, életet nyer. Még ő kapja majd a halál kaszájának a nyelét a kezébe.

— Hahaha! Hisz ez meg éppen gyönyörűség nekem. Otthon a tündéryanám mind abban fürösztött. Majd meglátod, hogy úgy jövök ki belőle, fehéren, mint a hattyú. Csak egyre kérlek.

— Akármit kérsz, *ráadásul a szurokfürdőre*, a tied.

— Azt, hogy a menyasszonyom is hadd fürödjék meg velem együtt.

— A forró szurokban? A bizony úgy is illik. Ki-ki párjával. Badnyák a mátkájával. Junákok! Készítsétek a fürdőt. Hétféle füvet hányjatok bele, hogy illatos legyen.

A nagy ivóterem végében volt az óriási kandalló, aminek a kürtőjéből vastag vasláncon csüggött alá a roppant nagy kondér, amiben egyszerre egy egész tulkot vagy vadkant szoktak vetrencének főzni. Annak a ma estére való tartalma már kifogyott; csak a fenekén rotyogott még a zsíros, borsos lélötty. A tűz égett alatta.

Ez jó lesz most szurokfőzésre.

Amíg a junákok a szurkot a tűzön forralták, a Verblud sorra járta az atyafiakat, rázogatta, költögette. Az mind másról beszélt neki; csak azt nem akarta tudni, hogy felébredjen.

— Ilyen pokolbeli varázst hozni a házhoz! — agyarkodék a Verblud. — Rám néz valamennyi, s az egyik menyecskének néz, a másik sárkánykígyónak. — Hát te rabszolga itt az asztal alatt! Te is bort ittál?

S a kopjája nyelével nagyot lökött a rabszolgán, aki a Solom híve volt.

Az azt mondta rá, hogy „köszönöm az áldást”.

— Ki vagy te? — rivallt rá a Verblud.

— Hát csak ismered a királyodat? — dörmögé a rabszolga.

— Ez abban van, hogy ő a bosznia király! Hát engem kinek tartasz?

— Te vagy Chrysostomus archimandrita.

— No már ahhoz csakugyan hajazok. S aztán mit hoztam neked?

— Az *arany rózsát* hoztad el a pápától.

— No már azt Isten úgyse megkapod!

S azzal fogott egy szurokfáklyát, annak az égő kanócat odaszórta a rabszolga kinyújtott tenyerébe.

A rabszolga arcán egy vonás sem rándult félre a fájdalomtól, amíg a kanóc a tenyerét égette.

— A Szentháromság Isten fizesse meg ezt neked százezerszer — mondá álomjáró hangon.

— Bakfitty! Vadszamar! — dörmögé a Verblud, s odaköpi a fickó markába, hogy a kanócot eloltsa. Ez az áldás szept ütött a fejébe.

A kandallóban fortyogó üst okáda már a fekete füstöt a benne fővő szuroktól, amit a junákok dárdáik nyelével kavartak.

— No királyfi, kész a fürdőd! — mondá gonosz nevetéssel a Verblud.

— Mindjárt megyek — szolt a királyfi — csak a gúnyámat vetem le.

S elkezdett vetkőződni.

Azzal is készen volt.

— Hozzátok elő azt az üstöt.

A négy junák két rudat dugott keresztül a nagy üst négy fogantyúján, s leemelte azt a tűzről; odatette a terem közepére.

— Mindjárt ugrom, csak a menyasszonyomat várom.

— Kiálts neki, hogy siessen.

— Héj Darinka! Darinka! Hol vagy? Jöszte már sebtiben! — kiabált a Solom.

Egyszer aztán felhangzott a Darinka szava onnan a feljáróról, ami fel a bástyára vezetett.

— Jövök, vőlegényem!

— Repülj hát. Nézd, de nagyon várlak!

— Itt vagyok, ragyogok! — kiálta a leány, a hágcsóról nagyot ugorva a terembe; kezében forgatta a guzsalyszárat a körüle csavart kötéllel.

— Hahaha! — nevetett a Verblud. — Ez ugyan derék menyasszony! Éppen hozzád illik. Egy királyfi meg egy rableány! Panka! Vetkőzzél szaporán! Most én vagyok a kuma.

(A boguniloknál az a szabadalma volt a násznagynak, hogy a menyasszonynál a nászében ő teljesíté a szobalcányi szolgálatot.)

— Jaj, szégyenlem — mondá a Darinka. — Ne nézz ide, kérlek.

— Hogyne néznék? mikor nézek!

— No hát vakuljon meg a jobbik szemed!

Erre a szóra egy íjhúr pendülése hangzott valahonnan a magasból, s abban a pillanatban egy sivító nyílvevő állt meg a Verblud jobb szemében, s arra mindha az égből potyogónának alá, rohantak elő a hágcsóról a waráng suhancok, nagy rivallással.

— Ne hagyj magad, Solom!

A királyfi párduci gyorsasággal ugrott az egyik alvó férfihoz, s kirántá annak az öve mellől a handzsárját.

— No hát Verblud! Most már én viszem el a te koponyádat a menyasszonyod szeretőjének. Jó lesz neki imádságoskönyvet támasztani.

De a Verblud még nem adta meg magát. Olyan volt, min a megsebesített medve; végpercében a legfélelmeesebb. Nem vesződött a szemébe lőtt nyíllal, hanem kétkézre kapta a nehéz dárdáját, s úgy rohant a királyfira. Őrajta lánból font páncél volt; az pedig mezetlen, mint Dávid a Góliát előtt.

Hanem rohantában elkapta valaki a Verblud lábát. Éppen azt a sebesült lábát, amit a Solom már félig meggyógyított. Az alvást színlő rabszolga volt az.

A Verblud egyet nagyot ordított a fájdalomtól, s térdre bukott. A második kiáltás már nagyon rövid volt, mert a Solom egy csapással leütötte a fejét; s aztán felkapta azt az üstökénél fogva, s úgy mutatta fel a magasba.

— Ilyen magas volt valaha!

A waráng fiúk rézszekercéiket villogtatva rohantak a vezé-
rűkhöz, míg a menyasszonya diadalmasan borult a vállára.

A négy junák pedig rémületében elejté a cepelt üstöt, a szurok feldült, a füstje lángra lobbant a tűztől, s akkor aztán a szétfolyó pokolsár, mint a tűzokádó ürüléke terült szerte-
széjjel, lángnyelveket lövellve a magasba. A junákok az égő szurkon keresztül rohantak az ajtónak, felszedve az opánkáikon a lángoló degetet, s úgy szaladtak ki az udvarra, minden lépésüknél lángnyomokat hagyva maguk után, kinn levő társaik nagy rémületére.

A waráng suhancok pedig a hátulsó hágcson keresztül menekültek el a királyfival, Darinkával, meg a hű rabszolgával együtt fel az oszlopos erkélyre, otthagya a pokol módra égő termet, elkarhozottul ordító lakóival.

Az udvaron nagy riadal támadt: a nyolc junák otthagya az őrzött kapukat, s futott a várkapu felé, hanem a waráng fiúk nyilai utolérték őket, hírmondónak sem futott el egy is.

Erre aztán a rabszolgák népe kitört kínzó műhelyeiből, s megkezdődött a gyilkos bosszúállás, aminek a magja emberöltő időn át el volt vetve.

A bogumilok még védni sem tudták magukat, álmukban, dicstelenül rabszolgafegyver ölte le őket.

Mikor a hold feljött a hegyek mögül, csak elbámult, hogy hova lett az éjszaka? A mosszori vár lángja messzire bevilágított hegyet, völgyet és csillagos eget.

XVI. AZ OSTROM

Tvartimir knéz ezalatt igen jó fogást csinált a bizánci úton, s azzal a nyert zsákmányt öszvérestül, tevéstül hajtva maga előtt, nagy sietve igyekezett hazafelé, hogy legalább az ünnep utolsó napjára otthon legyen. A gyónást nagy kár lett volna elmulasztani. Biz az ilyen vitézi kaland nem megy végbe némi árhágása nélkül a tízparancsolatnak. A legényfiúk is igyekeztek haza a kedvescikkhez, ámbár az esketési napról el is voltak késve.

Amint azonban az égbe nyúló Dinára hegyszakadékból kibukkantak, megdöbbsentő látvány tárult fel egyszerre a szemek előtt. Mintha az átelleni gömbölyű hegy mögül akarna feltámadni a nap: nem is a nap, az északi hajnal inkább, az egész ég tűzvilágban lángol, az ős tölgyfaerdők feketén csipkézik ki a lángpalástot.

Azon az erdőn túl van a mosszori vár.

A bogumilok most már nekieresztett kantárral vágattak előre, Tvartimir és fiai elől a csapat élén, a prédát hátrahagyták, nem törődtek vele, utat sem kerestek, hanem keresztül erdőn-bozóton törtettek hanyatt-homlok a sűrűnek, a tűzvilág a fák között is átszellámlott, jó vezér volt. A híres dalmata paripák, hosszú bozontos serénycikkkel, széles homlokú fejeikkel, földet verő farkaikkal, amint a vést megérezték, annál jobban rohantak előre; amitől más mén megijed, az éjjeli tűzvilág, az őket dühbe hozta, vad nyerítésük volt a trombitaszó, amivel egymást ösztönözték.

Az égő vár nappali fényt árasztta maga körül, mikor a knéz csapatja az erdőből előtört, úgyhogy a bogumilok bronzsisakjai s a tüszőik boglárái ragyogtak benne.

Tvartimir ordított a kétségbeeséstől. — Fiam! Szlón! Feleségem! Vöm! Váram! Kincseim! — Pedig még nem tudta, hogy mi történt.

Megsarkantyúzta a lovát, hogy sebesebben kaptasson fel a várhegyre vezető úton. A közfalon nem látszott rés; a kapu nem volt betörve: nem lehetett azt gondolni, hogy a várat ostrommal vette be valaki. Talán csak véletlenül támadt tűz gyulladt ki ott benn, a faházak égnek, még azokért nem kár.

Amde amint fele útján járt, egyszerre csak hall három ismeretes füttyentést a légben, s arra egy nyílvevő a sisakján koppan nagyot, egy második a tüszőjét fúrja keresztül. Jó szerencse, hogy tele volt arannyal, abban eltompult a hegye. A harmadik nyíl azonban a lova nyakában akadt meg, s arra a paripa elkezdett ágaskodni, hánykolódni, majd ledobta a lovagját a nyergéből.

Azután egy egész kardala hangzott a süvöltő nyilaknak, s mintha óriások hárfáját vernék, úgy pengett a vár bástyáján a sok tegezideg.

— Ellenség van a várban! — kiálta Tvartimir a fiainak.

— Talán a rabszolgák lázadtak fel! — mondá Tirimir, a legidősebb fiú.

— Tíz rabszolga nem ér fel egy bogumillal.

— A mieink bizonyosan részegek voltak. Múlt éjjel Boxiohu ünnepe volt. A Szlón rest barom s a Verblud sánta kutya, azok miatt felfordíthatták a várat.

— Majd mindjárt meglátjuk, hogy ki van a várban.

A knéz rögtön parancsokat osztott a vitézeinek. A bogumilok mindenféle stratagé mával jártak: várostromhoz is értettek. Egy részük leszállt a lóról: azoknak hosszú, teknő alakú pajzsaik voltak, bivalybőrrel bevonva. Ezek a rövid, egyenes, kétélű

kardot a fogaik közt tartva, a jobbjukban a kelevézt szorítva, mint egy zárt palánk haladtak előre: hegynek fölfelé. Azalatt a többiek lóháton nyomultak utánuk, lovaik fejére legörnyedve s kézíjaikat felajzottan tartva, s amint a bástyafalon egy fő, egy emberderék felbukkant, jól célzott nyilaikkal egybe üdvözölték.

A bástyatetőről azonban most már nem nyilakkal lőttek, hanem nehéz köveket hengerítettek alá; a robogó szikla egyegy rést ütött az ércpalánkon; de azért fel nem tartóztatta azt: a pajzsok ismét összezáródtak, s az ostromló fal nyomult előre rendületlenül.

A bogumilok elértek a bástya ála, dacára a közápornak. Ők nem használtak lábtót a bástyaostromláshoz. Egyik sor harcos a másik vállára lépett; az alsók pajzsukat a fejük fölé emelték, s mikor négy-öt sor harcos, mint egy lépcsős lejtő, a bástya párkányáig fölért, akkor a hátul maradt lovasok egyszerre leszöktek nyergeikből, s bal karjukon a kerek pajzssal, jobbjukban a kétélű karddal, egy futamodásra felrohantak a pajzstetőzeten, mintha házhiúra futnának fel; s onnan szilaj ordítással szöktek fel a párkányra az ellenség közé.

Az ostromlottak csak ekkor mutatták meg, hogy mit tudnak. Egyszerre csoportostul álltak fel a bástyafokra: buzogány, szekerce, nehéz pöröly, faltörő vasrúd volt a kezeikben, amik ellen nem oltalmaz meg a kerek pajzs és a pikkelypáncél, amit a bogumil visel. Ők maguk csupa félmeztelen alakok, aminők a bányák üregeit lakják, darócrongy, irhabőr lóg a csípejükön; de a vezérükön még az sincs, az egész meztelen. De még szakállá sincs: sima képe azt vallja, hogy gyermek, csakhogy a két keze mást mond: mind a két öklében egy-egy szekercét forgat, sújt jobbra, sújt balra, s ahová üt, pajzs hasad, koponya törik, vér kiomlik: olyan mint egy valódi hadnemtő. S aközben szavával, csattanó hangjával biztatja a népét, s mikor a füle mellett egy-egy nyíl elsivít: ráfúj, mintha szúnyogot fújna el.

A bosszúálló rabszolgahad és a waráng legények visszaverték az első rohamát a knéz harcosainak; s akkor egy nagy vaskondérból égő ként zúdítottak alá a falig emelkedő öt sor pajzsos vitézre. Arra a pajzstető egyszerre kezdett beroskadni. A lecsorgó kén elkábította a vitézeket. Az egész *testudo* felbomlott, a támadóknak hátukra vetett pajzsokkal kellett tovamenekülniök; s amint aztán megkezdték a futást a lejtőn lefelé, addig meg sem álltak, míg az erdő széléhez nem értek. Egy-egy utánuk lódított malomkő gázolva taposta el a menekülőket.

Tvartimir, mikor a visszakerült vitézci homlokán meglátta a sebeket, pajzsaikon a hasadásokat, azt mondá:

— Ez nem a rabszolgák keze szennye! Ez a warángok szeker-cőinek a köszöntése. Ismerem a szavajárását!

A warángok vannak a várban.

Az ő csatadaluk az, ami a visszavert ostrom után felhangzik.

Hősi rohammal, bogumil módon, ez a vár be nem vehető.

Ezt csak görög módra lehet elfoglalni. Visszahúzódni az erdőbe s ott maradni lesben, lappangva. A lovakat azalatt leviszik a völgybe, hogy a nyerítésükkal el ne árulják a megszállók ittlétét.

A vár és a város porig fog égni, a bennlevőknek ott nincs maradása. A *vereskakas* lángfarka már a kőfalak ablakain is kezd kilobogni, s a főtorony rézteteje sem állja sokáig, hogy ott rázza a válláról a ráomló zsarátnokot, a gerendázata majd meggyullad az izzó burkolattól, s akkor az is beomlik. A várban levő ellenség kénytelen lesz kijönni az elpusztult omladékok közül s az erdőn menekülni. Akkor aztán belejut a kelepcébe, ahonnan egy sem viszi el a fejét. — Vagy pedig leszorulnak a bányaüregbe; ahol azután maguk magukat fogják meg, mert a bűvő folyam völgyéből nincs kijáras. Az egy csapda: farkasverem. — Vagy pedig jön egy éjjeli zivatar, melynek palástja alatt észrevétlenül lehet megközelíteni a bástyafalat, s mielőtt az ostromlottakat az álmos örök fellármázhatnak, bennteremnek a bogumilok a várban.

Kedvezett a szerencse.

Még két napig égett a vár: utolsó volt a nagy torony, mely kigyulladt belülről; mikor a nehéz réztető lezuhant, az egész hegy megrendült az omlásától, s aztán lángolt ott magában a kőóriás, mint egy rengeteg pogányoltár. A falba beépített koponyaábrák úgy vigyorogtak a messziről néző bogumilok szeme közé.

A második nap éjjelen megfordulta szél, s a füstöt úgy leverte, hogy az egész völgy megtelt vele. Nagy gomolyogva jött az erdőt nyövé dalmata forgószél onnan a Dinára hegy felől. A puszta légnyomás kioltá egyszerre a tüzet a toronyban, a füst közül csak az izzó gerendák világítottak még elő. Azután nekieredt a hófergeteg, amely úgy ontja a havat, hogy ilyenkor a pásztornak folyvást körben kell hajszozni a juhait, kecskéit, hogy sérűt tapossanak maguk alá, különben reggelre pakulárostul együtt el vannak temetve.

Ez volt a lesben állóknak való idő.

Se eget, se földet nem lehetett látni. Egész a bástyafalig felnyomulhattak a hózivatar alatt; senki sem vette őket észre.

Nagy bámulatukra még a bástyakaput is nyitva találták. Még csak a kolonc sem volt rajta. Bemichettek akadálytalanul az udvarra.

Az egész bástyán egy őrt sem találtak.

A tűz mind kialudt már a romok között, a szakadó hó kioltotta az utolsó zsarátnokot is, csak a torony pinceboltjából emelkedett még ki, mint egy halott vár kísértete, valami fehér gőzfelhő, ott még a megolvadt réztető lávája forr.

A torony kapujának kettős szárnya pedig ki volt fordulva a sarkából, és azok is félig elégve. Be lehetett menni a várba.

A vitézek óvakodva hatoltak előre, magasan tartva a pajzst, hajításra készen a kelevézt, fogaik között a kardot: cselvetéstől lehetett tartani. — Sehol sem ütköztek élő ellenségbe. Ellenben a földön heverő hullákba minden lépten-nyomon, amiket már

nagyban eltemetett a hó, csak egy megmerevült kar emelkedett fel itt-amott a hófúvás alól.

Az ostromlók maguk is alig láthattak a nagy förmetegből a dárdájuk hegyénél odább. Csak megbotló lábuk tudatta velük, hogy itt egy háznak a tanórkapuja volt, amely földig égett, emitt egy mestergerenda a nagy őrdúcából. Itt volt valaha a város!

Itt nem volt kit keresni; a kőépület lépcsőgádorán siettek fel: ott már nem hordta a szél a szemükbe a havat, hanem annál sötétebb volt. Rátaláltak a nagy ivóteremre. Ott még volt valami világosság. Abba a gödörbe, amiben a fekete dalmata bort szokták tartani, mind összefutott a nagy tűzben megolvadt réz, cin, arany, ezüst, vas; serleg, kondér, sisak: az még most is izzott, s veres fényt kölcsönzött a pokolsötétnek.

Visszatoppantak az ajtóból. Egy csontház volt ott, feketére égett embermaradványok. Csak a koponyák hiányoztak belőlük. Hát azokat hová tették?

Felkutatták a rom minden zugát: az ellenségnek csak a keze nyomát találták mindenütt, de a lába nyomát sehol. Hová futhatott el?

A bástyáról jelt adtak a knéznek, kürtszóval, hogy a vár el van foglalva, s az rögtön nyomult utánuk egész hadával.

— Le ne öljétek őket! — ordítá messziről. Ő akarta a meglepett ellenséget szemenkint halálra kínozni.

Nagy volt aztán az elbámulása, mikor a toronykapuhoz érve, semmi csatazajt sem hallott, s a kapuban állongó őrk azt mondák neki, hogy az egész várban egy élő lelket nem találtak sehol.

— Egy élőt sem? — hördült fel Tvardimir. — Hát az enyéim? Hát a leányok? Hát a gyermekek?

Senki, senki!

Mint a kölykevesztett medve, mint az oroszlán, mint a behemót, úgy rohant ordítva végig a puszta folyosókon, kedvesei nevét kiabálva, ha egy holttestbe botlott, felkapta

karjánál fogva, s még fájdalmasabb sikoltással ejtje ki kezéből. Nem volt annak feje.

Felfutott a kőlépcsőkön abba a lakosztályba, ahol saját hozzátartozandói laktak. Az is ki volt égve.

— Hová lettetek? Hová lettetek?

S aztán sorba kiáltozta a neveiket.

— Te Marinka! Te Szlón fiam! Te Verblud vőm!

Egyszerre csak felszakadt a hófelhő, a szél kettérepesztette, s a sötétkék égen előtündökölt a tele holdvilág.

S arra száz meg száz férfiak kiáltása csendült fel egy egyetemes jajszóban, amilyen egy szíven talált férfinak a jalkiáltása.

A leégett város helyén, aminek a négyszögű határát még jelölte a szerteszédült, félig elégett palánk, ott éppen a piac közepén, ahol azelőtt a kereszt állt, volt egy iszonytató gúla emelve — levágott emberfejekből; a legfelső koponyákon nem volt már emberi ábrázat, ezek az ivóteremben úgy összeégtek; csak a gúla zárköve, a legfeljül tett fő volt ép és ismerős: az volt a Verblud feje, a vőlegényé, a szemébe lőtt nyíllal, amit a Solom levágott és magával hozott.

Tvartimir knéz onnan a folyosó magas erkélyéről csak egyenesen levetette magát arccal az udvarra, ha társai fel nem fogják a karjaikkal, bizonyosan nyakát szegi.

A koponyapyramidon még volt valami nevezetes; de azt csak később értette meg az ember, hogy mi az. Egy hosszú guzsalyszár volt odatűzve a csúcsába, s azon lobogott a sok levágott üstök, mint valami lenköteg, mint a rokka bábja.

Tvartimir odarohant a rémséges gúlához, s lerántotta annak a csúcsáról a Verblud fejét, s két kezébe fogta, nagy zokogva.

— Óh te hősem! Te dicsőségem! Házamnak fényes világa! Ki oltott ki téged? Ki tudott tégedet megölni? — Hah! Gyáva nyíl döntött le!

S a koponya szemébe lőtt nyílon megismerte a waráng betűket; küldőjének a rovásnevét.

— Hol a többiek? Az öregek? A gyermekek? Szólj! Mondd meg! Verblud! Dicső fiam!

Az nem mondta meg; hanem az a szélben lobogó zászló megmondta neki. — Kezébe akadt a guzsalyzár.

Azon aztán felismerte a levágott kontyokat.

— Ez a komám üstöke volt, ez a fakó! Ez az ősz a legvénebb kapitányomé, ez a szénfekete volt a pandúré. Ez a guzsalyzár a bosszúállás a waráng királyné felcsúfolásáért!

S azzal odavetette magát a koponyahalomra, és sorba csókolta valamennyit. Mind az ő kedvesei voltak.

— Kelj fel apám! — kiálta Tirimir, a legidősb fia. — Nyomára akadtunk az átkozott gyilkos hadnak.

— Hol vannak? — hörgé feltápaszkodva az apa.

— Itt vannak a föld alatt, alattunk. A bányába menekültek le a gyávák.

A harcosok a taposómalmot felkutatva, annak a gépezetét még elrontatlan találták, más minden műhely össze volt rombolva, kádak széttörve, hajtókereknek szilánkká hasogatva; de a felhúzógép megmaradt. Természetes, hogy a legutoljára leszállók nem ronthatták azt el.

S hogy csakugyan ezen az úton szöktek ki a várból, és hogy mi szándékkal tették ezt, azt sejteti a padlaton elszórt rozs és árpa. Ezek az élelmiszereket is levitték magukkal a bánya üregeibe, s hosszú ellenállásra készülnek.

Onnan a bányából ugyan nincs hová menniök többé, mert a tárnakijáratok mind a Bludár völgyébe nyílnak, amelyből nincs szabadulás; s ha a bogumilok az aknalejáratot befalazzák, akkor azok oda alant élékelhetik a saját halotti zsolozsmájukat: el vannak temetve eleventen.

De az ilyen temetés nem oroszlánok szája ízéhez való. Ők a vérét akarják az ellenségnek inni. Igenis, meginni. Serlegbe öntve, ahogy a görög történetírók festik a „vérbulcsút”.

— Utánuk! Le a föld alá!

Ez volt az általános riadás.

Hat ember fér csak el egy bivalybőrtömlőben, mely egyszerre alászáll a taposómalom korongján. Ennek a hatnak az egész ellenséggel kell megütközni és viaskodni addig, amíg a másik tömlő új csoportot szállít alá. A küzdter szűk, egy bányafolyosó: karddal, szekercével vágni nem lehet ott, mert a sziklapadmaly alacsony, csak két ember küzdhet egymás ellen. Azok közül az egyiknek meg kell enni a másikat.

Ki legyen az első hat, aki alászáll?

Mindenki tódult a leszálló tömlőhöz: mindenki első akart lenni.

— Félre innen! — kiáltott Tvarimir, az öreg. — Én leszek az első.

— Eressz engem inkább — szólta Tirimir, visszatartva az apját.

— Lódulj! Neked nem volt feleséged, se fiad, se vőd, akikért bosszút állj.

S azzal beleugrott a tömlőbe. Még öt vitézt választott ki maga mellé.

Az öklébe fogta a *jazditot*, a végső harc fegyverét. Ez olyanforma, mint egy kengyelvas, a végén háromszögletű törrel. Ezzel csak taszítva harcolnak, mikor már a sűrű sokaságban se kard, se buzogány nem dolgozhat, hanem ennek az ütésétől aztán se pajzs, se vért meg nem védelmez. Ilyen kell a föld alatti harchoz.

— Eresszétek a bodont! — kiálta a knéz, s még aztán azalatt, hogy a tömlő alászállt, elővette az oldaláról a kürtöt, és belefújt háromszor. Hallják meg azok a vakondok oda alant, hogy érkezik, és álljanak vele szembe!

★

„Disputa.”

Kritkus. De már ez mégis erős dohány, amivel a szerző az olvasó pipáját megtölti. Ilyen pogány vérontás, pusztítás, betlehemi gyermekgyilkolás, vérbulcsú, koponyapyramid

egyhujjában! És mindezt miért? Azért, hogy a waráng király feleségének egy guzsalyszárat küldtek prezentbe. — Tudom előre, hogy mit akar rá a szerző előhordani. Hogy ez a kegyetlenkedés mind az akkori elvadult erkölcsöt jellemzi. Az ótestamentumban is találunk ilyen vérfürdőket. Dzsingisz kán is emelt a bokharai pusztán koponyapyramidot, mégpedig negyvenezer fejből, s a törökök által épített koponyavár Nis mellett még nemrégiben is látható volt. Ez mind historice megáll. Sőt az is nemezisnek vehető, hogy az állítólagos mosszori vár homlokfala olyan szépen ki volt rakva ellenséges koponyák architectonikai ábráival, és így csak a kölcsön lett nekik visszafizetve a saját várukban — azonban itt a regényíró jön bíráló alá, nem a historikus; amit megtehetett Dzsingisz kán, Józsué és Kara Musztafa: azt nem teheti meg egy tizenhárom esztendő fiú, ha még úgy oroszlántejet szopott és sárkányvért ivott is gyerekkorában; egy kezdődő regényhős, akit a szerző a közönség rokonszenvével akar megajándékozni, de akitől aztán arra a hírre, hogy ez a nemes érzésekkel teljes királyfi képes volt az ellenséges törzs asszonyait, leányait, gyermekeit mind halomra gyilkoltatni, nemcsak az olvasó fordul el iszonyattal, de még magam is, aki különben flegmatikus ember vagyok, képes volnék a papírvágó kést kezembe ragadva, együtt szállni alá az öreg Tvertimírral, s ha meg nem kapjuk ezt a ribanc kölyket, és ki nem fordítjuk a bőrét, hát a szerzőt négyelem fel ezzel az ollóval!

Szerző. Bocsánat. Hátha nem ölette le a királyfi azokat az ártatlanokat?

Kritikus. Akkor hová tette őket? Ahá! Ezt magunk is szeretnők tudni. Így tehát nagy vigasztalás az olvasóra nézve, hogy most következik egy olyan fejezet, amiről még a szerző sem tudja, hogy mi mindenféle lesz benne.

★

Az öreg knéz nem várhatta, míg a tömlő földet ér; előre kiugrott belőle, jó szerencse, hogy a nyakát ki nem törte.

Még akkor is belefújt a kürtjébe, hogy kihívja a tusára ellenségeit.

Azonban a kürtszó végig visszhangzott a sötét tárnafolyosón, s nem felelt rá semmi nesz.

— Nem vártak be itt a szorosban a gyávák! — agyarkodék Tvertimir. — Pedig tudták, hogy hatnál többen nem jöhetünk le egyszerre! Nem tetszett nekik a tusa ököl ököl ellen! Bizonyosan a nagy templomban gyűltek össze, ahol nagy sokaságban harcolhatnak rendes fegyverekkel. Keressük ott őket!

A junákjai le akarták beszélni, hogy hatodmagával ne rohanjon neki egy egész tábornak, de nem vett be semmi tanácsot. Addig azonban mégiscsak türtőztetnie kellett a haragját, amíg a vitézek előkeresték a tűzszerszámot, hogy fáklyát gyűjtsanak, mert anélkül az ember a bányában falnak rohan, gödörbe esik. A kova, acél, kénfonál minden régi harcosnak ott volt a tüszőjében, még ha eltemették is, vele ment a másvilágra. Nemsokára égett a két fáklya, egyet elől vittek, másikat hátul.

Az a nagy templom pedig nem azért neveztetett így, mintha abban a föld alatti istenek számára lett volna felállítva valami kárhuzatos oltár, hanem csupán az alakjánál fogva. Egy ropant átmérőjű körterem, magas kupolával, hasonlatossá tette egy dóm belsejéhez, s az oldalfalakból kimeredező sziklacsoompók könnyen elnézhetőek voltak szobroknak. Ez azonban egy régi római bánya ürege volt, amit egészen kivájtak a nemes érc végett; ez időben a bányamunkások közös alomhelyének volt használva. Itt volt a pihenőjük, ahol nem mondhatni, hogy éjszakáztak; mert éjszakájuk volt mindenütt és örökké.

Tvertimir knéz csodálkozva állt meg a folyosó végén, mely a templomba vezetett: meglepte a nagy üresség. Itt sem talált semmi élő teremtet.

— Még tovább szöktek! Keressük őket a kriptában.

De itt mégis engednie kellett a kísérői okosabb szavának. Ez a bánya nagy labyrinth, annak a tekervényes katakombáit egy csoport be nem járhatja; jobb lesz bevárni, míg a többi vitézek is alászállnak, s akkor aztán terv szerint kell felosztani a kutatást; minden csapat más-más tárnafolyosót járjon be, s utoljára úgy jöjjenek össze valamennyien a kriptánál.

A kriptá egy szédítő mély örvény volt, az is a régi római bányamívelés emléke. Két vagy három olyan egymás fölé vajt dóm, mint a nagy templom, valami katasztrófa alkalmával egymásba omlott, s azután egy mély üreget képezett, melynek a fenekét be nem járta a fáklyavilág. Csak ha égő szalmakoszorút bocsátottak alá, annak a világánál lehetett kivenni, hogy ott a fenéken valami tó van. A későbbi tárnafolyosók mind ide vezették le a vizeket; azoknak a szádái látszottak köröskörül, mint a partifecskefészkek a Balaton partjaiban. Egy sziklába vágott karzat futott körül a kriptán háromnegyed magasságban, ami mellvéddel volt ellátva.

A junákok nemsokára olyan nagy csapatban voltak együtt a bányában, hogy nekiindulhattak az ellenség keresésének.

Keresték kürtölve, kiabálva, szidalmazva. Az nem jött elő sehonnan. A folyosók egyik vége a szabadba vezetett. De arrafelé ember számára nem volt mód a menekülésre. A sziklafal meredek, a kihordott kőtörmelék csúcshalma száz lábnyira van az üregszádátul. Bejárták az alsó, felső, legalsó bányákat, a tüzelőszerek raktárait, a fáskamarákat, az ecettartó ciszternák kamaráit: sehol sem találtak elbújva senkit. Utoljára valamennyien kibukkantak a kriptához vezető fecskefészkek szájain, s amint alább, följebb meg-megjelent egy-egy fáklya a tág sziklaüregben, úgy tetszett, mintha a pokol égboltozata kezdene megtelni csillagokkal.

Ellenséget nem hozott magával egy sem.

Az öreg knéz ki volt fáradva a dühtől, mikor legutolsónak megérkezett a kivilágított nagy üregbe.

„Sehol sem találjuk őket!” Ezt hallá mindenünnen.

Kihajolt a mellvéden, s lekiáltott harsány hangon a mélységbe:

— Hej ti gyáva cenkek! Hová bújtatok? Jertek elő!

Az örvénynek nevezetes visszhangja volt, tizenegyszer adta vissza a belekiáltott szót; a vége felé úgy tetszett, mintha egész embersokaság kiabálna odalenn. — Csak a sziklák kiáltottak.

Az üregbe égő szalmakévéket hajigáltak alá. Azoknak a lángjánál sem lehetett felfedezni senkit.

— No, ha itt nincsenek, akkor odakinn vannak a völgyben. — mondá Tvardimir. — Ott megkapjuk őket.

S ha azt tették a lázadók, hogy a bányáüreget elhagyva, a hegyoldalba épített kohókba, ércpárolókba és a még alantabb fekvő érczúzókbá vették be magukat, akkor a legveszedelmesebb menedéket választották, mert felülről az ellenfeleik sziklával verhetik őket agyon. Azok a faépületek ellent nem állnak az aláhengerített csomópóknak.

A vezértárna folyosója kivezetett a völgybe.

Azonban itt következett még csak a nagy meglepetés.

Az egész völgy mentén nem volt se egy pajta, se egy gunyhó, ami fából készült, a kohóknak kőfalai álltak, kialudt kemencéikkel, de azokból is hiányzott a fűtésre felhalmozott tölgyfa. S ami még élő fa volt a völgyben, az mind ki volt vágva.

Odább haladtak a völgy szorosán, ahol rendes hidak vezettek az árkokon keresztül. A hidak is eltűntek.

Mikor aztán a Bludár partjára leértek, alig ismertek a helyre. Nemrégén még egymást támasztotta egyik faépület a másik után, érczúzó, gubakalló, őrlőmalom. — Nyoma sincs már. — Hát azok a hatalmas gátak, az erős zsilipek, amik a Bludárt szolgálatra kényszeríték, hova lettek? Simára eltisztítva minden.

De hova lettek azok, akik mindezt elkövették? A rombolók, a gyilkolók, az égetők!

Ki nem futhattak ebből a rabok völgyéből, mert ennek nincs több nyílása, mint az az egy odafenn a várban.

Ég vette fel, pokol fogadta be őket?

Denevéreké lettek-e? Gyíkokká változtak-c?

— Hová lettetek, ti átkozottak? — ordította tomboló dühében Tvertimir, a Bludár sziklái rugdosva.

A Bludár pedig nagy harsogva, zúgva tört elő a szédítő sziklafal egyik oldalából, s bömbölve omlott be az átelleni oldalán a mély pokolüregbe; beszéd volt az, csak érteni kellett.

Csak nem tették azt talán, hogy annak a bujdosó folyamnak a hátára üljenek, hisz ez elviszi őket a hegyek világtalan mélységébe, s soha az Isten napját meg nem látják többet.

XVII. A BLUDÁR

A waráng királyfiban egy második Hannibál vezett el. Mint az a púni hadvezér, leleményes a tervezetben, gyors a kivitelben, a lehetetlenségek megoldásában szerencsés.

Miután a bevehetetlen mosszori várát, melyet a bosznyák király összes seregei hasztalan ostromoltak az elmúlt években, ravasz csel által elfoglalta, s a nemzetén ejtett gyalázatot megbosszúlta, nem kapta el a diadal mámore. Jól tudta, hogy minő tüzet rakott. El nem olthatja azt; — tehát szítania kell.

Rögtön a vár felgyújtása és az álomitaltól elkábult bogumil harcosok legyilkolása után elfuthatott volna bajtársaival együtt. a rabszolgákat is hagyhatta volna szétszaladni, még akkor senki sem gátolta. — De *hová* futni? — Haza, a maga nemzetéhez, a warángok közé? A felszabadított rabszolgák oda nem fogják követni, hogy újra rabszolgák legyenek, s még büntetést is kapjanak régi uraiktól, akiknek nyájait elhajtották, s elvált feleségeiket elvették. — De a waráng fiúknak sem lesz tanácsos a saját városuk piacán *most* megjelenni, mert az valóságos lázadás volt a waráng király ellen, amit *most* elkövettek. Megrohanni egy szomszéd nemzet várát; azt elpusztítani, vérfürdőt csinálni benne, teljes béke idején, a Jehova parancsa ellen, a római pápa és a magyar király és a raguzai köztársaság tilalmával dacolva. Emiatt Dávid király minden bizonnal le fogja üttetni a hőstett elkövetőinek a fejét, legutoljára hagyva a saját édes fiáét; vagy pedig ellenkező esetben, ha pártul fogja

a mosszori hős fiakat, akkor háborúba keveri a waráng nemzetet a bugomilokon kívül még Raguzával és a bosznyák királlyal is, s abban az ő megfogyott nemzetének el kell pusztulni.

Tehát haza *még most* nem mehet. De itt sem maradhat. Tvardimír knéznek, ha a vazalljait összehívja, egész hadserege van, s annak ő ezzel a rabszolgahaddal, a rommá lett várfalak közt ellent nem állhat.

Vagy engedje magát egyik völgyből a másikba üldöztetni, mint a futó vadat, mint a kóbor zsványt?

Messzelátó terveket főztek ők ki Frater Aktæonnal a remetebarlangban.

Az a sziklaodúba száműzött aszkéta onnan a vízipatkányoktól látogatott nyirkos barlangjából olyan vakmerő álmokat *virrasztott meg* élő valósággá, aminők ha sikerülnek, az egész világot megfordítják sarkaiban, új szenteket adnak az égnek és a földnek; megváltoztatják a társadalom alakját, az erkölcsöket, a jó és rossz közötti különbség fogalmait, helyet cseréltenek a fejek díszével, a hármast *tiarát* felváltja az „arany lánya” —, a *tollkoszorút* a *főkötő*, s a *szarvakat* a *cserfűzér*.

★

Kritikus. Ezt értse meg ember kommentár nélkül!

Szerző. Majd kiderül ez mind a vallatásnál.

★

A mosszori vár elpusztítása csak az első feladat volt. Elrontani a félelmes fészket a patarénoknak, akik a nagy tervnek leginkább útjában álltak, másvilágra küldeni a kolostorba zárt menyasszony eljegyzett vőlegényét, akinek a jogáért Milenkát fegyelemben tarták; de ezen túl kezdődött még az igazi merénylet. Azok a vakmerő fiúk, akik azt így merték elkezdni, merik azt folytatni is majd a végső csapásig.

Kijönni a mosszori várból, és hová menni? Ez volt a második ugrás.

A Bludár egy olyanforma erejű folyó, mint Magyarországon a Sajó, Tirolban az Inn. A mosszori völgyben háromöles magasból szakad alá, szédítő meredek sziklafal aljából, száz lépéssel a vízesés alatt rögtön megcsendesül a roham; mert a sziklameder fölfelé emelkedik, itt egy részét gátak közé szorítják, s zilipekkel mérsékelve bocsátják a malmok, kallók kerekeire. A folyvást emelkedő meder mindig odább kényseríti a folyamot tóvá gyűlni, mely az egész völgyet átfogja; ezen alul aztán, két kapu módra közel tolt sziklakolonc között, nyílsebese vágat a folyam alá, egy újabb zuhatagot képezve, s onnan aztán a folyvást haránt hanyatló mederben csattogva vágat alá, félkörben körülkerítve az aranytermő hegyet, s a félkör átelleni oldalán éles padmallyal mosva alá a sziklafalat; míg végre, alig ezer lépésnyire a kiömlése helyétől ismét berohan egy barlangba, mely folytonos mennydörgést bömböl vissza az örök zuhatagtól.

Hová lesz azután a Bludár folyam?

Frater Aktæon ezeket mondá Solomnak:

„A Bludár nem vész el a kősziklák ismeretlen mélységeiben; hanem utat tör magának a tengerhez. Ahol ismét napfényre jön, távol, más hegylánc völgyszakadékában, ott már más neve van. Bizonyosan tudom, hogy a Branta folyam azonos a Bludár folyammal. Gyakran találunk a Branta-völgyi aranymosók egy-egy különös alakú merítő száphoz hasonló falapátot, amit a Branta hozott le magával. Az ilyen lapátokat csak az aranybányák érczúzóiban használják. Az tehát kétségtelen, hogy a két folyam egy, csak a neve lesz más. Azonban a Branta mégis kisebb, mint a Bludár. Ennek megint az a megoldása, hogy a folyam valamely barlangi tóban kétfelé szakad, s a kisebb ága valahol másutt tör magának folyosót egy más völgy felé. Ez az én patakom itt. Nemrég egy nehéz sulykot találtam a parokban, aminőt a cölöpök beveréséhez használnak,

a nyelébe billoggal volt beleégetve a mosszori knéznek a címercé, egy keresztbe fektetett kard és kalapács. Ez is onnan jött hát. — A folyam nagyobb része a Branta-völgyi sziklaamfiteátrumból tör elő. Az is egy olyan félkerek, bezárt völgy, mint a mosszori vár völgye. A különbség csak az, hogy a Branta kitör a völgyből, s a három tüzes szentek kolostora mellett elzuhogva, aláomlik a völgybe. Az a kolostor tehát semmi oldalról meg nem támadható, egyedül a Branta folyam szádán keresztül. Ezzel szemben van a sziklaablak, melynek üregéből a kisebbik anyád, Bravalla őrjöngő üvöltése verseng a habok csattogásával. Most csak egy olyan ember kell, aki a lehetetlenséget kineveti.

— Az vagyok én — monda Solom. — Bízd rám a többit.

S azzal nekiindult a „lehetetlenség” legyőzésének, mint a mesék sárkányölő vitéze. Igazi „Hüvelyk Palkó”

Mikor a Tvarimir csapatja megjelent a vár előtt, már akkor nem volt más választásuk a várat elfoglalt lázadóknak és warángoknak, mint életre-halálra védelmezni magukat. Az első rohamot a kétségbeesés erőfeszítésével visszaverték.

Ez első diadal után azonban megmondá a királyfi társainak, hogy tovább itt nem védelmezhetik magukat; gondoskodniok kell az elmenekülésről. Tanácsot tartott, s abba meghívta a felszabadult rabszolgák legvénebbjeit, s mint okos vezető először az alsóbbaknak engedte magukat kibeszélni, nem futott előre a maga tervével, hadd jöjjön elő ki-ki a maga bölcsességével.

A legöregebb bányász azt ajánlotta, hogy követet kell küldeni a knézhez, és tudatni vele, hogy az asszonyok, leányok, gyermekek életben hagyattak; ha a knéz a várbelieknek szabad elvonulást enged, s hitével fogadja, hogy nem üt rájuk, akkor ezt a népet élve megkaphatja; ha ellenben nem áll rá az alkura, akkor itt a szemé láttára fogják az asszonynépet, a gyermekekkel együtt, a bástyafaláról aláhajigálni. Ezért volt nagyon üdvös-

séges, hogy a királyfi nem engedte a nagy vérengzés alatt az ártatlan asszony-, gyereknépet leöletni, hanem maga bezárta őket a föld alatti raktárakba.

— Úgy beszéltél, ahogy vén rabszolgához illik — monda neki Solom. — Én azonban nem tudom könyörgésre összetenni a két kezemet, amikor az egyikben kard van. S inkább bízom a pajzsomban, mint a bogumilok fogadásában. Ezek istentagadók, se Istent, se bálványt nem tisztelnek. Esküvésüket kijátszszák. Nemde nem ígérte-e meg nekem csküszóval a Verblud, hogy semmi porcikámat sem hagyja megsérteni, levágni? Aztán bele akart mártatni a forró szurokba. Ezzel az esküje nem lett volna megszegve, mert egy darabban maradok. — És aztán — én nem akarom a bogumiloknak sem az asszonyaikat, sem a gyermekkeiket visszaadni.

— Hát mire akarod őket tartogatni?

— Azt is tudom.

— Tehát akkor törjünk ki egy éjjel zárt csapatban — mondá a waráng fiúk legidősebbike. — Középre fogjuk a magunk asszonyait, s keresztül rontunk a megszálló ellenségen.

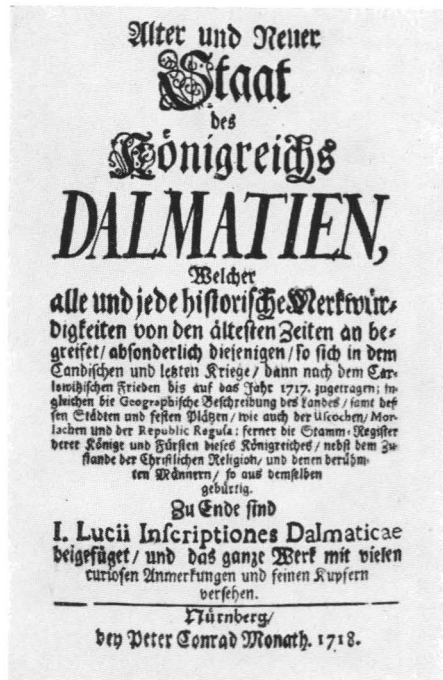
— Rossz tanács — felelt rá Solom. — Nem hallgattatok-e rá, hogy odalenn az erdőben folyvást fűrészelés nesze hangzik. Itt úgy szokták a várbul kirohanó ellenséget fogadni. Az erdőben átfűrészelik a szálfákat, s mikor a mi csapatunk az erdő közepén lesz, egyszerre ránk döntik az erdőt. Beszéltek nekem ilyen dolgot az apám. Mikor a tengeren túl harcoltak a görög császár zsoldjában, a ravasz szeldzsukok így rontották meg a warángokat; ha akkor annyian ott nem vesznek a rájuk dúlt erdő alatt, most nem lagnánk mi itten.

Átlátták, hogy bizonyára erdő ellen nem lehet harcolni, ha az is beleártja magát a csatába.

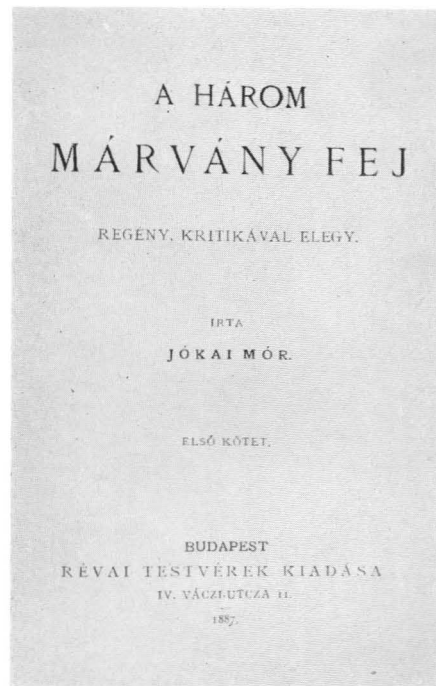
— No hát mit tudsz te?

— Elmenckülünk a Bludáron.

— A Bludáron! szörnyedt fel e szóra apraja-nagyja a volt rabszolgáknak. — Nem azon! Az a poklokba visz alá. Soha

A regény forrásául használt mű egyik címe

A regény első kiadásának címlapja

ember, aki annak az útján elmegy, a napvilágot többet meg nem látja.

— S én azt mondom nektek, hogy a Bludár nem megy a poklok mélységébe; se a föld alatt nem vész el, hanem előtör egy más völgyben, ahol boldogabb világ van: jobb emberek laknak. Ezt nekem egy szent ember mondta el.

— Ha szent volt, bizonyosan igazat mondott — erősíté az öreg rabszolga. — De gondold meg, vezér, hogy a Bludár: itt a szabadban is hogy végzi folyását. Egy helyen megáll: az ember azt hinné róla, hogy valami sima tó az, pedig dehogya az, csak tükre sima, alul orsó módra csavargó örvény az, melybe ha valami beleesik, mint a csiga úgy sodorja alá, s a fenekét nem találni sehol, majd megint nekilődül, s akkorát esik, mint egy torony. Bizonyosan a föld alatt is ilyen utat követ. Ki merne erre tutajjal rászállni? S ha volna is belőle kijárás, más ország-világban: annyi sok nép mivel élne odáig? A hegy nem terem kenyeret, csak követ.

— No hát majd lemegy valaki közülünk hírmondónak a Bludár barlangjába, s az elmondja, hogy mit látott, mit tapasztalt — mondá Solom.

— De hogy jön az vissza? Még a pisztráng sem tud a zuhatag ellenében felfelé úszni, nemhogy ember tudna.

— Hát én megmutatom, hogy tudok. Ki jön velem segítő útitársnak?

Erre a szóra mind elhúzódtak mellőle. Még a rabszolgák vénje sem tartotta magát eléggé vénnek erre a vállalkozásra.

— Inkább a knéz húzasson karóba, úgy haljak meg, mint hogy a sárkány barlangjába leszálljak. A vasorrú bába lakik ott a két leányával, akiket vaslovakká változtat.

Senki sem akart társul menni vele.

Solom a háta mögé nézett. Ott kuporgott becsülettudó némaságban az ő esküdt hitestársa, Darinka, a rabnő.

— Te csak eljössz velem?

Darinka felugrott erre a kérdésre, s odaborult a királyfi vállára.

— Bizony veled megyek én, ha a *vízi hüvelvényekkel* kell is viaskodni.

— No hát kísérőm már van, akitől izenetet küldjek vissza. Halljátok meg a módját. Egy tutajt készítünk négy darab fenýőgerendából; két vaskarika lesz a két végében, amikben meg lehet fogózni. Ezt hozzákötjük egy hosszú kötélhez: annak az egyik végét megerősítjük a parton a cölöpzethez. Viszünk magunkkal egy kecsketömlő borsót; annak nem árt, ha megázik: abbul táplálkozunk. Azután szurokfenyő hasábotkat, amikből fáklyákat hasogatunk, hogy a sötétben világunk legyen. Ti idekűnn a kötelet bocsátjátok, amíg mi a tutajjal elérjük a barlangszádát, akkor hurkot vetek rá, s nem eresztitek odább. Mikor aztán egyikünk vissza akar jönni, azon a megfeszült kötélén víz ellenében is szépen felkapaszkodik a parton állók segítségével.

— Hát aztán ha a tutajt elhagyod, hová fordulsz? — kérde az öreg.

— Az az én eszem dolga. Láttam én már több olyan barlangot, amin keresztül folyik valami víz. A folyam mély medret mosott abban, s nem tölti meg a padmalyáig. Aztán vannak keményebb kövek, amiket nem tudott kimosni, azok kimerednek belőle, partokat, hidakat, gázlókat talál az ember. Bocsászatok utánunk egész szál deszkákat, azok majd fennakadnak a sziklák közt; s azokat mi kifogjuk, magunkkal visszük. Ahol a folyam zuhataggá török, ott áthidaljuk a deszkákkal, úgy kerüljük meg a veszedelmes helyet. És azután, ha egyszer egy olyan helyre találök a barlangban, amely elárulja, hogy ott már jártak valaha emberek hajdani időkben, ott én hátramaradok, s a Darinkát visszaküldöm a tudósítással. Ha a régi emberek járni-kelni tudtak a föld alatt, akkor mi is tudunk.

Ez a biztatás egészen felmelegíté a rémülettől elhűlt szíveket.

Mindenki emlékezett rá, hogy hallotta valaha hírét nagyapától kőfejszékkel harcoló embereknek, akik barlangokban laktak.

— Az alatt ti készüljétek el a vándorútra, ami meglehet, hogy soká fog tartani. Ami gabonát, hüvelyest kaptok, mind bőrtömlőkbe tegyétek, ökrök, birkák húsát felfüstöljétek. Ha mindez elfogy, még akkor sem vész a nép éhen. Tudjátok, hogy a Bludár tömérdék pisztrángot, potykát hord magával, a csendes tavaiban teknősbékák tanyáznak. Ezeket odalenn is megtaláljuk; mert hiszen ide is kész felnőtt nagyságban kerülnek a sziklából kiömlő vízzel együtt. A Bludár maga eltart bennünket, ha minden egyéb kárba vész is. Mindent azonban, ami csak fából van, a bányákban, kallókban, malomban, még a cölöpöket is vágjátok ki s eresszétek el a víznek. A gerendák meg fognak torlódni egy-egy szűkebb sziklatorkolatnál, s ott megtaláljuk őket. Majd hasznát vesszük. Azután készíttetek apró tutajokat, amelyek csupán két-három, legfeljebb négy ember számára valók, hogy azokon fekvé is elférjenek, ha meredeken rohan alá a víz, vagy alacsony padmaly alatt tör keresztül. Kötél legyen elég, amivel egyik tutaj a másikhoz legyen fűzve kellő távolságban, hogy egymáson segíthessetek. Aztán ami aranyat, ezüstöt zsákmányoltunk, azt öntsétek meg, s formáljatok belőlük karpereceket az asszonyok és leányok számára; a férfiaknak pedig készíttetek sárgaréz köszöntyűket, hogy mikor egy új országban ismét megjelenünk, lássa az idegen nép, hogy *szabad emberek* vagyunk és nem úzótt szökevények.

Ez az utolsó szó adta meg az igazi lelkesedést. Karperecet viselhetni a csuklókon, ahogy szabad emberek szokták. A rabszolga a nyakán viseli az örvöt. Egy ilyen cifra bohósággal rá lehetett őket venni, hogy úgy viseljék magukat, mint nemesemberek: kövessék a fejedelmüket híven, s ne féljenek se földi ellenségtől, se föld alatti rémektől.

— Oszd ki a parancsaidat. Vezess, ahová akarsz.

Solom legelőször is csapatokra osztá az embereit: a bányászokat, a kohómunkásokat, az érczúzókat külön csapatokba. Mindegyiknek más-más feladat jutott. A bányákból minden cölöpzetet kihordani, az épületeket szétszedni, tutajokat elkészíteni; mások dolga volt fegyvert kovácsolni, faltörő eszközöket készíteni, aranyat, ezüstöt, rezet megönteni, köteleket fonni, láncokat egybe forrasztani. Még az asszonyoknak is akadt dolga: az eleség elkészítése az ő feladatuk volt. Solom kiszámította, hogy meddig kell az élelmiszereknek kitartani.

„Ma Boxiohu ünnepe van: a páska ünnepére el kell jutnunk a föld alatti úton abba a másik völgybe, ahol új világ van. Lehet, hogy hamarább is odaérünk; de akkor is várunk kell és meghúznunk magunkat a föld alatti rejtékünkben, amíg az ünnepnap el nem érkezik. Így ígértem meg annak a szent embernek.”

A rabszolgák vénje a fejét rázta erre. Öreg volt. Több esze volt, mint a gyerekeknek szokott lenni. Másként nem is hitták, mint a „nagyfejű”. Hiszen neveik nincsenek a rabszolgáknak: azokat csak úgy szólítják, hogy „te ripacsos, te csámpás, te kancsi, te finta, te suta!” az asszonyaik neve, amíg fiatalok: „te kis szuka!”, ha megvénültek: „te vén banya!”

Tehát a „nagyfejű” ezzel a bölcs észrevétellel akasztá meg a Solom királyfit.

— Az ám, uram. De hogy tudod te meg odalenn a föld alatt, hogy hány nap múlik el fölötted? Nem virrad ám ott meg soha. Nincs ottan toronyór, aki elkiáltsa magát: „Hajnal van, szép piros hajnal!”

Csak nevetett erre a királyfi.

— De van ám olyan ór, aki az éjszakát megjelenti: „Éjjel van, szép sötét éjjel!”, ott vannak a denevérek. Ott lógnak egész rajszámra, lábaikkal egymásba fogózva a barlang padmalyán, amíg a nappal tart, s mikor jön az éjszaka, akkor felbomlanak, kirepülnek a szabadba. Nekik akkor áll a világ. A sötét éj az ő pártfogójuk. És amint a hajnal első kacagása

feltűnik az ég alján, jönnek nagy visítózva vissza a föld alatti sötétségbe: „Jön a fény! a csúnya, rút napvilág!” Ezek lesznek a mi napszámlálóink.

A „nagyfejű” csak elbámult ennek a fiatal legénykének a bölcsességén. Bizonyosan lidérce van ennek!

Azonnal hozzáfogtak hát a munkához. Fenn a még folyvást égő várban csak a waráng fiúk maradtak, örködni, hogy a megszálló ellenség alattomos rohammal el ne foglalja a bástyákat. Nehányan közülök éjente kilopóztak az ellenséget kikémlelni. Úgy tudtak hasmánt csúszva előrehatolni, mint a gyík. Azzal a hírral tértek vissza, hogy az ellenség a túlsó völgyben táboroz, s nem készül az egyszer megkeserült roham megújításához. Lehetett odalenn folytatni a menekülési előkészületeket.

Solom királyfi azonban, amint a dolgozó csapatoknak a saját vezéreik által kiosztá a munkát, a maga eszével összekötözte erős fűzfagúzzsal a négy rövid fenyőgerendát, mellyel a barlangszádáig le kellett ereszkedni. Nem vitt magával más útítársat, mint a Darinkát. Nem tudom, a mai világban melyik mennyasszony állna rá az ilyen nászutazásra, ha a vőlegénye híná.

A tutaj a vizen hánykódott már. Oda volt a hátuljára kötözve a kecskebőr tömlő a borsóval, sok napra való élés. Azonkívül még szurokfenyő hasábokat vittek magokkal. Két szekerce és két vashegyű rúd, a túlsó végén keskeny lapátvéggel, volt az úti készülékük, amaz az övbe dugva, ez a kézben. Minden öltözetük egy combtakaró bőrkötény.

Solom elébb megmérte a barlang távolságát az érczúzó gátjátul, ahonnan el kellett indulniok. Kitalálta ő a mérnöki tudományt is furfangos eszével. Hosszú fonalat kötött egy nyíl vesszejére, s ezt ellőtte a barlang nyílásáig. Akkor aztán a fonállal visszahúzta a nyilat, s megmérte singgel a fonalat. Éppen ilyen hosszú kötélre lesz szükség, amely a tutajt a folyam beömléseig ereszti; azt a kötelet az érczúzó kelepének a korongjához kötötték, amely aztán egészen a folyam sebessége szerint gombolyítja azt le a tutaj után.

A vakmerőknek nem kellett még elbúcsúzniok társaiktól, hisz még a visszatérésre van mód a kifeszült kötélén, mely a tutajt tartja. Mostani merész leszállásuk az ismeretlen világba csak arra való, hogy hírt adhassanak az ittmaradtaknak afelől, hogy a folyamásta labirinth mentén lehet-e emberjárható utat találni? Hátha korábbi ott lakóknak is akadnak még valami emlékére?

Solom és Darinka rászálltak a keskeny tutajra.

— Te állj az elejére — monda Solom a másik gyermeknek —, a csáklával igazíts, ha sziklának futunk, én kormányozok.

S azzal nekiereszték a gyalgó járművet az árnak.

A Bludár harsogva, csattogva zuhogott alá a sziklapadok lépcsőin, s tajtékzó hullámgerinceket vetett, ahol magasabb csompók állták útját, egy-egy kimeredő kőszőrnyeteg hátán kétfelé szakadt, s aztán a túloldalon ismét egymásba omolva a két ág, mély forgatagot képzett, az a kis forgácsszilánk ott a közepén azzal a két ember alakú hangyával csupa játékszer volt a halhatatlan istenségek egyikének.

Egy kanyarodónál hirtelen ledobta a hátáról a felzökkenő tutaj a Darinkát. Hanem a Solom gyors kézzel kapta el a víz alá merült gyermek kontyát, s egy lökéssel visszadobta a tutajra, mint egy macskát.

— Egészségedre, parányim! — szólt a prüszkölőnek nevetve. — Ez is megvolt. Többször is lesz ez így.

Ő maga már bele volt tanulva ebbe a játékba. Az ő hegyeiknek is voltak rohanó folyamaik. Hányszor megjárta ő azokat — az anyja sütőteknőjében, amit hazulról ellopott. Csakhogy ő már úgy úszott a víz alatt, mint a vidra. A waráng fiúkat már a születésük órájában beledobják a hideg vízbe, s ki kell nekik belőle kapaszkodni, mint a kiskutyának, s amelyik kétesztendő korában nem tudja felhozni a folyam fenekéről a beledobott kis pénzt, abból nem lesz megélni való ember.

Aztán nevettek mind a ketten ezen a kis kalandon. Azontúl Darinka jobban vigyázott magára.

A kötél hosszabbra volt mérve, mint a folyam útja a kallótul a föld alatti torkolásig, a tutaj a két utazójával eltűnt a sziklaüreg sötétjében az utána néző bajtársak elől, s azután nemsokára megfeszült a kötél, mely visszatartá: azok ott vagy kikötöttek, vagy leestek a mélységbe.

Csak a kívülről betekintőnek sötét az a barlang, aki benne van, égszínkének látja azt, minő a nápolyi kék grotta, s a folyam megtörő cseppjei olyanok, mintha kék tűz szórná szerte a szikráit.

A beszakadásnál meredek zuhatagot képez a folyam; ott tehát a tutajt magára kell hagyni, hadd táncoljon alá; Solom és Darinka kiugrottak egy sziklára.

Az a szikla egy rengeteg nagy bazalt kolonc volt, mely a barlang bejárata előtt keresztben feküdt.

Solom figyelve nézett körül. Éles szemmel, éles ésszel rögtön felfedezett valamit, ami biztató tájékozás volt rá-nézve.

Az a víz fenekén keresztbe fekvő kolonc fekete volt és nyolcszegű prima alakú, a barlang egész közete pedig szép fehér márvány, haránt cikázó veres erekkel, kívülről feketének látszott a szikla a tengő tarjagoktól és szürke a zuzmóktul; de belül ragyogó fehér volt, melyet a csodálatos optikai szín-törés kék zománccal festett.

Ez a nagy kőkolonc tehát nem eshetett ide a márvány közül. Azt emberkéz szállította ide — messziről. — Micsoda emberek lehettek azok! Talán óriások.

S miért volt ide téve az a bazalt oszlop?

Ez volt a *sarkantyú*, mely a barlang útjait megvédte, hogy a Bludár alá ne mossa azokat. Az örökké futó hullám üregeket nyaldos a mészsziklába, a márványrétegekbe, de a bazaltot nem bírja megolvasztani.

Ez tehát annak, aki az eszével is tud látni, útmutató a sötétben.

A barlangban széthasogatta Solom a magokkal hozott

szurokfenyő hasábokat vékony karókra, s acéljával tüzet csiholva, fáklyát gyújtott belőlük.

Amint széttekintett maga körül, azt mondta: „Itt emberek jártak valaha”.

Arról a szikláról, amelyen ő állt, kivethető lépcsőfokok voltak vágva lefelé is, abba a mélységbe, ahová a Bludár alázuhog, meg fölfelé is a barlang oldalfalába, de hogy ezek hová vezetnek, azt az egy fenyőszilánk fényénél nem lehetett kivenni, a sötétség, mint egy kárpit, úgy takarta el a távot.

Azok a lépcsők fél embermagasságnyira következtek egymás fölött, mindegyikre kapaszkodni kellett, ami annál nehezebb volt, mert a sziklák csúszósak voltak a denevérek guanójától.

Ez a barlang dermesztő hideg volt a zuhatagtól.

— Megfagyunk itt! — rebege Darinka fogvacogva.

— Majd találunk még olyan helyet is, ahol melegünk lesz — buzdítá Solom. — Csak jöjj utánam a fáklyával.

Amint az óriások lépcsőjén fölfelé haladtak, egy sziklafal állta útjokat, annak az alja kapubolt nyílást engedett, amelyen keresztül a folyam eltűnt a föld alá.

Azonban Solom felfedezte, hogy a nagy lépcsőzet nem végződik zsákutcában, egy sziklagúlat megkerülve, előttük tátong egy folyosó nyílása, mely tovább vezet.

Hanem ebbe a folyosóba már nem lehet fennállva előrehatolni. Eleinte csak meggörnyedve mehettek előre; utóbb már csak négykézláb mászva. Itt a fáklyát is el kellett oltani. S sötétben haladni előre. Egy kötelet hozzákötöttek a mindketőtjük derekán levő övhöz, hogy ha valamelyik a sötétben valami mélységbe találna lecsúszni, a másik felhúzhassa.

A folyosó hosszú volt, csak a mindig jobban felhangzó dübörgés jelzé, hogy a végéhez közelítenek, ahol ismét tág üreg nyílik.

Lassankint újra felemelhették a fejüket, anélkül, hogy a padmalyba csapták volna, a folyam harsogása újra felhangzott a mélységből.

Itt Solom újra meggyújtotta a fáklyát.

S most már nagyobb volt a világosság, mint az elhagyott barlangban. Annak minden fala koromsötét, ezé pedig tündöklő fehér.

Egy cseppkőbarlang volt az, roppant kupolával, melynek boltozatáról óriási csapok csüggték alá, míg alant bástyákat, tornyokat képezett a ragyogó stalaktit, másutt szőrnyetegeket és kővé vált szenteket mímelve az élő kő, mely fantáziája képeit előteremti. Egy csoportban csupa óriási csigák medencéi voltak, olyan egyformák, mintha az igazi kagylós állat alkotta volna őket, azok is a kőtündér kezemunkái, azokat is folyvást vájja és tágítja a felülről leeső meszes vízcepp.

Alant pedig az óriási alabástrom terem fenekét elfoglalja egy kerek tó: felülről nézve egészen tejszínű a boltozat kristályos fényétől, s miután e tó lassú, körben forgó örvényt képez, közepén behorpadó köldökkel, annál fogva az egész visszatükrözött képet még nagyobbá teszi. Ezt a tavat a Bludár képezi, mely részút nyomul bele *alulról fölfelé*, fentebbi nyomástól erőszakolva. Ezen a tavon hát se úszva, se tutajjal keresztülhatolni nem lehet, mert ami ennek a sodrába belekerült, az onnan partra nem szabadulhat, a víztölcsér alsodorja ismeretlen mélységbe.

Hanem azért van rajta keresztül út. Egy hatalmas márvány ívboltozat hidalja át az egész termet: valóságos ördög hídja.

Hogy az ős barlanglakóknak ez lehetett az átjárójuk a tó egyik partjáról a másikra, azt bizonyítják a híd felszínébe vágott haránt csatornák. Arra valók ezek, hogy a boltozatról lecesepegő mészvíz lefolyjon rajtuk, ott ne tömörüljön stalaktit csöveknek, melyeket mezítláb járni nem volna üdvösséges.

Ez volt a második jel, mely emberkéz munkájára mutatott.

Solom megfogta Darinka kezét, hogy le ne szédüljön a keskeny ösvényről, úgy vezette át a túlsó partjára a tónak; a hídról ismét durván ábdált lépcsők szabálytalan fokokban vezettek alá egész a vízig.

A lég itt is fagyos volt, a tó szélén vékony jégkristályokat lehetett találni.

— Innen nekünk tovább kell hatolnunk, mert különben itt megfagyunk — mondá Solom.

De merre?

A tó partján kivethető volt a hajdani ösvény, mely a sziklába volt vágva. Csakhogy az évezredek alatt, amik azóta elmúltak, hogy az ősemberek itt keresték a *világ urai* számára való menedéket, a körben forgó örvény folyvást mélyebbre ásta tölcseres medrét, melyen át valahol másutt utat tör magának, s az örökké dolgozó cseppkő ragyogó alabástrom kárpitokkal takarta be a valahai barlangnyílásokat.

A tündérvilág kapuja be volt zárva a vakmerő betolakodók előtt.

— Keressük az utat! Itt kell annak lenni — mondá Solom, végigkopogtatva fejszéje fokával a cseppkő bálványokat. Egy helyen döngő hang felelt a kopogtatására.

— Itt van!

Az ám! De singnyi vastagságú kőfal nőtt már az elé, s azt át kellene törni.

Solom megkísérté azt a fejszéje fokával. A súlyos csapásokra olyan szépen zengett a megütött cseppkőoszlop, mint az orgona, de azt mondta vissza, hogy „nem szabad”

— Csak a feszítővasam jönne már utánam! — sóhajta fel Solom a hasztalan fáradság után. — Mondtam a fiúknak, hogy azt küldjék legelőször is utánunk, anélkül nem érünk semmit.

Darinka minden didergése dacára elnevette magát.

— Hát te azt hiszed, hogy a faltörő vas tud úszni a vízben?

— Ha én akarom, hát az is tud. Csak várjunk, míg felbukkanik a vízből.

Azzal leültek a tó partjára, s elnézték, hogy evickél a halak serege a tiszta zöld hullámban. Gazdag élestár lesz ez a menekülő hadnak. A Bludár, már mikor a mosszori völgyben kiömlik

a hegyoldalból, húsz fontos pisztrángokat hoz ki onnan; lazac, potyka egész rajjal jár benne ívás idején.

Egyszer aztán valami nagyobb tárgy is bukkan fel a vízből: egy gerenda. Ezt már a bajtársak küldték utánuk.

A gerenda szépen megtette a körutat a tó kerek partja mentén a víztől sodorva. Mikor a két kalandor közelébe ért, a csáklyával kihúzták a partra.

Ebből legalább tüzet lehet rakni, ha itt rekednek.

Több gerenda is jött aztán; azokat is mind kifogták, egyes elszalasztottak, az aztán belekerült az örvénybe, s egyenesen lement a víz alá, ami különben a fának nem szokása.

— Ott jön! — kiálta egyszer Solom, magasra ugorva ö:ömében.

— Mi jön?

Valami párával táncoló gömbölyűség. Egy pár feifújt kecskebőr tömlő, melynek csak a háta látszik ki a vízből. Amíg a tópart mentét körülkerülik, az alatt egymással keringőt táncolnak; a fogas pisztrángok seregestül kísérik, s azon iparkodnak, hogy kikezdzék a bőrt.

— Ott úszik a vasrúd! — kiálta Solom. — Az a két kecskebőr hozza! Látod, hogy a vas is tud úszni!

S azzal elkezdett a cseppkőből letördelt darabokkal hajigálni az úszó tömlők felé, hogy a pisztrángokat elriassa tőle, ki re likasszák, amíg ideér. Mégis csaknem belecibálták a forgóba, s annyira eltérítették az útjából, hogy mire Solomhoz ért, már csáklyával nem lehetett elérni.

— Mégis az enyim lesz az — monda Solom, s a Darinka baltáját a kötél végére kötve, utána hajítá az úszó tömlőknek; a balta elfogta a szökevényt, s a kötéllal partra húzták. Ott volt a várva várt vasrúd, amit megtanítottak az úzásra. Egy anyányi angolna úgy beleharapta magát a tömlő egyik csücskéjébe, hogy vele együtt partra került; azt szívesen vették, majd jó ebédet ad! — Hanem előbb a hozzá való tűzhelyt kell felkeresni.

— Hát ki vesztené el a hitét? Ha már tüzelőfát és pecsenyét kaptunk; a tűzhelyt is csak feltaláljuk.

S hozzáfogtak a kemény munkához.

A faltörő kecskeláb a kősípok közé feszült, s tasztítva, rángatva egyet ki tudott törni a többi közül. Azon belül volt egy sima kárpit, egypár erélyes dőésre az is keresztülyukadt, az a lyuk egyszerre süvölteni kezdett, s a fáklya lángját bekapta, majd eloltá a sebes légáramlat.

— Tartsd ide a kezéd! Innen meleg jön ki — szólt örvendő Solom.

Darinka is érezte az ütött résen kitörő meleget.

Most azután megfeszített erővel folytatták a munkát. Még két pillért kidöntöttek helyéből az egymáshoz nőtt cseppkőzetből, azután egy katlanforma lyukat vájtak az elzáró falban, mely utoljára annyira tágult, hogy egy ember keresztülkúszhatott rajta.

Darinka bújt be legelőbb az üregbe. Solom odaadta neki a fáklyát, hogy haladjon előbbre, s hozzon hírt, mit talál.

Rövid vártatva visszatért Darinka azzal az örömhírrrel, hogy egy tágas barlang van ideát, amiben meleg van.

Most azután Solom nekiállt a katlantágításnak, hogy az ő széles vállalai is keresztülférközhetnek rajta, s előbb beadogatva Darinkának minden magukkal hozott eszközt, s a két kecskebőr tömlőt vízzel megtöltve, maga is átbújt a felnyitott üregbe.

Azt a cseppkőbarlanggal egy alacsony sikátor kötötte össze, de az olyan tágas volt, hogy két ember egymás mellett járhatott benne. A sikátor egyre magasodott és tágult, amint a nagy üreg felé közeledett, a kitorkollásánál azonban el volt szűkítve egymásra rakott ormótlan szikladarabokkal, amik mesterségesen voltak egymásba illesztve; valódi cyclopi építés, csak a közepén a falnak volt egy kapuforma hézag hagyva. S az előtt feküdt túlhan egy nagy, nehéz kőlap, ez lehetett az ajtó.

A barlang, melybe átkerültek, még sötétebbnek látszott, mint a bejáratú üreg volt. A falai koromfeketéek, s ezért nem lehetett a gyér fáklyavilágnál a terjedelmét kivenni. Solom széthasogatta az utána küldött gerendák egyikét, s tüzet rakott belőle.

Melegedni is jólesett mind a kettőjüknek, ámbár ez a barlang nem volt olyan hideg, mint a többi; de a lobogó lángnál most már az egész barlang belsejét is szemügyre lehetett venni.

Egy óriási tojásdad amfiteátrumot képzett az, amihez annyival nagyobb volt a hasonlatossága, hogy három karzat futott félkörben az egyik oldalán; mindegyik több, mint embermagasságnyira egymás fölött. Azokra feljutni tornázó ügyesség kellett.

— Te maradj a tűznél — mondá Solom Darinkának —, húzd cserepcsikra a pisztrángunkat, amíg én körülnézek.

Azzal vállára vetve a vasrúdját, elindult a kémszemlére.

Az üreg valóban olyan nagy volt, hogy egy népcsalád ellakhatott benne, a boltozata oly magas, hogy még a tűz lobogványa sem mutatta meg a padmalyát; a padozata emberi munkával látszott egyenletessé téve lenni.

Ezt a padlatot azonban egész vastag rétegben fedte a tengeri csiga, különösen azok a tekeredett nautilus fajok, amik a fejlábúak (cephalopoda) hüvelyei.

Az áttört bejáratnál szemben ismét egy olyan nagy kőtáblára bukkant Solom, mint amilyen az ide vezető folyosó előtt feldöntve feküdt, ez azonban még fennállt, s egy másik sziklakaput látszott eltakarni. Solom megpróbálta a vasrúdjával mozdítani rajta, de nem boldogult vele. Ennek az elemelésére több embererő kell.

Ebben a barlangban tehát valaha a tenger lakott. — De hát akkor az emberek mikor lakhattak benne? Az a cyclopi fal pedig emberi munka. De még eddig semmi más nyomát nem találta emberi kéznek.

Egy élő állat sem volt a barlangban. Akárhogy lobogott a tűz, egy denevér sem repkedett fölötte. Pedig Solom ezt szemelte ki nap- és éjszaka-bejelentőnek. Nem mennek ezek olyan mélyen a föld alatti üregekbe. A teljes, tökéletes sötétségben a denevér sem lát. Ide pedig az elzáró cseppkő kárpiton keresztül nem is jöhettek volna.

Azonban jól gondoskodott arról a természet; megérzi az emberi idegzet egész összessége, mikor van az álom ideje, mikor az ébredésé. (Amíg a nagyvárosok idegrontó életmódja ki nem forgatja azt istenadta rendjéből; átélve az éjszakát, s átaludva a nappalt.) Különben a vakok hogy ébrednének fel, akikre nézve nincs „szép piros hajnal?”

Mikor az éjszaka közelít, az embert föld felé húzza a feje. Tudják azt a föld alatti börtönök lakói, s az ép testű ember szeme felnyílik napfelköltekor, ha csupa sötétséget lát is maga körül.

Miután hasztalan próbálgatta meg Solom, újból visszatérve a kőajtóhoz, azt feszítőrúdjával félredönteni, lábát nekifeszítve, nekiagyarkodva, földre dobta a vasrudat, s odament a Darinkához, lekuporodott a tűz mellé.

– Elfáradtam, és éhes vagyok.

– Halunk volna, de sónk nincsen.

– Láttam én valamit. Amottan egy sziklagödörben valami fehérét. Hátha só lesz?

– Óh te golyhó! Nem terem ebben az országban só. Úgy hozzák azt ide hajóval az Óperenciáról.

– Éppen ilyen a tengeri só, ami a parti gödrökben hátra marad, mikor a víz elpárolog róla.

– Ugyan hogy jött volna ide a tenger vize?

– Odamegyek, megkóstolom.

– Nem! Nem te! Hátha méreg. Majd én kóstolom meg.

Azzal felugrott Darinka a tűz mellől, s nem hagyta magát utólérni; hamarabb ott volt a gödörnél, amelynek a fenekén látszott valami szürkés fehér por, felpattogzott kristályrétegek-

kel vegyest. Nem engedte Solomot hozzányúlni, maga dugta bele az ujját, s aztán halálos kíváncsisággal érteté a nyelve hegyéhez. Hátha gyilkos mérég? Tele van ilyenekkel a sziklák mélysége. De ő már nem fél a mirenytől. Az a völgy, amiben ő nevedett, folyvást a mireny füstjével van tele, akik azt beszívják, hozzászoknak. Némely bányász megszokott mirenyevő, apró szemerkén kezdi, s mindig többet megbír belőle, egészséges színt kap tőle: ha abbahagyja, elpusztul, összeesik.

— Ez só! — kiáltá Darinka.

Hogy megörültek a felfedezett kincsek!

Óh te örök gyógyszere a világnak! Ami nélkül nincs szerelem, nincs bátorság, se teremtő erő, se költői láng!

Most tehát a lakomához minden megvolt. El is fogyasztották. A maradékot a tűzbe dobták, pogány szokás szerint.

A szemeiknek nem kellett se denevérszárny legyezése, se homokóra figyelmeztetése, lezáródtak azok maguktól is. Solom végignyúlt a földön, fél karját a feje alá téve. Darinka meg a Solom mellére tette a fejét, meg sem mozdultak reggelig.

Odafenn az ezer lábnyi magasban a rigók füttyülése verte már fel az erdők csendjét, mikor Solom felébredt. Darinka még aludt. Solom szép csendesen felemelte az alvó fejét, s észre ne vegye a változást, alácsúsztotta azt a lapos követ, mely a tűz előtt a nyárs végét tartotta, az még jó meleg volt. Darinka alhatott tovább. A tűzrakás hamvában még pislogott a parázs, annál újra meg lehetett rakni és gyújtani a máglyát. Solom hozzáfogott a barlang felkutatásához.

Az a hármás sziklalonka (gallerie) várt rá, hogy beszéljenek egymással.

Amint a legelsőre felmászott, már akadt beszélő társa elég. Egy halom állatcsont. Többnyire őshíénák maradványai, a *mostani* dabózák dédapjaié. Amint felturkálta a halmot, kovaszilánkokból hasított nyilakat talált közöttük; sőt egy híénakoponyának a szemüregébe mélyen bele volt ékelve a tűzkőnyíl hegye.

Ahogy tovább kutatott, lelt egy gömbölyű követ, amit valaha gabonadaráló malomnak használhattak, azután több gömbölyű, középen átlikasztott követ, amik arra vallanak, hogy hálók súlyai lehettek. És utoljára rábukkant a legnevezetesebbre, egy üst alakún kivájt medencére, valami hajszállikasos kőből, hegyes fenékkal; ami két sziklahasáb közé volt felállítva, úgy, hogy a hegyes vége szabadon maradjon. (Az ősemberek csak nem voltak tán olyan ingyencek, hogy szűrt vizet igyanak?) Még talányosabbá tette ezt az edényfélét a vastag szélébe fúrt gyűszűnyi lyukak sora, mely körülfutott azon; s egyikébe a lyukkanak egy félig fehér, félig fekete kavics volt helyezve.

Ez már nemcsak emberi kéz alkotása volt; de egy nagy talány, feladva a késő ezredéveknek.

Solom megszámolta a karimába fúrt lyukakat, huszonnyolc volt a szám. Mit jelent az a huszonnyolc?

Egyik holdtöltétől a másikig.

Valami ötlött az eszébe.

A vacsorához, mikor jóllakának, vizet hoztak a szomszéd barlang tavából a két kecskebőr tömlőben. Az egyik tömlő még tele volt vízzel. Leszállt érte, s a vizet beletöltötte a csúcsos medencébe, amíg az a rovátkot elérte. A porózus kő rögtön elkezdett a csúcsos fenekén cseppeket keresztül bocsátani, amik perceként számlálva hullottak alá.

Solom felkapaszkodott a második szirtlonkára. Az is végtül végig terítve volt olyan állatok csontjaival, aminők mai nap már nem léteznek; köztük legnagyobbak a barlangi medve koponyái, hatalmas agyaraival. Az állatkoponyák nehéz kövekkel vegyest heverték szerteszét; a legtöbb erős zúzást viselt magán, a lábszárcsontok ketté voltak törve. Egy medvekoponyának a fogai közé oda volt szorulva a beletörött obsidián lándzsavég, amint azt kettéharapta.

De még emberi maradvány nem vegyült a csonthalom közé.

A harmadik lonka pedig olyan magas volt, hogy oda pusztán kézzel-lábbal fel nem lehetett kapaszkodni. Solomnak elébb póckot kellett összehordani az ott heverő kövekből, hogy elérhesse a szikla párkányát, s aztán kezeivel és térdeivel felkapaszkodhassék rajta.

Mikor e harmadik karzatra is felkapott, a bámulat, a megrettenés elzsibbasztá a tagjait.

A lobogó tűz világánál egy messze bemélyedő roppant sziklakatlan tárult föl előtte, mely több száz embert képes volt befogadni.

S ebben az óriások alkovenjében egy egész halom volt emelve csontokból, olyan magas, hogy emberalak a tetejét el nem érte.

És ez a csonthalom már keverve volt emberi maradványokkal.

Mínta valami óriási irtóharc végjelenete folyt volna le e helyen itt. Szörnyetegek, amik egymástól vitatják a világ fölötti uralmat, medvék és beszélő állatok, két lábon járók, adtak egymásnak találkozt a sziklák sötét mélységében, s marakodtak, míg egy élő maradt közülök, itt összeszorulva egy sziklaüregbe, az elesettek hulláira álltak az utánuk jövők, akként nőtt a halom mindig magasabbra; most azután ott fekszenek együtt, egymással összekeverve. Melyik maradt a győztes? Egyik sem. Kiveszett mind a két faj. Az ősmédve szintúgy, mint a hosszúfejű ember.

Azok a koponyák, melyek e csonthalom közt vannak, mind hosszúkások (dolichocephalus); a homloktól a fejboltozatig kétszer olyan nagyok, mint onnan az állkapocsig, s hegyes kúpban végződnek.

Ilyen hegyes, hosszú koponyákból egyszerre hetet találtak Magyarországon a Tisza medrének szabályozásakor. Egész más emberivadék volt az, mint a mostani; ezek nem mesterségesen, gyerek állapotban hegyesre lapított fejek, hanem valóságos emeletes homlokú koponyák, aminők természet játékaul sem jönnek többé a világra.

S a halomra roskadt csonthalmaz között ott lehetett látni a hatalmas kőfejszékét, a szarvasagancsból élesített dárdahegye-
ket, az obsidián késeket, amikkel a hosszúfejű ember fát vágott,
s magát a karmokkal és agyarakkal ellátott fenevadak ellen
védelmezte. Némelyik kőfejsze ott hevert a medvekoponya
mellett, melyet összezúztak vele.

Solom megdermedve állott meg a lelet előtt.

Kevély, hetvenkedő, elbizott legény volt, de amikor ez
óriás csontokat, e rengeteg koponyákat halomban látta maga
előtt, meghűlt benne a vér. Ha ezek ismét elevenek lennének.
Ha most neki is fel kellene állni annak a csonthalomnak a tete-
jére, s folytatni a harcot a minden oldalról rárohanó szörnyete-
gek ellen. Minő ordítás lehetett az, amikor azt a csonthalmot
építették, minő csattogása a súlyos kőfejszéknek, minő jaj-
kiáltás, emberi, állati üvöltés egybekeveredve.

Zúgott a két füle, e pokoli harsogás kavargott az agyá-
ban.

Egyszer aztán megszólalt valami hang, attól is megijedt.
— Elfeledte, hogy nincs egyedül. — A Darinka énekelt oda-
lenn. — Felébredt, s eszébe jutott az a dal, amit reggelenként
szokott énekelni, mint a madár az erdőben.

Madárdal a föld alatt! Pacsirtaének a csontok vermében.

Ez a hang visszaidézte Solom lelkét az élő világba.

— Darinka! — kiálta a sziklakarzat magasárul alá.

— Hát te hol jársz? — kérdezé Darinka.

— A másvilágban. Jer ide hozzám.

Hanem Darinka kisebb volt, mint ő, nem érte fel a kezeivel
az első párkányt sem.

Solom aztán leoldá a dereka körül tekert kötelet, s lehajítá
neki. Annálfogva aztán felhúzta magához, egyik karzatrul
a másikra.

Megmutogatta neki a szörnyű leletet

Darinka még jobban megijedt, mint Solom az első pilla-
natban.

— Jaj! ha ezek a szörnyek még most is élnek itt a föld alatt, s mi rájuk bukkanunk. Ezek minket megesznek.

Solom megnyugtató a remegőt.

— Ne félj tőlük. Nem maradhatott meg ezeknek az ivadéka sem. El kellett pusztulniok minden ijasfiastul. Látod ezeket a különös csigákat itt a csonthalom körül. Ezek csak a tengerben laknak. Itt valaha a tenger járt, az minden élő állatot kiölt innen, ha még olyan óriás volt is. Mi csak a csontjaikkal fogunk még találkozni ideleenn.

„Disputa.”

Kritikus. De már ennek a paleontológiai magyarázatát csakugyan szeretném megszerezni, ha drágán is. — A dolichocephalus emberfajt nem akarom kétségbe vonni. Láttam magam is egy példányát doktor Lenhosséknél, a könyvét is olvastam a tudós doktornak, amit erről megírt, a tizennégy érdemrendet is láttam, amit ugyanannyi potentáttul kapott a homo dolichocephalus craneológiájáért; hanem azt nem értem, hogy mi módon került ez az ősember az ősmévede és az őshiéna társaságába, hogy a csontjaik egy rakáson vannak? Melyik hitta oda a másikat? De végképp nem értem aztán, hogy egy olyan barlangba, ahol a homo és az ursus lakott, mit kerestek a tengeri csigák? hogy kerültek ezek oda?

Szerző. Ha türelemmel tetszett volna lenni, ugyanezzel a kétséggel akasztá meg Darinka Solomot. Ő is éppen azt kérdezte a királyfitól, hogy ugyan hát mi módon kerültek így egy rakásra a tengeri és szárazföldi állatok? Amire Solom azt felelte, hogy „Kis galambom! Én teneked erre most megfelelni nem tudok, mert inkább hagyom a fejemet kívülről betörni, mint hogy belülről törjem magam. Hanem én azt szoktam, hogy mikor így nem tudok valamit kitalálni nyitott szemmel, hagyom akkorra, amikor a szemem be lesz húnyva,

s álmomban kitalálom szépen. Várd el a holnapot, akkor megmondom, hogy hogyan álmodtam meg.”

— Így felelt Solom a Darinka faggató kérdésére. S miután az özönvíz előtt történt eseményekről még eddigelé *egykorú* írott adataink nincsenek, ennél fogva mi sem tehetünk egyebet, mint hogy várjuk meg, mint fogja e rejtélyes katasztrófát megálmodni a waráng királyfi.

XVIII. A SOLOM ÁLMA

A napot (fekete, föld alatti *napot*) betöltötte a nehéz munka. Rést törni az átjáró üreg szájára fektetett nagy sziklaajtón, miután annak a ledöntése nem sikerült.

Időközben a testi táplálékra is kellett gondolni. Solom visszakúszott az elhagyott cseppkőbarlangba. Ezúttal igen érdekes társaságot talált ott egy rakáson. Egy csoport teknőcöt. Azok a Bludár tömpölyeinek állandó lakói, s szeretik a sötétséget. Egypárt lefülelt közülök, a többi elszaladt. Amazokat beadogatta Darinkának, aki nagyon megörült a drága pecsenyének, odahaza ezt a finom ínycséséget csak az uraság számára volt szabad halászni. A teknősbéka böjtös eledel: hús, aki úszik: tehát hal.

Íme két napra el voltak ismét látva. A föld alatt is van élőkamra. Folytatták a munkát fáklyafénynél. A sziklatörésnél jó szolgálatot tettek az őskori kőfejszék, egyet éknek, másikat sulyoknak lehetett használni. Mikor mind a ketten el voltak fáradva, az azt jelentette, hogy éjszaka van. Odafenn az első lonkán a szűrőkő medencéjéből aláhulló víz egyre pergette a lefolyó percekét. Megint úgy aludtak, ahogy a múlt éjjel; egymás mellére nyugtatva a fejüket. Hanem ezúttal nem volt a Solomnak olyan csendes álma, mint a megelőző éjjel, egyre öklelt és rugdalózott, s olyanokat ütött a Darinka hátára, hogy csak úgy nyekkent bele, amit ez igen jó néven vett; hisz férj és feleség voltak — törvény szerint, s az asszonyt

ütlegetni ennél a nemzetnél a házaselet gyönyörűségei közé tartozik. Már az is nagy kegyelem, ha a férj megengedi, hogy a hitves a lábánál összekuporodva aludjék.

Mikor Solom ismét megérezte a reggelt, első dolga volt felszaladni az első lonkára s megtekinteni a szűrőkövet. Az akkor hullatta az utolsó cseppjeit a beletöltött víznek a két kolonc közé.

Most azután kitalálta Solom, hogy mire való ez a kivájt kő. Ez volt a barlanglakó őscembernek az időszámlálója. Mert annak is szüksége volt arra, hogy a napok betöltét megfigyelje. Ez a szűrőkö az őse a mi kronométereinknek.

Solom elébb megtöltötte a medencét ismét színültig vízzel, s a tarka kavicsot egy lyukkal előbbre helyezte, csak azután költé fel alvó társát, gyöngéd tenyércsapásokkal kőkemény tagjaira.

Darinka, amint az ökleivel kitörülte az álmat a szemeiből, s a pattogó tűz világánál meggyőződött róla, hogy ismét a föld alatti Isten világában van, rögtön azt kérdezé Solomtól, gyermeki kíváncsisággal: „No hát megálmotad-e a hosszú-fejűek meséjét”.

— Meg szegényt! — felelt Solom. — Kuporodj ide mellém, mindjárt elmesélem.

— Jaj! csak borzasztó ne legyen.

Solom elkezdé az álom meséjét.

Hol volt, hol nem volt; mikor még egészen más világ volt, a „Zágon” Isten azon gondolkozott, hogy kit tegyen ennek a világnak az urává. Először megpróbálta a „nagy” medvével, az hatalmas termetű állat, két talpán jár, fára is tud mászni; derekasan ordít; de nincs semmi ész a fejében. Azután megteremtette a „nagy” majmot, az „obesiánát”, ennek már esze is van, négy keze is van; de ez meg nem tud beszélni, ez nem parancsolhat a többi állatoknak. A Zágon Isten pedig olyan állatot akart teremteni, amelyik övele beszélni tud, és öneki áldozik. De hogyan teremtse ezt meg?

A sárkányt megteremti a posvány, a táltost a forgószele, a vízi hüvelvényt a tenger, a lidércet a hulló tűz; de ki teremti meg a beszélő embert? A Zágon Isten tehát készített agyagból egy alakot, kezekkel, lábakkal, jól megnyújtott fejjel, s azután segítségül hívta az üstökös csillagot. Ez az Isten lelke. Mikor ez olyan közel jön a földhöz, hogy beleütődik, akkor ez a tüzes lélek egy új teremtésnek ad életet, amilyen még eddig nem lakta a világot. Így teremtette az embert, a hosszúfejűt.

— Ezt te mind most álmodtad?

— Nem. Ezt az anyámtól hallottam. A régi papjaink beszéltek ekképpen az ember teremtését. — Ez a faj aztán elszaporodott, sok családot alkotott, de csak akkor vette észre a Zágon Isten, hogy elfelejtett neki olyan körmöket és agyarakat adni, amilyeneket a medvének adott. Emiatt nemhogy az új ember lett volna ura a világnak, de ő lett az egész világ üldözöttje, egy állat sem félt tőle; bölény felöklelte, medve megtépte, vadkan megkergette; kénytelen volt az öklei számára fegyvert keresni: a kőből készített fejszét, buzogányt, azután a barlangokban keresett búvóhelyet, menedéket a porontyainak. Ekkor támadt egy hatalmas, nagy király a nemzetségéből, akinek a neve volt Kaján. Ez föltalálta a nyilazás mesterségét. Hogyan lehet nagy távolbul az ellenséget elejteni, gyorslábú vadat futtában megsebesíteni, erősebb állatot gyöngébbnek legyőzni. Ez a nyíl, ez a kézij megtette őt a világ urának. A Kaján nemzetsége diadalmaskodott sűrű harcaiban a medvék és dabózákusnya fajzatai fölött, s lehúzta azoknak a bőrét, és a saját testét takarta be vele. Ebbeli nagy büszkeségében elhatározta, hogy királya, a nagy Kaján örök emlékére egy halhatatlan művet fog alkotni, amiről azt, míg a világ világ lesz, örökké megemlegessék: egy óriási barlangot, amely egyik hegy lábától a másikig tör keresztül. Úgy törték, rakták, tágították, rovatkolták a Bludár mentében, a sziklák kebelében ezt a rengeteg nagy barlangot egy emberöltő időn keresztül. — Azonban ez alatt a hosszúfejűek a hatalmukat, amellyel őket a Zágon

Isten felruházta, gonoszul használták. A nyilaikat nemcsak a fenevadak ellen fordították; hanem a saját embertársaik ellen is. — Megölték a maguknál gyöngébbet. És miért ölték meg? Azért, hogy megegyék. Az erősebb ember megölte a gyöngébbet, azért, mert jóízű volt a húsa.

— De ezt csak álmodtad már? — kérde összeborzadva Darinka.

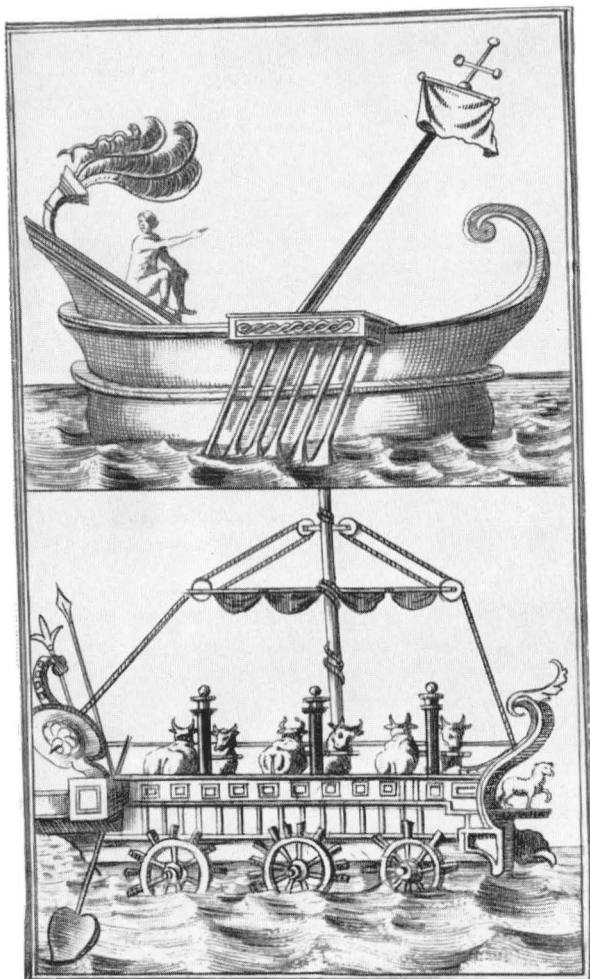
— Nem bizony. Ez mind igaz; mert az anyám mondta. A hosszúfejűek emberevők voltak. „Ejnye!” — kiálta fel, ezt látva a Zágon Isten — „ezt ugyan megbántam, hogy megteremtettem! Nem kellett volna neki ilyen hosszú fejet csinálni, abban lakik a nagy gonoszság!” S azzal fogta magát, rázúdította a tengert a földre. S az özönvízzel elseperte az egész ivadékot. — Eddig az igaz történet. Ezt elhiheted. Ezt minden ember tudja, aki csak valaha pappal beszélt. — Most következik az én álomlátásom, ami az éjjel a szememre szállt. Úgy jött, mintha én volnék a Kaján királynak a legkisebbik fia, tizenegy bátyámnak legifjabbik öccse. Éppen nagy diadalútról kerültünk haza a királyi palota barlangtermébe, s tartottunk nagy áldomást a velünk hurcolt foglyok véréből és koncaiból.

— Huh te, hogy tudsz ilyen csúnyát álmodni?

— Azt én. Emlékezem rá, hogy én is egy ilyen szép leánynak a fehér . . .

— Jaj! ne mondd tovább! félek tőle!

— Hiszen most már énnekem is a hátam borsószik bele, ha visszagondolok rá; de mikor odaát voltam — a hosszúfejű világban, csak olyan örömet éreztem én azon, mint mikor az ember egy szép fehér hatyút lelő röptében. Az is de szép állat! Hanem azért jó a húsa! Aztán ellenség volt. Selypített. Egy egész nemzetség volt, mely az „r” betűt nem mondta ki, hanem „ly”-et hangoztatott helyette. „Ezért” megérdemelte bizonyonnyal a kiirtatást. Leöltük az utolsó gödölyéig. Aztán megettük őket. Ez nekünk gyönyörűség volt, nekik pedig dicsőség, így a vérük megmaradt embervérnek, a húsuk

A római liburna (kerekes hajó)

IV.

A raguzai rettore palotája (fent)
A három kőfej Raguzá kapuján (lent)

emberhússá vált; nem lett belőle féregabrak. — Én voltam a legszebb királyfi, nekem jutott a legszebb csemege.

— S ez azt csemegeének mondja.

— De most is számban az íze.

— Ne mondj már több ilyen bolondot! Mi lett azután?

— Hát azután a nagy tüzet égni hagytuk, a nehéz kőtevéőt a barlang két nyílása elé támasztottuk, s akkor elfeküdtünk a tűz körül a leterített medvebőrökre, az asszonyok a lombból vetett ágyakra, és elaludtunk. Nekem úgy tetszett, mintha az egész barlang ingana, rengene alattam, ez is jólesett, azt hittem, ringatnak. Hát egyszer csak nagy földrengető csattanás riasztja fel az egész alvó népet. Az egyik kőtevéő (az amelyik most is a földön fekszik) magátul bedűlt, s arra mi valamennyien úgy éreztük, mintha a barlang padlata egyszer erre, másszor meg arra hajlana lefelé úgy, hogy a tűz körül fekvők majd az egyik, majd a másik oldalról gurulnak a parázs közé. Azután meg egy nagy darab kőszikla zuhan alá a magas padmalyról a máglya közepébe, s azzal szétrúgja a tüzet, szerteszórva mindnyájunkra a parázshalmot. — Erre mindannyian felugrálunk, s menekültünk az első lonkára. A barlangban szerteszét repült üszkök egy pillanat alatt meggyújtották a sok száraz almot, a medvebőröket, úgyhogy lángba borult minden. Ha az bele talál kapni a felhalmozott száraz fába, ami hasábokban feküdt toronymagasan a barlang mélyében, mind odaégünk. — Éreztem, hogy süti a testemet a láng, a hajam pörköldött.

— Jaj! fuss hát onnan a tűz közül!

— Hiszen csak álmodtam, te golyhó! Csak az apám, a nagy király nem vesztette el az eszét. Hatalmasan ordítá el magát! „Arrarrrrrirrirrorrorurrur!”

— Hajh te! Mit tesz az?

— Ez azt teszi, hogy szaladjon minden ember a tüzet oltani, kobakkal, kecskebőr tömlővel hordjanak vizet a külső tóbul.

— Okos ember volt az a te álomapád. Vajon hogy híttak téged akkor?

— Volt is akkor nekünk nevünk. Mindenkit annak híttak, amilyen volt, „pirók”, — „pufók”, — „orros”, — „agyaras”, — „pisze”, — „suta”, — „balog”, — „kcsely”, az asszonyokat „szemők”, — „emős”, — „űsző”, — „boglyos” — Neve csak az egy királynak volt „Kaján” Meglehet, hogy azt is a jó tulajdonságaiért kapta.

— No, hát eloltottátok-e a nagy tüzet?

— De nagyobb bajunk lett annál. A tóhoz küldött embereink nagy hamar ijedten rohantak vissza, kiabálva: „Harraher-rehirrihorrohurru!”

— Hát ez mit tesz?

— Azt, hogy nyakunkon a medvék, meg a dabózák! Hirtelen helyre akarták állítani a feldúlt sziklafedőt a barlangnyílás clé! de már nem vala idejük hozzá; mert a sötét folyosóbul nyakra-főre tódult elő egymás hátán keresztül kapaszkodva a sok bozontos fenevad, iszonytató ordítással, ami még most is a fülembé cseng.

— De hát hogy jöhettek azok ide? Hisz azoknak nincs tuta-juk, hogy a Bludáron leereszkedjenek.

— Hát hiszen éppen ez volt a Zágon Isten bosszúálló csodája. A tenger hajtotta őket ide. A tenger kicsapott a partokon felül, a legmagasabb hegyek tetejéig, s visszafelé hajtotta a Bludár folyót ugyanazon a barlangfolyosón át, amit az magának a hegyek alatt ásott, egész odáig, ahol a tengerbe ömlik, s erre valamennyi barlangi medve, sokatevő, halottás vadállat, akiket a visszatóduló víz odújából kizavart, úszott az áradó, vízzel együtt, amerre az nyomta fölfelé, az egymásra következő barlangokon keresztül, míg utoljára a szomszédunkban levő cseppkőbarlangig eljutott. Itt világosságot látott maga előtt, mely az égő barlangból terjengett, medvefővel azt gondolta, hogy az ott „napvilág”, s mind odarohant, nagy dühvel, s elzárta előlünk a menekülést.

— Jaj ti szegények! Mi lesz belőletek?

— Mi felfutottunk az első lonkára, s hirtelen kézbe kaptuk a tegzeinket, lándzsáinkat, s azzal elkezdődött a végső irtóharc a két fenevad, az ember és a medve között. Alant a lánggal égő barlangban a szőrös vadak sem maradhattak, el kellett nekik foglalniok a felső lonkákat, a meztelen vadaktól. Ebből támadt az ádáz haláltusa, amelynek nem lehetett addig vége, amíg valamennyi ki nem adja a páráját. — Eleinte könnyű volt a védelmünk, a dabózákat kivégezni elég volt a nyíl is, s a felkapaszkodó medvének a fejét bezúzta a kőfejszénk, mielőtt a körmét, fogát a húsunkba vághatta volna. Azonban a barlang torka egyre okádtá az utóbb tóduló szörnyetegeket, s azok nemsokára az elesett társaik testhalmazára hágva elérhették az első lonka szélét, úgyhogy nekünk fel kellett menekülnünk a második lonkára. Ott újra kezdtük a védelmi harcot; de már a nyilaink elfogytak, a lándzsáink kőhegyei beletörték a medvék agyaraiba, közelről kellett velük harcolnunk, buzogánnyal, kőfejszével, szíjon csóvált szegletes kövekkel. Ezalatt meggyulladt maga a barlang hátuljában felrakott magas farakás, s nemsokára tetőtől talpig lobogott, recsegett, mint egy égő torony, magasan bevilágítva a barlang sziklabetonozatának meredező csompóit. A sütögető tűztől még dühösebbekké lettek a mi bőszen ellenfeleink, a bundájukat perzselte a rájuk hulló zsarátnok. Nekik is fel kellett jutniok a védelmet kínáló sziklagátdorba, ha meg nem akartak sülni. Végre kénytelenek voltunk a harmadik, a legmagasabb sziklafokra felmenekülni, ahová csak lábtókon juthattunk. Amint ezeket felvontuk magunk után, a medvék ellen nagyon erős állásunk lett; ők a sziklapárkányt, még ha egymás hátára kapaszkodtak, sem érhették el, míg mi őket felülről lezúdított kövekkel agyba-főbe verhettük. Az asszonyok hordták a köveket.

— Hát én nem voltam melletted?

— Csak te maradhass! S ne kívánozzál oda, ahová nem hívtak. Nemsokára megjelent egy harmadik küzdő fél a

csatatéren, aki mind a kettőnknek ellensége, s mind a kettőnk-nél erősebb.

— Vajon ki lehetett az?

— A tenger. — Az alulról felnyomuló özönvíz, mely a barlangi állatokat idáig kergette, még magasabbra áradt; betöltötte a cseppköves üreget, s onnan aztán a folyosón keresztül kezdett beömleni a barlangba. Az első dolga az volt, hogy a barlang aljában égő tüzet egyszerre kioltotta. Csak a magas farakás égett még. De mi még akkor sem vettük észre, hogy a tenger jön ellenünk; mert a víz színe úgy el volt lepve állatok hulláival, hogy mi csak azt láttuk, miként emelkedik a barlang feneké, az egymáson heverő vadakkal, tengeri csigákkal, hínárral terítve folyvást magasabbra. Előbb az első lonkát takarja el, majd fölemelkedik a másodiknak a párkányig. Ekkor már rémülve vettük észre, hogy a bejáróinknak a kapujai egészen elsüllyedtek valahová. Egyszer aztán egész erővel tört keresztül a zuhatag a folyosó nyílásán, harsogva, s arra elkezdett az egész hullatömeg sebesebben forogni az örvény sodrá-tól, ahogy annak a másik tónak a vizét látjuk orsózni.

— No ugyan nem szerettem volna ott lenni!

— Én sem mennék még egyszer oda. A vízár egyre emel-
kedett, s amint a második lonkát is meghaladta, az ott tomboló
medvéket is felvette a hátára, azok a vízzel együtt emelkedtek
fel egészen mihozzánk, amíg a párkányunkat elérték. Ekkor
aztán elkezdődött a végső haláltusa közöttünk. Ember és fene-
vad összeszorulva abba a legfelső üregbe, ahol azt a csonthalmot
találtuk. Ember és vadállat ordított, üvöltött, egyik se külön-
ben, mint a másik, a kőfejszék csattogtak a kemény koponyá-
kon, az asszony nép sikoltott, a haldoklók hörögtek, a tűz-
torony recsegett, a tenger csapkodta a sziklákat, s a sziklák
rázkódtak. — Fogyott az élet. — Egyre magasabbra nőtt a
hullahalom; egyre feljebb hágott a vízár, már csak az a halom
állott ki belőle, megvetve a hosszúfejűek és a medvék testeiből.
Annak a tetején harcolt még egymással a két fajzat maradvá-

nya. Ott láttam magam körül eldőlni a tizenegy bátyámat, kőkéseiket a megölt ellenség szívébe merítve, ki őket is megölte. Ott roskadt össze előttem a Kaján király maga, iszonyún szétmarcangolt testtel, de még egyszer fölemelkedett fektéből, hogy a kőfejszével még egyet üssön a leterített ellenfél fejére. Azután egyedül maradtam. Minden halott volt már körülöttem. A tenger a lábamat locsolta, amint nemzetségem hulladombján álltam. Az égő farakásnak csak a hegye lobogott még a körben forgó víztükör felett. „Hát énvelem senki sem jön megküzdzeni? Hát én mire maradtam itt egyedül?” Erre a felkiáltásomra egyszerre felbukkan a víz alul egy roppant nagy medve, nem olyan, mint a többi, ez egészen fehér, s a feje keskenyebb. Ah, ez az én párom, ez van nekem szánva. Nem kerestem se fejszét, se dárdát, pusztá kézzel, kitárt mellel vártam be, s míg az engem rettentő karjával átölelt, hogy agyonszorítson, én a torkába dugtam öklömet, s megragadtam a nyelvét, hogy kitépjem.

— Jaj, hogy nem lehettem én akkor melletted.

— Hiszen ottan voltál. Mikor legjavában folyt a nehéz harc, te meg belemarkoltál az üstökömbbe, s addig tépásztál, amíg — felébredtem.

— Igen bizony, mert amit te ki akartál tépni a tövéből, az nem a fehér medvének a nyelve, hanem az én kontyom volt.

Erre aztán mind a ketten nevetésre fakadtak, szép fehér fogsoraikat egymásnak mutogatva.

Erről a fogsorról valami jutott Darinkának az eszébe.

— Te! hallod-e? Ha te annak az emberevők királyának a fia vagy, akkor én félek tőled, hogy egyszer engem meg találsz enni.

— Bizony, mondok — hagyá rá Solom —; magam is úgy érzem néha, mikor sokáig nézek rád, hogy szeretnék megenni, — meg is tenném, ha valamit nem fogadtam volna! — elkezdeném a szádon. — A Darinka össze is szorította az ajkait azonnal.

Kritikus. És eszerint szerencsésen a nyakába varrtuk a jámbor Solom királyfinak az egész paleontológiai megfejtést. Azonkívül gazdagítottuk a világtörténelmet egy prehisztorikus katasztrófa adataival, a nyelvészetet pedig egy özönvíz előtti idiómával, melyben egyedüli magánhangzó az „r” betű.

Szerző. De kérem „h” betű is volt benne. S ki tudja, hova tökéletesítették volna még a nyelvüket, ha az akadémiajukat felállíthatják?

— De már most lássunk a dolgunk után, elég volt a mese-mondásból. Hozd a fejszét, én meg a vasrudat.

S hozzáfogtak egyesült erővel a kőlap továbbtöréséhez. Délig rést törtek benne, akkorát, hogy át lehetett rajta bújni. Ki mondta meg nekik, hogy dél van? bizonyára a gyomruk; nincs olyan toronyóra, amely annál pontosabban elverje a déli tizenkettőt.

Amint kipihenték magukat, összeszedték a szerszámaikat, élelmiszereiket, s átkúsztak az újon tört résen.

Hosszú, haránt lefelé hanyatló sikátor nyílt meg előttük, mely messze elvezetett zegzugos futásban, jobbrul is, balrul is odalnyílásoktól megszagatva, melyek a járatlan kutatót könnyen megtéveszthetik. A hajdan járt utat azonban meg lehetett ismerni arról, hogy a falai kormosak voltak, az itt járó-kelők fáklyái füstjétől. Ez jó vezető volt.

A napszámláló követ nem volt szükség magukkal hozniok, mert hiszen a felvilágban levő társaiktól majd megtudják, ha megint összekerülnek, hogy hány nap múlt el föld alatt járásuk óta, arra az eszközre majd csak akkor lesz szükségük, ha mindnyájan ide alant lesznek.

A tekervényes sikátor messze elvezette őket a hegyek belsejébe, siket, hangfullasztó odúk tömkelegébe, ahol egészen elvesztették a Bludár föld alatti zúgásának neszt.

Darinka aggódott, hogy el talál fogyni a szurokfenyő hasábjok, s akkor hogy találjanak vissza? Vékonyabb szilánkokra

hasogatták azonnal a fáklyáikat. Az élelmiszerük is fogytán volt már, csak a száraz borsó járta.

Egyszer aztán úgy tetszett Solomnak, mintha, a földre fekve, távoli morajt hallana.

— Közeledünk hozzá. Mindjárt megkapjuk a Blutárt, s ott aztán lesz fa is, meg tekenőc is, majd sütkérezünk, vendégeskedünk ott.

A moraj egyre hallhatóbb lett, a folyosó, mely eddig szikladt volt, elkezdett nyirkossá lenni, a tetejéről lecsüggő cseppkő a fejciket fenyegette, egy éles szögletű kitérőnél aztán megcsapta a füleiket egyszerre a mennydörgő zuhaj, amit a Blutár támaszt oda alant.

Milyen örömrivallással üdvözölték a keresett jó ismerőst! futottak feléje, hogy minél előbb meglássák. S hogy megijedtek tőle, amikor meglátták.

Nem egy barlang; egy egész földalatti tájkép tárult fel előttük, szétnyílt sziklafalak, egymásba illő csompókkal és vápákkal, bércszigetek, félredűlt tornyok, s azok között a zuhogva, harsogva vágató szilaj folyam.

Mindjárt a völgy elején volt egy kerek tómedence, miként az első barlangban; csak hogy ez nem képezett körülforgó örvényt, közepén bemélyedő orsója köldökével, hanem inkább magasra felbuggyanó dombot. Egy hegy, egy gúla — vízből. Amint a felülről nyomott folyam sziklabörtönéből egyszerre kitör elemi erőszakkal, s két ölnyi magasra tülemelkedve a medrén, a tó közepéből szétküldött hullámgyűrűit egymás után paskolja a part szikláihoz, alámosva azokat egyre mélyebben, s azután egy keskeny teknőbe szorulva, a kilőtt nyíl sebességével vágat odább, iszonyú zuhajjal omolva alá fenekét látni nem engedő mélységbe.

— Te, galambom! — mondá Darinka, amint a bámulattól magához tudott térni —, ezen a folyón emberek át nem kelhettek soha.

— Rajta nem; de alatta talán? Szálljunk csak le a mélységbe.

Az őslakók gondoskodtak lépcsőkrül, egymásra hengerített sziklák: nem lépegetni, de felkapaszkodni valók, egész addig a völgyfenéig vezettek alá, amelyet a magasból alárohanó folyam tajtékká tört habjaival elborít.

És Solomnak jó sejtelve volt. A száz lábnyi magasból alárohanó folyam, a kirúgó sziklapárkányról ívtöredékben omlott alá, messze elválva a meredek sziklafaltól. Ámde az egész völgyfenéket alatta sűrű köd takarta a porrá tört víztől.

Ki mer e félelmes ködbe leszállni, hogy az átjárót keresse? Nem fölötte, hanem alatta a haragos folyamnak; — fittyet hányva az ő egész felséges haragjának!

— Gyújsunk most két fáklyát — monda Solom. — Te az egyikkel maradj itt a parton, én a másikkal leszálok a ködbe, s keresem a gázlót.

S azzal fogta az egyik fáklyát, s nekiment a láthatatlannak.

A fáklya percegett a ködtül, amint leszállt bele, de nem aludt el. Csak annyit látott mellette, amennyit egy lépéssel átgyőzhet: egy-egy fekete követ, mely a vízből kiáll; hanem azt megtalálta minden lépésnyire: — rakott ösvény volt itt, „Temzetunnel”. Egyszer csak azt vette észre, hogy a köd elhagyja, s a túlsó part szikláit merednek fel előtte. Átjött a vízesés boltozata alatt.

Most aztán inte a fáklyával Darinkának, hogy ő is jöjjön utána.

A Darinka is megtalálta az utat.

— Jaj te! Holyannak láttalak! — szörnyűködék Darinka, amint Solom felsegíté a sziklapartra. — Ha én azt el tudnám úgy mondani! Mikor a fehér ködben, a víz mögött jártál. Mintha valami tündér volnál; mintha fényes holdudvar vett volna körül, s annak a közepett szivárványos volt az arculatod azután, hogy bementél a vízboltozat alá, s azt a fáklyáddal bevilágítottad. Talán ilyen lehet a templom, amiben az Isten lakik.

— Hát én éppen olyannak láttalak téged, mikor te jöttél a vízesés alatt keresztül.

S aztán, hogy mind a ketten olyan tündér formának látták egymást, összeölelkeztek.

— De már most siessünk. A fákat kell megtalálnunk, amiket társaink odafenn a folyón leúszttak. Azoknak valahol fel kellett itt akadniok, a fa nem marad a víz alatt.

A Bludár kanyarulata miatt csak a balparti sziklákon lehetett továbbhatolni. A folyam csupa zuhatagokban esett alá.

A völgy aljában aztán a tágas barlang egyszerre két részre vált. A boltozatról egy bástyaszerű oszlop nyúlt alá a sziklafehérekig, s az a Bludárt kétfelé osztotta. A bal ágban jutott a keskenyebb szakadék, a jobb ágban maradt a folyam testesebb része. Ezért a baloldali ösvény kínálkozóbb volt. Azt már meg lehetett győzni könnyű tutajjal is; annak a mentén lehetett gázolva követni a sziklafolyósót.

— Ez nekünk baj! — monda Solom — mert ha idáig jutunk a népeinkkel, azok mind kapni fognak rajta, hogy a könnyebb járatú ösvényen jussanak ki a szabadba. Ez a sekély víz pedig nem oda vezet, ahova én akarok eljutni; ez a remete barlangjának a völgyébe visz. A nagyobbik ága a Bludárnak a Branta folyó: az vezet engem a „tüzes szentek” kolostorához. És én megesküdtem, hogy addig nem nevezem magamat férfinak, se mástól nem hagyom annak neveztetni, amíg a kisebbik anyámat börtönéből ki nem szabadítom. Addig tacskozó legyen a nevem! s a férfi, akit tusára hívok, az asszony, akitől csókot kérek, azt felelje: „eredj kölyök! töröld meg az orrod!”

Már erre a fogadásra a Darinkának is át kellett látni, hogy a folyam szélesebb ágának a futását kell nekik megtalálniok. És fát még mindig nem találtak, hogy a fogytán járó szurokfenyő fáklyaikat pótolhassák vele.

Mégiscsak átgázoltak a sekélyebb ág vizén a szélesebb barlang torkolatába.

Ott aztán a legelső kanyarulatánál a vízmosta üregnek nagy örömmel kiáltának fel egyszerre: „Itt a gerendák!”

A barlangüreg e helyütt lapos volt, de széles; az egész üreget azonban úgy eltorlaszolta az egymás hegyére-hátára tolt mindenféle fatömeg, hogy azon keresztülhatolni nem lehetett. A felbugyogó hullám egyre hánytta ki magából az elnyelt cölöpöket, s a vágató vízhát hordta őket a többihez. — Azok odafent ugyancsak hozzáláttak a takarításhoz.

Megvolt tehát a földolog: a tüzelőnek és fáklyának való.

— Az sem lett volna baj, ha a fáklyánk elfogy is — biztatá Solom Darinkát —, az oldalamba tekert kötél földi gyantába van itatva: ez eltartott volna a visszafelé való útban. Nem indultam vaktában a veszedelemnek. — De most lássunk utána, hogy mi tartja fenn ezt a sok úszó fát? Mert minékünk át kell jutnunk a folyam túlsó partjára megint.

Az pedig ez idő szerint lehetetlenség volt, a gerendatorlasz a barlang padlásáig elzárta az átjárást; a folyam alatta zúgott el, s ha egy gerendát elvettek a torlaszból, jött helyette a víztől hajtva kettő.

— Neked innen vissza kell térned a népünkhöz — monda Solom. — Hanem elébb szerezzünk ennivalót az utadra.

Volt abban válogatás: csak meg kellett bolygatni a köveket, csoportostul jöttek elő azok a hatalmas dalmáciai rákok, amiknek akkora az ollója, mint egy kisgyerek-kéz.

Nagy hamar tüzet raktak egy szikladöbörben, s belehányták a rákokat, azok szép pirosra sülve jöttek ki a tűzkeresztésből; egypár napra ismét el volt látva a hercegi pár istenadta apánázzsal.

— Te most végy magadhoz négy szál fáklyát, annyi eltart a Bludár szádáig — utasítá Solom a Darinkát —, kapaszkodjál át a kötélre, s mondd meg a népeinknek, hogy jöhetnek utánunk bátran: itt elférnek valamennyien; de ugyan siessenek ide hozzám; mert az a sok gerenda, deszka, cölöp, amit a Bludárba hánytak, itt ennél a szűk torkolatnál mind egymásra

torlik, s ha ezt itt elzárja, akkor úgy járunk, mint a hosszúfejűek jártak, hogy a Bludár megtölt lassankint minden üreget, s itt fulladunk benne. Hát csak siess.

A Darinka elbúcsúzott a királyfitól, s nekiindult magában megtenni a nehéz föld alatti utat visszafelé.

Most aztán Solom egészen magára maradt.

Amint elgondolkozott az állapotján, rájött lassankint, hogy nemcsak az a veszedelem fog abból származni, ha itt a mosszori telepekből leúszó fák elzárják a víz lefolyását, hogy a felső barlangok megtelnek vízzel; hanem még az is, hogy a főágból elszorított víztömeg egyszerre mind a mellékágba fog tódulni; s akkor az a kis vidám patak, ami a cadmei sziklák völgyében végigcsergedez, egyszerre hegyi zuhataggá alakul át, s az ő prófétáját ott remetebarlangostul együtt a tengerbe sepri.

Ezt a veszedelmet el kell fordítani.

Hozzáfogott a lehetetlen munkához: széjjelszedni az összerúgódt gerendahalmazt; szálankint, darabonkint kihurcolni a partra és rendes határba *rakolni*.

Sikertelen munka volt. Ha egy gerendát kiszabadított, a hullám hozott helyette kettőt. Azok odafenn egyre dolgoznak. Azok sokan vannak; ő meg egyedül. — Mégsem hagyta abba a munkát.

Arra is gondolt már, hogy felgyújtsa az egész fahalmazt. De akkor meg nem lesz később a tutajépítéshez való anyag, aminek szintén eljön a sora.

Mást gondolt ki.

Hadd nőjön felül a torlasz; ha alul, a vízszín alatt lehet a folyamnak utat szabadítani, akkor az áradás veszélye megszűnik: hisz a víz magától felcsemeli majd az egész fatömeget, ha még olyan nagy is.

De miért nem emeli hát fel?

Valami akadálnak kell lenni a folyam medrében alant. Gyakorlott bűvár volt, annak nevelték; nem irtózott leszállni

a víz alá; pedig tudta jól, hogy a víz fölött úszó gerendatömeg magához rántja az emberi testet, úgy, hogy odatapad hozzá, s nem tud tovább úszni. Ez ellen biztosította a magával vitt vasrúd és a fejsze. Ezek lehúzzák a víz fenekére. Úszni nem lehet, járni kell a víz alatt.

Csak tapogatózva haladhatott. Sok időt nem tölthetett oda alant, mert lélegzetet venni vissza kellett térnie, s azt csak kerülővel tehette, feje fölött összezárultak a gerendák.

Ezen kellett legelőször is segítenie. Kitalálta a módját. Tüzet rakott a víz hátán úszó fahasábokon, a víz alatt azután megtalálta azt a rést, ahol a világosság az egymáshoz záródó gerendák hézagai között átszűrődött. Az éppen elég volt hogy a fejét átdugja rajta, mikor lélegzetet szívni felbukik a víz színe fölé. Így aztán meg lehetett élni.

Lábai alatt kavicstalajt érzett, ezt a folyam hordta ide. Bizonyos, hogy az egész medrét azzal töltötte meg. Talán ebben akadnak fenn a gerendák. De ki állította azokat helyükre?

Tovább tapogatózott a sötétben. A felső tűzvilág nem kísérte messzire.

Végre rátalált egy egycenesen álló cölöpre, mely egész a kavicstalajba volt elsüllyedve. Ez tartja fel a torlaszt; legalább egy részben. Itt felemelkedhetett koronkint a víz fölé, ha lélegzete elfogyott: a cölöp rést hagyott. Amint újra leszállt a vízfenekre, a fejszójét két kézre fogta, s hozzáújtott a cölöphöz. Ki akarta azt vágni.

Mekkorát ijedt! Útésére egy futó pillanatig világosság támadt a víz alatt. Mi volt ez? A fejsze nyele keményen meg-rúgta a tenyerét, mintha kőbe vágott volna vele. Ismételte a csapást. A villanó fény újra felszikkázott. A tűzkő és az acél a víz alatt is szikkrát ad. De hát tűzkőből van az a cölöp? Fának látszik, és mégis kova. Az újabb ütések ismételték a pillanatra világító szikkrát, s annál kivehette, hogy két ölnyire e cölöptül egy másik mered föl a vízfenekből, és azóntül ismét egy harmadik. Ezek itt hídlábak voltak!

A történet előtti korszak melyik évezredében verheték azokat itt le emberi lények, kiknek minden eszközük az élesre köszörült kő volt? Az égerfacölöp azóta maga is kővé vált a kövek világában.

Most már sietett kikapaszkodni a gerendák közül.

Úgy örült a felfedezésnek, mintha egy csatát nyert volna meg.

Most már semmi kétsége sem lehetett, hogy a föld alatti tömkelegnek biztos kijárása van.

Akik ide ezeket a cölöpöket levették, azért hidalták ezzel át a föld alatti folyamatot, hogy a túlsó partjára átjárhassanak.

Óriások munkája volt ez!

Most már nem törte a fejét azon, hogy az úszó fatömeget feltartóztató akadályt elhárítsa. Hiszen ezeken a kővé vált dúcokon keresztül hídak lehet majd építeni.

Hanem a fatömeg lassankint úgy elzárta az alacsony paurmalyú *ponort*,* hogy a Bludár szélesebb ága túlradt a partján, s átömlött a keskenyebb ágába. Valószínű, hogy azért a fatorlasz alatt is elég víztömeg hatolhatott keresztül, mert a barlang mégsem telt meg magasabban vízzel, mint ahol a folyam kettészakadása kezdődött.

Solom most már az időszámítással sehogy sem volt. Amióta a Darinkát elküldte, semmi rend sem volt az életében. Nehéz, fárasztó munka után elnyomta akaratlanul az álom. Az is rövid volt. Amint fölébredt, ismét a munkához látott. Hány nap, hány éjszaka múlhatott el azóta odafenn? Visszatalált-e Darinka? Jönnek-e utána hívei? Hátha azóta megrohanták a bogumilok a várat, s leölték valamennyit?

Egyszer aztán következett valami hosszú idő (nap volt-e vagy éjszaka? azt nem tudta), ami alatt nem hozott a Bludár több

* Urát adom e szónak: legközelebb hallottam ezt Kállay Béni minisztertől, így nevezik az olyan sziklaüreget, melybe egy bűvő folyam beleszakad.

deszkaszálat a hátán. Azért tetszett olyan hosszúnak ez az idő, mert az álom kerülte a szeméit. Annál jobban elővette a lelkét a kétség.

Vajon kiszabadul-e innen valaha?

Elgondolta, hogy azok a nagy bércek, amiken máskor vadakat kergetett, most mind a feje fölött fekszenek. Elővették az egyedüllet rémségei. Amíg a Darinka itt volt, addig nem érezte ezt a szorongást.

Dolgozni sem volt már kedve. Meghúzta magát egy odúban, s mereven bámult a sziklára, melyet a pislogó parázs megvilágított.

És egyszer aztán észrevette, hogy nincsen egyedül.

Az örök sötétségnek lakosai vannak!

Két vékony cseppkő csapja nyúlt alá egy kirúgó szikláról, e két csap között egy pók fonta a hálóját. Egy fehér pók. Mit keres ez itten? És nemsokára jött egy fehér legyecské, beleakadt a hálójába, a pók elfogta, megkötözte, odújába vitte.

Hát még itten is van élet?

Ez a kis parányi állatkája a mélységes éjszakának visszaadta lelkének ércét. Hisz itten is Isten világa van!

Bódultan és gyermekes ésszel így okoskodá ki: hogy ha az Isten itt a mélység fenekén egy pókot és egy legyet teremtett: akkor Istennek itten kellett járni, s ahol Isten járt, ott embernek is el kell igazodni az ő nyomdokain.

Kedve támadt az élethez megint. Lement a vízhez, keresgélni valami rákot vagy tekenőcöt.

És aztán kapott a vízben valamit, aminek jobban megörült. Egyet a hosszúfejű koponyák közül.

Először csak egyet, azután több is jött; a Bludár sodorta, hempergette őket alá.

Ezek a koponyák üzenetet hoznak! Azt a hírt hozzák, hogy a hívek lejöttek már a barlangba, s a csonthalmokat takarítják el arról a helyről, ahol pihenőt kell tartaniok.

No, hát ezek a koponyák még tovább is fogják vinni az izenetet. Majd meglátja azokat a remeteodúból az ott merengő próféta a patak megáradt vizében végighömpölyögni, s arról megtudja, hogy az a varázskabala, amit maga elé a homokba rajzolt, minden számában pontosan teljesül. Csak az utolsó van még hátra. Az lesz a legnehezebb: de az lesz aztán „minden a mindenkben”.

Solom a feje fölött egy csillagot látott megjelenni, és egy pacsirta énekét hallotta.

Csillag és pacsirta! Ezer ölnyi mélységben a sziklák alatt!

Pedig az volt. Darinka jött vissza. Az ő fáklyája volt a csillag. Az ő dala a pacsirtaénc.

XIX. A FÖLD FELETTI SÖTÉTSÉG

Solom királyfit és a népét most már ne féltse senki. Ők jó helyen vannak. El is férnek benne, meg is töltik azt. Senki ott meg nem támadhatja őket. Éhséget nem szenvednek; a Bludár ellátja őket bőven. Van tüzelőfájuk elég. S az is bizonyos, hogy a bujdosó folyam mentén megtalálják majd a kivezető utat; gyakorlott bányásznép az egész: teljes életét abban töltötte, hogy a sziklán keresztül törje az utat. Ezt sem mélység, sem magasság fel nem tartóztatja. Emberész és embererő az időtlen időkben is tudott itt alkotni, hát most hogyc tudna, mikor már vas van a kézben? Talán sokáig fog tartani a kemény munka, de véget ér napjára.

Ez a nap, a húsvét ünnepét megelőző péntek: a „nagy-péntek!”

Ha hamarább kitörhetnek is a napvilágra, ezt a napot rejtekükben kell bevárniok; mert a próféta így parancsolta.

Az a próféta pedig ott ül a tenger partján, és rajzolgatja a tengerfövénybe az apály idején a bűvös vonalakat, amik a jövődőt jósolják: a visszatérő dagály szépen betakarja azokat megint.

Amint a patak egy ős emberfőt, egy ős medvekoponyát hemperget alá, azt kiveszi a vízből, és gúlát rak belőle. Ki tudja, minő babonára való az?

Itt nem látogatja meg senki: börtöne ez a völgy. Az ösvény egyik végét a tenger zárja be, másik végét a kolostor fala.

Onnan sem jön senki hozzá. Nem futhat el innen. A warángok útján a meredek sziklára felkúszhatna, ha volnának sziklamászó cövekei, mint azoknak: — de azzal is mit nyerne? A waráng nép Onufriosz főpap híve: azok elfognák, s visszavinnék a zárdába.

Élelméről sem gondoskodik senki. A tenger ad neki kagylót, balánt, tengeri pókot; a föld ad hozzá gombát; mi kell egyéb egy remetének?

Egy napja van, amelyről bizonyos, a klastromi regula szerint. Nagypénteken érte fognak jönni, és elviszik.

A passiójátékban ő fogja képviselni az ördögöt. A világot elcsábító ördögöt.

Odáig készülhet a szerepére.

Ez a szerep abból áll, hogy az ördög vitatkozik az angyallal. Végül aztán az ördög természetesen legyőzetik, és kegyetlenül megkorbácsoltatik.

De hátha egyszer ő talál győzni?

— — — — —
Ha azok odalenn a föld alatt „láttak”, annál nagyobb sötétségben maradtak mindazok, akik őket keresték idefenn.

Dávid király kereste a fiát; a hadnagyok a vele együtt eltűnt fiaikat. Tvertimir és Tirimir pedig keresték az elveszett asszonyokat, lányokat, gyermekeket, akiknek a holttesteik nem voltak a várromok között.

A warángok annyit kiokoskodtak, hogy a karácsonyéji nagy mészárlás az ő suhancaiknak a munkája volt. Megrabolt borospincéjük erről felvilágosította őket. A mosszori vár égését láthatták saját városuk falairól. Azt is megtudhatták, hogy a rablókalandról visszatérő knéz a várát nem bírta első rohamra visszafoglalni. A fellázadt rabszolgahadat waráng legények vezették az ostrom visszaverésénél. És azután a bogumilok ott leskődtek az erdőben egész gyertyaszentelőig; csak akkor bírtak a váruk kapuján betörni, egy nagy zivatar alatt. Hogy pedig azután mi történt? arról nem szivárgott ki

a warángok közé semmi hír. — Emberi ész szerint azt hitték, hogy a felülkerekedett bogumilok leöltek mindenkit, akit a várfalon belül odaszorítottak.

A knéz és fia ellenben azt hitték, hogy a gyilkos ellenség, az ő pereputtyukkal együtt valahol a bányaaltárnákon keresztül szökött meg az ő bosszújok elől. Hogy az asszonyok, leányok kellettnek nekik, az talált magyarázatot; de minék vitték magukkal még a gyermekeket is? Rendes észjárás szerint nem lehetett egyebet gondolni, mint hogy a lázadó rabszolgák és waráng vezetőik, a várból closonva, a warángok kerületébe menekültek, s most ott tartózkodnak.

E tévfelfogás miatt mind a két fél kölcsönösen el volt egymás ellen keseredve.

S az ingerültség nyilatkozatai abból álltak, hogy egy-egy csapat harcos majd az egyik, majd a másik félről át-átcsapott a szomszédja területére; ami tanyát útban kapott, azt felgyújtotta, aki élő embert utolért, azt levágta, csordát, nyáját erővel elhajtott. Az egyik nap az egyik tette, a másik nap a másik. Ezt nevezték abban az időben diplomáciai értekezésnek. Követeket küldözni egymáshoz nem volt tanácsos, mert azokat mind a két fél karóba húzatta. (Ezt még a római követtel is megtették.)

A nagyböjt kezdetén volt a „jurjendán” ünnep. Ez akkor az egész kereszténységre nézve a Balkán félszigeten az általános béke napja volt. Senkinek fegyvert nem volt szabad e napon kezébe venni; minden férfi zöld ágat hordott a kezében, s ha a halálos ellenségével találkozott is össze, a zöld ág földig hajtásával üdvözölte.

A jurjendán ünnepén minden ember megfürdött a császárkútban. Ez volt a neve egy meleg forrásnak, mely a rómaiak által „Citorea”-völgynek nevezett hegykatlanból buzgott elő, körülbelül azon a helyen, ahol Medea Absyrthot darabokra vagdalta. Egy vén druidá volt a meleg forrás őre; aki annyira vitte az állatszélidítést, hogy a kígyók a barlangokból odacsúsz-

tak hozzá, mikor ebédelt, s részt vettek a lakomájában, s a sirályok körülültek, és a tenyeréből ettek.

A császárkútnál összetalálkozott a jurjendán ünnepén a két népatya. Dávid király és Tvirtimir, az archizsupán. A békefa, az olajág volt mindkettő kezében.

— Mért pusztítják a te vitézeid az én országomat? — kérdezé Tvirtimir.

— De miért dúlnak a te junákjaid az én tanyámon? — mondá Dávid.

— Felelj elébb te az én kérdésemre.

— Azért, hogy mért nem küldöd nekem haza az én fiamnak, Solomnak a fejét, amit te levágtál? meg a többi hadnagyok fiainak a fejéit, akik a kezedben maradtak? Tudod, hogy a warángok nem tűrik azt, hogy a nemzetségükből valakinek a feje csúfságra idegen házban legyen mutogatva.

— Hiszen bár küldhetném meg neked a fiad fejét, meg a többi kamaszokét, akik a váram felgyújtották, a népemet részeg álmában leölték! Bizony mondom, aranykosárban küldeném haza! De nemhogy én tartogatnám az ő fejüket dugaszban, de ők virrtek el az én váramból valamennyi asszonyát, leányát, gyermekét az én népemnek. Hová dugtad el őket? Add elő!

— Bizony esküszöm neked az új Istenre meg a régi istenekre, hogy énhozzám vagy az én országom tájékára nem hoztak egy porontyot sem a te ivadékokból. Asszonyra meg éppen nincs szükségem; magamnak is több van, mint kellene. — Bizonyozott Dávid király.

— Akkor én viszont esküszöm neked a még ezután következő istenekre valamennyire, hogy én nem tudom, a te fiad meg az ő társai hova lettek? merre vesztek? mert én még a lábuknak a nyomát sem tudom megtalálni sem a földön, sem a föld alatt. — Ezt meg a mosszor knéz állítja.

Mivelhogy pedig mind a ketten megfürödtek már a császárkútban, annál fogva hitelt kellett adniok egymás szavának,

mert ha a fürdő előtt mondtak volna hamis esküt, azt a víz lemosta volna róluk; de fürdő után hivatkozni hamis hittel az istenekre annyi volna, mint inzsábákat és petécseket szerezni a testére. A két fejedelem kezét szorította, s megígérte, hogy majd a páskaünnep után folytatni fogják az ellenségeskedést.

XX. A „DAIMONOMACHE”

Még most is dívik Dalmácia hegyvidéki kisebb városaiban az az őskeresztyén világból fennmaradt szokás, hogy nagy-pénteken, amidőn a Krisztus koporsója egyházi pompával felállítatik a templomban, az összegyűlt nép előtt az *angyal* és az *ördög* egymással szóharcot vívnek. Hétszáz év előtt ez a játék valódi magasztos ünnepély volt.

Az angyal hivatalát rendesen valamely kiváló főpap viselé. Ez igen háládatos feladat. Az ő segítségére van az ó- és új-szövetség könyve; a szentek minden iratai; a mártírok példái; az apostolok élete; a Messiás szavai és a pátriárkák bölcsessége; a Sion hegyén kiadott Isten-törvények táblái; Mózes vesszeje és Áron ékesszólása; Dávid hárfája és Salamon példabeszédei; ömellelte állnak táborkarok gyanánt egyfelől az egyházi rendek, a szerzetesek képviselői, akik messze földről ide vándoroltak; a zarándokok, akik a szent sírtól tértek vissza, a jeruzsálemi port még le sem verték saruikról; — másfelől a szent szüzek, az apácák, kik magasztos zsolozsmáikkal belevág-nak a vitába, mikor az ördög nagyon fennen kezd dicsekedni, s elnyomják vele istentelen beszédét. — Hanem a szegény ördögnek annál keservesebb a szerepe. Neki nem segít senki; minden ember eltagadja a vele való ismeretséget. Egyedül áll a színpadon, mindenkitől eltaszítva, kiakolbólitva, előre elítélve. Gúny, szidalom, csúfolódás kíséri minden mondását. Amerre csak tekint, mindenütt kinyújtott kezeket lát, amelyek átokkal tetézik.

Tudja jól, hogy neki meg „kell” buknia.

Erre a szerepre mindig azt szokták kiválasztani a „testvérek” közül, aki abban az évben legnagyobb vétket követett el, vagy a szent fogadalom, vagy az egyházi fegyelem ellen.

De legalább szabad neki egy óra hosszat perelni a lelki fejedelmével, s ez is gyönyörűség — az ördögnek.

Ki lett volna ez ördög szerepére méltóbb, mint Frater Aktæon? A kevély patrícius fiú, a raguzai poéták vezére, aki istentelen szerelmi költeményeivel minden fiatal léleknek csengettyűt adott a pokol kapujához. Ezek a pengő rímek, ezek a sapphicusok valóban az ördög citerái!

Őneki kellett a nagypénteki délestén megaláztatni: például szolgálni az egész gyülekezet előtt.

Az egész gyülekezet csupa nőkből áll. A megcsontosodott és a már egészen kővé vált apácák; azután az olyanok, akik még érzékenyek; de leginkább a fiatal növendékek, ezek azok, akiknek a megrémítésére szolgál az ördögnek ily módon való megidéztetése, kivallatása, elítéltetése és megfenyítetése.

Fenn a templomban az üdvözítő koporsója van felállítva, rózsalugasok közé, melyeknek illatos árnyában fiatal zárda-hölgyek képviselik a virrasztó angyalokat.

Az egyik angyal szent Kekharizméne.

Őt is felhozták börtönéből, hogy legyen jelen bűnös kedvesének megszégyenítésén. Ez volt a penitenciának a legmagasabb foka.

Csak az őrjöngők maradtak lenni a katakombáinak zárkáiban.

Az ördög bukása különben is mindig bizonyos; de különösen az, midőn az angyal szószólója oly hatalmas szónok és mély tudományú bölcs, mint Onufriosz archimandrita, ki a démonnal való vitákban annyi győzelmet szerze már; pedig néhanapján kevély ellenfelei voltak.

A theatrum a templomajtó bejárata alatt van felállítva, mivelhogy az ördögnek a templomba bejönni nem szabad.

Csak onnan kívülről feleldhet, míg ellenfele a templom hajójában foglal biztos állást egy emelvényen.

A mellékoltár fülkéje előtt van felállítva a mennyezetes trón, melyen az igazságosztó nemtőt jelképező fejedelemszony ül, kezében pálmaággal, melyet a nagy vita végén a győztesnek fog jutalmul átadni, s az elbukottat elítéli.

A mai ünnepélyen Mater Lubomira négyágú koronát visel a fején, mely ragyog a karbunkulusoktól, s e korona alul hosszú, kék selyempalást omlik alá, ezüst csillagokkal átszőve, mely betakarja egész természetét, alig engedve láttatni a bő dalmatikát, melynek fekete bársony éjéből arany lángok világítanak elő. Minervai arca oly hideg és mozdulatlan, mint egy szoboré. Erről nem olvasni le kegyelmet.

A felavatott apácák a kétoldalt szemközt fordított padsorokat foglalják el. Olyan egyforma helyzetben ülnek ott, arcaik egész szemöldig és ajkig eltakarva, kezeik bő kantusujjaikba eldugva, mintha élők sem volnának.

A fiatal szüzek a márványon térdelnek, összetett kezeiket ajkaikig emelve.

Csengettyűhang e napon nem szólal meg, hármasszöveg jelentésként, hogy a főpap megérkezett.

De előtte is zárva van erős vasrostéllal a templom hajója, s annak az ajtójánál áll őrt a legidősebb apáca: „Mater Fulgentia”, kezében csomó kulccsal. Azt kérde tőle: „Ki vagy?”

— Az angyalok küldötte — felel a szent ember.

Erre a főapáca kinyitja előtte az ajtót, s bebocsátja a férfialakot a nők szentélyébe.

Onufriosz ugyanazt a fénytelen, fekete bő talárt viselte, amivel nagypénteken a legfőbb paptól kezdve mindenki a világ gyászát jelképezi, fején az a gömbölyű, magas nemeszűveg, melyről hosszú fekete fátyol leng alá. Csak szép ezüst haja s leomló selyemszakálla ad fényt megjelenésének. Három ujjával áldást osztva halad végig a padsorok utcáján, azután leborul arcra az idvezítő koporsója előtt, s úgy marad ott,

homlokát a márvány lépcsőfokra fektetve, amíg a szent nők gyülekezete egy siralommal teljes „lamentációt” végigénekel.

Akkor aztán feláll a lépcső magaslatára, s csengő, ércteljes hangon kiáltja felhívását.

— Belial fia, jelenj meg parancsolatjára a te Uradnak!

E szóra a templom belső ajtaját takaró fekete kárpit lehull, s a cinterem közepén ott áll az ördög.

Nem a csuhás remete, nem a Frater Aktæon alakjában; hanem ahogy igazi ördög korában szokott járni, mint raguzai nobili. Fején tollas zöld kalpag, aranyabronccsal, dolmánya féldoldalon piros, a másik fele kék és veres sávolyos, nyakában aranylánc, derekán aranyöv, abba dugva hosszan lecsüggő háromszínű selyemkendő; az egyik nadrágszára hosszában lefutó fehér, kék és veres csíkokkal összeállítva, a másik pedig piros, azonfelül kék abronccsal, s aztán sárga alapon veres S betűkkel; félválláról hetykén odavetett kék selyemköpenye csügg alá, lábain sárga szattyántopánkák aransarkantyúval; bal keze büszkén nyugszik cifra tőre markolatján, jobbával kalpagját dacosan nyomja még mélyebben a fejébe. És aztán felel merész, éles hangon.

— Megjelentem, de nem parancsolatodra. Mert uramnak el nem ismerlek. Hanem hogy megküzdjek veled!

Onufriosznak egy békeszerző kézmozdulata elcsitítja a felzúgó elszörnyedés hangját, melyet a gyülekezet hallatott e vakmerő szavakra.

A nagy mester biztosan érezte magát az ifjonc himpellér ellenében.

— Mi a te neved, démonok legkevélyebbike, hogy így mersz megszólalni enélöttem?

— Az én nevem Asmodái: a szerelemnek démona, a szívek édes fájalmának, az álmok nyugtalanságának, a gyönyörök keserűségének, az örökké égő tűznek démona, aki ura a királyoknak és a szenteknek és mindennek, ami él: voltam, vagyok és maradok.

— Hazugság minden szavad! Nemde nem megírta-e a bölcs Lactantius, hogy egész fajzatod, a Beliál ivadék legyőzött a Jehova parancsára, és fogságra vettetett? Rafáel angyal leküzdte Azráelt, az óriások apját. Akinek a föld leányaival való érintkezéséből támadtak az Elihudok és Nephitimek; a hosszúfejű óriások, akiknek csak egy szemük volt, de disznó-agyaruk, emberevők voltak, s akiknek a koponyáit ma is hányja ki a föld magából. Tán te is azért jössz, hogy ilyen egyszemű, hosszúfejű szörnyetegekkel népesítsd meg a világot? Nem bizonyítja-e szent Chrysostomus, hogy amely földi leányok a Beliál fiaival szeretköznek, azoknak mind ormótlan óriás fiaik lesznek?

Szinte lehetett hallani a didergő fogvacogást, amit e rémséges fenyegetés előidézett a hallgatóságnál.

Onufriosz folytatta.

— Hát Szemiázást nem Gábrriel angyal kötözte-e meg, s aztán a Dudáel pusztában nem hegyeket rakott-e rá, órá és valamennyi testvéreire, s nem ott fognak-e kínlódni hatszázötven emberöltő időig, amidőn az örök tűzre vettetnek?

— Ez mind úgy lehet — felelt rá Asmodái. — A többi démonok mind el lehetnek temetve, de én magam élek, mert én vagyok az élet, én a szerelem nemtője. És nálam nélkül nincs élet a földön. Adjatok nekem egy üres planétát, s én azt egy nap alatt megnépesítem. Űzettek el engem a földről, s lesz belőle kopár, hideg, üres jégtenger, miként a hold. Mikor Jehova a virágokat teremté, én világítottam neki, a szerelem szelleme!

— Ki adta a szádba ezt a vakmerő mondatot?

— Mózes vagy Ben Akiba aki a teremtést leírta. A *harmadik* napon mondá Jehova: „Legyenek fák, füvek és virágok, amik magot teremnek, és gyümölcsöt hoznak!” És lettenek. A *negyedik* nap teremté a napot és a holdat. — A szerelem elébb volt, mint a nap! S a nap hiába süt a jéghegyre; ha én ott nem vagyok, nem olvad az meg. Én vagyok a világon a

melegség, én vagyok a lélek. — És én mindenütt ott vagyok, ahol a teremtés foly. — Mert vannak kövek, melyek úgy nőnek, mint a virágok. Ezt bizonyítja Plinius. És vannak, virágok, amelyek elevent szülnék, és élő állatok, melyek gyökeret vernek a sziklába, s virágkehely alakban párosulnak, és vannak állatok, melyek fennállva járnak, és vannak, amelyek gunyhókat építenek, és madarak, amelyek beszélnek, és a mélységtől a magosságig mindenütt ott van a lélek: ott vagyok én! Az örökké alkotó szerelem.

— Átok a nevedre! — kiáltá közbe haraggal Onufriosz. — Nem te voltál-e az a gonosz szellem, aki Évát elcsábítottad, s az első emberpárt bűnbe ejtetted?

— No! S hát vétettem vele, hogy most a Jehovát egy pár ember helyett százmilliók dicsérik?

— De elveszítők a paradicsomot!

Asmodái gúnyosan mosolygott.

— Csak nem adsz tán hitelt a rabbinusoknak, akik azt állítják, hogy őseink nem jó házasetet éltek! mintha Ádám apánk azon szépségek után csábult volna, kiket „Isten leányainak” nevez a talmud? Ne hidd el azt a fescenninát „Lilith”-ről. Bizony mondom, a démonok közt nincsen nőnemű.

— Jól mondd. Előbb a nők szívét szállják meg, s azok által rontják meg a férfiakat. Nem te vagy-e a szerzője az első háborúságnak az emberek között, nem a szerelem ördöge vesztette-e el Ábelt Kain keze által?

— Úgy történt! De Kainnak volt igaza! És Ábel méltó volt a halálra!

Hah! Milyen zúgás támadt e szavakra a gyülekezetben! Még Lubomirának a szemei is megvillantak egy pillanatra. — Asmodái észrevette e villámot, s mélyen meghajtá magát.

— A te szemeidnek tüzetől sújtatva, előadom szavaim védelmét, felséges bírónóm. Kérlek, hallgasd meg kegyesen. Bizonyára tudni fogod a nagy Eutichæus, alexandriai pátriárka írásaiból, hogy a két, földön született első férfinak ikertestvé-

reik is voltak. Ábel huga volt „Azma”, Kainé „Ovaén”. Kain megszerette *Azmát*, Ovaén *Ábelért* égett. Ádám ősapánk azt akarta, hogy így házasodjanak össze, a szív szerelme után. De Ábel mást akart. Azt, hogy mind a két férfi tartsa meg házastársul az ikerhúgát, és éljenek, mint testvérek, visszatérve a paradicsomi ismeretlenség állapotjába. Így bizonyára néptelen maradt volna a föld. Ezért ölte meg Kain Ábelt. És azután elvette *Azmát* is meg *Ovaént* is, s mind a két feleségét boldoggá tette. S hogy ezt helyesen cselekvé, arra olyan tekintélyt hozok fel, ki előtt minden ellenvetés elnémul. A múlt századokban támadt egy szekta Aragóniában, *Abeloniták* neve alatt. Ezek hirdették azt a tant, hogy férfinak és nőnek csak azért kell egybekelni, hogy minden szerelmet és földi gyönyört megtagadva, az elveszett paradicsomot visszaszerezzék e földön. E veszedelmes *hæresis* hirdetői ellen adta ki VIII. Leo pápa a „*Ne quid nimis*” bulláját, s megparancsolá Aragónia királyának, hogy az *Abelonitákat* tűzzel-vassal kiirtsa. Úgy is történt. Íme tehát a legmagasabb helyről lett kimondva az ítélet, hogy Ábel megérdemelte a halált, s Kain csak azt tette, amit az aragóniai király.

Lubomira nem állhatta meg, hogy fejét ne csóválja: ez az ördög nagy dialectikus!

— Óh te átkozott sátánfi! — kiálta felgerjedve Onufriosz. — Még te a Szentszék háta mögé menekülsz, s onnan lövöldözöd ellenünk mérges nyilaidat! De megállj! én kihúzlak e biztos búvóhelyedből szarvaiddal fogva. Hát nem megírta-e szent Cyprián „*De filiis Dei*” nagy munkájában, hogy nem Kain szaporította el az emberi nemzetet, hanem a harmadik szülött „*Seth*”? Ennek az utódai népesítették meg a szent Tábor hegyét. Amíg Kain ivadéka a Jordán rónaságát lepték el, és egymástól erdők, vizek és különböző erkölcsök, nemkülönben másnemű áldozatok választák el a két ivadékot.

— Ismerem e történetet! — szólt nevetve Asmodái. — Magam is ott voltam. Addig tartott ez csak, míg Ádám apánk

élt. Az ő halála után a Seth ivadék legényei a bűbajos kainita szüzek édes énekhangjaira lejöttek a Tábor hegyről, mikor azok a Jordán vizéből kiszállva a parton csábtáncukat járták, mindannyian beléjük szerettek, velük enyelegtek, énekeltek és táncoltak.

— De meg is lakoltak érte, mert amint vissza akartak térni a Tábor hegyre, a sziklák tűzzé váltak a lábaik alatt, soha a szent hegyre fel nem juthattak többé.

— Ez mind az én állításomat igazolja. Ha vissza nem mehettek, ott maradtak, egy családdá lettek a Kain leányokkal; s ebből a keverékből támadt az emberi nemzet, és ezért van minden emberben két principium: a jó és a rossz, ahogy ezt a bölcs Marcion hirdeti.

— A rossz elv mindig te vagy, mindenütt és mindenekben.

— Én tagadom. A jó elv is én vagyok.

— Én bebizonyítom példákkal.

— Ugyanannyi példát hozok fel én is, de fényesebbeket, mint te.

— Nem te voltál-e a gonosz szellem, ki a midianita nők által az Izrael fiait bálványimádásra csábítottad?

— De én voltam, ki Sába királynéját Salamon király előtt meghódolásra bírtam.

— Temiattad veszté el Sámson két szeme világát.

— De énáltalam nyert Judit diadalt Holofernes fölött Bethuliánál.

— Még a szent királyt, Dávidot is meg tudad rontani. Isten haragját vontad fejére Bethsabé szerelme által.

— De koronát szereztem neki Mikhál és Abigail szerelme segélyével! Hát Salamon bölcsessége ragyogna-e most, ha Bethsabé lángját föl nem gyújtom Dávidnál?

— Az a vér, melyet Heródes bűnös gerjedelme kiontott, Salome csábító táncának ingereért (amelyhez te fújtad a tilinkót!), Keresztelő szent Jánosnak vére tégedet fecskend be, szerelem ördöge!

— De aki megszabadította Mardokéust és az egész Izrael népét a babiloni szolgaságban az átkozott Hámán bosszújától, hát az nem én voltam-e ismét? Ki lehelte Ásvérus király szívébe a szerelmet a szegény rableány, Eszter iránt? Ki emelte őt fel a királyi székbe? Ki adott neki hatalmat a zsarnokok legerősebbike fölött, ha nem a szereltem? A hajdankor minden bölcsei és varázslói, a próféták és a mágusok együttvéve tudták volna-e ezt a csodát megtenni, amit megtettem én magam egyedül, a szerelem neemtője, Asmodái?

Az ifjú oly hévvel szónokolt, hogy Onufriosz kezdett aggódni a hatás miatt, nehogy még a hallgatóság egy részénél kedvező megítélésre találjon.

— Hallgass el! Ha Asmodái vagy, akkor jelen sem vagy. Nemde nem ölted-e meg a szép Sárának, a Raguel leányának hét vőlegényét, egymás után, míg a kegyes Tóbiás ki nem füstölt a csukamájjal a mennyezői szobából, amidőn a kegyes ifjú kísérője, a Rafael angyal, embernevéen Azariás, megfogta a füledet, s elhurcolt magával a líbiai pusztára, ott belevetett egy száraz kútba, követ hengerített rád, s azt lepecsételte bölcs Salamon pecsétjével? Ha ott vagy, ide nem jöhettél. S ha itt nem vagy, akkor nincs szavad.

Erre a vádra éppen fittyet vetett az ujjával Asmodái.

— Óh tudós pátriárka. Hát ennyire kifogytál már a szent könyvekből, amiket rám olvassz? Te tudod legjobban, hogy Tóbiás könyve *apokrif*! Hogy Asmodái hét vőlegényt rabolt volna el a szép Sárától! Inkább hetet vittem volna neki, ha hozzám fordul.

Erre egy nevető hang szabadult el a gyülekezetben.

Ki volt az? Ki lehetett az a szentségtörő, aki ez ünnepélyes helyen ily hangot kiszalaszt a száján?

Mindenki előre, hátra nézett; kereste a nevető hang bűnszerzőjét, de mindenki csak ijedt arcokat látott maga előtt, senki sem vallott magára lesütött szemével.

Csak a bírónő, a trónmennyezet alatt ülő koronás hölgy

arca volt lángveres. — Tán az ő ajkáról szabadult volna el ez a hang?

— No hát megállj, Beliál vakarcsa! — kiálta nekihevülve Onufriosz —, ha teneked nem tetszik a tömjénillat, majd találok én a számodra más füstölőt is, amítől még jobban fogsz prüszkölni. Hát ha olyan nagyon jártas vagy a bölcsek és próféták élethistóriájában, mondd meg: a nagy tudós Kaábot, az Izrael prófétáját Arábiában nem a vak szerelem vitte-e át Mahomed hitére?

— De viszont a még nagyobb bölcs Ben Akibát is a szerelem alakította át egyszerű pásztorból a világ leghíresebb tudósává, akinek huszonnégyezer tanítványa volt, s egész könyvtárt írt tele csupa aranymondásokkal. És az az egész aranybánya egy szerelmi vágy nyomán nyílt meg; és ennyi világosságnak egy csók volt a szülőanyja; egy csók, melyben a világ minden nemzetének nyelve benne van; egy csók, mely annyit ér, mint harmincháromezer szavak és Dárius Hístaspis minden kincsei!

— Ne magyarázd itt e helyen és ez órában a csóknak értékét — szólt felmagasodva Onufriosz. — Tekints oda, ha démoni szemed nem káprázik, ama ravatalra; az meg fogja neked mondani, hogy egy csóknak az értéke „harminc ezüstpénz”, ennyit adtak Júdásnak egy csókért, mellyel clárulta az Idvezítőjét.

Ezzel szóval ismét felülkerült az angyal képviselője az ördögön.

Az erre támadt csendességben három tompa dobbanás hangzott fel a kolostor alatti mélységből, s utána egy enyészetes „Halleluja”-zengés, mely a hármas boltozaton keresztül emelkedék föl, mint egy messze túlvilágról jövő karénc. Csodának hitte azt mindenki. Vajon a katakombákba elzárt vezeklők énekelnek-e ily hatalmas hangon?

Asmodái az allelujahangra lekapta a fejről a kalpagját, melyet dacosan föltéve viselt eddig, s arcra vetve magát, beesett a cinterem ajtajából a templomba.

„Az ördög megtért!” — mormogák az apácák elszörnyedve. De Onufriosznak nem kellett ez a fordulat. Ez nem tartozik a fráter szerepéhez.

— Kelj fel, és takarodjál ki a szentegyházból, daimon! A te ajtatosságod csúfolódás. „Diabolus ægrotans se monachum fecit.” (A nyavalygó ördög barátta tévé magát.) Csak vedd fel a te vakmerő képedet, állj fel a lúdtalpadra, s maradj veszteg a te csontvárad közepén.

A démon képviselőjének emelvénye körül koponyákból és keresztbe rakott karcsontokból volt bűvös vár körítve. Abba vissza kellett neki újra térni.

Most már győzelmeskedő fölényel folytatá Onufriosz az exorcisálást.

— Állj fel, és ne hallgasd, mi történik a föld alatt.

Asmodái hallotta azt már.

Újabb hét dobbanás hangzott fel a sziklaodúk mélyéből. Azt hallgatta a földre tett fülével. — Most azután ismét visszalépett a csontvárába, s felcsapta a kalpagját, oldalra fordított kócsagjával.

Frater Aktæon tudta már, hogy most mindjárt ő lesz itt az úr.

Onufriosz szólt.

— Nem fogom ennyi szűz fülnek hallatára elszámlálni előtted azon hírhedett bűnösök neveit, kik ha a pokolnak kalendáriuma volna, annak az ünnepnapjait töltének be, akik vétkeztek azért, mert a vétket édesnek találták; csupán azokat verem a fejedhez, akik népek és országok romlását idézték elő e földön, millióknak elkárhozását a túlvilágon a te gonosz sugallatod gerjedelméből. Még azok közül sem emlegetem a pogányok történetébe tartozókat, nem Helénát, a trójai háború okozóját; nem Semiramist és Cleopatrát; csupán azt vetem szemedre, ami a kereszténység megrontását idézte elő a te stigmád és vexillumod alatt. Emlékezel-e *Bardus* buja indulatára, mely a római és a görög egyház közötti

szakadást okozá? Nemde nem a szerelem volt-e az oka, hogy most a kereszténység két táborra van oszolva?

— Nem! — kiálta Asmodái nagyot dobbantva lábával. — Éppen úgy nem, mint ahogy nem oka az almafa az Ádám Éva esetének. Mi köze *Bardus* szerelmének a *nagynénje* iránt a *schismához*, melyet *Photius* állított fel, s amelynek alapja éppen a keleti papok házasságának kérdése. Én, a szerelem nemtője voltam megtámadva a *coelibátus* törvénye által, a keresztény világ *fele* az én pártomon van. Bocsássuk ostracismusra a kérdést! Nem bánom. De hogyha éppen titkos szavazásra bízunk az eldöntést, és ha te magad is ott léssz a szavazók között, esküszöm *Vénuszra*, hogy az egyik urna üresen marad.

Nagy mozgás támadt erre a hallgatóság között, melynek gyanús zaját szükséges volt a pátriárkának mennydörgő szóval túlkiáltani.

— Te átkozott démon. *Vénuszra* esküszöl?

— No hát ki ő? *Az esthajnalsillag* az égen. Ott talárod a nevét a kalendáriumban. Zsidók és keresztények áhítattal várják a feljöttét. A három szent királyokat ő vezette Betlehembe. Amíg az ég áll, mindig legfényesebb csillaga lesz annak a *Vénus*.

— Szállj le csak onnan az égből! Ahol semmi kereseted nincsen. Gyere velem Hispániába. Ki hozta be a pogány mórokat Spanyolország leigázására? Nem *Julian-e*? *Roderik* király fővezére. Miért? Mert a király szerelemre gyulladt a vezér leánya, *Florinda* iránt, kit a spanyolok ma is „*La Cava*”-nak, „gonosznek” neveznek. E bűnös szenvedély juttatá hitetlenek kezére a keresztény világ legszebb tartományát!

— Nem tartoznám ugyan ellválalni a szerelemföltés cselekedeteit, mert annak a démona nem én vagyok, hanem az öcsém, a púpos hátú *Belfegór*. De hát nagylelkű akarok lenni, s elvállalom még az öcsém védelmezését is. Tehát a szerelem-

féltés bosszúja veszté el az utolsó gót király kezéről Spanyolországot. Ez való. Ámde a szerelem hódítá meg magát a hódítót. Mert a győztes Abdulassin, Roderik király megöloje, megszerette a király özvegyét, a bájos Egilonét, s királynéjává tette őt. Egilone viszont keresztényé tette Abdulassint, koronázása napján.

— Amiért aztán a szaracénok megölték Abdulassint koronázása éjszakáján.

— Az nem az én hibám! De hát ha te a szerelem bűnét találod Cordova elvesztében, én ugyanannak az érdemét teszem ellensúlynak a másik serpenyőbe. Vajon nem az alig múlt időkben történt-e Antiochia megszállása a kereszties hadak által? Hatszázezerre ment a kereszties vitézek száma, s félévi ostrom után nem lettek-e elverve, összetört helepolisaikkal a város falai alól? Tudtak-e egyetlenegy a háromezszázhatvan tornyokbul katapultáikkal romba dönteni? Nem az ostromló sereget pusztította-e az éhhalál és a dögvész? Szégyenszemre kellett volna felhagyniok az ostrommal, ha nem jövök én, meg az öcsém, Belfegór a segítségükre. Pyrrhus kapitány-nak szép felesége volt. Cassián király szerelme viszonzásra talált nála. Ezért Pyrrhus szerelemféltési bosszúból megnyitá éjjel a rábízott várkaput Bohemund vezér előtt, s amit véghez nem tudott vinni háromezszáz balista, azt megtette Ámornak egyetlenegy nyila. Így jutott a kereszties hadak kezébe, törhetlen fellegvárával, vitézi védseregével, felbecsülhetlen kincseivel, azok közt a Názáretbeli Jézust megöklelő dárdával és azzal a kereszttel, melyre szent András volt felfeszítve, a győzhetetlen Antiochia, Palesztina védbástyája.

Onufriosz csak mosolygott ezalatt, egyik hüvelykujját a másik körül forgatva. Engedte a démonnak, hogy hadd dicsekedje ki magát. Majd torkára lesz az forralva azonnal!

— No ugyan jó helyre léptél most, a *Szentföldre*; ide vártalak, Palesztinába. Itt meg lesz fogva a lábad vascsaptatóban. Hát nem ezekben az években történt-e meg éppen, hogy a

szent várost, Jeruzsálemet, melyért annyi vér folyt, mely annyi hőstett árán lett elfoglalva, ismét elveszté a keresztény világ? S mi volt az oka? *Raymond* szerelme *Sybillához*, *Balduin* király hűgához, melyet az nem viszonzott. Ezért lett árulóvá az egész kereszténység ellen annak egyik legnagyobb hőse, *Raymond* királyi vér; ezért szökött át *Szaladinhoz*, a hitetlenek szultánjához, ezért árasztá el dülő seregekkel újból a Szentföldet, míg végre magát Jeruzsálemet is elfoglalta, s jaj minékünk, háromszoros jaj, hogy most a pogány szaracénok lovainak patkói tapossák az idvezítő sírját. S most újra fegyverbe kell öltöztetnünk népünk virágát, fiatalságunkat, s távol tengereken túl küldeni a szent helyek visszafoglalása végett.

E szavaknak hatása nem maradt el, halk zokogás támadt a gyülekezetben. Az apácák között voltak tört szívek, kik a Szentföldön elveszett mátkáikért gyászoltak, és reménylő keblek, kik onnan jegyeseiket még visszavárták. Ez a legfájdalomkeltőbb tárgy volt mindenkire nézve.

De *Asmodái* nem érzé magát megverve. Még ő került felül.

— **Tenmagadat sújtott le a fegyver, amit ellenem kovácsoltál!** — kiálta csattanó hangon. — Hát elveszett a szent sír? El Jeruzsálem? El a megerősített Aszkalon? Miért? Mert egy asszonyszív nem vette be a szerelem lángját. Hát melyikünk akkor Jeruzsálem elestében a bűnös, én-e, aki a lángot gyújtogatom, vagy ti, akik eloltogattátok? Ha az én ihletemre hallgat *Sybilla* királyné, s *Raymond* lovag szerelmét megosztja, úgy meglehet, hogy bűnt követ el — s elkárhozik; de megmenti Jeruzsálemet! Hát tedd az egyik serpenyőbe a szent sírt, Jeruzsálemet, a másikba *Sybilla* meddő erényét; melyik lesz a nehezebb? Ha *Asmodái* győzött volna *Sybilla* szíve fölött, nem győzött volna *Szaladin Lusignan* fölött, nem esett volna fogságba Jeruzsálem királya és a templomvitézek nagymestere, annyi ezernyi ezer vitézzel. Ki hát a bűnös, a szerelmesség vagy a szerelmetlenség?

Onufriosz nem hagyta tovább beszélni.

— Így okoskodnak a farizeusok, a szofisták! Hiszen a szerelem dühét a te harapásod oltotta Raymond lovagba!

— Ezt tagadom! A *nagyravágás* démona volt az. S ahhoz nekem semmi közöm. Előttem a királyok és a lovászlegények egyformák. Én nem védem magam azzal, hogy sohasem tettem semmi rosszat; de ugyanannyi jót is. Az emberi vér csodálatos keveredése az oka annak, hogy ugyanazon szellem megszállásától az egyik félistenné emelkedik, a másik félfenevaddá süllyed alá. Litániáját tudnám énekelni azoknak a nőknek, ki a szerelemnek éppolyan dicső mártírjai tudtak lenni, mint mások a hitnek. Babilon függőkeretei, miket Astyages emeltetett, hirdetik *Amynta* szerelmét; *Berenice* levágott aranyhaját a csillagzatok közé magasztalák fel. Legendákkal vetekedik *Heró és Leander*, *Thisbe és Pyramus* története. Hát *Panthea*, ki *Abradates* iránti szerelmével egy dúló háborúnak veti végét! Hát *Elpinike*, ki szerelme áldozatával megszabadítja a hős lakedaimoni *Kimont*, s miért ne idézném fel *Sophonisbét*, ki hogy szerelmesét, *Massinissa* királyt megmentse, halálmérget ivott? De nem hallgatom el *Eponinát*, ki az üldözött *Sabinussal* tizenkét évet töltött egy föld alatti barlangban, lemondott a napvilágról, a föld minden öröméről, virágairól, énekes madarairól, csak a szerelmet tartá meg, s az volt neki a sötétségben napja, virága, éneke; s e szerelem gyümölcseit, két szép fiút, ott a sötétségben szülte és nevelte fel. Mutass nekem oly angyali erényt az askéták történetéből, amely ehhez hasonló csodát teremtett valaha!

A szép délceg ifjú most már a lángoló érzelem hangján beszélt, arca átszellemült, szemei fényt látszottak szórni. Veszedelem volt őt nézni és hallgatni női teremtésnek.

— Annál jobban meg fogsz korbácsoltatni! — dörmögé halkán Onufriosz.

Hát az ott, a szent ravatalnál őrtálló nemtő, mit érezhetett e vita alatt?

Soror Kekharizméne — nem a kedvese arcát nézte, amíg az beszélt, hanem Lubomiráét. Amannak az arcát látta ő, ha csak a szavait hallá is; de ennek a gondolatjait *hallgatá* a szemével.

Mert vannak női arcok, amik önkénytelen beszélnek, és vannak női szemek, amik e beszédet megértik. Egy felvillanása a szemeknek, egy átfutó pír az arcon, egy görcsös vonaglás az állon, az ajkakon, egy elfojtott sóhaja a megnyíló száznak, egy elborulás a homlokon, egy könnyitkoló szempillalesütés és az a nyugtalan emelkedése a kebelnek, annak a kezébe tartott pálmaágnak a reszketése, mind, mind beszélt a rá figyelő nő szemeknek valamit. És Kekharizméne visszaemlékezett arra az áldásra, mellyel egyszer a fejedelemasszonyt ott a katakombák börtönében elbocsátá: „Adják az eggek, hogy azt az édes fájdalmat, amit most én érzek, te is megérezd valaha! Hogy teljen meg a szíved azzal a kéjadó lánggal, ami azalatt, amíg megemészt, az ég felé ragad!” Vajon ragadja-e már?

Onufriosz igen röviden vélt a fráterrel végezhetni.

— Mindazok a példák, akiket felidéztl, pogányok valának: de mutass fel nekem csak *egyetlenegy* esetet, hogy igazhívő keresztények között a testi szerelem, a vér heves forrongása megdicsőítve, halhatatlan emlékekben megörökítve lenne, és én akkor megengedem néked, hogy belépj a szentélybe, és idebenn védelmezd magadat.

— Tartom a fogadást! — monda Frater Aktæon, s lekapva fejről a süvegét, messze elhajítá azt a háta mögé, mint aki a maga dolga felől egészen bizonyos. — Felséges fejedelemnóm, te légy igazságos bírám! A te kezeidbe teszem le ügyemet. Igenis, van egy kolostor Normandiában, közel Rouenhoz, a nagy tengeri kikötőhöz, melynek neve: „*a két szerető klastroma*”.

— Úgy van! — monda rá Mater Lubomira, kinek hivatala szerint minden e világon létező női kolostorok nevét ismernie kellett.

Erre a helyeslő szóra aztán a délceg ifjú, képviselője a szerelem démonának, rögtön keresztülhágott az őt körülzáró csontváron, s miután elébb még az oldalára kötött tört is messze elhajítá magától, belépett a templomba, ahová éles fegyvert bevinni nem szabad.

— Halljad meg fejedelcsmnöm, és ti egybegyűlt hívek a két szerető kolostorának keletkezési történetét. — A szép Normandiában, mielőtt az még Hódító Vilmos alatt az angolok hatalma alá lett volna letörve, élt egy előkelő frank herceg, akinek neve volt scigneur de *Banneret*. Kincseinek számát ő maga sem tudta; mások híresztelték; de valamennyi kincse között leg hírhedettebb volt egyetlen leánya: Genovéa. Arcra, termetre tündérek mintája, ahogy arcképe mutatja; szemekkel, aminők a tucid, fejedelemnő, oly kékek, oly világlok; homloka oly tiszta, ajkai oly igézők, csak szellemében nem volt hozzád hasonlítható, mert ő gyöngé nő volt, kinek szíve nem olyan mint az ércükör, mely a napsugárt visszaveri, és gyújt vele, de maga meg nem melegszik, hanem olyan, mint az üveg, melyben a napsugár hétféle színre török szét. Ez a napsugár volt a szerelem, s annak a bolygó napja egy ifjú lovag: Balduin trubadúr; kinek hősi kardján és varázshangú lantján kívül nem volt egyéb világi birtoka. Genovéa megszerette a lovagot. S ez a szerelem tiltott érzés volt; mert a szemere* apának gyönyörű leányát egy szomorú lovagnak elszeretni tilalmas.

Lubomira helyeslően bólintott rá a fejével. Hasonló eset volt Boboli lovagé is (Frater Aktæoné) a fejedelmi Milenkával (Soror Kekharizméne).

— Figyeltél-e már reá, dicső fejedelemnő, midőn kertedben sétáltál, kora reggelenkint a virágok nyílására? — folytatá beszédét Asmodái; — láhattad, hogy amint a nap sugárai üdvözlik a bezárt bimbókat, egyszerre kipattannak a rózsák

*Dúsgazdag; régi magyar szó.

és tulipántok, és azután kitért kehelllyel fordulnak a nap felé. Midőn azonban a nap leáldozik, a *tulipántok* újra összecsucják a kelyheiket; de a *rózsák* nyitva maradnak. Mert a tulipántok a *hiúság, a kevélység virágai*; de a rózsák a *szerelem virágai*. Azoknak parancsolhat a nap, ezeknek soha többé, ha föléb-resztette.

Lubomira nem tilthatta meg az arcának, hogy egy futó mosollyal ne üdvözlje az ifjú kalandor profánus, de költői hasonlatát. Talán nem is vette észre e mosolyt más, mint Kckharizméne.

— Ez történt Genovévával is — folytatá az ifjú most már a templomajtón belül állva meg. — Midőn szíve megnyílt a napsugár előtt, azt az atyai harag éjszakája nem bírta bezárni többé. A nemes úr halálbosszúval fenyegetődött, ha Balduin, a hontalan trubadúr vára küszöbén belül mutatni meri magát. De azt nem tilthatta meg, hogy Genovéva ne menjen eléje. Lopva, alattomosan, a holdvilággal szövetkezve, rejtett kertajtón keresztül kedvese elé osont a lány (Asmodái mutatta, hogyan osont, s egy lépést nyert vele előbbre).

— Elég! — kiálta bele Onufriosz. — Találkoztak, és vétkezé- nek! Ne ferd tovább csábító színekkel az ilyen jelenetet. Hozd frissen utánuk az apát!

— Ott termett az, valóban oly rögtön, amint te kívántad. A fülemüle még be sem végezhetette dalát, midőn Banneret lovag odatoppant az ábrándozók közé, a holdvilágban villogó kardját suhogtatva feje fölé.

Itt az aktus magyarázatául ismét kellett másfél lépést tennie Boboli úrfinak előre. „Így” toppant oda az öreg a szerelmes- pár elé.

— „Halál a fejedre! címerem meggyalázója!” — kiáltá az apa.

A trubadúr némán szakítá szét mellénye hímzett szárnyait keble fölé, kitérve azt a megérdemlett halálos dőfés elé. Ámde a szerető leány az öldöklő vas és kedvese közé vetette

magát, s megragadva atyja jobb kezét, a bosszúálló pallossal, meggátolta a gyors ítéletet.

— Hát nem volt az öregnek balkeze, hogy abba kaphatta volna át a kardját? — vágott közbe Onufriosz.

— Értsd meg, pátriárka! Nemcsak a jobb kezét, de a jobbik szívét is megragadva tartá Genovéa a nemes főúrnak. „Előbb az én szívembe mártsd kardodat, mielőtt az ő vérét ontanád!” — sikolta a leány — „ha vétek volt egymást szeretnünk, én haljak meg előbb, mert én szerettem meg őtet hamarább. Ha tőle elszakítanál, úgysis a szívemet tépnéd ki, s szív nélkül ki élhetne tovább?”

— Tranca-franca! — kiálta közben Onufriosz, igazi *dalmata latinsággal*. — A szív nem gyomor, aminek enni kell adni.

— Az egyetlen leány könyörgései lefegyverzik Banneret lovag dühét. Hüvelybe dugta hát a kardját. De a gőg, a kevélység még mindig megmaradt a — gyomrában; mivelhogy a kevélység bizonyára enni kér. S ebben valóban ellentéte a szerelemnek, mert a kevélység mindig csak *követel*, míg a szerelem azon van, hogy a magátét odaadja másnak.

— Jól van, jól! Csak ne magyarázzuk ezt olyan nagyon — aggodalmaskodék Onufriosz; mialatt Boboli, az csedező leány kérésének nagyobb élethűségét példázva, térden csúszott közelebb a fejedelemasszonyhoz.

— Legyen! Nem bánom! — szólt Banneret lovag, beleegyezést színélve. — Odaadlak hát a hegedősnek! Legyen hát vőm egy „trufátor”, egy „jocasta” Ámde egy föltételt szabok hozzá. — Bírjad leányomat, de rögtön és azonnal, ha el bírod vinni magaddal, nem mondom, a világ végéig, csak odáig, ama hegytetőig, ami ott a ciprusfák között kopáran néz felénk. Ha oda fel tudod őt vinni az öledben, legyen a tied örökre, senki el ne vitassa tőled! De megpihenés nélkül, mert ha útközben egyszer megállsz, elveszítéd örökre.

— Balduin hévvel kapott az ajánlaton. A drága kincsét ily módon megérdemelni, hogy azt az öledben hordozva

szolgája meg; talán a szomszéd országba is kész lett volna őt elvinni.

— De nem hűs éjszaka, a pártfogó holdvilág mellett akarta ezt végrehajtani Banneret lovag, hanem nappal, délután, mikor Foibosz legforróbb nyilait lövelli alá az égből. Másnap az úri lovagnép, a hűbéresek és jobbágyok mind felgyülekeztek a várkastély udvarára, hogy tanúi legyenek, hogyan váltja be a trubadúr fogadását.

— Nem kell énnekem semmi kincsed, drágaságod, mondá Balduin az apának, egy szál patyo atöltönyben is kedves lesz nekem az én szerelmesem, ne is adj vele mást.

— Elhinném azt! — szólta Banneret lovag, gúnyosan nevetve. — Úgy még könnyebb teher volna a válladon, de csak vidd vele együtt minden hozományát, amit egy nemes kisaszony kelengyéül szokott kapni, s még jobban megterhelte a leányát arany kösöntyűkkel, násfákkal és bogláros övekkel, a fejére is koronás pártát tett; a vállára nagy csatos bársonypalástot. Ne mondják, hogy nem rangjához illőn házasította ki az egyetlen leányát.

— Megindult az ifjú trubadúr kedves terhével az útra, nyomában a násznép, az apa hűbéreseivel. Elcinte vígan ment előre, még énekelt is közbe, bár kedvese óva inté: „Hagyd abba, mert kifáradsz!” „Nem vagy te nekem nehéz” — monda a trubadúr — „hisz te emelsz engem, nem én téged. Én téged csak a hegytetőig vislek, te engem fel a mennyországig!” — De amint a hegy felét meghaladta, már kezdte utolérni a fáradtság. Bármint törülgeté arcáról a verítéket aggódó arája patyolatkendőjével, egyre jobban izzadt. „Pihenj meg!” — suttogá ez. „Nem szabad!” — felelt az vissza. „Akkor elvesszetelek.” Egyre feljebb hágott, egyre jobban fáradt. Lélegzete kezdett elfulladni, meg-megszakadozni. A menyasszony látta kedvese arcát elhalványodni, szemeit homályba borulni. „Óh vess el az öledből, megölöd magadat!” — rimánkodott neki. „Nem, nem, győzni fogok”, lihegé az, s mind

előbbre hatolt. A kísérő nép biztatta, buzdítá: „Ne csüggedj lovag! ne törjön meg crőd! Nézd, itt van már a cél!” Reszketve, tántorogva haladt az előre.

(S ilyen reszketve, tántorogva közelített Asmodái is a mennyezetes trón felé, melyen a fejedelemnő ült: — az egész gyülekezet elfojtott lélegzettel hallgatá szavait.)

— Csak még néhány lépés! Csak még egy végső erőfeszítés! Mát itt a hegytető! Az utolsó orom. Arra is fellépett, drága terhét keblére szorítva. „Győzelem! Enyim vagy!” — liheg boldogan. S azzal összeroskadt, és egy forró sóhajtásban kilehelte lelkét; még akkor is kedvese nevét susogva. Hát a mátká, a szerető hű társ? Genovéva, amint vőlegényét holtan elterülni látta, örült sikoltással borult drága tetemére, s azon pillanatban megszakadt a szíve. Az odaérkező apának két halottja volt ott. Ennek emlékére épült a roucni „két szerető kolostora”.

Ez elbeszélés izgalma alatt egészen odáig, a trónemelvényig hatolt Asmodái, s ott egyszerre arca vetve magát, odafekteté a fejét Lubomira elterülő palástszegélyére, s zokogva kiáltá:

— Ítéld meg, királyném! Ilyen az én munkám! Ez a szerelem démonának a műve!

És Lubomira ekkor, ahelyett, hogy kegyetlen haraggal intett volna az apácák vénjeinek, hogy jöjjenek a vakmerő démont végigkorbácsolni, hirtelen lehajolt hozzá, trónjáról felkelve, és felemelte őt fektéből, a kezében tartott pálmaágat pedig odaejtá a démon képviselőjének ölébe.

— Áldásom reád! — csendült fel egy leányi hang a szent ravatal mellől; Kekharizméne szava. — Égj te is abban az édes lángban, ami az égbe visz, amíg megemésztsz.

Nem sajnálta tőle a kedvesét.

A gyülekezetben nagy zűrzavar támadt e nem várt jelenetre. A fiatal növendékek, akik mind ilyen formában tanulták meggyűlölni az ördögöt, egészen meg voltak vigasztalódva, hogy azt felemelve látták; de az idősebbek annál inkább felháborodtak; soha ember nem hallott még ilyen esetet, hogy

a „misztérium” alkalmával, az ítélőbíró a démonnak adja oda a pálmát, s még a kezét nyújtja neki, úgy emelje fel a porbul.

Onufriosz szertelen bosszúsága olyanforma szakadozott hangokban tört ki, mintha kacagna; csak kolerikus hangdöcögés volt az.

— Győztél, Asmodái! Elcsábítottad magát a bírót! De mit kezdesz mármost a diadaloddal? Mit nyer vele egy ördög, ha egy szentet hálójába keríthetett, körmei közé ragadhatott!

Asmodái visszaadta a kacagásszerű hehentést.

— He-he-hejn! Nem vagyok én itt *egyedül*. Vagyunk hárman. Itt van még *Semiázáz*, és itt van *Beherik*, a nagyravágyás és a bosszúállás démonai, akik éppen úgy fogva tartanak egy szentet.

— Kit?

— Tégedet, magadat! Onufriosz! Illyricum pátriárkája! Neapolisi metropolita. Pontifex in Dalmatia.

S ezt mondva egy gyors szökéssel ott termett Onufriosz mellett, s lekapta annak a fejről azt a fekete, egyszerű, fazék alakú nemezsüveget, a hátracsüggő gyászfátyollal. E süveg alatt viselte Onufriosz a — *pápai tiarát*.

Onufriosz tűrte tettetlen szoborként, amit Asmodái tett vele. A rémület igézete egyszerre megmcrevíté, mint a mérges kígyó harapása.

És azután azt tette vele a daimon, hogy megragadta a derekát átkötő cordát, leoldá róla, s a felbomló fekete bő talárt kétfelé nyitotta elől.

— Ide tekintetek!

Az egyszerű palást alatt pompázott a pontifexi zöld selyemcasula, melynek kockára felosztott mezőiben váltakozva arany kakasok és veres oroszlánok voltak hímezve, míg elől a mellét a sokszínű *Urim* és *Thummim* fedezte. A római pápák teljes ornátusa a XII—XIII. században. Kiegészítette azt az arany tiara, mely akkor még nem állt hármaskoronából;

egy hegyes végű tojásdad süveg volt az, hegyében diónyi zöld topázzal.

— Íme II-ik Cajus pápa, Dalmácia és Illyricum pontifex maximusa! — kiálta Asmodái, s szatíralázattal hajtá meg magát előtte. — Engedd meg, hogy legelső meghódoló vazal-lusodként én csókolhassam meg legelőbb a papucsodat.

És azt is meg kellett neki engednie.

Onufriosz az eldobott süvege után nyúlt, s fekete palástját húzta-vonta fényes öltönye fölé; Asmodái meggátolta benne.

— Ha felöltöted: viseld! Méltán öltöted fel. Az egész keresztény világ lázong és elégedetlen. A római urak romlást hoztak reá. Bűncikét te ismered legjobban, mert annyi éven át közöttük éltél és működtél. Ezért száműzték Itáliából a vad, kietlen Illyricumba, a barbár népek közé. Mert Nápolyban és Rómában mindenki szeretett. — Neked kellett volna avignoni érsekké lenned, s ahelyett egy huszonnégy éves hercegecskét, ki még felszentelve sem volt, ruháztak fel az infulával; téged pedig degradáltak pátriárkává. Bosszúdat nem takarták be a fekete palásttal, nagyravágyásod égbetörését nem gátolták meg a fejedbe nyomott gyászfétyolos süveggel, a tiara téged illet meg; Szent Péter kulcsai a te kezedbe valók, a feltámadás napján te oszd a világnak a megszabadító áldást. Az elnyomott népek milliói leborulnak előtted, s egyetlen riadó szóval kiáltják: üdv neked atyánk, II-ik Cajus pápa!

S e szavakat azzal pecsételé meg, hogy felkapva a pálmát a trónlépcső szőnyegéről, odanyújtá azt Onufriosznak.

Nevezetes egy pálmaág! melyet először egy apácafejedelem-nő nyújtott egy démonnak, s azután a démon egy ellenpápa-jelöltnek, a szentek szentében, az aszkéták gyülekezetében; a Megváltó ravatala előtt, melyet angyalalakok térdelnek körül.

Az nem lehet, hogy a démonok így diadalmaskodjanak!

Az egész apácagyülekezet, mint „egy férfi” riadt fel. (Kétszáz hölgy bizvást mondható már „egy férfi”-nak.) „Apaga Satanas!”

Mater Fulgentia előlépett a többiek közül, s hallatá rikácsoló, kemény hangú szavát.

— Ha ti mind a hárman a démonok szövetségesei lettetek: én elítéllek mind a hármatokat. Tudjátok meg, hogy a római szent kúria által nekem van adva a titkos hatalom, felvigyázni a zárdafejedelemnő és a gyóntatóatya fölött; s ha bűnben találtnak, elítélni őket. Én mind a hármatokat máglyára küldelek! Mindenki énnekem engedelmeskedjék. Le velük a katakombákba!

— Akkor legyünk négyen! — kiálta az egyik őrt álló hölgy a szent ravatal mögül, s leszállva a katafalk lépcsőin, rózsaszín angyalszárnyakkal a vállain odasietett a hármás csoporthoz.

S mikor odaért imádott kedveséhez, kit menyegzője éjén ragadtak el tőle, odaborult annak a jobb vállára. A bal vállán már ott pihent Lubomira feje.

A fejedelemasszony álmodni látszott. Nem tudott semmit arról, ami körülé történik.

Asmodái pedig magához ölelte mind a kettőt, s azt kiáltá:

— Ne féljetek! Ha engem szeretni fogtok, én tinektek adom a földnek és mennynek minden gyönyörűségét.

Ellenállásra, menekülésre pedig gondolni sem lehetett. Kétszáz apáca fogta őket körül: mindegyiknek a kezében suhogó flagellum, a szegekkel kivert korbács.

— Le a katakombákba velük! — parancsolá Mater Fulgentia, hétágú ostorát rázva az öklében. Ismerték ez ostort, ez öklöt eléggé. — Itt könyörgés nem engesztel, erő nem szabadít!

Ő maga ment elől a sekrestye melletti vasajtó felé, utána Asmodái a vállára borult két hölgygel, nyomukban következett Onufriosz, a pontifexi pomparuhában, elől összekötött kézzel, cordája a nyakára kötve, s annak a két vége két apáca kezében.

Amíg lassú ünnepélyes menetben a katakombákhoz vezető lépcső ajtajáig vonultak, az apácák kardala zengé a „dies iræ”.

És mikor a zsolozsma végződött, ismét hangzott az a rémséges visszhang oda alatt; mintha az eltemetettek énekelnének kriptáikban, s következett rá a tompa dobbanás — tizenhárom.

— Halljátok! — mondá Mater Fulgentia — a bűnösök megtérnek, s a felszenteltek elkárhoznak!

Azzal levette övéről a karikán függő kulcsokat, skikeresve közülök a vasajtó kulcsát, felnyitá azt, messze kitérve.

„Isten irgalmaz!”

A felnyílt katakomba ajtaján mi szörnyalak támad elő? Pokol királynéja? Emberarcot öltött fenevad? Egy félmeztelen óriás nő, kinek tagjain aranyzsinórok száalai tartják össze a lerohadt királyi öltöny rongyait, szemében pokoltűz, arcvonásain őrjöngés; kuszált haja testét körülfogja, még a sarkával is rátapos; ösztövért karjainak inai vonaglanak, s görbe karmokban végződnek; ajkai forró gőzt fújnak beszéd helyett.

Ez a szörny, ez a lázálmak csodája megkapja egyszerre két griffmadár markával kínzójának nyakát. Ah, jól ismeri ő ezt az arcot, ezt az alakot. Még a korbácsát is. Megragadja őt a két öklével, amiknek a csuklóin még ott csörögnek a széttört bilincsek vasköszöntyűi, szeméibe mereszti öldöklő szeméit, arcába fújja perzselő páráját, s aztán odadobja őt a márványpadlatra — élettelenül.

S akkor előrelép kevélyen, s sűrű haját hátravetve, mellére üt súlyos öklével, s odalkiált a megrémült népnek:

— Én vagyok Bravalla királyné!

És aztán nyomában ugrálnak elő a gádorajtóból a waráng legények, Solom királyfi, mind abban a díszben, amelyben a Bludár föld alatti folyásán végigküzdötték magukat — a mosszori vártul a tüzes szentek kolostoráig — az Isten föld alatti világán keresztül.

A waráng fiúk csapatja tódult ki legelől a katakombák ajtaján át a templomba. Ez ajtó a sekrestye mellett volt, a szószék alatt, az előrohanó had az oltár előtti tért foglalta el. A növendék apácák az oltár mögé menekültek, a felriadt nénék serege azonban az első rémjelenet után hanyatt-homlok rohant a főajtónak, és menekült ki a szabadba. Ezek azután egész Raguzáig meg sem álltak, s ott általános riadalt idéztek elő azzal a rémhírrrel, hogy a három tüzes szentek kolostorát elfoglalták az ördögök.

Egész részletességgel azonban csak Soror Theodozia beszélt el az ott később történetekről, ki az énekvezetőnő lévén, odafenn szorult a kórusban, s ott elrejtve magát a rácsozat mögé, végignézte az egész démoni látványt, s csak a késő éj sötétségében menekült meg búvhelyéről, s apácaköntösét felváltva egy angyaléval, bántatlanul bocsátratott tovább.

Solom királyfi és Asmodái egymás nyakába borultak. Az egyik e szóval üdvözlé a másikat: „én királyom!”, a másik „én hadvezérem”-mel az egyiket, és aztán mind a ketten „mi főpapunk”-nak nevezték Onufrioszt, lábaihoz vetve magukat, s papucsait ajkaikkal érintve. Lubomira és Milenka azalatt feloldák a kezeit.

Arra azt mondá Asmodái a főpapnak:

— Íme itt van a te új néped, akit a föld keble szült a mai napon.

És az a katakombaajtó véghetetlen anyává látszott lenni. Egymás után szülte a fiaikat, leányokat, férfiakat, anyákat, kisgyermekkel karjaikon, százat meg százat, számlálhatatlan sokaságot. Mindnyájan fegyverbe öltözve, karjaikon arany- és bronzkösöntyűk, a nők varrás nélküli drága szövetekkel derekaik körül, a férfiak csaknem mezítelen, arca valamennyinek halavány, (száz napi föld alatti bújdosástul) megtelik velük az egész templom, még bele sem férnek. És aztán Onufriosz egyenkint a nagy tómedencénél megkereszteli őket; mind pogányok voltak, most kapnak neveket. Az új nép erre átvonul a lebocsátott hídon a paradicsomkertbe, s annak érett gyümölcsseit gyönyörrel ízleli. „Itt leszen jövődő lakástok!” — mondja nekik Solom királyfi. Azok áldják, magasztalják, s himnuszt énekelnek a dicsőítésére, ki megígérte nekik, hogy a szolgálatnak házából a föld alatti utakon keresztül a tejjel mézzel folyó Kanahánba fogja vezetni őket. Ugyan ura lett szavának.

— „Jó minékünk itten lagnunk!” — mondják azok, s mindjárt hozzálátnak, hogy sátorokat készítsenek az asszonyaik és gyermekeik számára. Mindenütt nagy a vigasság. (A föld alul előkerült nép nem tudja, hogy ez az Idvezítő keresztre felmagasztalásának napja.) Nehány íjász kirándult az erdőre, s hevenyében elejtett egynchány vadtulokot, ami még akkor sűrű lakója volt a dalmata völgyek pagonyainak. Rögtön hozzálátnak a feldarabolásához. Hónapok óta nem volt húsétek a szájukban.

(Pedig ma sem lesz!)

A waráng legények vitézségük és nemes bátorságuk által előkelő hadnagyai állást vívtak ki az egész keveredett nép között, mely mindenféle ajkú és nemzetiségű rabszolgákból volt összehordva a bogumilok által, szaporítva a warángoktól megszökött rabszolgákkal, akik azokat megint három világrészből hurcolták össze. Most ezek mind szabad emberré lettek. Találtak ki valamely közös nyelvet, valamennyiéből

összcábdálva, de az bizonyára csak a legszükségesebb mindennapi megélhetésnek szolgált közvetítőül; parancsszónak pedig mindenki a warángok idiómáját fogadta el. (Miként még mai nap is ismerünk egy országot, ahol „egy” katonai vezényszóra kilenc különböző nyelvű nemzet áll sorba, céloz, tüzel, jobbra néz, balra néz, tiszteleg, rohamra indul, és verekedik.)

Solom királyfit azonban megértette mindenki. Őt imádtá az egész nép, s amit ő kimondott, az szentség volt előtte.

Ha ő egyszer azt fogja mondani, hogy „ti pedig ezekhez a nyárson pirított szép konckhoz ,ma’ nem fogtok hozzányúlni”, hát senki még a szagát sem fogja beszívni a csábító peccsenyének.

A keresztelés nagy munkája után az új hívek ismét felgyülekeztek a templomba, tudatva volt velük, hogy ott még lesz valami szertartás. Aki nem fért el a templomban, az letelepedett kívül a lépcsőkön. A szép angyali éneket ott is meghallhatta az ajtón keresztül.

Lubomira és Milenka a megriadt, de futni képtelen ifjú noviceket szép szóval megnyugtatók aziránt, hogy nem ördögök azok, akik most a föld alól előkerülének, sőt inkább istenfélő emberck, akik éppen most vevék fel a szent keresztiséget, s annál fogva azokat még jobban meg fogja erősíteni a hitben, ha a kórusban szép zsolozsmákat énekelnek a szent leánykák bizalmas kebellet.

Aminthogy valóban annyira megszelídíté a vad népeket a magasbul jövő áhítatos ének, hogy kézijaik húrjait pengetve, képezenek zenekíséretet hozzá, s mivelhogy a kézijaik húrjai a hanglajtorja minden fokait képviselték, úgy ebben a kézij-pengetésben bizvást feltaláljuk a hajdankor Wagnere által feltalált „múltak zenéjét”. (Lásd bővebben e témát Priscus Rector interjújában Attila királynál.)

Solom királyfi megragadá az alkalmat két zsolozsma közötti szünetnél, hogy szót emeljen a templomban, támaszkodván

arra az aranymondatra, hogy „vox populi: vox Dei”. (A nép szava Isten szava.)

— Mink, szabad *uskók* nemzet, „szökevények” szabad nemzete, megválasztjuk a mi fejedelmünké a mi jóltevőnket, a Raguzából való Bobolit, az énekest, a jóst, a bölcset. Éljen a király!

Ezernyi összevert dárda és szekerce csattogása felelt a nyilatkozványra, helyeslésképpen.

Az ifjú költő, ki ott állt az oltár alsó lépcsőjén Onufriosz mellett, annak a jelétül, hogy a megisztelő kikiáltást elfogadja, feltette a süvegét a fejére.

Ekkor így szólt másodszer is a nép nevében Solom királyfi.

— Mink, szabad *uskók* nemzet, legifjabb hívei a Jézus Krisztusnak, a Megváltónak, az Isten fiának, a mai napon megválasztjuk a mi egyházi fejedelmünké, főpapunkká, Onufrioszt, az aranyszájút, az Isten felkent prófétáját, a szent embert!

Ezt is még egyszer oly nagy riadal szentesíté.

A lyánkák énekhangja rezgett utána, mint égből jövő szeráfi ének, melyen keresztülzeng a két diskant és szoprán arkangyalszózat, Lubomira és Milenka hangja.

Onufriosz malasztteljesen terjeszté ki a karjait az új hívek gyülekezete fölött. Valóban lelki megelégedést érezhetett, ha végiggondolá, hogy ennyi ezernyi pogány lelket ő térített meg a mennyek országának számára. — Azok letérdepeltek előtte mindannyian.

S még ki voltak terjesztve a karjai, amidőn lassú, rezgő hangon szólalt meg a csendességben:

„Frater Aktæon!”

S e névre az ifjú Boboli, az Asmodái ördög, a most megválasztott király, karjait összetéve mellén, s megsüvegtelenített fejét mélyen lehajtva rebegé:

„En adsum, genuflectens, famulus tuus.”

„Induas vestem tuam monachi, servus servorum Domini!”

S erre a délceg ifjú felvette az oltár mögött heverő barát-csuháját, s azt a cifra lovagöltözete fölé felölté, a csuklyáját a fejére húzva. Tökéletes Frater Aktæon volt.

Onufriosz folytatá a parancsolást.

„Redibis in cavernam tuam, quæ est in deserto, et ibi manebis, donec Dominus te vocabit; et cras mortuus in valle mortis; usque ad diem resurrectionis. Ait Deus Zebaoth: mitte sapientem et nihil ei dixeris.”

„Obsequar capite submisso tibi, beatissime Pater.”

„Amen.”

Az egész diákbeszédből a nép nem értett semmit, csak azt látta nagy bámulva, hogy az ő megválasztott királya milyen alázatosan húzza be magát a barátcsuklyába, s hogy oszon el a hátulsó ajtón. Ebből láthatta, hogy micsoda hatalom az, amit Onufriosz gyakorol!

„Disputa.”

Kritikus. . . . No már . . . Nem szokásom a szerzők gyomrát dicséretnek szaloncukkedlivel elrontani; de annyit el kell ismernem a jelen munkáról, hogy még Klimius Miklós óta így megutaztatva az olvasó nem volt, mint ebben. Ez egy valószínű humoristico-sentimentális válfaja a romantico-realisticus irányműnek. Szisztematizált lehetetlenségek napirendje. Amik itt történnek, azokhoz képest Mózes sétája a Veres-tengeren át száraz lábbal tréfadolog. Ötezer embernek a megvendégelése hat árpakenyérrel még csak összehasonlításba sem jöhet azzal a csodatettel, miszerint egy egész új nemzet, az uskókoké karácsonytul nagypéntekig, a föld alatt bujdokolva megélt. — Elhittem szerzőnek mindent; még az özönvíz előtti vízórát is. Meghallgattam, hogy mit beszélnek a föld alatti koponyák, és a köztük lakó fehér pókok. Harcoltam ásatag medvékkel, s megsirattam antediluviánus hosszúfejű rút apáink (szép-apáinknak csak nem mondhatom) szomorú végzetét. Felültem

a hypogrypha, melyen szerző az ördög és angyal közötti Ringelspielben körüllovagoltatta az olvasót az elmés téma járgányán, mely szerint minden jó és minden rossz a szerelemből ered. Bámultam, hogy lehet az enciklopédiát kristallizálni. Túrtem beavatkozás nélkül, hogy az ördög győzedelmeskedjék az angyal fölött, s megbotránkozásomat elhallgattam, midőn a raguzai jeunesse dorée egyik paladinja a szentek gyülekezetének közepette elcsábít egy apácafejedelemt. (Ezért majd kikap szerző más oldalról!) Készséggel elismerem, hogy vakmerő fantáziával boronálta össze azt a történetet, amclyről senki sem hitte, hogy annak egyik része a másikhoz hozzátartozik, s kezdem elhinni, hogy a sakktablei lóugrásokból utoljára mégis kikerül az az ígért „három márványfej”. — Hanem ami már mégis több a soknál, ez a legutolsó váratlan fordulat, ezt nem hagyhatom megellenzés nélkül. — Hogyan? — Elhiggye azt valaki, hogy egy ilyen roué (Nem lenne jó új szónak crre a „kerekes”? Szerző szereti az új-ös-ásatag szavakat szaporítani), tehát, hogy ez a fráter Kerekes (annyi nevét hallottam már, hogy magam is adhatok neki egyet), aki nem restellte „azért”, hogy az elcsukott kedvesét újra megkaphassa, és magához köthesse, elpusztíttatni a mosszori várat, megmérgeztetni a bogumilok népét, kirabolatni a híres aranybányát, föld alatti barlang-országúton át kihozni az uskók népet, fenekestül felfordítani a békés, istenfélő szent szüzek kolostorát, elcsábítani a fiatal szüzeket, kiszabadítani celláikból a dühös őrjögöket, kikiáltani ellenpápanak egy rejtett ambícióktul megszállt számúzótt főpapot, saját magát pedig megválasztatni az egyesült zsványok és rablók nemes hadai által királynak, hogy ez a dühös, szenvedélyes, nagyra-vágyó, Istennel és szentekkel vakmerően szembezálló gavallér — egyszerre csak, annak a saját maga által megválasztott ellenpápanak egy reszkető szavára: „Frater Aktæon” rögtön keresztbe tegye a mellén a kezeit, s azt mondja: „en adsum”, s aztán tessék velem parancsolni! S mikor ez azt parancsolja neki,

hogy vedd fel a te barátcsuhádat, eredj vissza a cadmæi sziklák-nál levő remeteodúdba, légy halott, és várd a feltámadás napját, hát erre ez a Don Juan szépen fejére húzza a csuklyáját, ott hagyja a szerelme tárgyait (most már éppen pluralisban), s visszaballagjon a kolostora kapuján keresztül a rabság sziklavölgyébe, s ott rajzolja tovább az abrakadabrákat a tenger homokjába. No már ezt a vakmerő fordulatot mahomedán hit legyen, amely befogadja.

Szerző. . . . Hm . . . De hátha ez a főpap meg az a fráter összebeszélt egymás között, és kölcsönösen értették egymást, hogy mit miért cselekesznek?

Kritikus. No lám! Erre a lehetőségre nem is gondoltam. Hogy nem tudtam eléggé gyanakodó lenni! Tehát csupán csak „ad terrorem populi!” — No akkor hát csak „loquamur latine”. — Hanem jóakaratólag figyelmeztetem szerzőt, hogy amidőn az én nyilaimat könnyedén lepattogatja a kígyóbőréről, vigyázzon magára; mert majd a magasabb hatalmak kezéből lesújtó villámokat nem fogja olyan könnyen kikerülni, s azok bizony lesújtanak a fejére.

Szerző. Ne fájjon önnek az én fejem. Azok a magasabb hatalmak fel vannak ékesítve annyi igazságszeretettel, hogy mielőtt ítéletet mondanának, elébb bevárják, hogy mi lesz a vége a történetnek? S miután én magam is előre kimondom, hogy ez az esemény (*mely krónikailag és más alakban is át van adva az örök emlékezetnek*) bizonyára egyike volt a legbüntetésreméltóbb merényleteknek, s ennek a megbüntetése nem fog elmaradni: ítéletükben azt fogják mondani, hogy íme a gonoszak elvevék e földön bűneiknek zsoldját; a túlvilágon sit Deus eis misericors!

XXII. A FELTÁMADÁS NAPJA

Amikor Onufriosz elküldé Frater Aktæont a cadmcai völgybe, azzal a szóval, hogy ott maradj „usque ad diem resurrectionis”, nem értette ez alatt az ítélet napját, mely solvet seclum in favilla, hanem csak a holnapi napot, a nagypéntekre következő szombatot, amikor a délben megkonduló harangok hirdetik, hogy a Megváltó íme feltámadott!

Csak mellékes dolog volt ennek a vak engedelmességnek ama nyilvános próbája által az új keresztény neofiták kedélyét ünnepélyes hangulatba hozni, hogy amidőn azt látják, mint hajol meg a főpap szava előtt az ő új királyuk, és látják annak a folytatását, amidőn a főpap maga egyenkint leölti magáról a fényes jelmezeket, a ragyogó *esódot*, az emblémákkal kihímzett casulát, leteszi a fejről a drágaköves arany tiarát, s felölti magára a fehérítetlen gyapjúból szőtt egyszerű palástot, s aztán fedetlen fővel leborul a Megváltó ravatalának legalsó lépcsőjére, ebből megértik, hogy a mai nap világra szóló gyásznak és vezeklésnek a napja, amelyen minden igazhívó szigorú böjttel és testi vágynak megzabolázásával bizonyítja be, hogy levetkőzött a régi embert, s az új embert öltötte fel.

És ez is igen fontos dolog volt. Mert azzal minden további sikere a merész kezdeményezésnek meg lett volna hiúsítva, ha az új keresztény nép azzal kezdi meg az áttérését, hogy az Idvezítő keresztre feszítésének napján dobzódó dínomdánomnak veti oda magát.

De a nehezebb feladat az volt, hogy a hatalmas, harcoló waráng nép legyen megnyerve Onufriosz és hívei számára. Még az „uskók” nép csak gyülevész; de a waráng már nemes vitézek nemzete. Ha Dávid király hűbéresétül áll Onufriosznak, akkor az megkezdheti a versenyt Róma ellen, amelyen már egyszer diadalmaskodott egyik elődje, I. Cajus dalmata pontifex.

A warángoknak még nem volt saját templomuk, mely nemzetük hatalmához méltó lett volna. A falakat felépítették ugyan már, de a felszerelés hiányzott. Még ahhoz majd egynehány gazdag szomszédot kényszeríteni kell az ajándékozásra; oltárképek sem voltak. Régi művészek, akik a hajdani Tyr istent, meg a Mocos istent ki tudták faragni és be is festeni, a magasabb művészetre már nem voltak alkalmasok; messze földre templomba járni pedig nem szerettek.

A Cadmus völgyét elzáró fennsíkon volt az az őskolostor, melyet hajdanában István király építtetett, száz szerzetes számára. Ez volt egyúttal Onufriosz pátriárka rezidenciája. Azok a barátok az ő hívei voltak. Az egész dalmata parton az volt a hit, hogy ők tartják a legszigorúbb fegyelmet. Kolostoruk falait csak a nagyhét utolsó napján hagyják el, hogy a hozzájuk sereglő híveket és zarándokokat processióban vezessék át a hegyeken keresztül a Branta-völgybe, s aztán fel a három tüzes szentek kolostoráig; ahol is a férfisereg kívül maradván a gyógyerejű tavon és kokojszáson innen, csupán a megnyitott templomajtón keresztül részesülhet a feltámadás pompájának szemléletében; de hallhatja az angyali éneket, mely a kivilágított mélységből áthangzik; míg végre az apácák által emelt baldachin alatt előjön a metropolita főpap, s áldást oszt a tó partján összesereglett hívekre.

Frater Aktæonnak volt az a feladata, hogy a warángokat rábírja arra, hogy a feltámadási magasztos ünnepélyre ők is csatlakozzanak a barátok által vezetett processióhoz. A warángoknak az egész új vallásban az nem tetszett csupán, hogy

mindenféle gyáva jöttment néppel összekeveredjenek, mikor az Isten elé mennek; ők, a mindig kevélyek. Náluk azelőtt az volt a szokás, hogy az urak, a vitézek egész tölgyfaderékbul faragtattak ki maguknak derék, tekintélyes úri istent, s annak a neve volt „bálvány”, a szolgák, a jobbágyok pedig faragtak maguknak hozzájuk méltó istenkéket, bot végére, s annak a neve volt „balita”.

A következő nap hajnalsugarai már ott találták Frater Aktæont a remetebarlangja előtt. A harangláb két dúca közé volt kötéltre akasztva egy nagy palatábla, azt ütögette két fakalapáccsal.

— Mit mívelsz most? — szólalt meg a feje fölött egy morgó hang. Dávid király közelített a magas sziklaúton a remetebarlanghoz.

— A kereplőt verem.

— A rigókat akarod vele elűzni a fügefákról?

— Nem. A Jézus Krisztus halálát gyászolom vele.

— Hát meghalt az Isten fia?

— De fel fog támadni halottaiból.

— Mondták ám a barátok az én népemnek is. Odahívták őket a szent koporsóhoz. Mind elmentek már.

— S te miért nem mentél velük?

— Mert nekem gyöngé a hitem. Ide jöttem hozzád, hogy erősítsd meg.

— Jó helyre jöttél. Én világosságot adok a lelkednek, s cioszlatom a homályát.

— Nohát tedd azt. Mondd meg, csakugyan feltámad az, aki már meghalt? akinek a vére kifolyt, a szíve megfagyott, a lelke elrepült?

— Bizony feltámad az, aki hisz.

— És te mit hiszel?

— Én hiszem azt, hogy az én Uram és Idvezítőm, Jézus Krisztus, Istennek egyszülött fia, feltámad e mai napon.

— Mikor?

— Délben, mikor a nap délpontra hág.
— S hogyan tudod te meg azt, hogy a nap délpontra hágott?

— Megmutatja azt nekem íme e keresztnek árnyéka.

A kőkereszt körül huszonnégyszögű koponya volt karikába rakva. Mindegyikre volt írva egy szám.

— Mikor a XVIII-ik koponyához ér az árnyék, akkor van dél.

A régi dalmatáknál esti 7 órával kezdték a napot, s a déli órát tizennyolcadiknak számították.

— Akkor én a harangszóval fogom tudtul adni a világnak, hogy a Megváltó feltámadott, és ezt a harangszót hangoztatni fogja az egész tengerparton minden campanile, és ahol keresztények laknak széles e világon, mindenütt ezt zengik: „Krisztosz voszkresz. Halleluja. Feltámadott a Krisztus!”

— Hát ha én is hinni fogom, hogy feltámadt a Krisztus, akkor annál igazabb lesz?

— A te hited csak tégedet idvezít; de az igazat igazabbá nem teheti.

— Tehát én is szeretnék idvezülni. Mondjad csak! Ha én most erősen hinni fogom azt, hogy az én Solom fiam, az én legkedvesebbik magzatom, akit elfelejteni nem tudok soha; akit a kegyetlen bogumilok megöltek: ismét feltámad, elém jön, épen, egy testben, amilyen volt, elevenen, s még egyszer felém nyújtja mind a két karját, hogy megöleljen, és hallani fogom a szavát, mikor kacag; és a csókjának a hangját, mikor az anyját megöleli, és az íjának a pendülését, mikor a vadludat lelövi a magasból; — hát ha én ezt erősen hinni fogom: meg fog az történni?

— Bizonytal, ha erősen hinni fogod, hát megtörténik.

A varáng király nagyon meglógázta erre a biztatásra bozontos nagy fejét. Tovább folytatá.

— Mondjad csak. És ha azok az apák, akik velem együtt búslakodnak az elvesztett fiaik miatt, hinni fogják erős hittel,

hogy az ő fiaik még újra feltámadnak, akiknek a fejei rég be vannak falazva a mosszori vár párkányába, akiknek a tagjait szétdarabolták; hát akkor azoknak az elszórt csontjait valami kéz újra összeszedi, s élő embereket csinál belőlük, lelket fuvall a szájukba, világot ad szemeknek? Megtörténhetik-e ez?

— Higgyenek benne, és meg fog történni.

Dávid király most egy keserves nagyot sóhajtott. Igen halk hangon mormogta el az utolsó kétkedését.

— Hát ha ez mind lehető volna: megeshetnék-e az is, hogy az én szegény elűzött kisebbik asszonyom, az én Bravalám, akinek halálhírért hozták a múlt télen; akinek a sírkövét is elküldtem a szent szüzek kolostorába, hogy állítsák föl a sírja fejéhez — még ő is feltámadjon?

— Higgy benne, és meglátod!

— De hát miért lássam meg őt? Miért kívánjam neki a feltámadást? Ha nem szabad őt szeretnem, ha nem szabad őt enyémmnek mondanom?

— A feltámadás vissza fogja őt neked adni, s megszünteti a tilalmat.

Dávid király kétkedve ingatta a fejét.

— Úgy beszélsz, mint aki látja azt, ami még láthatatlan. Hát meg tudja ember mondani, mikor nappal felnéz az égre, hol áll a kaszáscsillag? hol van a pásztorvezető? hol a fiastyúk? hol a sárkányszeme? Pedig ezek ugyan fényes csillagok, mikor éjszaka van. Hát azt, ami holnap történik, hogyan láthatná meg halandó ember mai nap? Most én kérdezem tőled azt. Hát te hiszed-e a saját feltámadásodat? — Nem sírverem-e ez az egész völgy itt előtted? Elöl fal, hátul fal, szemben a tajtékzó tenger. — S nem vagy-e te ennek a nagy sírnak a halottja? — Fiatal vagy, arcod piros, szemeid ragyognak, és mégis olyan halott vagy, mint azok, akiknek a fejéhez az örök kőszál oda van állítva. Hát a te számodra hoz-e a mai nap feltámadást?

Frater Aktæon nem felelt erre a kérdésre; hanem hozzá-kezdett a két fakalapáccsal a kerepelés harmadik *verséhez*.

Mikor azt elvégezte, letevén a kalapácsokat a harangláb mellé, s azt mondá a királynak:

— Meglátod: a hajnali kereplőverseket még én vertem el e helyütt; de a déli csengettyűszót már nem én fogom itten elharangozni.

Ezt olyan biztosan mondá, hogy Dávid király egészen megtért a kétségeiből.

Frater Aktæon letült a kereszt talpkövére.

— Üljl mellém! — mondá a királynak.

E rövid meghívásra Dávid király egy kissé feldúzta az orrát.

— Ideülhetsz szégyenkedés nélkül. Nincs az a királyi trón, amely dicsőbb volna, mint az Idvezítő keresztjének zsámolya.

— És mellettem is bizvást elülhetsz; mert én is lehetek egykor király, mint te vagy.

Ezt a merész állítást csakugyan szeretne volna Dávid király kimagyaráztatni, s helyet foglalt a remete mellett.

Frater Aktæon aztán elővette azt a nagy kapcsos könyvet, s felolvasta neki belőle Sámuel könyvéből azt a fejezetet, amelyben leíratik, miképpen keresé vala Saul a pusztában az ő atyjának eltévedt szamarait, s ezen foglalatossága közben talált reá a próféta, s azonnal felkéré őt az Izrael királyának.

— Sámuelnek hitták a prófétát? — kérdezé a waráng király.

— És Saul éppen Dávid királynak volt az előde.

— Annak, akinek őt felesége volt? Ha írva van, akkor igaz. — Tehát ha te próféta vagy, és tudsz mindent, beszélj nekem valamit a fiamról. Mi történt vele azóta, hogy én nem láttam?

— A te Solom fiad hadakat vert meg, kincseket zsákmányolt, népeket vezérelt hegyeken és vizeken keresztül — és megházasodott.

Erre hátba ütötte ököllel a mellette ülő prófétát a király.

— Eredj már! A három első még csak elhiszem; de a negyediket mondd az odvas fának! Hiszen béka még az. A csikófogait sem hullatta el mind.

— Mégis úgy van.

— S mifélet vett el? ha tudod.

— Magához méltót. Amikor eléd fog jönni, majd azt is meglátod. Fogadd olyan szívesen, mint Ábrahám fogadta Rebekkát.

Dávid király bámulva nézett a beszélőre. A warángok előtt ez a két fogalom: „tréfa, hazugság” ismeretlen volt.

Amint így beszélgetének, a távolban egy szerzetes alakja tűnt elő a bokrok közül, ki a patak mentében közelített feléjük.

Az út rossz volt, a patak egyik oldaláról a másikra kellett untalan átkapaszkodni a sziklákon keresztül, a szerzetes nemigen sietett: nagy idő telt bele, amíg a keresztig eljutott.

A kereszt árnyéka már akkor a tizenhetedik koponyát haladta meg, s az alatt bőséges ideje volt Frater Aktæonnak felolvasni a bibliából a waráng király előtt Saul és Dávid történetét.

Az utóbbinál különösen megtetszett a királynak az ifjú Dávid párharca a Góliáttal.

— No nézd! Ezt én is éppen így tettem meg gyermekkoromban! Csakhogy én nem parittyával, hanem pusztá kézzel hajítottam főbe a bolgár óriást.

— Ezzel is jobban hasonlítasz tehát a szent királyhoz, kinek nevét a kereszttségben felvevéd.

— Hanem egy dolgot nem értek — kapcáskodék a pucér király az ő együgyű cszével. — Hogyan lehetett az, hogy már az endori boszorkány is tudta azt a mesterséget, hogyan kell halottakat feltámasztani?

Frater Aktæon nem ért rá választ adni erre a balgatag kérdésre; mert a loholva közeledő szerzetes már az utolsó sziklafokról szállt le közelükben; ki is azonnal a saruit kezdte leoldani a lábairól. Ami a legnagyobb tisztességadásnak a jelképezése.

— Ez maga a gvardián, pater Andronikosz — monda Frater Aktæon. — Ismerem a hosszú szakálláról, melynek fele fehér, fele fekete.

Azzal odaunszolta a királyt, hogy járuljanak az érkező elé, s térdepeljenek le eléje, és csókoljanak neki kezét; mert ez hatalmas szent ember.

Andronikosz éppen olyan egyszerű durva szőrcsuhát viselt, mint Frater Aktæon, semmi jel nem mutatta, hogy feljebbvalója. Az egyik kezében volt egy hosszú, keresztben végződő pálca, a másikon egy kobak.

Mikor mind a két térdeplő alak megcsókolta a kezét, Andronikosz kenetteljes hangon szólalt.

— Üdv néked az Úrtól, óh király.

Erre Dávid becsülettudó modorban viszona.

— Köszönöm. Elfogadom. S azt izenem vissza, hogy én is üdvözlöm az Urat.

— Nem neked szól az égi üdvözlés: hanem ennek itt! — mondá szigorú tekintettel Andronikosz. — Üdv neked János, uskók nép választott királya. A mi főpapunk, a pátriárka küld engemet tehozzád, hogy kihívjalak megpróbáltatásod verméből, és fejedlemmé fölkenjelek.

(Frater Aktæonnak az üté meg a fülét, hogy „pátriárka!” Tehát a zárdában még nem vették hírét, hogy Onufriosz II. Cajus pápa nevet hagyott magára erőtetni!)

Dávid királynak a bámulattól szeme-szája nyitva maradt.

Tehát csakugyan megtörténnek azok a csodák — újból is —, amik abban a szent könyvben írva vannak? S ez az ifjú itt ezt előre tudta? Hiszen megmondá, hogy így lesz! Akkor ez bizonyára próféta, akiben az Úr szelleme lakik.

Elnézte, hogy ken fel a térdelő ifjú homlokát a tisztaság férfiú, diák mondásokat mormogva hozzá, s mikor azzal készen van, így szól hozzá.

— Térj a te remeteadódba mint szerzetes, és jöjj elő onnan mint király.

Még az is megtörtént Dávid király szemei előtt, hogy amely ember a barlangban eltűnt, mint kopott, szurtos remete, egy nyílsüvöltésnyi rövid idő alatt előtoppant onnan mint ragyogó, délceg dalia.

Még ez nem volt olyan csodálkozásra méltó látvány, mint az, hogy az a hatalmas agg szerzetes, aki az ifjút remetéből királlyá kente fel: ő maga térdein kúszva közeledett a kőkereszt-hez, s midőn odáig ért, a fejét lehajtá annak az árnyékába, azon koponya mellé, mely a délórát jelezte. S megcsókolta az Idvezítő keresztjének az árnyékát a halottfőn.

És aztán így szólt.

— Nekem pedig azt parancsolá a pátriárka, hogy helyetted itt maradjak a remeteodúban, mindaddig, amíg el nem jön a nap, melyen visszahívattatom.

Frater Aktæon ebből is értett valamit. Andronikosz törhetlen meggyőződésű férfi volt, akire a többi szerzetesek hallgattak. Ezt szükséges volt eltávolítani —, amíg az új bor kiforr.

A kereszt árnyéka elérte a tizennyolcadik koponyát, Andronikosz kezébe fogta a harang kötelét, s elkezdé a delet kongatni.

Íme tehát az a szava is beteljesült Frater Aktæonnak Dávid király bámulatára, hogy „a regeli kerepelést még én végezem, de a déli harangozást már más”

„Üdv neked, *testvér!*” — monda büszkén János király, Dávid királynak, jobbját nyújtva neki, kollegiális készszorításra.

Dávid király szívesen viszonzá a kézcsapást.

— Hiszed-e hát, hogy feltámadnak a halottak? A názáretbeli Jézus feltámadásának napján. A te Solom fiad, és a waráng legények és Bravalla feleséged és sokan mások, kik a föld alatt voltak száz napig eltemetve, és mindnyájan Istent dicsérik.

— Mindent hiszek!

A kolostorban is megszólaltak a harangok; a völgy felőli kapu megnyílt, s zászlókkal jött alá a búcsújáró nép, a szerze-

tesek vezetése alatt az új felkent királyt üdvözölve fogadni: egy új keresztény népnek királyát.

„Disputa.”

Kritikus. Remélem, hogy szerző nem engedi magát elcsábítani, hogy most teljes színpadi hatásában az olvasó elé hozza azt a hókuszpókuszt, amidőn a warángok királya a három tüzes szentek kolostorából előjöni látja mindazokat, akiket halottaknak hisz. Ezt az olvasó fantáziája már úgyis kitalálta. Hogy üti majd hátba a Solom gyereket: „Hát te akasztófacímere, hol csavarogtál annyi ideig?” — Bravalla asszonyt is kimosdatták, megfésülték szépen, a körmeit elvagdosták, tisztát adtak rá, arra is ráismert Dávid király; s egy kissé fejcsóválva mondá: „Ejnye babám, de megráncosodott a képed az alatt a hét esztendő alatt!” És amidőn egynémely uskók generális prezentálta magát előtte, nagyot hőkölt: Nini, hisz ez az én hajdani csizmatisztítóm!” — Tudjuk már. Nagyszerű volt a találkozás. — Hanem arra kérjük a szerzőt, világosítson fel bennünket valami egyszerű kérdésben. — Hogyan lehetett mindennek olyan simán megtörténni?

Szerző. Én ugyan arról is értesítést akarok adni, hogy mi történt a waráng fejedelem és népe, valamint a velük együtt felvonuló baziliták megérkezése után a három tüzes szentek kolostorában, s az nem lesz éppen hókuszpókusz vagy színpadi tabló; hanem valami sokkal furcsább. Azonban ha előlegesen valami kívánnivalót talál a kritika: én azt is kész vagyok teljesíteni — mély tisztelettel.

Kritikus. Igenis kívánunk valamit. Eddigelé meghurcolt a szerző bennünket olyan helyen, ahová csak kerckes liburnákon lehet eljutni; felvitt olyan sziklaországokba, ahová waráng láb kell, aki utána megy; mutogatott völgyeket, amikbe nem lehet halálveszedelem nélkül leszállni; klastromokat, várakat, amiknek a köveire sem találni többé; aranybányákat, amiket

ugyancsak szeretnének mai nap újra felfedezni; megjáratta olvasóival a Bludár föld alatti útját; gondolta mindezeknél: „Ide csak nem fog utánam jönni az a Kaintól született kritikus, hogy megcáfolja a leírásaimat.” De már most álljon szavának, és lépjen rá valami olyan földrészre, ami valósággal megvan, látható és hozzáférhető. Vezessen bennünket Raguzába.

Szerző. Éppen a tollam hegyén volt az a név.

Kritikus. Mert ez itt a punctum saliens: hogyan mehetett végbe egy ilyen világbontó merénylég éppen Raguzza tözsomzédságában? Raguzza ez idő szerint híres, hatalmas köztársaság vala: Velence versenytársa, császárok szövetségese, mely a spanyol királynak Portugalt elfoglalni segített, a mórokat vissza tudta verni, s Dusán király ostromát hét esztendeig diadalmasan kiállta. Amellett a római pápa hű városa, püspökség székhelye, melyhez hét suffraganeus püspök tartozott. Állandó hadsereget tartott fellegrárában, mely, mint a történetíró bizonyítja, csupa *magyarokból* állott, mivelhogy a tanács nem bízott a saját honfitársaiban. És ennek a magyarokból álló hadcsapatnak mindennap más vezért adtak, olyanformán, hogy az ifjú nemesek közül minden este egynek a nevét kihúzta az urnából a rektor; azt az ifjú lovagot az utcán elfogták, hirtelen kendőt vetettek a fejére, hogy senki rá ne ismerhessen: úgy vitték fel a fellegrárba parancsnoknak. — Mármost tehát, ha nagypénteken a kolostorból kiriasztott apácák Raguzzáig szaladtak, ott a várost azzal a hírrel telelámázták, hogy az ördögök garázdálkodnak a szent helyeken, hogy Onufriosz velük cimborál, sőt pápaságra aspirál: hogyan érthesse meg az ember, hogy a raguzai *százak* azonnal ki nem küldék azokat a zsoldjukban tartott magyar katonákat, akik bizonyára nemcsak uskók uraiméknak, de még a meztelen bőrrű waráng úrfiaknak is, kegyetlenül megtanították volna megbecsülni a magyarok Istenét?

Szerző. Mindezekre pontosan megfelelni kötelességemnek ismerem.

XXIII. A HAJDANI RAGUZA

Az, amit a mai Raguzai képe mutat, csak egy összedűlt óriás töredékeinek maradványa. Három eltemetett város fekszik a mai épületek alatt. A görög Epidaurus fölött épült az Ó-Raguzai; azt eltakarta a dicsőséges, hatalmas raguzai köztársaság, ennek a romjain áll a mai kikötőváros. Még maradványaiban is fölséges.

Akik odaépítették a tengerbe nyúló sziklanyelvre, melyet körös-körül kopár bércek zárnak el, nem azt keresték, hogy hol terem meg az olajfa, hanem, hogy hol terem meg a szabadság. Ez a csodálatos fa, melynek gyökere legjobban szereti a sziklatalajt.

Raguzai ősidőktől fogva menedéke volt mindenkinek, akit a világ hatalmasai üldöztek; s akit egyszer oltalmába fogadott, azt meg is tudta erőhatalommal védni. Ellenség soha se szárazon, se tengeren be nem tudott törni a bástya falain.

Azok hatalmas bástyák voltak; amint a város népessége szaporodott, új meg új gyűrűvel vették azt körül, párkányos tornyaik uralták a körülfekvő vidéket, s azon a nagy gömbölyű bástyán ott Gravoza felé, mely egészen a tengerbe nyúlik, emelkedett fel az óriási világítótorony, öntött rézoszlopával, legfeljül az aranyozott földteke.

A mostani egymás fölé emelkedő, födéltelen házak helyén aranytól csillogó kupolák és tornyok ragyogtak a napsugárban. Minden nemes családnak volt saját temploma, amelybe a

palotájából át lehetett járni. Ez volt a fényűzés mértéke. A templomok oltárainak művészi pompája, a drágakövekkel kirakott ereklyetartók, a hitetlenektől visszavásárolt drágaságok Salamon templomából, Jeruzsálem kincсібől, kelet drága szöveteivel betakargatva; ezek képezték a raguzai nobiliek fényűzését, mert a külső viseletük egyszerű volt.

És valamennyi templom közül legmagasabbra emelkedett ki a nagyszerű katedrale, melyet Oroszlánszívű Richárd emeltetett Raguzában. Mikor a hős király visszatért a Szentföldről, a tengeren nagy zivatar érte utol a hajóját. E veszedelmében fogadalmat tett, hogy ahol révpártot talál, azon a helyen templomot fog építtetni a Megváltó tiszteletére. Lacroma szigete volt a legelső szárazföld, melynél hajója kiköthetett. Rögtön hozzáfogott a templómépítéshez. Ekkor a raguzai patrícusok azt kérték tőle, hogy építtesse inkább azt a nagyszerű katedrálét Raguzában, a lacromai templomot felépíttetik ők. A pápa engedélyt adott a fogadalom átruházásához, s a Megváltó imolája ott emelkedett fel büszkén a többi tornyok közül, mint valamennyinek az őse. (Most már csak néha, ha az urakövezetet megfordítják, találunk a felyül fordított köveken egy-egy felirat-, domborfaragvány-töredéket, mely sejteti, hogy egykor a híres Oroszlánszívű Richárd templomának falához tartozott.)

Ahol most áll a városháza, ott pompázott a „Rektor” palotája hajdan; homlokzata egészen a velencei dogepalotának mása, óriás lépcsőzetével, cifra kőfaragványai mind beara-nyozva; belső udvarát kettős oszlopsoron nyugvó padmaly fogta körül, melyen a százak tanácsosai tartották sétáikat. Az udvar közepén pedig ott állt a várost kormányzó „Rektor”-nak a kőszobra. Minthogy pedig a rektort minden évben újra-választották, olyan elmésen volt a szobor elrendezve, hogy a fej lejárt róla: a szobor nyakán volt egy mélyedés, s az új rektornak a fejét a csapjánál fogva abba beleillesztették, a régiét eltávolították. Így csak fejet kellett mindig újból készíteni.

A szobor most is megvan még, a salonai múzeumban; — de a hozzá való fejek ki tudja hová lettek?

A rettore-palota előtti téren azonban, egy magas korinthisz oszlop fejezetére állítva, büszkélkedett a dicső Roland páncélos szobra; a legendai hőse, kit a nyugati nemzetek mindegyike magáénak hirdet. Ő volt a mesés győzelem hőse, mely az Adriai-tengert a szaracénoktól megszabadította, a félelmes Spucento diadora.

Se oszlop, se szobor nincs már. A raguzaiak később is újralakították azt, új talpra állították. Ma már csak egy szerényen meghúzódo alak, kezdetleges faragvány, alacsony piederstálon egy szerény gyümölcspiac szegletében; azért még mindig hős Rolandja a raguzaiaknak.

A rettore-palotával szemben állt és áll még ma is (ez az egy, ami a régi időkből épen megmaradt) a vámépület. Látszik, hogy akik építették, arra számítottak, hogy ezt még a föld maga se rázhassa le a hátáról. Minden oszlopboltozat oly tömör, oly szilárd, hogy az idők romboló hatása meg nem látszik rajta.

Itt volt valamikor a rakhelye a három világrészből összeduló kincseknek: ide rakták le hajóterheiket a világ minden nemzetének kalmárai. A boltozatok kapuin még most is láthatók a kőbe vésett feliratok: „Ahogy én mérek, úgy mérjen nekem az Isten.” Itt volt a köztársaság mérleghivatala. A vámhivatal portáléja fölött ez volt olvasható: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré”, s a pénzverő szűk porticusa fölött láthatók voltak a zsidó betűk, miket a láthatatlan kéz Belzázár palotájának architrábjára felírt: „mene, tekel, fáesz” (mégmértettél, könnyűnek találtattál). Itt minden idegen pénzt újraverték a köztársaság címerére.

Ez a címer volt szent Balázs képe, fején püspöki süveggel, kezében kereszttel, hármastornyú kapu fölött kiemelkedve.

Ezt a jelvényt lehetett látni a város minden kapui fölött.

Szent Balázs volt a védője a köztársaságnak. E dicsőséghez egy szép legenda szerint jutott.

A velencei köztársaság féltékeny volt Raguzra emelkedő csillagára, korán felismerve benne legveszélyesebb vetélytársát.

Nyíltan sohasem harcoltak egymással, hanem mindig „*kalap alatt*”. Ha valamely vad nép feltámadt az egyik köztársaság ellen, azt a másik segítette pénzzel, jó tanáccsal: egymásnak a zendülőit vendégszeretettel fogadták, s a tengernagyaik tévedésből elfogták a szomszéd kereskedelmi hajóit.

Egyszer aztán a doge véget akart vetni annak a kötelődésnek. Kiküldte a tengernagyját tekintélyes hajórajjal Raguzra elfoglalására.

A nyílt tenger felől azonban Raguzát ostromolni hadiszabály szerint nem lehet. A város alapítóinak arra is volt gondjuk a hely megválasztásánál, hogy annak a kikötőjét nagy hajók ne használhassák. Oda csak halászbárkák és dereglyék vitorlázhatnak be; nagy favárak, melyek balistákat, helepolisokat cepelni képesek, nem találnak elég mély vizet. Az egész hadi és kereskedelmi hajóraj a félórányi távolban levő, jól védett Gravoza öblében horgonyoz.

A velencei admirális tehát rávasz csellel akarta elfoglalni Raguzát.

Egész hajóhadával horgonyt vetett a sík tengeren, s maga megillető kíséretével kivezett a raguzai öblbe, zászlók jeladása mellett mint békés látogató.

Az ajándékokat és udvarias üdvözléseket hozó admirálist a raguzai tanács fényes vendégszeretettel fogadta, tiszteletére fényes ünnepélyt rendezett. A hajdankori lakomáknak rendszeren csak a késő éjszaka szokta végét vetni, aki az asztal mellől kidült, félrevitték, lefektették; mikor fölébredt, azt látta, hogy még mindig tart a lakoma, visszament a helyére, s újrakezdte. Becsületes ember meg nem szökött onnan.

A nagy dárídó közepén azonban a raguzai rektorét kiszólták

egy szóra az asztal mellől. Odakünn a pitvarban egy meztlábos barát várt reá a kapucinus rendből.

— Vigyázz a városra — sűgá a barát a köztársaság elnökének. — Ma a déleesti ájtatosságom alatt elnyomott a buzgóság, s czalatt megjelent előttem szent Balázs vértanú. Azt adá tudtomra, hogy az éjjel a velenceiek a hadihajókról számos dereglyékkal alattomban meg fogják rohanni a tengeri bástyát, s amíg az egész népség in dulci jubilo mulat és dombéroz, felmásznak a falra, s elfoglalják a várost. Azért őrizzétek a falakat.

A rettore e figyelmeztetésre elővette a jobbik esztét, s hirtelen összegyűjtve az íjászokat, elhelyezé őket nagy csapatokban a bástyák mellvédei mögé. — Mikor aztán éjjél tájon a közelgő evezőcsapások jelezték a velencei dereglyék közeledtét, a raguzai partőrök egyszerre meggyújták a mólón felállított szurokrudakat, s azoknak a fényénél szerte kitűnt az orozva közelítő ellenség hajórajja. De éppen olyan gyorsan el is kotródott az onnan; amint a falakon elhelyezett íjászok nyílzápora elkezdett kopogni a sorban kifelé fordított pajzson. Látták hogy a raguzaiak jól el vannak készülve a fogadásukra. Magát a velencei tengernagyot pedig azzal a szóval bocsáták másnap útnak a szíves vendéglátók, hogy máskor korábban keljen föl, ha Raguzát el akarja foglalni.

E csodás megmenekülésnek a hálájából lett szent Balázs Raguzá patrónusává és címere jelképévé.

Az északi bástya oldalában van egy hatalmas épület, melynek emeletén a régi okiratok tára, a pergamenre írott könyvek vannak elhelyezve. A földszintet pedig istállók foglalják el. Az egyik istállósorban vannak a lovak, a másikban a vadászkutyák. A lovak mind fehérek, a kutyák pedig mind feketék. — Soha pedig Raguzá utcáin lovat vagy kutyát nem látni. Nemcsak az a tekintet parancsolja ezt, hogy a város utcái mindig olyan tiszták maradjanak, hogy azokat akár terített asztalnak használhassa bárki; hanem főleg azért, hogy egyik polgár a

másikat ne nézhesse le lóhátról vagy hintóból. Itt az úrnak is csak gyalog szabad járni, asszonyoknak, betegnek gyaloghintóban. Terhet emberhát hord, s a teherhordók osztálya egész hatalmas néposztályt képez a városban, mely ha felölti ünneplő öltözetét, s saját zászlói, zenekara mellett megindul a saját templomába, azt hinné az idegen, hogy a válogatott vitézek ezredét látja maga előtt. Kutyát pedig annál kevésbé szabad az utcán láttatni. Azokat a miniatűr dabózákat tarthatja minden ember a házánál patkányüldözésre. Vadászebre pedig éppen semmi szükség. Vad nincs Raguza környékén; a szigeten fürjet, pacsirtát tenyésztenek, de azt csak törrel vagy tükörrel fogják. — Hát akkor hogy kerülnek ide ezek a fehér lovak és fekete kutyák, amikkel tele egy egész ház?

Ez is egy diadalmas korszak emléke.

Mikor a bosnyák király, Dusán megtámadta haddal Raguzát, a vitéz köztársaságiak nemcsak visszaverték, de utánamentek egész Jajcavárig, ott kényszeríték a királyt békekötésre; s ennek a szentesítéseül tartozott a bosnyák király Raguzának évenkénti kényadó fejében két fehér lovat és két fekete kutyát küldeni.

Senkinek sem volt ezekre szüksége; azért kívánták azt a két tárgyat. A nép hadd lássa a nyitott rácson keresztül. A palota két végén volt két gránitoszlop; az egyikén volt egy ágaskodó paripa, a másikon egy guggonülő eb.

A város fölött egy órányi távolban magaslik fel egy kopár kúp idomú hegy, annak a tetejét koronázza a körülfutó tornyos bástya, közepéből kiemelkedő kolostorral. Ez volt (amíg ott volt) a szent István kolostora.

Ennek is igen érdekes a keletkezési története.

Bodino szerb király, ki a trónra nagybátyjának a meggyilkolása árán jutott, nem érezte magát addig nyugodtan a székében, míg a megölt király ivadécai életben vannak. Azok pedig Raguza területére menekültek: ott volt nekik anyai örökségképpen házuk és kertjük, amelyben meghúzhatták magukat.

A szerb király fennen követelte a köztársaságtól, hogy az ő szökevény rokonait szolgáltatassa ki neki.

A raguzai tanács, igazi köztársasághoz illő méltósággal felelt vissza a királynak, hogy soha egy szerencsétlen menekülő, aki Raguza földére lépett, üldözőinek, ha még oly hatalmasak is, e város által ki nem lesz adva.

Erre hadat izent a szerb király Raguzának, s jött roppant hadsereggel a város ostromlására.

Hét esztendeig tartotta ki Raguz a ostromot! Csak azért, hogy egypár idegen hozzámencskült boldogtalan életét megvédelmezze. Nem törődött kereskedelme csorbulásával, sem pénzt, sem vért áldozni nem sajnált az emberiségért, az igazságért. Bajnokai minden ostromot vitézül vertek vissza. Hanem a szerbek mögött egy egész ország állt, s egyre szaporították a megszálló seregüket. Oda arra a hegytetőre egy várat építettek, ahonnan minden mozdulatát ki lehetett kémlelni a raguzai hadnak. Utoljára Lacroma szigetét is elfoglalták.

Ekkor azok a szerb királyi menekülők, akik miatt ez a hosszú hadjárat keletkezett, szívükre véve a romlást, amit a köztársaságra hoztak: egy éjjel kiszöktek a városból, s önkényt megadták magukat üldöző rokonuknak, a szerb királynak.

És Bodino olyan kegyetlen volt, hogy a megtért rokonokat irgalom nélkül lefejeztette, s a fejeiket kitűzette magas póznákra a hegytetőn épült vára kapuja fölé.

Nagy hamar utolérte ezért az Isten büntetése. Hadseregében kiütött a fekete halál, s jobban, mint a megszállottak hajítógépei, megtizedelte a fegyveres népet.

Ekkor a raguzai érsek, maga mellé véve a suffraganeusait, teljes ornátusban átvitorlázott Bodinohoz Lacromába. A király elé érve, Isten szolgájához méltó merész szavakkal szemére hányta oktalan kegyetlenkedését, az ártatlanul kiontott rokonvérnek számítva be azt az Isten csapását, mely most seregeit paskolja. Annyira lelkére beszélt, hogy a koronás szörnyeteg ellágyult; megbánta, amit elkövetett, s bűnei kiengesztelésére

nagyszerű szobrot emeltetett legyilkolt rokonai sírja fölé s azzal a megszállást abbahagyta; hazatért Szerbiába.

Az az emlékszobor még most is megvan, a vár, melyet Bodino saját emlékére emelt, rég eltűnt már. — Történetünk idején a raguzaiak birtokában volt már.

Az is az ő furfangos észjárásukat jellemzi, hogy mint kerítették kézre ezt a városuk közelében alkalmatlankodó erősséget, amit ostrommal lehetetlen volt bevenni.

Bodino király erős helyőrséget hagyott hátra a várban, időnként újjal felváltva.

Egy húsvét ünnepén a raguzaiak meghívták barátságos vendégségre a szomszéd vár tisztjeit. Ugyanekkor egy Antivariból jövő, borral terhelt bárka kötött ki Gravoza alatt, mely olyan potom áron vesztegette az édes malváziait, hogy a szerb várőrség mind lefoglalta azt a maga részére. Mikor aztán már kívül is, belül is nagy volt az ivás, az éj sötétjében egy csapat raguzai közeledett a várkapuhoz, szerb öltözetben. Mikor odaérkeztek a felvonóhídhöz, a kapuőrök azt követelték tőlük, hogy elébb danolják el a „zsaloszona pizszanzát” (szomorú jajdal.) Erről ismernek rá a maguk fájára.

A raguzaiak pedig azt már eltanulták a városban devernnyázó vezérektől, s elfűjták szép harmóniával az ó-szerb nótát:

„Szentó sze bjeli u gorje zelenoj?
Al-szu sznyezi, al-szu labuteve?
Da-szu sznyezi, vech-bi okopnuli;
Labutove vech-bi poletjeli.”

(Mi fehérlik ott a zöld erdőben?
Hó az ottan? vagy talán hattyúpár?
Ha hó volna, rég elolvadt volna.
Hattyú volna, rég elrepült volna.)

Ez ismerős dal hallatára lebocsáták az örök a csapóhidat, s beereszték az álcázott raguzaiakat. Azok aztán szépen megkötözték a bortul elázott őrséget, a hazatérő vezéretet pedig

tisztelettel utasíták, hogy hol keressenek szállást. Így jutott Raguza birtokába a vár is, a hegy is; mai nap is az övé. Ez a hétéves megszállás emléke.

Bizonyosan erre a várelfoglalási metódusra gondolt a fiatal Boboli, mikor Solom királyfinak azt a jó tanácsot adta, a mosszori várórségnek borral elkábítására; csakhogy ő azt még tökéletesítette egy kis applicia depilans preparátummal.

Miután a hajdani Raguza képét régi adatokból összeállítottuk, hozzá kell tennünk még, hogy a városnak két kapuja volt, az egyik a tenger felé nyíló, mely egyúttal a Montenegróba vivő útra is szolgált, a másik a Gravozából vezető út bejárata. Mind a kettő fölött széles, tömör bástyatorony emelkedett, messze kirúgó kő mellvéddel, melynek gránit tartópárnái óriás főkbén végződtek; minden fejnek valami emberi indulat rémkifejezése volt adva: irigység, rémület, bosszú, káröröm, csúfolódás, kegyetlenség.

De azért ezen kapukon túl is tartott Raguza. Arra Gravoza felé a meredek sziklából kivágott területen épültek sorba a raguzai polgárok mulatóvillái, amiknek kertjéhez a termőföldet a távol szigetekről hordták dereglyével. A narancsfa igazán „aranyalmát”, a granátfa igazán „granátalmát” termett, annyiba került az elültetőjének.

A tengeri kapun túl pedig az egész montenegrói út mentében egymásra halmozva következtek az idegeneket elfogadó házak, amelyekbe a világ minden részéről ideseregülő kalmárok szállást találhattak. Magába a városba idegennek bejutni csak igazságai előmutatása mellett lehetett; a kapunál elébb a fegyvereit elszedték; azután a városi orvos a pulzusát megtapintotta, a nyelvét megnézte, hogy nem beteg-e, akkor a szállásmester elvezette annak a polgárnak a házához, akinél szállásolni fog: éjszakára a házigazda kötelessége volt a vendégét bezárni a szobájába.

A város két kapuja naponta csak három óráig volt nyitva: napfelkölte után két órával jelenté az őrtoronyból messze-

hangzó hármás dobütés, hogy a kapu megnyílt, akkor aztán tódulhatott be a sok vidékről jött élelemhozó nép, rikító viseletében, jöhettek a hordárok málhakötegeikkel, s a nyaralóikból megtérő patríciusok kíséző szolgálóikkal, keverve az itteni tarka néptömeg az idegenek alakjaival, keresztes vitézekkel. Három óra múlva ismét tudatták a dobütések, hogy a kapuk be lesznek zárva, s akkor iparkodott mindenki a városból kifelé, ha benn nem akart rekedni. Aki később jött, az várhatott másnapig.

Raguza területéhez tartozott még Gravoza, mely vizű kikötőjével, melyet olajfaerdős és bortermő hegyek vettek körül; azoknak egyikén a régi térképek még mutatják a „Palazzo di delizie” helyét, ahol a város főnöke által használt fényes kéjlak emelkedett. Innen vonul fel az Ombla völgye, festői szépségekben s természet áldásaiban gazdag vidék, melyet az Arion folyam hasít végig, azon túl volt még San Stephano, Preulaca, a stagnói város (Perseus hajdani Draudacuma), majd a Sabioncellói félsziget, nevét kölcsönző városával, a hajdani Diomedes előfoka, mely 30 mérföldnyire benyúlik a tengerbe, azon szigetcsoport közé, melyet a rómaiak „Elaphites insulæ” név alatt jegyeztek fel, talán, mert az egész szigetcsoport hasonlított egy szarvas alakjához? Egyike ezen szigeteknek, a San Andrea volt a vesztegzár alá tett jövevények számára rendelve, kik pestises vidékről jöttek gályáikkal.

Valamennyi sziget kertté volt átalakítva; több nép lakott rajtuk, mint magában a városban; az a nép ott gazdagabb volt, mint akik aranyat termesztettek palotáikban. Emezeké volt a fügefák termése, a rozmaring vize, a lugasok nektárja s a kaptárok méze. Valamennyi közt leghíresebb volt a terményeiről Lesina sziget. Még ez időben Lesina is Raguza birtokát képezte, valamint Lacroma szigete.

A gazdag Lesinát éppen olyan tréfás módon vesztette el Raguza, ahogy ő szerezte meg Bodino király várát; de ez már négy századdal később időre esik. A velencéseknek volt

egy kis szigetcskéjük Raguzza közelében: terméketlen szikla, közepén kimeredő sziklafokkal. A raguzaiak sohasem igyekeztek a kopár szigetet megszerezni, mely versenytársuk halászaiknak adott tanyát. Egy éjjel a velencések azon a sziklafokon bástyákkal körülvevtt erődöt állítottak fel; a bástyák lőablakai-ból fényes ágyúcsövek meredtek elő. A köztársaság megrettent: ez boszorkányság! Egy éjszaka várat építeni! Azonban már ott volt. A velencéseknek joguk volt a maguk sziklájára azt építeni, ami nekik legjobban tetszik. Ebből a várból azonban egyenesen oda lehet lőni a raguzai tanács palotájába. A veszedelmes szomszédság alkalmatlan volt: alkudozásba léptek Velencével; az Lesinát kérte cserébe a váráért. Nagy ár volt, de oda kellett adni. Mikor aztán átvették a szigetet, akkor látták, hogy a várfalak is, az ágyúk is mind papirosból voltak.

XXIV. DAMIANI JÚDÁS

A régi Raguzának a képét fel kellett mutatnunk, hogy történetünk fordulatait és egész lefolyását érthetővé tegyük.

A tüzes szentek kolostorából elriasztott apácák nagypéntek napján már nem juthattak be Raguzába, mert a kapuk csak délelőtt vannak nyitva. De különben is éppen ezen évek folytán nagyon rossz szemmel nézték itt az apácákat, akiknek egész serege rajzott vissza az elvesztett Szentföldről, elzüllött állapotban. Azoknak éppen csak a perjelnök vezetése mellett volt megengedve a városba bevonulni, és csak akkor, ha a rendjük be volt jegyezve az érsek lajstromába, s ez nagy tektetóriával járt. Eszerint a rémhír hióbpostái kinnrekedtek.

A következő napon, húsvét szombatján pedig sokkal nevezetesebb csemény tartotta lekötve az egész polgárság érdeklését, mint hogy valami másról is lehetett volna még valakivel beszélni. — E napon volt az új „Rettore”-választás.

Raguzá rettoréja ugyanaz volt, ami Velencében a doge.

De a raguzai államfőt minden évben újraválasztották.

(A későbbi századokban meg éppen minden hónapban új rettoré-választás volt.)

Minden raguzai polgárnak, aki *házzal bírt a város bástyafalán belől*, szavazata volt a választásnál; de rettoré csak a 26 patrícius család tagja lehetett; az is csak ötvenéves korán túl.

A választás kettős fokú volt. Először a polgárok szavaztak három jelöltre; akkor amely három névre a legtöbb szavazat

esett, azokat külön aranytartókába téve, közülök egynek a nevét kihúzták. Erre a tényre egy ártatlan fiúgyermeket választottak. Ez megint úgy történt meg, hogy a tízek tanácsa megállapodott bizonyos egy számban, s mikor az anyyadik számú gyermek átlépte a szent Balázs templom küszöbét, a feltámadás szertartásából kijövet, azt kézen fogták, fehér ruhába öltöztették, s úgy vitték a város palotájába az új rettore nevét kihúzatni vele.

Két erős párt között folyott mindig a küzdelem, ezek voltak a Boboli és a Damiani név alatt sorakozók.

Gazdagságára mindkettő egyformán crős, múltjában éppen oly nevezetes hősoket számít az egyik, mint a másik; őseik felváltva viselték a rettore-hivatalt, az engesztelhetetlen párt-torzalkodás csak akkor kezdődött el, amikor Damiani Júdás megnősült. Boszniai knézeányt vett el. Ezt a tősgyökeres olasz patríciusok és polgárok nem bocsáthatták meg neki soha. Ellenben a dalmata eredetű polgárok annál inkább ragaszkodtak hozzá. A Boboli-párt azt is híresztelte felőle, hogy a házán belől erkölcstelen életet folytat: valami tilos szerelmi viszonyról súgdostak, mely a felesége testvéréhez fűzi, kivel nem áttal még az utcán is karonfogva sétálni, sőt még azt is megengedi neki, hogy piros *csepeszt* hordjon a fején; fiatal asszonyok fejkét, holott tudva van felőle, hogy még hajadon. — Azt mondja, hogy ez bosnyák szokás! — Sőt azt is suttojják felőle, hogy az egyetlen leánya, a mind testi szépségben, mind tudományokban oly tökéletes Lubomira, ki már el is volt jegyezve a szép és gazdag ifjú Benessa Pirróval, azért ment kolostorba, azért vette fel a három tüzes szentek kolostorában a fejedelemnői fátyolt, mert az atyja bűneiben megutálta az egész férfinemet. Ezt a csorbát a jó híren kissé helyreütötte az a Boboli családot ért szerencsétlenség, miszerint a rettore egyetlen fia — a híres költő — szintén egy knéz leányába lett szerelmes, azt el is szöktette, mégpedig a cimboráival összebészelve, a vőlegénye nyergéből ragadva el, aki már vitte

volna haza; s azzal meg is esküdött. — Ámde az apa, Boboli kiköszörülte ezt a csorbát azáltal, hogy a szökevényeket üldözőbe vette a tengeren, elfogta, s a fiát bedugta a baziliták kolostorába, a menyasszonyát pedig a tüzes szentek zárdájába, s nem engedte családjá címerén azt a foltot ejteni, hogy azt egy pataréus nő, egy bogumil ivadék meghurcolja. Inkább magva szakadjon a családnak! Ez atyai szigor ismét odahódítja az olasz hazafiakat Boboli zászlói alá.

Két főnemesi család tartozott a Boboli-ligához, a Ghessaldi és Cerva. Az ő párthíveik rendszeren e három nevet írták fel szavazatjegyeikre: míg a Damiani-párt tesseráin a vezérének kívül rendszeren a Prodanelli és Palmotta nevek álltak.

Évtizedeken keresztül győztes volt mindig a választásoknál a Boboli-párt, s akármelyiknek a nevét húzta ki a három közül az ártatlan gyermekkéz, azért csak Boboli Pietro uralkodott annak a neve alatt.

Egyszer aztán micsoda furfangot gondolt ki Damiani Júdás?

Nap nap után fellármázták az út mentében épült előváros népét azzal a rémhírrrel, hogy jönnek a warángok! A városon kívül lakó hordárok nyugtalankodtak. Tömeges küldöttséggel járultak a Consiglio Grande elé azzal a követeléssel, hogy az ő városnegyedük védelmezéséről gondoskodják. A Consiglio Grande hatvan *pregadiból* állt, kiket minden évben újraválasztottak. Ezeknek sok dolguk volt, azért leginkább fiatal embereket szemeltek ki *pregadiknak*, ezek elfogadták az indítványt, hogy a fenyegetett külváros védelmére bástyafalat kell húzatni örkapuval, árokkal és felvonóhíddal. — Az elfogadott indítvány azután a „Consiglio dei Dieci” elé került. Abban már öreg emberek ültek, akiknek az a szokásuk, hogy a fogukhoz vernek elébb minden tallért, mielőtt kiadnák. Ezek (mint szokás) elvben elfogadták az indítványt; de azt hitték, hogy majd elodázzák őket annak a kivitelét azzal a szóval, hogy „most nincs rá pénzünk; majd ha lesz, akkor!”

Hanem erre rögtön ott termett Damiani Júdás, s azt mondta,

hogy ő maga az egész költség terhét elvállalja, s fizeti a bástya és őrkapu árát a saját erszényéből.

Ezt a nagylelkűséget általános magasztalás fogadta; hanem aztán csakhamar kisült, hogy mi volt a titkos célja ennek a bőkezűségnek.

Amint a választások közeledtek, s a házbirtokosok feljöttek a városházára kivenni a provisoréktól a választási tesszerákat, csak megjelentek ám a külvárosi teherhordók is, és követelték, hogy nekik is adjanak szavazócédulát, mert ők is „a falakon belül lakó házbirtokos polgárok” S nem is lehetett eltagadni, hogy igazuk van.

Ilyenformán egyszerre megszaporodott az eddigi ismerős szavazók száma sok száz vad ismeretlennel, akikről nem lehetett tudni, hogy kinek a malmán őrölnék.

A Boboli-párt sem volt ugyan rest (és fukar sem!), hogy az új szavazókat tyúkkal, kaláccsal a maga részére hódítsa; azonban Damiani részére nyomta a mérleget az a körülmény, hogy a hordárok mind illírek voltak, s ennél fogva Damianihoz szítottak éppen azért, amivel az ellenpárt eláztatta, hogy a felesége bosnyák knézleány.

Ez első összemérkőzése a két versenyző pártnak tartotta rendkívüli izgalomban egész Raguzát húsvét szombatján. — Beszélhettek ezeknek ma „tüzes szentek”-ről, meg azoknak a kolostoráról! A választás napján a „tüzes ördögöknek” van a nevenapja!

A Branta-völgyi apácáknak még rendes időkben is akadályokkal járt a városba bejuthatása. Öltözetükről már messziről rájuk ismert mindenki, s félretért az útjokból. Az ő vidékük volt a bélpoklosok gyógyhelye. Addig be sem eresztették őket a kapun, míg a ragályos vidékről jövők füstölőházában a szokásos bepácoláson keresztül nem estek. Ezúttal az elővigyázat annál szükségesebb volt, mivelhogy a választás és feltámadási ünnepélyességek miatt az egész város népe mind az utcákon és piacokon van.

Csupán csak ama bizonyos énekmesternőnek, aki a karzaton elbújva hátramaradt, sikerült az angyali öltözetben könnyűszerrel bejutni a tengeri kapun: azt hitték felőle, hogy ő is a ceremóniához tartozik. Ez rögtön sietett a rettorét fölkeresni.

Ámde most Boboli Pietróhoz lehetetlen volt bejutni. A délelőtti órákban a nagy szavazási mozgalom tartotta forrongásban az egész polgárságot, minden utcán izgalmas jelenetek folytak le. Az olasz, mikor kapacitál, úgy handabandáz, mintha veszekednék. Egy-egy új csoport jött a maga jelöltjeit vivátozva; annak útját állta az ellenpárt, azt lehetett volna hinni, hogy mindjárt hajba kapnak, olyan lármát támasztottak; a közjük tévedt apácának, aki a rettore felől kérdezősködött, azt mondták, hogy menjen az ördögbe, az pedig szegény éppen onnan jött; de senki sem hallgatott a lamentálására. Túlordított minden szót az „evviva Boboli”, „evviva Damiani” kiáltás.

Délig mind a két párt embertelen nagy igyekezetet fejtett ki a szavazatok szaporításában. Előhordták a betegeiket nyoszolyástul együtt, így vitték a városházához, a tesseráját beadni. Vörösre, rekedtre kiabálták magukat, szidalmazták az árulókat, az elpártoltakat, vállaikon vitték a megnyerteket; egyik húzta, a másik tolt a uroló sereghajtókat, akiket még előkutattak a házakból. A nagy riadalnak a déli harangszó vetett véget.

A húsvét szombati déli harangkondulás kétszeresen ünnepélyes Raguzában, először a Megváltó dicső feltámadásának pillanatát jelenti, azután pedig a rettore-választás brekesztését. A harang első kondulása után több szavazatjegy nem fogadtatik el.

S e harangszóra egyszerre elhallgat az egész lárma. A piacon álló sokaság mind térdre omlik, a férfiak lekapják fővegeiket, a sbirrók lándzsáikkal utat nyitnak a néptömeg között a processiónak, mely egyik templomtól a másikig vándorol.

Az énekmesternő keresztülfurakodott a néptömegben a processióig, hogy a rettorét megtalálhassa. A sbirrók azonban

elfogták, s látva, hogy ceremoniális jelmezben van, odavezették a mindenféle jelöltözetű szent szüzek sorakozott csoportjába, azokkal együtt volt kénytelen énekelve végiglépdelni az ünnepélyes körjáratot. A rettorét csak távolról láthatta.

A szent Balázs templomának közelében hátramaradt, s ott letérdelt a lépcsőre. Itt újtába kellett esnie a visszatérő rettorénak.

A szent szertartás végeztével, midőn a processió újra megindult, az apáca, megpillantva Boboli Pétert, ki négy alabárdos által emelt bíbor baldachin alatt jött a lépcsőkön alá, hirtelen odarohant hozzá, s megragadva a rettore lángszín selyempalástjának földig érő bő ujját, rikácsolva kiáltá fülébe:

— Hallod-e, Boboli Pietro! Elfoglalta az ördög a három tüzes szentek kolostorát, s elcsábította a fejedelemszonyt, Lubomirát —, a te fiad volt az ördög!

Boboli Péter hidegvérrel parancsolá az oldalán járuló dárdásoknak, hogy fogják kétfelől karon az apácát, és vigyék a signoria épületébe, s zárják el abba a rekeszbe, mely a vádaskodó nők számára van rendelve. — Azzal folytatta az ájtatos körmenetét.

Mikor a szent ceremóniának vége lett, Boboli Péter visszatért a város palotájába. A tisztelgő őrség dobverése jelenté megérkezését. A nagy gyűlésterembe érve, leveté hivatala jelvényét, a vörös selyempalástot, az arany süveget, az aranyláncot, a rózsás botot és a fejedelmi gyűrűt, azokat mind elzárta a kincstartó szenátor egy remekművű kovácsolt vasszekrénybe. Boboli Péter a közönséges fekete selyemtalárt ölté fel, amelyet a többi szenátorok viseltek.

E perctől kezdve a szavazatok összeszámításáig nem volt uralkodója Raguzának. A két versenytárs csak mint egyszerű patrícius van jelen a gyűlésteremben.

Együtt van ez alkalommal mind a három tanács; a hatvanas, a harmincas és a tízes; teljes százak tanácsa.

Ennek a jelenlétében szólítja fel a proveditore a pártok vezérét, hogy nevezzék meg a három jelöltet, akikre az új rettore-választásnál szavazataikat adták. Két pregadi innen is, túlról is megfelel a felhívásra.

Akkor a proveditore felhívja a hat nobilit, hogy nyilatkozzanak: elfogadják-e polgártársaik megtisztelését? Az igenlő válasza mind a hatot fehér gyapjúpalástba öltöztetik, s a város palotájának két donjonjába külön zárják, a piacra sereglett nép láthatja őket, és elhalmozhatja magasztalásaival vagy ócsárlásaival tetszése szerint.

A palota kapuit azután bezárják: senkinek azon kimenni nem szabad. Bejönni csak a titkos szám szerint került sorshúzó gyermeknek.

Odabenn a szavazatokat számítják össze.

Ezen a napon a választás eredményének kihirdetéseig senki se ételt, se italt nem kap Raguzában. (Bölcs intézkedés!) Éhen, szomjan, epedve, tikkadva lesi a nép, amíg az erkély szárnyajtai megnyílnak, s kilép a proveditore, a dieci kíséretében, és kihirdeti a némán figyelő sokaságnak, hogy a mai napon a nép akaratából és Isten jóvoltából új rettore-választatott — „Damiani Júdás!”

Amilyen harsogó üdvözlés fogadja egyrésztől e kijelentést, olyan dühordítás kíséri azt a másik oldalon. A Boboli-párt átokban, szidalomban tör ki; de elnyomja valamennyit az összes harangok bimbam zúgása. Siet azonban mindenki a közlakomákhoz, a nép közé odavegyülnek az italárulók; ma minden a győztes rettore rovására megy: a választás után szabad a dobzódás. (Különben ami az olasznál dobzódás, az a magyaroknál kóstolónak se járná meg.)

A várospalota kapui azonban még mindig zárva vannak.

Odabenn olyan szertartás folyik le, amelynek titkait csak a száz tanácstagnak szabad megérteni.

A volt rettore ruhazza át a hivatalát az újon megválasztottra. Ez a dicséretes szokás. Magának az elődnek kötelessége az

utána trónra lépő fejére feltenni az arany rettoresüveget, feladni rá a bíborpalástot, és resignálni a kezébe a köztársaság kormányzatát.

Boboli Péter és Damiani Júdás körülbelül egyforma életkorú férfiak: mind a kettő közel a hatvan évhez. Boboli galambfehér haját és szakállat visel; Damiani haja és szakállja ellenben fekete. Nem festi ő azt, csak ólomfésűvel szokta fésülni.

A megbukott rettore fölséges nyugalommal jár el tisztességében. Még csak egy rezzenése a hangjának sem árulja el belső elkeseredését.

Átadja az utódjának a köztársaság törvénykönyveit, amikre az a jelenlevők előtt ünnepélyesen megesküszik; az eskü végén kötelezi magát fejedelmi méltóságának a jövő húsvét szombatján való letételére.

Arra a provveditore átadja neki a jelen hónapra szóló rettori fizetését: piros selyemerszényben *öt darab aranyat*. (Tehát egész évre 60 arany a hatalmas Raguzai köztársaság uralkodójának civillistája.) Azonban mint legfelső bíró, azonkívül minden napra kap egy aranyat; de ezért minden törvényszéki ülésben jelen kell lennie.

— És most halld meg tőlem a kötelelőidet, amelyeket a saját vállaimról a tiedre rakok — szól Boboli az új államfőhöz. — Viseltem azokat készséggel, leteszem megnyugvással.

Nagy sora van azoknak!

Hadat és békét intézni, külhatalmak követőit elfogadni, s azokhoz követeket küldeni titkos utasításokkal, még szorgalmasabban pénzzel. Mert a raguzai köztársaság legnagyobb hatalma a pénz. Fizeti a nagyhatalmakat, fizeti a jó barátjait, fizeti az ellenségeit! ahogy a régi közmondás tartá: fizet a pápának *szerelemből*, a spanyol királynak *barátságából*, a máltai lovagrendnek *önérdekből*, a francia királynak *tiszteletből*, a magyar királynak *hódolatból*, Velencének *gyűlöletből*. (Pár század múlva még egy hetedik is került a társasághoz: a török szultán; ennek fizetett *félelemből*: nem sokat, csak 300 zecchinót.

De ami a nagyvezérnek, a Kizlár agának, az anyaszultánnőnek, meg a szultána asszekinek adott ajándékokkal felment 20 ezer zecchinóra: s ezért biztosítva volt, hogy az ozmánok se szárazon, se vizen nem bántják; Orkhán szultán kötötte Raguzával ezt a szövetséget; az eredeti okmányra egész tintába mártott tenyerét rányomva manupropia gyanánt.) — Ezért az olaszok úgy csúfolták Raguzát, hogy „sette bandiere” (hét zászlós: — magyarul „hét kulacsosnak” mondanák).

Azután elmondta Boboli az új rettorének, hogy a polgári és bűnügyi igazságszolgáltatásban mi dolgai lesznek a „pregadi”-nál, és azután a rendőri, kereskedelmi és az *aerarium publicum* ügyeiben a „Consiglietto”-ban (melynek tagjai évi fizetésül három aranyban részesülnek), minő ügyek tartoznak a „consulok”-ra, minők ismét a „vérbírák”-ra? minők végre a hatos szenátus *appellatorium forumára*? Miféle törvényszék ítél a „gyapjúkereskedés” felett? meg másik az Indiáról hozott árucikkek forgalmából támadt ügyek felett? kik vigyáznak fel az ereklyékkel való kereskedésre? Mi teljesítendő feladatai vannak az öt közegészségi tanácsosnak, akik a pestis behurcolása felett ellenőrködnek? minő rendszabályokat kell e miatt fenntartani? kivált a mostani mozgalmas időkben, midőn egyik hajóraj a másik után érkezik Palesztinából hazatértek, s hoz mindenféle urat és koldust, szentet és rablót, apácát és kéjartat vegyest? hogy kell azokkal minőségükhöz mértén elbánni? Azután adott neki utasításokat a vám- és accisabeszedés módjairól, a pénzverés ellenőrzéséről, az idegen pénz és hamis pénz irányában követendő rendszabályokról; a „*della Raggione*” ellenőrző hivataláról, mely a depositumok, az árvák és özvegyek pénzei, a köztársaság kincstára fölött őrködést gyakorol; majd hogy minő egyházi beneficiumok várnak kiosztásra. Azután a fegyvertár milyen állapotba helyezendő, az újabb kori találmányok a vetőgépekben, a görögtűz alkalmazásában, a kerek hajók rendszerében hogyan érvényesítendő? A két élelmezési biztos hol és miképpen szerezze be az egész város

számára szükséges gabona- és húskészletet egész esztendőre? A pincemesterek hogyan ügyeljenek fel, hogy a bor meg ne hamisittassék? Az építőmesterek a város járhatóságára, az utakra miként vigyázzanak; a templomokat és palotákat hogyan gondozzák? A nagytanács secretariususa a titkos ügyekről miként referáljon? S a consulok a nyilvános okiratokat hogyan állítsák ki?

Azután következtek az instrukciók, melyek szerint a szent Lőrinc váracsbán levő magyar helyőrség miként legyen vezényelve? majd hogy az iskolában miféle tudományok taníttassanak, a dalmatáknak a latin és olasz nyelvet mi módon, ha másként nem, erővel is a fejükbe verjék? És végül, hogy az öltözetek rendjét miként állapítsák meg?

Mikor aztán ezt a sok szép feladatot mind megértette az új rettore az antistese ajkairól, végül azt mondá neki Boboli Péter:

— És azután még, utoljára hagyom, itt vagyok neked egy apáca: aki hírül hozá nekem mai napon, hogy a Branta-völgyi három tüzes szentek kolostorát elfoglalta az ördög, Boboli Iván képében, s elcsábítá annak a fejedelemasszonyát: Damiani Lubomirát. Végezd el vele a „te” dolgodat!

Damiani Júdásnak legelső hivatalos ténykedése az volt, hogy az apácát kihallgassa. Megértette az egész mesével határos történetet.

Azonnal parancsot adott, hogy a város kapuinál feltartóztatott Branta-völgyi apácákat az énekmesternővel együtt a San Andrea szigetre kell szállítani. Ott van nemes hivatásukhoz méltó tér, a keletről érkezett pestises betegek ápolása. Eddig ez önfeláldozó missiót a Parabolana apácák töltötték be; de az újabb időkben azoknak a száma nagyon megfogyott. Ott szívesen lesznek üdvözölve, s aztán lassan, idő jártával eltakarítva.

Az énekmesternővel felíratta Damiani mindazoknak a fiatal szüzeknek a neveit, akik a tüzes szentek kolostorában csak

idciglenesen, férjhezmenetelükig voltak jól eltéve. Természetesen azért, hogy majd azoknak a szülőit értesítse a veszedelméről, melyben ártatlan magzataik forognak.

Azonban nem a szülőket értesítette Damiani, hanem azoknak a lyánkáknak a titkos imádoit, hogy „szabad a vásár!” A csélcsap leventék tudták meg, hogy szerelmi sóhajtásaik előtt megnyíltak a vaskapuk, s nem is késtek a figyelmeztetést felhasználni.

Ez volt az első — keresztnevéhez méltó — perfídiája az új rettorénak, s ez csak bevezetés az egész uralkodása alatti szörnnytettei sorához. Raguzza történetírói átokkal halmozzák el Damiani nevét, s az egész korszakot, melyre árnyékot vet.

Ez az ember zsarnoka lett Raguzának, mert nemcsak hogy az év leteltével nem köszönt le az uralkodói rangról, mint a köztársaság törvényei parancsolták; de hét évig maradt meg abban erőszakkal, s e hét év alatt felfordult világ lett az egész dalmát tengerparton.

Damiani Júdásnak ördögi gyönyörűséget okozott azaz istentelen botrány, amelynek a Branta-völgyi kolostor volt a színhelye. — Az a leány, aki kolostorba lépésével saját atyja fejére oly lesújtó ítéletet mondott ki, megbélyegezve annak szenvedélyes kicsapongásait, íme maga is ugyanazon szenvedélynek törében esik fogva. Láthatja, érezheti most, hogy a szerelem még az oltár hideg küszöbén is rátalál az emberi szívre: az ellen nem védelmeznek meg se a litániák, se a jejuniumok. Damiani saját bűne számára talált felmentést eddigi vádlója megestében. — S ehhez járult az a káröröm, hogy aki e hét országra szóló merényletet elkövette az ő régi ellenségének, Boboli Péternek az egyetlen fia. Híres két név Raguzza történetében! Az apát „Galeatoris” melléknévvel díszíté fel a nép, a fiát „Canavelli, a költő” pseudonymmial. Mind a kettő ragyog: az egyik aranyban, a másik aureolében. És e ragyogásnál azt fogja olvasni az utókor, hogy Boboli elrabolt egy szent szüzet az oltár mellől! A tenger minden vize le nem mossa

róla ezt a szennyet! — És aztán a kapzsiság is talált táplálékra, amitől meghízzék. — A fiatal Boboli kénytelen lesz Lubomirát feleségül venni. Első házassága a mossori knéz leányával érvénytelen, mert „raptus” és „clandestinus” (rablás és alattomoság) csete forog fenn. Akkor a roppant gazdagság, amit Boboli halomra gyűjtött, egyesülni fog a Damiani családjával. Ki fog azontúl bírhatni velük? — Végül aztán elősunnyogott az álszentesség szemforgató szelleme is, s azt suttozta, hogy a jó sors rendelte el ezt bölcsen ekképpen. A két ellenséges család gyermekei ily módon egyesülve, szerelmük által végképp megszüntetik az apákról fiakra szállott ősi torzsalkodást; és így minden, ami történik, a béke és nyugalom helyreállítására szolgál, s Istennél tetsző dolog.

XXV. A D A V I D I T Á K

Amíg Raguzát az új rettoreválasztás izgalmi tarták lázas forrongásban, azalatt a közel szomszédságában, magán a köztársaság területén valóságos forradalom folyt le. A három tüzes szentek kolostorában a feltámadás szombatnapján új pápát kiáltottak ki. Az Illyricumba küldött szerzetesek és világi papok nagyobb része canonicus hibák miatt volt ide relegálva, elégedetlen, sértett becsvágyú, elkeseredett nép. Csak egy vakmerő ember kellett közjűk, aki kimondja, hogy „én első akarok lenni közöttetek és mindenki fölött”, hogy riadallal fölemeljék.

Példa volt már rá két ízben is, hogy Dalmácia adott pápát a keresztény világnak. Az egyik volt I. Cajus, a másik VII. János, s akkor Salona volt a világ közepe. Miért ne történhetnék meg harmadszor is?

Az összesereglett elégedetlenek zsinattá nyilvánították a gyülekezetüket, s conclavét alakítottak magukból.

Volt elnöknek való királyuk is: János, az uskók nemzet ma választott fejedelme.

Magát az uskók nemzetet is csak tegnap szülte a föld, édesanyánk. (Ha nem a pokol?)

Hogy a kikiáltott Onufriosz csak pátriárka volt, azon könnyen segítettek: a püspökségnek hét fokát jelezték hét székkal, mindegyikbe sorra beleültették a jelöltet egy pillanatra, s ezzel elég volt téve a fokozatonkint való előléptetésnek, mely rend-

szabály éppen a dalmata I. Cajus pápa által lett behozva. A hetedik székből aztán már elérhette a szentséges trónt.

Az alulról jövő reakcióra megvolt a nagyon népszerű jelszó: a papi nőtlenség eltörlése.

Csakhogy e merész határozat fenntartásához több kell a kimondott szónál. Kell hozzá szárazföldi és tengeri haderő, kell hozzá pénz, és különösen a népkegy pártolása. Különböző kiáltó szó lesz az a pusztában, ahogy láttuk Erdélyben éppen ez idő tájt, hogy a jámbor papokat, akik nem akartak a feleségeiktől elválni, összetertették egy völgybe fegyveres csapatokkal, s ott egytől egyig lenyilagták őket. Azután tetemhalmot raktak belőlük. Ma is „paphalál” a neve annak a nagy dombnak.

Onufriosznak megvoltak a warángjai és uskókjai. Az első egy harcos nép, mely története végéhez közelít, a másik, mely még csak most kezd hozzá. Mind a kettő elszánt, kétségbeesett had, melynek nincs mit veszítenie a földön; mely a tegnapi nem emlékezik, a holnapra nem gondol: csak azt teszi, ami jólesik mára.

Ámde mind a kettő nagy árát szabja a hűségének. Nem akar túrni semmi láncot, és ezek között legkevésbé azt, mely egy férfit egy asszonyhoz elszakíthatlanul hozzáköt. A szabad warángokat a harcias életmód kényszeríté a többnejűségre. Az évekig távollevők többnyire új feleséget hoztak a házhoz, s az elesett vitéznek az özvegyét a fegyvertársnak kötelessége volt nőül venni, habár volt is már felesége; az uskók szökevények pedig még rabéletükben így voltak szoktatva. Ez ősz szokás jogait követelték vissza az új pápa hűbérisége fejében.

Dávid király, miután második nejét, Bravallát újra megtalálta, annak megkorbácsolt, bilincsektől kisebesült testén a kegyetlen kínzás nyomait szemlélte: hajdani isteneire kezdett esküdni, hogy inkább visszatér a régi pogány hitre, semhogy még egyszer el hagyja őt magától szakíttatni. Nevelte a waráng király felháborodását a Solom fiának a házassága, amit a

mosszori várban köttettek vele, megesküdtetve egy rabszolgálóval! Holott ő már eljegyezte a fiát Jozsue vezér leányával. Készebb megölni a fiát, Darinkával együtt, semhogy az adott szavát rútul megszegje.

A zsinatban az a szó hangzott, hogy kivételt kellene tenni e két új-keresztény nép kedvéért a mostani élők holta napjáig. Ebben nem tudott megállapodni a gyülekezet, hogyan és miképpen? „palam”-e, vagy „indulgenter”? „facultative”-e, vagy „obligatorie”? vagy csak „erga dispensationem?”

Utoljára az éneklő király vágta ketté a gordiusi csomót.

— Ejh, mit. Mondjuk ki dogma szerint, tisztán és világosan, hogy a keresztény vallás szavai nem tiltják a kétnejséget. A Sion hegyén kiadott tíz parancsolat nem emlegeti ezt. Jákob pátriárka, szent Dávid király, bölcs Salamon fényes példákat adtak az ellenkezőre. De nem fér össze az egynejség szabálya magával a keresztény vallás szellemével sem. Mit hirdet a Credo? Testünknek feltámadását és az örök életet. Eszerint akinek a földön két felesége volt, akiket egyiket a másik halála után vett el, a végítélet napján mind a kettő feltámad, s ismét az övé lesz; és akkor örök időkig együtt kell hogy éljen mind a két hitvesével a paradicsomban. Ami nem lesz bűn a paradicsomban, a szentek egyetemében, hogy lehetne az bűn itt az árnyékvilágban, az indulatok uralkodása alatt? Állítsuk fel a *dáviditák* gyülekezetét, s mienk lesz hét év alatt az egész világ!

Erre a szóra fejet csóváltak a bölcsek.

„Totus orbis conclamabit!” (Az egész világ fel fog kiáltani.)

„Totus orbis jubilabit!” (Az egész világ ujjongni fog), felelt vissza János király.

— Hadat fogsz hozni a fejünkre — inté őt Onufriosz, búsan ingatva fején a nehézzé váló aranytiarát.

— A hadat haddal verjük vissza! De visszaverjük a szellem hatalmával. Alapítunk itt e helyen egy új világvárost. Amíg

Coelestin hasztalan igyekezik a régi Jeruzsálemet visszafoglalni, mi Cajussal ezalatt felépítjük az új Jeruzsálemet.

— Hogyan? miképpen? — kiáltozának rá mindenfelől.

— Két szónak a kimondásával. Az egyik szent Dávid király példájának követése, a másik pedig „azilum a bukott kalmároknak”.

Az utóbbi még vakmerőbb szó volt az elsőnél is! — A világ minden országából összehívni a bukott kalmárokat, akiknek a padjait a kereskedőcéh összetörte, hogy jöjjenek ide Raguzá tövébe, a nagy világkereskedelem gócéba: itt kapnak egy biztos azilumot, amelyben kereskedőpadjaikat újra felállíthatják, s üzletüket szabadon megkezdhetik; hozzák ide a Branta öbölbe a gályáikat, ahol nem félhetnek a lefoglalástól, ahol a hitelező üldözése megszűnik; építsék ide a palotáikat, amelyeket régi adósságokért újra nem üthet senki; mert az új Jeruzsálem sérthetetlen menhely minden üldözöttnek!

(— És ettől a két szótól hét év alatt egy új város támadt a Branta-völgy tengeröble körül, magas palotákkal és tágas raktárakkal, és volt benne *tizenhét* templom; mind a daviditaké, melyeknek tornyait két egymásra fektetett kereszt jelölte. — Milyen maliciózus értelmű szimbólum! A kétnejűség jelvénye.)

Amaz emlékezetes festum Paschatos negyedik napján ment végbe az első copulatio „Új-Jeruzsálemben” Dávid rítusa szerint. Maga Dávid király volt a megnyitója a hívek seregének. Ő vezette a két feleségét egyszerre, egyiket jobb, másikat bal kezén tartva az oltár elé, ott térdepeltek egymás mellett mind a hárman, míg Onufriosz rájuk adta az áldást. Utánuk következett a Solom királyfi két menyasszonyával, Darinkával és Magdával. (A waráng legény akkor lesz *nagykorúvá*, amikor levágott ellenség fejét adhatja jegyajándékba.) Azután jöttek sorba százával a waráng férfiak, kik a keresztény hit felvételekor második feleségeiket maguktól eltávolították. A Dávid-dogma megengedé nekik, hogy azokat újra visszafogadják. Előhívták a bujdosó asszonyokat, akik még megmaradtak, a nyomor

és ínség szállásaiból, újra felöltöztették őket drága viseletekbe, s hozta mindenik a magáét párosával. És a csatában csett vitézek özvegyeinek is mind akadt pártul fogója a fegyvertársakban. Nagy volt az öröm az „új Izraelben”

Onufriosz maga nem győzte az esketést, segítségére kellett jönni a volt szerzetestársainak, akiket mind bíbornokokká avatott fel; a warángok hoztak számukra skarlát posztót, sclymet, hogy hivataluk külső pompáját is viselhessék. Az a bíborszín a hatalom érzetét kölcsönzi a viselőnek: császárpalást, bíbornokköntös, tábornokdolmány.

(*Kritikus.* Még egy negyediket is tudnék, de nem akarom a szerző előadását megzavarni.)

Komolyan, áhítattal ment végbe az egész szertartás. Távol maradt tőle minden frivol pogány színezet. Ez nem volt mása a babiloni Astarte-ünnepeknek; a hűség teljes, őszinte fogadalma mellett vitte haza mindenki a két felcséjét, megnyugasztalva aziránt, hogy ezzel semmiféle isteni és emberi törvénynek nem vétett.

Hisz az egész nép csupa vademberekből állt még. Se a waráng, se az uskók nem ismerte a polgárosult világ erkölcséit. Előttük volt egy nagy termékeny vadon, ős földével, járatlan rengetegeivel; a tengerpart minden sziklája egymást felváltó meséket őriz itten, amik folytatásaikra várnak, Cadmus, Perseus, Jason, Medea, Absyrthos, Aeneas, Odysseus itt hagyták emlékeiket, majd Diocles, Szent Péter és a mártírok: mitosz és legenda egymással összevegyülve; az oltárkő egyik felén a Mithraskép, a másik felén szent Balázs; a búcsújárásba még belevegyül az ægipanok tánca, csakhogy a corybantok nem „evoc”-t, hanem alleluját kiáltoznak; maga ez a csodatünetekkel teljes földdarab, különzárva az egész világtól, paradicsomi növényzetével, fűszerterhes levegőjével, örök tavaszával, mely egyszerre hoz gyümölcsöt és virágot, a zúgó folyamoktól visszhangzó völgyek, arany ködben borongó berkek közé bújva, s amerre nyitva vannak, a végtelen kék tengert

mutatva, mely fölött csaknem mindennapos tünemény a tündéri fata morgana; ennek az egész körülvevő világnak csábító varázsa hat a benne lakók lelki hangulatára; a gondolat helyét elfoglalja az érzés, az élet olyan, mint az álom; ki tilthatja meg az álmodónak, hogy örült, zűrzavaros, lehetetlen álmokat lásson?

A jelen században láttunk szemeink előtt támadni egy ehhez hasonló emberi társaságot, ott a Salt-Lake mellett. Milyen hirtelen támadt virágzó, gazdag város (Utah) egy próféta őrjöngő álma nyomán. A mormonvilág csak utánzata a dauiditákénak; sőt túlzása annak. És mennyi híve csődült össze. A hatalmas köztársaság még most sem bírja őket a föld színéről eltörölni.

Azonban még a polgárosult osztályból senki sem követte a waráng és uskók népet — az első napokon.

XXVI. A KETTŐS CSILLAGOK

A csillagászat megoldatlan titkai közé tartoznak azok a fénylő égitestek, amelyeket pusztá szemmel egyetlen fénylő pontnak látunk, erős látcső előtt azonban két csillag lesz belőlük: némelyiknél a színeikben is eltérők, az egyik zöld, a másik sárga vagy kék és fehér, és ezek nem egymás körül forognak, hanem mindketten egy láthatatlan központ körül, mintha a kettőjük között volna egy sötét, önvilágtalan *föld*, s azt járná körül a két nap.

Hát ha az égnek szabad ilyen megfejthetetlen talánnyal bírni, miért ne jöhetne ugyanaz elő — a mikrokozmoszban?

— Megfogott engem a te átkod! — mondá Lubomira Milenkának, midőn az ünnep negyedik napján egy teljes virágjában pompázó gránátalma árnyékában a tömeges esketési szertartást végignézték. — S aztán egy fügefalevéllal eltakarta az *arcát*.

— Fáj? — kérde Milenka.

— Gyönyör! — De eléget.

— Tudod-e még, mikor a százlábú férget leverted a vállamról, s azt kérdezted; nem fáj a marása? én azt feleltem: csak a csók édességét érzem.

— Én is éreztem e csókot. S az a pokol tüzének a perzselése volt.

— Oltsd el.

— Mivel?

- Új csókkal.
- Kárhozatra akarsz vetni? Hisz ő a te szerelmed.
- Mondok neked egy talányt. Ha egyet kétfelé osztanak, lesz belőle kettő; ha kettőt összetesznek, lesz belőle fél.
- Nem értem azt.
- Egy öröm két szerető szív között kétfelé osztva, kettős öröm, s két bánat két szerető szívben csak fele bánat.
- Azt akarod, hogy kövessük a waráng királynék példáját, s egyikünk jobb, másikunk bal kezét fogva szerelmünk választottjának lépünk az oltár elé? Hisz ez a pokol!
- Nem a mennyország kulcsai vannak-e a kezében, ki ott az áldást osztja?
- Nem azt a poklot értem én, amely a föld alatt van; hanem ami itt a szívben lángol. Amazt még megtagadhatom, mondva: „Nincs lelkem, nincs túlvilág! Nem hiszek semmi-
ben”, de nem tagadhatom el ezt! Ha szent Dávid király példája feljogosít is, ha II. Cajus pápa absolvál is: nincs az a kánon, amely a szerelemföltést elhallgattassa valaha. A vadak, a rabnők szokva vannak hozzá, hogy az uraik ne nézzék őket másnak, mint háziállatnak; de énbennem olasz vér forr, nálunk aki ha szeret, egészen szeret.
- Hát szeresd őt egészen. Legyünk mindketten az ő asszonyai. Te a királynő, én a rabnő. Tied legyen a büszkeség, enyim az alázat. Legyen a te szerelmedé a hadisákmány, az enyimé az alamizsna. Én a te örömed sugaraiban fogok ragyogni, s árnyékom soha meg nem látod. Te verset írsz majd a te boldogságod óráiról — és én elénekelem azokat.
- Sohasem történt még az a világon, hogy egy szerető nő így erőszakolja rá a kedvesét a vetélytársnéjára. Ez egyszer meg-
esett.
- Bizonyítja az a három márványfő egymás mellett.
- Csakis úgy lehetett az, hogy az egyiké volt a hatalom, a másiké a türelem.
- Boboli János volt az első a dalmata nemesi világból, ki

egyszerre két menyasszonyt vezetett az oltár elé. Mind a kettőnek egyszerre hűséget esküdött.

S a gonosz példa nagyon is gyorsan hatott. Raguzá aranyfiataljai, kiknek a Szentföld elvesztése után semmi dolguk sem volt, csapatostul vándoroltak az új Jeruzsálembé. Keresni azt a paradicsomot, melynek ajtaját nem őrzi többé a lángpallosos angyal.

S minthogy a dauiditák rítusa szerint elvett feleségeket Raguzába nem vihették, mert ott fejvesztésre ítélték volna őket, tehát ott kellett maradniok az új telepen, s ilyenformán egymás után emelkedtek a pompás villák, paloták a Brantavölgyben és a Cadmus sziklái túl. De jöttek távol országokból is mindenünnen azok, kiknek vagy a szíve, vagy a becsülete kapott sebet; itt orvosára talált. Az oltár elé járulóktól nem kértek itt se diszpenzációt, se dimissorialét, se matrikulát; összeeskették kérdezetlenül. Bukott kereskedők, megszökött sáfárok, elűzött izmaeliták, autodafé előtt futó eretnekek, kincseikkel menekülő zsidók, lombardok, mindannyian biztos menedékre találtak az új világvárosban.

S a csábító példájánál még erősebben hatott az ifjú Boboli a költeményeivel. Versei, amelyeket Pindar név alatt írt, a legkábitóbb mámort adják vissza, melyben a szerelem dicsőítetik, két szerelem egyszerre. Ovid Amorum Libere nem okozott annyi kárt az erkölcsökben, mint ezek a fescenninák. Még akkor nem volt sajtó, mely azokat sokszorosította volna; de volt annál sokkal hatályosabb intézmény: a vándor énekeseké; a trubadúrok (minnesängerek, hegedősök), akiket a szigorú erkölcsű magyar királyok nemhiába pusztítottak ki bottal és karddal az országukból, bejárták ez időben egész Európa minden országait, s hordták a szívbeli ragályt városról városra; piacokon, kastélyokban, várak pitvaraiban énekelve az új Jeruzsálemről, ahol szabad a szerelem.

Az új város rohamosan növekedett. Már úgy megtelt házakkal, hogy az utóbb jövő települők nem fértek el a Branta-

völgyben, hidat vertek cölöpökre a tengerágon keresztül a nagy Scoglióig, s ott kezdtek új házakat építeni a tenger hullámai közé.

Hogy Ragusa mindezt szóltanul, beavatkozás nélkül eltúrte, hogy csendesesen el tudta nézni, mint keletkezik a tőzsomszéd-ságában egy vele hatalmasan versenyző város, hogy parancsol abban egy új pápa, ki a római pontifexet detronálja; hogy terjed el onnan egy új vallás, mely az egész keresztyén hitet megrontja, alapjaiból kiforgatja; és ami fődolog, hogy csoportosul e helyen össze a három világrész minden felkavart salakja, amit más ország gyomrából emészthetetlenül kivett: mindenféle törvényszegő, kötelezettséget nem ismerő kalmár, hamis mértékkal mérő üzér, csalfa pénzváltó, könnyű pénzverő, ördögös varázsló, *baklovag*, s támad mindazokból egy új nemzet, melynek törvénye: a többieket megcsalni; — ennek egyedüli magyarázatát abban a helyzetben lehet feltalálnunk, amelybe maga a hatalmas köztársaság, az új rettore, Damiani Júdás alatt került.

Damiani Júdás, hogy az elnyert uralkodói hatalmat a kezében megörökítse, folytonos civódást tartott fenn a versenyző hatalmas Velencével. Ez őt otthon népszerűvé tette.

Akármilyen nagy kifogások emelkedtek is a belkormányzata ellen, mikor arról volt szó, hogy Velencének valamely túlkapását kell megtorolni, a patriotizmus minden pártot az erélyes Damiani körül egyesített.

Ez elfeledteté velük az új Jeruzsálemben történeteket.

Az első évben minden ember nevetett azokon. Azt mondták: bolondság az egész. Hogy ennek a megindítója éppen a volt rettore, Boboli Péter fia volt, inkább ennek vált nagy szégyenére. El is bújt az öreg, Lacroma szigetében, egy évig nem mutatta magát.

A városból időnként megszökött s új Jeruzsálemben letelepedett fiatal nobilek dolgát is csak futó kalandnak tekinték. Majd kitombolják magukat, s akkor eszükre térnek, otthagyják a

donnáikat, s visszajönnek; ősz szakállt eresztenek, okos embe-
rekké lesznek.

Annak a kósza hírnek pedig senki sem adott hitelt, mintha az új rettore, Damiani Júdás maga is átszökött volna egy napon a szomszéd új Jeruzsálembe, s a felesége nővérével, davidita rítus szerint megesküdött volna. Ez bír ugyan a valószínűség indokolt látszatával, de adatokkal nem megállapítható.

II. Cajus pápa hatalma növekedett — a tengeren. A hajós-
népre nézve éppen nagyon üdvösnek látszott a davidita hit-
vallás. Akik két világrész között járnak egész életükben,
azoknak igen kényelmes, ha mind a két helyen otthonra
találhatnak. Növelték a hívei dandárát azok a papok, kik a
cölibátus ellen föllázdáltak, kiknek azonban nem volt megengedve egy feleségnél többet tartani. Ezeknek az apostolsága
aztán terjedt, hódítva Dalmácia határain túl is, Boszniában,
a Fekete-Hegyek között. A volt patarénok, akik úgyis gyöngén
álltak a hitben, olyan könnyen áttértek a dávidságra, mint
későbbi időkben az izlám hitre. A bogumil régi sírkertek
tanúskodnak erről; ezek a kőszálakból összerakott könyvek.
Az egyik kőszálra még a kereszt van kifaragva; ez az apa;
mellette a másik kettőnek a csúcán már turbán van faragva;
ezek a fiak.

A waráng nép képezte haderejét az új köztársaságnak.
Kereskedelmi hajóikat ezek védelmezték a velencei cirkáló
hadihajók s a szaracén kalózkodók ellen. Megfordult a világ sorja.
A hajdani rablónép becsületes zsoldban kereste a kenyerét;
a rablás a békességes kereskedők feladata lett.

Így emelkedett évről évre az új Jeruzsálem. Kezdődött
faházakkal, folytatta márványpalotákkal.

A következő húsvét napján történt meg az államcsíny
Raguzában. A tízek tanácsa eltörölte a rettore-választást évről
évre, s kiiondta, hogy a rettore egész életére lett a köztársaság
élére meghíva.

A szabadságért rajongó Boboli-párt meg volt lepetve; az

utcákon, a piacokon a külváros lármás népe zajongott, a teherhordók mind Damiani hívei voltak, s az olasz nobilnak nem volt ízlése szerint az utcai sokasággal dulakodni. Azonkívül az egész várórség, a magyar kopjások, mind Damiani zsoldjában álltak, s a hadnagyaik, kik sorshúzás szerint vezényelték őket, ravasz mesterfogással mindig az uralkodó pártból lettek kiszemelve. Damiani Júdásnak olyan hatalom volt a kezében, hogy mindent merhetett.

A tízek tanácsa azzal indokolta ez alkotmánysértést, hogy a rendkívüli zűrzavarban, melyet az elmúlt, tönkrement keresztetes hadjárat s egy új megindításának mozgalmi, a római és bizánci udvarok közötti ellenségeskedés, a szaracén piratéria, s a zavarosban halászó Velence torzsalkodása előidézett, Raguzára veszedelmet hozhat az untalan uralkodóváltozás; a kormányznak biztos és állandó kézben kell maradni, nehogy az egyik rettore az ellenkezőjét tegye annak, amit a másik megkezdett. S ez kifélé csakugyan nevelte Raguzá hatalmát; de odabenn megrontotta a szabadságot.

S Damiani Júdás évről évre megmaradt a hatalmi polcon. Barátságos viszonyt tartott fenn az új Jeruzsálemmel. Emiatt voltak is ízetlenkedései a római pápával, ki több ízben felszólította, hogy fenyítse meg a lázadó Onufrioszt, ki magát II. Cajus pontifexnek címezi, s minden eddiginél veszedelmesebb schismát támaszt; hajtsa végre az ellene kiadott exkommunikáló bullát, fegyveres erővel. Damiani Júdás mindig talált ürügyet a megbízás alól kicsuszamlani, s titokban értesíté az ifjú Bobolit a Vatikán haragja felől. Aztán jöttek a nagyobb veszedelmek, s elfeledteték a kisebbet: az Ó-Jeruzsálem siralma az Új-Jeruzsálem ujjongását.

„Disputa.”

Kritikus. Nem vádolhat a szerző, hogy keresztényi (sőt daviditai) türelemmel ne olvastam volna végig azt a szép

kataklysisét, amellyel az eddigi unalmas világot kifordította a sarkából. Tehát megkapta a regényhős az elrabolt kedvesét; de még egy másik hősnő is belszeretett; hogy egyiket se legyen kénytelen a szerző sem a tengerbe ugratni, sem halálra kínozni, elveteti vele mind a kettőt. Mi kell hozzá, hogy ez megtörténjék? Bagatelle! Csak egy új vallás. Egy kis schisma. Szent Dávid és szent Dávidné. Akad hozzá ellenpápa és ellenconclave. Nem szokatlan eset a régi időkben, a keresztes háborúk káoszvilágában. Ez is jól van. A fiatal raguzai „keresek” kapnak rajta, házasodnak „in duplo” tömegesen. Szerző utal a mormonokra. Aztán meg a warángokra. Még hozzátehetné volna a karaibokat is. Egy csinos adomával szolgálhatnék mindjárt. Híres misszionárius járt a Karaibszigeten a keresztény vallást hirdetni. Ékes szavai megnyerték a kacika szívét, odament hozzá, s felkérte, hogy vegye fel őt is a szent ekléziába mind a két feleségével együtt. A szent férfiú tudatá a vad királlyal, hogy a keresztények közt egy férfinak egy feleségnél több nem kompetál. „Jól van” mondá a kacika, és visszavonult. Egy hét múlva megint eljött, kérve, hogy keresztelje meg, most már csak egy neje van. „S hova lett a másik? — ”kérde a hittérítő. „Azt megettük.”

Szerző. Köszönöm az anekdotát, én írtam azt az „Üstökös”-ben éppen most huszonöt esztendeje.

Kritikus. Tehát ezüstlakadalmas anekdota. Csak azt akartam vele jelezni, hogy ami rendes és lehető fogalom az egész vad és félbarbár népeknél, az nem válik be rendes állapotnak a civilizált népek között, s a legfényesebb kivételekből sem lehet alakítani általános helyzetet.

Ha egy minden nemzetbeli szökevényekből összerajzott uskók nép a többnejűséget szokásba veszi, ennek a magyarázata megvan abban, hogy azon a vidéken akkor sem tartották az asszonyt másnak, mint szükséges házi bútornak; az izzadt, görnyedt a munkában, az főzte az ételt, s megkapta belőle a csontokat; az kapott verést és csókot, amíg fiatal volt: s

ez rövid ideig tartott; azután csak verést magában. És így az uskók asszonyának nagyon jól eshetett, ha a munkához és ütlegekhez még egy társnéja is akadt. — A waráng is vad nép volt, de annál megint megfordítva állt a férfi és nő közötti viszony. Ott a nő uralkodáshoz volt szoktatva. Minden férfi bálványozta az asszonyát: maga mezítelen járt, s az asszonyai számára kirabolta a szárazföldet és a tengert, hogy azokat selyemben, kasmírban járassa; s a spártai módon nevelt fiak az ősember vad szeretetével ragaszkodtak családjuk asszonyaihoz. — De mi lesz belőle, „ha majd a majmok csinálják azt, amit az oroszán”? Először is, ha majd azok a „kettős csillagok”, kiket tündérekül vett el a vállalkozó ifjú, egyszer csak megvénülnek, s a két szerelmes fülemüle helyett két saskeselyű énekel a boldog férj fülébe. Vagy még addig sem várunk. Az ember azt mondja: ha szabad a kettő, miért ne lenne szabad a harmadik? de miért ne a negyedik is? Hisz Dávid királynak is volt annyi. S ha mind a négy megvan: még hátra lehet Bethsábé! Aki igazi davidista akar lenni, még azt se mulassza el. Innen majd aztán következnek az agyonütött Uriások, s ahol annyifajta mérget tudnak előállítani, mint amennyit Frater Aktæon megismertetett velünk, valószínű, hogy abból az útban levő vetélytársnék számára is fog jutni. És a szerelmem olyan, mint a gyöngyvirág: amíg virág, addig éltem, ha gyümölcs lesz belőle, akkor megöl. Pedig az a gyümölcs: a féltés. Azután még más kellemes állapot is jön. A kétféle vagy többféle asszonynak gyermekei is lesznek. Nem dobják az ó kútba Lea fiai a cifra ruhában járatott, a kényeztetett Rachelfiút? Nem hívja-e be Amnon a szép Thámárt a sátorba pogácsát sütni? Nem lesz-e ennek testvérgyilkolás a vége; és a legutolsó jelenete az, hogy az apa megöleti a kedves fiát, ahogy azt sorban kövtekezni láttuk, egész a hajánál fogva ágonakadt Absolonig? Majd mikor idáig eljutottunk, akkor keltsen fel a szerző. Addig alszom.

Szerző. Vigasztalhatlan vagyok, hogy nyugalma nem

biztosíthatom; de erős sejtelmem van, hogy a Damiani Júdás uralmának vége szakad; az Új-Jeruzsálem híveinek lába alul is elfut a föld, és így nem lesz idejük sem a szép tündéresszonyoknak, hogy fülemülékből saskeselyűkké izmosodjanak, sem az újszülötteknek, hogy apáik ellen fellázadjanak — az egész Új-Jeruzsálem szét fog robbanni, mint egy fényes csillag, mely hét évig nőtt ragyogásában az északi égbolton, s aztán egyszerre elmúlt — vagy mint egy szappanbuborék.

Kritikus. Csak maradjunk a *szappanbuboréknál*: az jobb hasonlat.

XXVII. A KÖSZÖNTÉS ÉS NEM KÖSZÖNTÉS

Hat éve múlt már az Új-Jeruzsálem megalapításának: azalatt egy város keletkezett az elébb pusztá tengerparton — világ csodájára. De még ez nem volt olyan nagy világcsodája, mint az, hogy két asszony (két királyné) meg tudott egymással úgy férni, hogy egy közösen bírt és imádott férj szerelme fölött soha össze ne kocódjék. Ez csakis úgy lehetett, hogy az egyiknél volt az istennői hatalom, a másiknál az angyali türelem; Milenka még a gondolatjait is iparkodott kitalálni Lubomirának, s ha annak az összevont szemöldöke, duzzogó ajka valami kedvetlen indulatot árult el néha-néha: a társnő addig fürkészett, míg kitalálta a titkos bánat okát, s aztán rajta volt, hogy ismét visszatérjen a szép márványarcra az a napsugáros mosoly, mely *férjüket* oly boldoggá tette.

Egyszer azonban tartósabb kezdett lenni ez a borongás Lubomira arcán. S ez jobban fájt a királyi férjnek, mint a vatikáni mennykőcsapások.

— Miért oly bús a „szebbik?“, mondd meg, te „jobbik“ — kérdező Milenkától. — Ez volt az édvük nála: „te szebbik, te jobbik!“ Egyik sem haragudott érte.

— Én kitaláltam. Valami ékesség után vágyik, amit még nem viselt a homlokán.

— Ékesség után? Vajon mi lehet az? Hoztam neki karbunkulust a nagymogul kincstárából; rózsaszín gyémántot: világ-szemét, drágakövet, mely nappal beszívja a napsugárt, s éjjel

fénylik tőle; egész diadémot nemes opálból. Mi van még, amit megkívánhat?

— A „tisztelet” az a drágakő, amit még nem viselt.

— Hát nem tiszteli-e őt az egész nép, s széles e világból hozzánk sereglő idegenek? Nem hódolnak-e neki úgy, mint az én királynémnak?

— A te néped és az idegenek igen, de nem az ő népe. Valahányszor egy raguzaival találkozik a nagy piacon, az hidegen elmegy mellette, és nem köszön neki.

— Tudom ezt. Értem az elbűsülése okát. Ez valóban nagy sérelem. Raguzában nagy tökéletességre vitték a köszöntés tudományát, s annak rangfokozat szerint változásai vannak. Elsőnél csak a kezével int, másodiknál a fejével is bólint hozzá. Egyenrangúnak, kortársnak azt mondja: légy egészséges, fiatalabbnak: tisztellem az apádat. Ha nagyobb tiszteletet akar adni, messziről leveszi a süvegét, a köpenye szárnyát a bal vállára csapja, sőt térdet hajt, a falhoz húzódik, s hét lépésnyi távolban érhető szóval mondja: a Boldogságos Szűz oltalmazzon meg! Szent Balázs örködjék fölötted!; mikor közelbe ér az üdvözölt, akkor azt mondja neki: legyen jó napod, vagy legyen jó álmod; legyen jó szerencséd. A magasabb rangút a köszöntő négy lépésnyire elkíséri, s addig a kalpagját fel nem teszi a fejére, míg az a kezével nem int. Aki ezekből valamit elmulaszt, az sértést követ el. Nevetéses szokás. A mi városunkban százfélc nemzet összejön, s mindegyik a maga módja szerint köszönt, és az mind nevetni való.

— És a te Lubomirád mégis sír rajta.

— Eredj hozzá, és vigasztald meg. Elégtételt fogok neki szerezni. Olyant, aminőről csak álmodott. Én ismerem az álmát, és meg fogom valósítani.

— De mikor?

— Egy év nem telik bele. Emlékszel-e arra a napra, amelyen bennünket a remete összeadott?

— Lehet-e azt elfelejtenem valaha?

— Tehát számíts e nap évfordulójához egy holdjárást, és akkor meg fogja kapni Lubomira azt a drágakövet, ami után vágyik: egész Raguzza tiszteletét.

. . . . És ettől az izenettől aztán ismét visszatért a ragyogás Lubomira arcára. Milenka boldog volt, hogy őt ismét mosolyogni látta.

— — — — —
A hatodik húsvétünnep is elkövetkezett, hogy Raguzza nem látott új rettore-választást. Az idő óta az öreg Boboli Péter egyszer sem tette be a lábát a városba. Ott duzzogott lacromai villájában, elzárkózva a világtól. A pártja egészen felbomlott; a százas tanácsban is alig volt képviselve.

A dieci és a centi gliesto, valamint a pregado mind Damiani Júdás híveiből telt ki; ők uralkodtak korlátlan hatalommal.

Ez utóbbi húsvét napján látták először megjelenni a Szent Balázs-székesegyházban nagymise alkalmával Boboli Pétert.

Tempлом után felment a városházára a rettoréhoz.

Nem köszönt neki semmi fokozat szerint.

— Elmondom röviden, hogy mi hozott ide! Az én rettoreságom alatt történt az a kárhoztatott eset, hogy egy Boboli János nevű ifjú egy pataréus knéz leányát elrabolta a vőlegénye oldala mellől. Ezért én őt akkor hét évi száműzetésre és a cadmæi völgy remeteségébe való elzáratásra ítéltém. Most a hetedik év járja: az én ítéletem ideje letelik. Azóta ugyanezen ifjú annyi bűnnel tetézte a fejét, hogy azoknak a feljegyzésébe valamennyi cherubimok elfáradnának. Most én, Boboli Péter, Boboli Jánosnak az atyja, azt követelem tőled, hogy e vakmerő lázadó irányában gyakorold a te legfelsőbb bírói hatalmat, melyet a köztársaság többsége, de nem az én akaratom, reád ruházott.

— Már gyakoroltam ezt a hatalmat — felelt rá Damiani Júdás. — Nem vártam, hogy te jöjj fel hozzám, a törvény tiszteletben tartására figyelmeztetni. Hét évre mondtad ki a

száműzetését Boboli Jánosnak Raguzából. Ítéleted megállt. A hetedik év végével én kegyelmet adok Boboli Jánosnak, és felmentem őt a vádak alól.

Boboli Péter nagyot ütött elefántcsont botjával a padlatra haragjában.

— Te felmented őt az istentelenség bűnvádjai alól? Hogy a mosszori knéz várát kiraboltatta, felégettette.

— Az a bogumilok kára.

— Hogy a három tüzes szentek kolostorába szentségtörő kézzel betört, s azt megfertőztette.

— Hát az Zsidrák, Mizsák, Abednégo kára.

— Hogy schismát támasztott, ellepápát teremtett.

— Ez a teológusok kára.

— Hogy két feleséget vett el, azokkal bűnös együttlést folytat.

— Az meg az ő saját kára.

— És hogy egy új várost alapított Raguz szomszédságában, melyben a világ minden csalóit, félkézalkalmárait összegyűjti, s lopott, rabolt kincsekből egy új Bábelt épít.

— Az meg éppen a mi hasznunk.

— Akkor én száműzöm magamat Raguzából — monda az öreg Boboli, s azonnal egyenesen ment a rektorétól a pregadihoz, bejelenteni ünnepélyesen, hogy mátul fogva az ő Boboli-palota, saját templomával és minden bútorzatával, műkincseivel és ereklyéivel együtt eladó, egy év lefolyása alatt nyilvános kótyavetyén a legtöbbet ígérő raguzai polgárnak elárvereztetik, s az ára a város kincstárába letéttetik, alapul egy a Boboli nevet viselő lazaretum számára.

Azzal ismét visszatért szigetmagányába.

Hallatlan eset volt az Raguzában, hogy egy előkelő patrícius palotája árverés alá kerüljön. Talán többet nem is jegyzett fel a krónika.

Nagy tanakodásba került már csak a módozatnak a megállapítása is, mely szerint a kótyavetye megejtessék.

Hiszen ha azt a szokást engednék ennél is érvényesülni, amely szerint holmi szegény ember házát elárverezik, hogy kinn az utcán megüssék a kapuja előtt a dobot, s a kikiáltó szavára: „ki ad többet érte?” ígérjenek a venni kívánók, az ott egész polgárháborút idézne elő. Mind a két párt a végső erőfogyásig árverezne egymásra, hogy egy olyan ősnemesi palotát az ellenfele kezébe jutni ne engedjen.

Tehát azt a módot találták ki, hogy a venni kívánók névtelenül küldjék be ajánlataikat, mellékelve magát az összeget is — aranyban.

Természetes, hogy ezt a rendszabályt is kijátszotta a ravaszság. A beküldött aranypénz tonnákba volt rakva, s azokat a város kincstárába helyezték el, melynek ajtajához négy pregadinak volt kulcsa, s a tonnákat még csak megnézni sem volt szabad senkinek. Azonban volt egy furfangos stratagémája a kincstárnak. A küszöbe volt úgy berendezve, mérleg formán, hogy amint egy ember rálépett, az a túlsó teremben jelezte a rálépőnek a súlyát; mikor visszajött, megint jelezte. Eszerint annak az embernek, aki az arannyal terhelt tonnát bevitte, a bemeneti és kijöveti súlyát összevetve, s e különbségetből leszámítva a hordó fájának és abroncsainak az ismeretes mennyiségét, ki lehetett számítani, hogy minő összeget képvisel a kínálat, s aztán az utána jövőt értesíteni felőle. — Ez az egész mindössze négy családnak a titka volt.

Mikor felbontották az ajánlatok tekerceit, azokban legelőször is a kitett összeg számát nézték, addig a név pecsétjét nem nyiták fel. A küldemények alig különböztek egy pár uncia arannyal. Hanem a legelőször beküldött tonnához mellékelte levélnek még a margójára is volt valami írva: „Az én tonnámnak az abroncsai csak higannyal vannak ezüst színre festve; belül arany mind, s az árhoz számít.”

S ezzel a ravaszással túlhaladta valamennyi ajánlkozó társát.

Mikor a névről leszakíták a pecsétet, hűledezve olvasták alatta: „Boboli János, Raguza polgára, új Jeruzsálem királya.”

Így: elől a raguzai *polgár*; utána a *király*.

Aki legközelebb járt hozzá, az volt Pirro Bennesa, Damiani Júdás egykori vőül kiszemelt kedves embere.

A rettore maga sem volt készen erre a meglepetésre. Ő inkább Bennesának szánta a Boboli-palotát.

Sejtette, hogy mi fog ebből következni?

Az ő *leánya*, Lubomira ösztönzi a férjét erre a merész játékra; annak a büszkesége követeli azt az elégtételt, hogy ő Raguza főterén mint ünnepelt úrnő körjáratot tarthasson, s az ő Boboli palotában letelepedhessék. Annak a nagyravágása követeli a cserét, „új jeruzsálemi királynésága” címét Raguza nemesasszonyáéval felválthatni.

S ezt most már megakadályozni nem lehet. Boboli Jánosnak ő maga adta meg az amnesztiát. Az hazajöhet, amikor neki tetszik. Megvette az apja palotáját, törvényes árverésen, abba beköltözhetik. Magával hozhatja mind a két feleségét, s miután a palotájához saját temploma is van, abba még papot is állíthat be — egész davidita rendszerint. Sőt, mint raguzai polgár, fegyveres szolgálkat is tarthat a palotájában tehetsége szerint. Amellett, a másik minőségében, mint egy szomszéd barátságos nép fejedelme, követelheti magának mindazt a tisztességadást, amit a köztársaság ily magas személyek irányában gyakorolni szokott. — Ez nagy zűrzavart fog csinálni a városban. S e zűrzavar okozója éppen az ő leánya. Ennek a diadala is kudarc Damiani Júdásra nézve.

Valami meneküloutat akart fenntartani e kelepceből.

A tízek tanácsa által kiadatá a rendeletet, hogy e mai naptól kezdve Raguzában minden köszöntés eltiltatik; többé se kézintéssel, se kalpaglevevéssel, se üdvözlő szóval nem szabad se férfit, se asszonyt az utcán köszönteni. Büntetés is volt a köszöntésre szabva. Aki mást üdvözlő, az annak egész naplementig szolgáljává lesz, s tartozik annak mindenféle parancsát teljesíteni, vagy pedig kénytelen magát egy zecchinóval a szegények pénztáránál megváltani. Ettől a naptól fogva állt

fenn Raguzában az a szokás (egész a XVII. századig), hogy senkit nem üdvözöltek az utcán.

Ezzel a rendszabállyal legalább a rossz fogadtatás külső látható része el lett tüntetve. Tiltva van a köszöntés.

Azonban a *nem köszöntésnek* is megvoltak a maga kategóriái Raguzában, s ezeket már nem lehetett eltüntetni. A közönséges nem köszöntés, amikor az ember nem látja meg a szembejövőt, hanem elnéz a feje fölött. Erősebb kifejezése a meg nem adott tiszteletnek, ha az ember a köpenyét a jobb karja körül burkolja, a bal kezét a csipőjén levő tűre markolatára teszi, s a kalapját a szemére lehúzza, a fejét félrefordítja; s ha még ehhez dúdolni is kezd valami canzonettát: ez már éppen csalhatatlan kifejezése a tisztességmegtagadásnak; de felyülműl minden fitymálási tüntetést, ha az ember a gomblyukában hordott szegfűszálat a fogai közé dugja, s úgy halad el a szembetalálkozó előtt.

Boboli János ezekkel mind nem törődött; az ő tervei mindig messze túljártak a sokaság eszén. Amint Raguzá nagytanácsától megkapta az oklevelet, melyben a megvásárolt palotával együtt a polgárjog is meg lett adva neki és minden családbeli népének, sietett az örömhírrrel a feleségeihez.

— Íme, amit ígértem, megtartám: Raguzá kapui megnyílnak előttünk, s a Boboli-palotába beköltözünk.

E hírért csókjaival árasztá el Lubomira a hírhozóját.

— Csókold meg őt énérettem is — biztatá őt Milenka. Maga is megtehetette volna ugyan, de az ő öröme csak visszfénye volt a „szebbikének”, ő nem értette egészen, hogy mi örülnivaló van azon, ha az új-jeruzsálemi királyi palotát felferélheti valaki a raguzai kastéllyal. Nem bírta felfogni szegény kis eszével, hogy minő nyereség az: a tolvajok és csalók, a rabszolgák és szökevények királyára nézve, ha egy csupa becsületes emberekből álló köztársaság első polgárává lehetett.

Erőhatalommal megteheti magát valaki *királynak*; ez csak jó szerencse, de *kierőszakolni* azt, hogy *becsületes polgárnak* elismerjék: ez a talentum!

Eddig gyöngyös, gyémántos királynésüveget viselt a fején Lubomira: és most a lelke is kacagott bele, mikor a tükrében meglátta magát azzal az egyszerű *skarlátpiros főkötővel*, amit csak az előkelő férjes asszonyoknak szabad viselniök Raguzá utcáin.

Milénka ezt az örömet sem értette; ő megtartotta továbbra is bogláros homlokszorítóját: neki ez jobban tetszett.

Lubomira holdtölte után harmadnapra kívánta az ünnepélyes bevonulást megtartatni, amikor egyszerre fenn van a nap és a hold az égen virradatkor.

Boboli János nagy pompával készült hozzá. Ő maga fehér lovon ülve, kíséretében az új Jeruzsálembé letelepült davidita nemesek: a hölgyek gyaloghintókban, s a waráng testőrség, Solom királyfi vezérlete alatt. Fejedelmi méltóságát megillette ekkora kíséret.

Az Új-Jeruzsálem kikötőjétől Raguzá külvárosi kapujáig a tengerpart mentén sziklába vágott út vezetett, melynek most már nyoma sincsen; ezen az úton indult meg Boboli János és kísérete végzetes diadalútjára.

Mikor a kapuján kilépve, a lovára felült, sebes léptekkel jött egy magas női alak, kibén földön úszó selyemruhájáról Bravalla királynőre ismert. Csak a ruhájáról; az arca a királynénak nagyon megvénült, a haja megőszült.

— Megállj király, egy szóra! — mondá Bravalla királyné. — Az éjjel álmod láttam. Tégedet és a két nődet. De csak a fejeiket mert mind a három fő a te válladon volt. Ez álom nagy veszedelmet jelent. Azért siettem ide hozzád, hegyeink közül, hogy ezt tudodra adjam. A három fő egy vállon, három halált jelent.

Boboli János mosolyogva viszonzá:

— Az én csillagászkönyvem másképpen magyaráz. A három fő egy vállon, három koronát jelent: Raguzá — Jeruzsálem — és Mosszor; — Lubomira, — János és — Milénka. — Íme együtt a három. — Béke veled. — Üdvözlöm Dávid királyt.

Azzal trombitaszó mellett megindult Raguz a felé.

Amint a külső kapuhoz közelített, az őrtoronyból dob és kürtszó hangzott eléje, s a város érckapuja megnyílt, a csapóhíd alácsörömpölt.

Itt e kapu előtt le kellett szállnia lováról.

Mielőtt a kengyelből kilépett volna, odajárult eléje Solom királyfi, s visszatartóztató.

— Anyámnak az álomlátására nem ügyeltél; most hallgasd meg a vezérednek a tanácsát. A waráng harcos azt mondja: „Sohase lépj be egy kerített városba annak a kapuján, hanem a kerítésén! Mert ha a falán hágsz be, akkor te vagy a városnak az ura; de ha a kapuján lépsz be: akkor a város a te urad.” Boboli János, emlékezzél rá, hogy én mondtam ezt: „Nehéz volt Raguz a kapuján bejutnod, de nehezebb lesz rajta visszajönnöd!” Én nem megyek veled.

— Eredj hát apádhoz, öreg fiú. S ne jöjj velem, ha megtanultál félni.

— Nem féltem keresztülmenni szavadra a bogumilok fegyverein, nem féltem meginni szavadra a megmérgezett borokat, nem féltem szavadra bejárni a föld alatti mélységek pokolországait, — de az olaszok hízelkedő mosolygásával szembe menni félek.

És ott megfordult, s egész testőrcsapatjával együtt visszatért a warángok hegyei közé.

Boboli Jánosnak volt bátorsága bemenni szülővárosa kapuján, csupa hű barátaitól kísérvé.

Lováról leszállt; mert lóháton még fejedelemnek sem szabad Raguz a utcáit taposni, s aztán gyalog ment be a városba; úgy, hogy kétfelől a két asszonya hordszekereit vitték mellette.

A külvárost a teherhordók népe lakta. Ez nagy üdvriadállal fogadta az érkezőket. Különben is Damiani hívei voltak; de sokat köszönhettek az új Jeruzsálemnek kereset dolgában.

Következett azután a tengeri kapu, vénségtől fekete bástya-tornyával, melynek boltozatát görnyedő ergonádok tartották

kétfelől. Ez a torony volt egyúttal a campanilé, ahonnan harangszó jelzé a nap szakaszait. A többi templomok tornyai-ban csak szertartásokra zúgtak a harangok. Ezúttal csak a campanilé harangja szólt, egyes kondulásokban.

A Boboli-palota volt a nagy piazza délnek néző sorában. A legelső, szemben vele volt a vámpalota. Ha Boboli János a tengeri kapuból egyenesen a házához siet, jövelete csak a besurranás színével fog bírni. Neki processzió kellett. Hogy vártak reá, azt bizonyítja a piac közepén felállított magyar őrsereg csapata, a tér és a főutca nyitott ablakai, melyekből fényesen öltözött hölgyek néztek alá; a szőnyegekkel megrakott erkélyek, a fellobogózott városháza, melynek porticusa előtt a dicci és a pregadi tagjai csoportosultak; és különösen a házak mentén sorban álló tarka férfisereg, tollas kalpagjaival, színes köpenyeivel, aranyhímzéstől csillogó öltözetében. Ezt a pompát nem is remélte Boboli János. Inkább attól tartott, hogy távol fognak maradni, s hideg megvetésüket éreztetik vele — az eretnekekkel, az antikrisztussal!

Megtudta nemsokára, hogy miért félelmeőbb az olaszoknak a hízelgő mosolygása a föld alatti és feletti rémeknél.

Kíséretének a vámház felé indulva körmenetben kelle körüljárni az egész nagy piacot, s úgy vonulni be a Boboli-palotába.

Ekkor tűnt aztán ki egyszerre az összeesküvés, a maga rafinált kegyetlenségében.

Amint maga Boboli János gyalog haladva, *jobbról* Lubomirát, *balról* Milenkát bocsátá maga mellett a hordszekérben: egyszerre fölzendült a *bal oldalon* álló férfisereg ajkairól a hangos „Evviva la Reina!” (Éljen a királyné!) kiáltás; míg a *jobb oldalon* álló férfiak köpenyeiket karjaik körül csavarva, hidegvérrel rágták a szájukba dugott szegfűszálat. A *bal oldali* paloták ablakaiból kendőket lobogtattak a hölgyek, s virágráport szórtak a hordszék felé, amelyben *Milenska* ült; a *jobb oldali* ablakokból pedig mind visszahúzódtak, amint a *Lubomira* hordszéke előttük

elhaladt. S miután az utcai köszöntés a törvény tilalma ellenére történt, az ezt megszegő urak és úrfiak rögtön siettek a törvény-szabta büntetésnek is alávetni magukat, kivették a zsellyehordók kezéből a rudakat, s maguk emelték a vállaikon, teherhordók gyanánt a „királyné!”, a Milenka gyaloghintáját. S mikor a körmenet az átelleni házsor elé került, akkor megint megfordítva következett az egész tüntetés.

Kiszámított megszegés volt ez!

Milenkát, az első asszonyt, akivel a remeténél esküdött meg Boboli János: azt üdvözölték egyedüli felesége, királynéja gyanánt, azt a másikat, akit a davidita schisma tett feleségévé, nem akarták meglátni.

Most azután megtudta Boboli János, miként tudnak az ő hazafiai halálos ölő mérget főzni a köszönésből és a nem köszönésből.

Lubomira teljes mértékben, testének minden ereiben, lelkének minden indulatában érezte ezt a megmérgezést. Ez az, amitől az ember egyszerre megőrül. — Milenkát csak azért üdvözlik hódolva, hogy őt földig alázzák.

És szegény Milenka még jobban szenved, mint társnéja. Mert ő annak a kínját is átérzi, s halálos ítélete hangját hallja az üdvözlő riadalban; s mentül jobban rivallja a sokaság: „Eviva la Reina!”, annál jobban veri a mellét rebegve: „Óh én bűnöm! Óh én nagy bűnöm!”

Lubomira halásápadtan dült hátra, hordszéke mélyébe.

Boboli János odaszólt hozzá:

— Légy nyugodt, légy erős! Amit ígértem, megtartom. Én meg fogom őket hódítani teelődted, ha ég-föld megrendül is bele.

És mikor szétnézett a sokaságon, mely kétfelől utat nyitott előtte, egyetlenegy arcot sem látott maga előtt abból a pártból, mely az ő családját tartotta fejének; ezek itt mind hajdani ellenfelei voltak, a Damiani párt hívei. Amazok távol maradtak; ezek eljöttek — hogy kigúnyolják. Az egyik gyűlölte,

a másik megvetette. És különösen feltűnhetett neki, hogy egyetlenegy papot sem lát Raguzában, a papok és zarándokok gyűlhelyén, a kámszások és a kápsáló szerzetek megszállójában. Itt ő exkommunikálva volt. És mégis győzni akart.

„Disputa.”

Kritikus. Kezdem nagyra becsülni Solom királyfinak az eszét! Hisz ez az egyetlenegy okos ember ebben az egész históriában. De jó orra volt, hogy ide nem jött a kedves prófétájával. De hát ha tudta azt e regényhős, hogy itt neki minden ember ellensége: legelkeseredettebb a saját rokonsága, tudta jól, hogy a fegyveres erő és minden hatalom annak az apának a kezében van, akinek a leányát a kolostorból elcsábította; és mégis ide mer jönni, védtelenül, bűntársai kíséretében, magával hurcolva közszégyenre azt a nőt, akit a katolikus vallás háromszoros tilalma ellenére vett el, s egyszerre mind a két feleségét oda merte hozni egy olyan apa elé, aki Raguzá tirannusa, s a Boboli család halálos ellensége: — hát akkor volt ennek az embernek esze?

Szerző. Nagyobb volt a becsvágya és a szerelme.

Kritikus. S ez képes volt őt ily örült vakmerőségre rábeszélni.

Szerző. Hiszen ha még csak annyit tett volna; egy márványfejem sem fájna miatta! De fog ő itt még oly rémséges merényleteket elkövetni, hogy elvégre magam sem tudom kisegíteni a bajból. Hanem hát ilyen a szerelem. Imádta Lubomirát, s meg akarta neki szerezni azt a lehetetlen drágakövet, aminek neve tisztelet — a saját szülőtte városában.

XXVIII. „F I A M!”

A város palotája előtt várt az érkezőre a rektorával az élén a tanács. Ez a tisztelet megillette azt mint idegen nemzet fejedelmét.

Mindenki kíváncsi volt rá, hogy minő címmel fogja őt megszólítani a rettore: „király!” vagy „polgár!”

Damiani Júdás így szólítá meg őt:

„Fiam”.

És ezzel bizonyára mindenkit nagyon meglepett. Mert ha fogadja Boboli Jánost vejének, akkor elismeri a davidita schisma jogosultságát, s azzal együtt az ellenpápát. Beszéde után hangzott valami csendes kiáltás: „Evviva il Re!”

Az ifjú Boboli levett kalppal járult a tanács tagjai elé, a rettore rövid üdvözlete után, a gyaloghintókat engedve az asszonyokkal a Boboli-palota felé továbbhaladni.

— Nem mint király jövök, vendégül, Raguzába; hanem mint kegyelmet nyert száműzött, hazámba vissza. Azért engedjétek meg, hogy mielőtt házamba belépnek, letegyem a polgári esküt a nép előtt.

Ezzel tartozott minden visszafogadott száműzött. Ott a piac közepén, a dicső Roland szobrának a talapzatára felállva, kellett az esküt a pregado után elmondania.

Ez önmegalázással egyszerre megvett minden szívet Boboli János. A raguzai polgárok előtt meghajtja fejét egy király, s koronátlan fővel kéri a polgárjogot a köztársaságban. Ez kielégíté büszkeségüket.

Amint elkezdett beszélni, mintha leigézte volna az egész összegyűlt népet: eleinte némán hallgatták szavait, majdan átmelegedtek azoktól, ékcsezen szólása lekötötte a figyelmet, csengő, teljes ércű hangja betöltötte a nagy piacot, hogy beszédének egy mondata sem veszett el, az ablakokban ülők is megérthették; mindent játszott, mint egy színész; felmagasztalt, mint egy próféta; jövendölt, mint egy augur, és esküdött, mint egy vértanú. Utoljára magával ragadta az egész hallgatóságot. El lett feledve a köszöntési tilalom; vad, lelkesült örömrivallásban hozta meg a hecatombéját a hidegvérű kalmárok köztársasága a detronálhatlan királynak: a költőnek.

Tudta azt jól Boboli János, hogy csak egyszer engedjék őt fellépni arra a Roland talapzatára, onnan ő meghódítja az egész várost.

Ezalatt a két gyaloghintó a két nővel megérkezett a Boboli-palota elé.

A kapubejárat nem volt oly tág, hogy két gyaloghintó egymás mellett beférjen rajta: egymás *után* kellett következniök.

A nobilik, kik Milenka hordszekercét emelték, félretaszíták az újtjokból Lubomira székhordóit, s előresiettek.

A palotának udvara nem volt. Mindjárt a földszintet egy roppant tornác foglalta el, melynek közepén remekműví szökőkút delfinje fújta szemcsein és orrlikain keresztül a vizet egy nagy onyxmedencébe; azon túl következett egy tágas oszlopcsarnok, színes üvegekből összerakott ablakkal: ez volt az elfogadóterem, körül antik szobrokkal megrakva; egyik féldomború fülkéjében alabástrom canephorától emelt csigamedencében felhalmozva a délszak pompás gyümölcssei, gránátalmák, fügek, a hesperidák aranyalmái; egy masszív ezüstasztalon pedig a fényűzés remekei: hegykristályból köszörült poharak, aranylábozattal, korallfogantyúkkal.

Itt várt két hölgy az érkező királynéokra.

Csak kettő. Mert odáig terjedt ugyan a hatalma a rektorénak, hogy a nobilikat kirendelje a városház elé az új Jeruzsálemi

király elfogadására; de már az asszonyoknak nem parancsolhattott. — Nem. Ahol az asszonyok országa kezdődik, ott megszűnik a felségi jog. — Csak a maga két asszonyának parancsolhattott Damiani Júdás. Az egyik volt a hites felesége, a másik annak a nővére: — az ő kedvese. Ezekre nézve ő még uralkodói hatalom volt.

Monna Teresina tíz évvel volt idősebb, mint Monna Barbara, de az életkorkülönbség alig látszott meg közöttük. Lubomira anyja éppen olyan szoborszerű szépség volt, mint húga: magas termet, telt idomokkal; római szabású arc, sötét szemek, büszke homlok, gömbölyű nyak, duzzadó kebel. De a hasonlatosság csak a hallgatás alatt volt feltűnő; amint Barbara megszólt: a márványarc egyszerre megváltozott, új és gyorsan változó kifejezést vett föl, a szemekből csáb és szenvedély sugárzott.

Ez a két hölgy várt Lubomirára, ünnepélyes bevonuláskor.

Az anyja, aki öt gyermekkorá óta apácának nevelte, szigorú aszkétai elzárkózottságban, akinek szenvedéseit már serdülő korában tanulta ismerni, s azok miatt az egész világot meggyűlölni, és azután a nagynénje, aki e szenvedéseknek okozója volt, aki miatt az apját elítélte, s a szülői házat elhagyta. És most ennek a két nőnek az üdvözlésével kell találkoznia, hogy az egyiknek a szeméből olvassa a bűnvádat, a másiknak a szeméből a kárörömöt: és mind a kettő előtt tűrje a megszégyenülést. — Mert az első, aki öléltte a Boboli-csarnok tarka márványmozaik padlatára kilép, nem ő; hanem a másik felesége az urának, a „régibb”, az veszi el az első ölelés tiszteletadóját. Ő csak másodiknak következik. — És mikor órá, kerül a sor, az édesanyja, ahelyett hogy megölelné, keresztet vet magára, és visszahúzódik; helyette azonban Monna Barbara rohan oda hozzá, s forrón, hevesen átöleli és megcsókolja, ahogy egyik bűnös a másikat, akiben saját vétkének bűnmását találja.

És Lubomira mégsem érzi magát megtörve. Hisz ő is küzd. Ni jött ide. Férje künn a piazzán, ő idebenn a palotában.

Nagy a hőség; a díszöltözet terhes; a tengerparton végigvonuló úton folyvást odatűzött a nap az utasokra; a királyné szomjas.

Körülnéz: cselédek várnak künn a porticusban tisztelegve.

— Milenka! — szól parancsoló hangon. — Eredj! Végy egy kristályt, és hozz nekem a szökőkútból egy ital vizet. Facsard bele egy narancs levét.

S erre a szóra a másik asszony, a nép által királynénak üdvözölt „jobbik”, engedelmesen meghajtja magát, s mindenki bámulatára kiválaszt egyet a kristálypoharak közül, kimegy vele az előcsarnokba, megtölti azt a szökőkútnál, visszahozza: övéen függő törével kettévág egy narancsot, belefacsarja, s aztán egy arany tányérkán odahozza azt Lubomira elé.

Lubomira czalatt az erkélyre lép ki, s hideg egykedvűséggel tekint ki a sokaságra, mely a Roland oszlopa körül tolong.

— Parancsolj velem — rebegi a visszatérő „jobbik”.

Erre a „szebbik” hátrafordul, s elveszi a kristálypoharat. Hanem aztán ízletlenül visszateszi a tálcára hevesen, s indulatosan szól.

— Hiszen ebbe narancsot facsartál. Tudod, hogy ki nem állhatom azt.

— Így mondtad — rebegi az alázatosan.

— A nyelvem hibázott. De te tudhatnád jól, hogy sohasem szerettem a narancsot: mindig gránátalmát iszom a vízben. Vidd előlem!

És Milenka szépen meghajolva, visszahúzódik, érezve hibás voltát, hogy neki lett volna kötelessége kitalálni Lubomira gondolatját, s aztán rövid idő múlva visszatér, más kristálypohárral, melynek vize a gránátalma levétől rózsaszínű. *Mosolyogva* nyújtja azt Lubomirának.

És Lubomira kegyteljesen veszi azt el a kezéből; szürcsölve,

élvezve kiüssza a pohár tartalmát félig. Azután visszaadja azt Milenkának.

És ekkor Milenka a megmaradt felét a gránátvíznek maga hajtja fel egy huzomban. Így szokás meginni egymásnak a szerelmét.

S mikor a pohár alját az utolsó seprűjéig kiürítette, akkor derült mosollyal közelíte Lubomirához, s megcsókolta annak az ajkát. Lubomira pedig megveregette Milenka piros arcát kegyesen a lány tenyerével.

Milenka aztán ismét visszatért a pohárral; nem engedte, hogy azt cseléd vigye a helyére.

Monna Teresinát megszólalásra bírta a bámulat e jelenet fölött.

— Hajh, ha én próbálnék így bánni nénéddel, Barbarával! akkor bizonyára jól tenném, ha övele itatnám meg elébb a gránátvíz felét, csak azután magam.

— És én is bizonyára így tennék, miként ez az asszony — suttogá Barbara —, ha az volnék, ami ő.

E szóra Lubomira egyszerre sebesen odalépett hozzá. Nem szólt neki semmit, csak a szemébe nézett, villogó, szikrázó tekintettel; mintha azt mondaná neki: Hát nem vagy az? Titokban megteszed? Nyíltan eltagadod? Ott alázod meg magad, ahol büszkének kéne lenned; s büszke vagy, ahol alázat a sorsod?” — Barbara elérté a villogó szemek beszédét. S amint Lubomira a vállára tette a kezét, lassan megtört alatta, térdre roskadt Teresina előtt, s megcsókolta annak a kezét.

Láthatták azt a nobilek és a cselédek, akik a terem hátuljában s a tornácban csoportosultak.

A rettore felesége most aztán megölelte a leányát, és megcsókolta annak a homlokát.

Ezt a drágakövet kívánta Lubomira a homlokára: anyjának a csókját.

— — — — —
És ezzel egy új tant hirdetett ki a női világban.

Amíg Boboli János nagy diadalát kivívta a piazzán: benn a palotában még nagyobb harcot döntött el győzedelmesen a két felesége.

Mert nem a kánonok, nem a parancsolatok állják útját a megosztott szerelemnek, hanem az asszonyi büszkeség. Ez egy oroslán, akit nem győzhet le más, csak egy galamb. Hogy győzte le? Azt megmutatta a példa. Az a példa, amelyet e két nő behozott Raguzába, nagyobb ragály lett a városban, mint a fekete himlő. Mint a levágott erdő helyén a virágliget, úgy nőtt fel egyszerre a ledöntött erkölcs tarlóján minden eddig alvó szenvedély. Ha az egyik asszonyé a ragyogás, a másiké az alázatosság, akkor lehetséges az osztály. Ez volt a titok, amit becsempészték Raguzába. Még a trónon is elférnek ketten — ha egyik a zsámolyán akar ülni.

A következő napon Damiani Júdás azzal lepte meg a várost, hogy általános amnesztiát hirdetett ki minden száműzöttre nézve. Ez tőle nagy merészség volt; mert azok közt sok személyes ellenséget számított. Bizonyosan asszonyi rábeszélés vette rá e végzetes lépésre.

Ennek azután az lett a következése, hogy az Új-Jeruzsálemben menekült nobilek, kik ott davidita szokás szerint rendezték be a családi életüket, visszatértek Raguzába, s kezdett fel nem tűnő látvány lenni, hogy a nagy piac árkádjai alatt egy nobili két asszonnal a két karján sétálgasson végig, sőt némelykor még mindegyik asszony kézen vezeti kétfelül a maga porontyát. — Még gondolatnak is rettenetes!

Az Új-Jeruzsálem elfoglalja a szentek városát! Egy új Szodoma lesz belőle!

Még csak egy szentségtörő merénylet volt hátra, hogy megteljen a bűnnek pohara. Hogy a daviditák az oltárig tolkodjanak.

Ez látszólag lehetetlenné volt téve. Egy templom ugyan volt a birtokukban, a Boboli-palotához tartozó; de pap nem volt hozzá.

A szerzetesek megválogatása, hogy kiket bocsássanak be a kapukon, nem a rettore, hanem a raguzai püspök hatalomkörébe tartozott.

E tekintetben nagy szigort gyakoroltak, s arra valóban szükség volt, hogy a sokféle schismaticus szakadásoktól s a pajzán életű kápsáló barátoktól meg legyen óva a társadalmi jó rend. Minden kapunál ott ellenőrködött egy Balázs-rendi gvárdián, s az érkezőket szigorún kikérdezte, sőt már a külsőikről felismerte, hogy bebocsáthatók-e, vagy elutasítandók. — A davidita papoknak pedig feltűnő viselkedésük volt: lángveres palást, fehér dalmatica, a mellén az cfóddal, fejükön a kétszarvú Áron-süveg. Ilyeneknek nem volt szabad a város kapuján belépni.

És mégis megtörtént, hogy Oculi vasárnap előtti szombat délestéjén megkondultak a harangok a Boboli-palota templomtoronyában, annak a hirdetéseül, hogy a holnapi úrnapiján isteni tisztelet lesz a kápolnában.

Hol veszik hozzá a papot? Ide be nem jöhetett dávidos pap, ha csak repülve nem jött.

Az ingerült kíváncsiság egész éjjel nem engedte aludni a város népét. Búcsúmenetek jártak alá s fel az utcákon, lámpák mellett, énekelve, mint nagy veszedelem idején, és könyörögve, hogy fordítsa el az Úr a városról ezt a csapást.

És hajnalban újra hangzott a csengettyűszó a Boboli-palota tornyából. A templom ajtajai nyitva voltak a piac felé, a viaszgyertyák fénye ragyogott, az oltárképekkel teljes sötétséggel küzdve.

Vajon megjelennek-e a hívek? Lesz-e bátorságuk vakmerő tanaikat ünnepélyes alakban is bevallani?

Nagyon is sokan jöttek elő! Megtelt velük az egész templom. Minden férfi hozta magával a két asszonyát, világ dacára.

A felingerült nép bizonyára meghajigálta volna őket rothadt narancssal, ha a rettore parancsára felvonult magyar dárdások sikátort nem tartottak volna nyitva a templomba sietők számára.

A nép bámulata egyre nőtt, amint a davidita híveket hármával előjönni látta: hát ez is közöttük van? Ki hitte volna? De tetőpontjára hágott a szent eliszonyodás, amidőn egyszerre a Damiani palotából, keresztül a téren, közeledni látták a rettorét, Damiani Júdást, jobb karján Monna Teresinát, balján Monna Barbarát vezetve. Mind a kettőnek *piros főkötő* volt a fején; Teresina büszkén hordta fenn a tekintetét, Barbara szemérmesen földre süté az arcát, félig kendőjébe takarva. Damiani Júdás pedig hatalmaskodó büszke arccal nézegetett szét, így lépegetett a Boboli-templomajtó felé.

„Hát még ez is!”

Történnék-e még több csodák?

Történtek. — Mikor már tele volt a templom a davidita hívekkel, a kíváncsi nép ellepte az ajtó előtti tért, akkor megjelent a palotából átvezető korridoron Boboli János, nejeit, Lubomirát és Milenkát vezetve a kezén. Ezeket ott elbocsátá, hogy foglaljanak helyet a legelső oldaldpadon; ő maga pedig odalépett az oltár elé. Volt rajta lángszínű palást, fehér dalmatica, mellén az efóddal; fején a kétszarvú Áron-süveg. — Ő maga volt a pap.

Legelőször is felolvasta a gyülekezet előtt II. Cajus pápa brevéjét, melyben őt, mint hívét, *Aktaeon atyát*, raguzai érsekké installálja, s ugyanakkor kiküldi őt; hogy bulláját kihirdesse, melyben a papok nőtlenségét megszünteti, VII. Gergely pápa minden idevonatkozó intézményeit eltörli, s a házasság sakramentumát kiterjeszti az egész egyházi rendre: „Jobb házasságban élni, mint égni!” Akkor azután *Aktaeon atya* tart egy hatalmas egyházi szónoklatot, tele bibliai citátumokkal, szent Ágoston és a patres mondataival, melynek folytán a szofistika és dialektika minden furfangjaival kisüté, hogy ők, a daviditák éppen a valódi Krisztus követői, mert hiszen a Megváltó volt éppen az, aki megvédélmezte az írástudók által megkövezésre ítélt asszonyt, azt mondva: „Bocsánat neki, mert sokat szeretett.” Tehát „sokat szeretni” nem bűn.

Krisztus bocsánatot mondott rá szavával; a dauiditák tetté változtatják az igét.

Így emelte fel fejét az *egyszarvú*, akit szent János Jelenések könyve ígér, hogy megöklelje a templomot!

Ez a merénylet pecsételte meg Boboli János halálítéletét.

Ha ez a terve is sikerül; ha magának pártot szerezhet a raguzai papság között; ha behozhatja II. Cajus ellenpápat Raguzába, s felnyitja előtte Oroszlánszívú Richárd székes-egyházának ajtajait; akkor innen felforgatja az egész világot.

Ezt már nem lehetett eltérni.

Még magán e „*dies nefastusnak*” éjszakáján, kötélajtorján bocsátkozva le a bástyafalról, átszökött Pirro Bennessa Lacro-ma szigetére, s felkereste az öreg Boboli Pétert magányában.

Pirro Bennessa, mind e napig leghívebb pártfőnöke Damiani Júdásnak, egykor kiszemelt veje, ez szánta el rá magát, hogy őt összetörje. Minden áron! Még azon az áron is, hogy Raguzát megnyissa a köztársaság legnagyobb ellensége előtt.

Velence volt ez az ellenség.

De azt mondák az igazhitű, jó erkölcsű keresztyének, hogy inkább Velence foglalja el Raguzát, mintsem a sátán.

És valóban igazuk volt.

Amíg a dauiditák vezérei fennhőjázó merészséggel keresték a világ oroszlánjait a leküzdésre, el is feledkeztek egy ős ellenségről, a mosszori knézről, akinek a haragját már-már semmibe sem vették.

Pedig nem feledi kígyó farka levágását.

A mosszori vár falai most is füstösen meredeznek fel az égbe: a tornyát be sem fedték; úgy maradt, ahogy a pinceboltjáig beégett. Egyik szárnyát betetőzték durva hasogatott deszkával, a boltozatos termeket meglakták, azon kormosan, ahogy a szurokfüst befogta a falakat. Nem is volt ott élet; asszonyt, leányt, kisgyermeket mind magukkal vittek az uskókók. Rabszolga sem maradt, akinek parancsolni lehessen, s a bogumil maga inkább nyakába hagyja esni a záport, mint hogy szárnyéket fúrjon, faragjon. A bánya is el volt hagyva, senki sem dolgozott benne; a tolvajok kiszedték a folyosókból a cölöpöket, a föld alatt járó vizcek keresztül-kasul rongáltak minden tárnát. Nem volt senki, aki az érctermő követ törje, nem jött elő több arany a sziklából. Az eddig felhalmozottat pedig mind elrabolták a fellázadt rabszolgák. Beállt az ínség a mosszori várban.

Négy fia volt egykor Tvertimirnak: Vuk, a legidősebb, Tirimir, Branko és a Szlón, a legkisebb. Ezt elpusztították a warángok, a legidősebb pedig nyomorék volt. Megrontotta a pusztolovica, hogy csak mankóval tudott járni. Ezt nem is

túrték meg a daliák között a várban, mindig bujdosnia kellett egyik csodaforrástól a másikhoz. De hiába hagyta ott az inge rongyait a forrás melletti bokrokra felakasztva; a köszvényét csak nem hagyhatta ott velük. Utoljára azt tanácsolták neki a vajákos banyák, hogy menjen el a tüzes szentek ingoványához, ott ássa be magát nyakig az iszapos mohába; oda is elment. Se apja, se testvérei nem örömet beszéltek róla. Szégyen, gyalázat az, ha a családban egy nyomorék van.

A Brankó az apának a kedvence. Öles szál legény, aki megküzd a medvével; lovon és gyalog a legvitézebb harcos. Most ez hordja a junákok csapatjait martalóc járatokra távol vidékeken. Mert élni csak kell, s új rabszolgákat is szükség beszerezni: — az sincs, aki a nyájakat őrizze.

A Tirimirt éppen olyan nehezen várja haza, elpusztult várában, a knéz. Az meg a föld alatt jár.

A szertesztét küdött kémek meghozták a hírt az elmenekült rabszolganép felől. Nem volt többé titok, hogy azok a Bludár föld alatti folyása mentén kóboroltak el, míg annak egy szakadékn, a Branta-vízesésen odataláltak éppen a kolostor völgyébe, s azt orozva elfoglalták, azután letelepedtek a Branta-völgyben, a bogumilok asszonyait, leányait, kisgyermekait is magukkal vitték, most azokkal együtt élnek.

Tirimirnek a felesége és két kislánya is közöttük volt. Szerette őket. Engedelmet kért az apjától, hogy hadd csináljon ő is tutajokat, s száz kiválogatott junákkal, akiket mind az elrabolt feleségeik fölötti bánat sarkantyúz vala, utánuk menjen a szökevényeknek, ugyanazon a föld alatti úton, másfelől a Branta-völgy szárazföldről fegyveres erővel meg nem támadható. A knéz ráhagyta; Tirimir nekiindult a merész útnak vitéz társaival. Annak már tenger ideje múlt. És még semmi hírt nem hall felőlük. Meglehet, hogy odarekedtek valamelyik barlangban, s most aztán nem tudnak se visszajönni, se előrehatolni. — A knéz mindennap bocsáttat utánuk a Bludár vizén egész sült birkát fenyőfák közé kötözve,

s szálfákat, hogy tudjanak mivel tüzelni. De vajon megkapják-e?

De annál több álomrontó hírt hordanak neki a kémei az elfutott rabszolgák további sorsáról. Azok új nemzetnek, „uskók”-nak nevezik magukat, s várost építenek a tengeröböl előtt, azt elnevezik Új-Jeruzsálemnek. Számuk szaporodik; hatalmuk erősül; azokat Tirimir a maga száz junákjával, ha eléri, sem ijeszti meg.

Hát még ezt a fiát is mindennap elsirathatja!

De a legnagyobb könyhullatás oka mégis csak a leánya marad. A többiek, ha meghaltak, az égbe jutottak, ez él, és máris a pokolba került. Egy pogánynak lett feleségévé, aki két asszonyt tart, miként a törökök. Egy fejedelem leánya! Nem asszonya, csak együtt élő társa — egy kámzsás barátnak, aki magát királynak csúfolatja.

Hogy tűrheti ezt az egész keresztyén világ? A római pápa, a bosnyák király, a magyar király és Ráma hercege, a hatalmas Velence, a büszke Raguza, és a keresztes hadak vezérei? Mit rohannak Palesztinába szaracént üldözni; hisz itt vannak a leggonoszabb szaracénok: a daviditák, az uskókok, a warángok!

Küldözte is a fiát, Brankót a szomszéd fejedelmekhez, felszólítva őket, hogy ha tudtak nemrégiben hadakat küldeni öellene a mosszori várhoz, hogy a patarén hitet leesküdtessék vele, ám ültessék fel a hadaikat most, mikor igazi istentagadók emelik föl a fejüket az egész keresztyénség truccára; ezeket sújtsák le, ő is segíti őket ezernyi ezer harcosaival! — Azonban mindenünnen leverő hírekkel érkezett vissza Brankó. A bosnyák király nem jöhet, mert a szerb császárral van összeakadva; a rámai herceg pedig fellázadt a magyar király ellen, azok most egymást ölik; Cœlestin pápának az a fő-fő gondja, hogy új keresztes hadat gyűjtsön; Raguza főnöke, Damiani Júdás maga is a daviditákkal tart; Velence ingyen nem tesz semmit.

„És mégis el kell őket pusztítani! Bele kell hányni a „gerli”-be a többi rabló népek csontjainak halmára, öregét, apraját,

az utolsó szopósgyermekéig!” Dühöngött az öreg knéz, öklével ütve a falakat. S attul pedig csak az ökle lett kormos.

És azalatt benőtte az udvarát az árvacsalán, a seprőlaboda, a maszlag, a bürök, a bolondító csalmatok, a gyepűbodza; mindazok a növények, amik szerenek az emberektől elhagyott helyeken tenyészni, a várromok általános örökösei. Senki sem irtotta itt őket.

Egyszer a kőlépcsőket benőtt gazszövevényen keresztül egy sánta nyomorékot lát felfelé bicegni a knéz nagy magányosságában; a szíve nem akart rá emlékezni, de a szemei mégis ráismertek: a legöregebb fia volt az, a Vuk.

— Hát te mért jössz haza? — mordult rá mérgesen.

A Vuk görbe is volt, sanda is volt; szőrös képe, hosszú szakáll, mint egy bölénynek.

— Neked jó hírt hozok.

— Akkor bújj ki a bőrödből, s egyenesülj fel!

— Annál jobbat hozok. Az Új-Jeruzsálem el fog pusztulni bizonynal.

— Ki pusztítja el?

— Én.

— Te! Te lidérc! Te embervakarcs! Te nagymogul a békák között. Te vagy talán a „pilinkó”, aki az anyja levágott lábujjából támadt, hogy a sárkánytól elragadt bátyjait megbosszulja?

— Én vagyok az.

— S hogyan pusztítod el?

— Ezzel a mankóval.

— Eddig csak szörnyeteg voltál, most már meg is bolondultál.

— Nézz csak ide — monda Vuk, a mankója támaszkodóját lecsavarva a botjáról. A bot vasból volt, és belül üres. — Tudod-e, mi lakik ebben? Az, aki milliókat elpusztít, az, akitől százezerek rettegnek. Egy féreg. Csak várj, majd mindjárt előjön.

És néhány perc múlva kidugta a bot nyílásán a csápjait egy kis szennyes fehér puhány, a levegőben tapogatózva.

— Látod e férget? Ezt úgy híjják, hogy a „hajófúró”. (Teredo navalis.) Ezzel a bot likas végét odatámasztotta a nyomorék a karszék oldalához, amelyen az apja ült, aztán magyarázta tovább annak a természetét. — Ez az a pusztító féreg, mely a Veres-tengeren járó hajók fenekreit két-három esztendő alatt úgy össze-vissza fúrja, hogy a víz beléjük tódul; ez öröli össze a velencei Lido vastag cölöpjeit, úgyhogy azokat minden hét esztendőben meg kell újítani; ez dönti le a németalföldi töltéseket, hogy a tenger városokat, tartományokat előnt, ez a hajósok és tengerparti lakók réme: a furdancs.

— Hát mármost mit vegyek én magamnak ezen a férgen?

— Egy várost, népeztül. Amiről te éjjel-nappal álmodol: az Új-Jeruzsálem. Épült a Branta-völgy előtti tengeröbölben. A Branta-völgyet elzárja fenn a három tüzes szentek kolostorának a hegylapálya. Ezen a lapályon van egy tó, amely a Nabukodonozor sziklájából eredő hévízforrásból gyülemedett. Ez a tó nedvesíti azt a mohos lápot, amelyben az oda zarándokoló lázárok százával áztatják testüket. E roppant vízmedencét a völgy felül hatalmas gát zárja el. Ez a gát nem kőből van építve, hanem erős, levert égerfa cölöpökből. Azért nem építették azt kőből, mert azon a vidéken igen gyakoriak a földrengések: alatta kell lenni a pokolnak, azért jön ki belőle az a forró víz. Az égerfa ellenben nem rothad meg a vízben. Mármost hát halld meg, hogy mit végeztem én! — Amióta az Új-Jeruzsálem kikötőjébe távol országokból jövő hajók járnak, azok ott a féregrágtá fenékpálánkjaitak újakkal helyettesítik, s a korhadtakat kidobálják a partra. Én mindennap lejárтам a sánta lábammal a partra, s a mankóim üregét teleraktam ezekkel a furdancscsigákkal. Azután felbicegtem megint, s a mankómbul belceregtem a csigákat a tó vizébe. S a meleg vízben ez a faj rémségesen szaporodik. Három-négy esztendő alatt egészen össze fogják örölni az egész gátat.

Senki sem gondolhat rá, hogy ezek a tengerlakó csigák oda fel, a magasban levő tóhoz eljuthassanak; végezhetik csendesen a munkájukat. Mikor aztán jól elvégezték, akkor csak egy csendes földindulás kell hozzá, hogy az egész gát ledüljön, s azzal a tömérdék tó, mint az özönvíz egyszerre leomoljon a Branta-völgybe. Az aztán elsöpri magával a tengerbe az egész Új-Jeruzsálemet, minden benne lakójával együtt úgy, hogy még a nyoma sem marad, amiről megtudják, hol volt valaha!

— Jer, hadd szorítsalak agyon! Te legdrágább fiam! — kiálta a knéz, széttárva prémes kaftánját, s beletakargatva nyomorék fiát, s össze-vissza csókolgatva annak vadállathoz hasonlatos arcát. — „Te vagy az én nemzetségem bosszúállója. Tied az áldásom!”

Mikor a nyomorék a mankóját elvette a szék mellől, a hajófurdancsnak a feje már bele volt ragadva a karszék fájába. Éhes volt a féreg: mohón kapta a prédáját. — Az a karszék egy darab tölgyfa tuskóból volt vágva.

— Ezt hagyd itt nekem. Ez lesz az én időmutatóm.

— Valóban az lesz — monda Vuk. — Hallgathatod egész nap a percegését. S ha majd az ülőkéd túlsó oldalán kidugja a fejét, akkor tudhatod, hogy az Új-Jeruzsálem utolsó napja eljött. — Addig, — legyenek jó álmaid.

— Maradj még itt nálam.

— Nem lehet. Sietek. Még folytatni kell a munkát. Aztán ott akarok lenni, mikor ez megtörténik. Ott fekszem a gáton. Hallgatom a földre tett fülemmel a férgek őrlését, lesem a kősziklák tompa mordulását, s majd ha megrázkódnak, ott akarok lenni azon a látványon, mikor a világ felfordul, s a hátára ülni a fellázadt hullámnak egy kitépett cölöpön, s onnan ordítani, mint a sárkányparipáról: „Itt jövök, uskókok, hajcihéj! Fel a tánkra!”

Az öreg knéz megdicsőülten csókolgatá meg e prófétáló ajkakat, s sajnálkozva rebege:

— Adnék neked valamit az útra; de magamnak sincs semmim. Mindenemből kipusztítottak a gonoszok. Brankó bátyád rosszul lát el, mind eltagadja, ha valami zsákmányt ejtett. A sáfár mindennap hoz fel egy sült birkát; de annak csak a fejét kapom meg; a farkát még a sütésnél ellopják, a többi részét meg a Tirimir bátyád után küldöm, aki a Bludáron aláment száz vitéz junákkal az uskókokat üldözni, s azóta elő nem jött; pedig egyre várom.

— Hát csak várjad, öreg. Nekem nem kell semmid. Megélek én szépen. A fejedelmek töprenghetnek a sorsuk fölött, hogy mi lesz belőlük; a koldusok nem féltik magukat. Még inkább én hagyok itt valamit. Tudtam, hogy te itt ínségben vagy. Jártomban, keltemben sok alamizsnát kaptam. Meggyűjtöttem; itt van az erszényben. Neked hoztam, tartsd meg.

S azzal átadott az apjának egy bőrszacskót, amibe egynehány arany volt csavarva, s azzal bicegett vissza, a mankójára támaszkodva, alamizsnát szedni s hajófordancsokkal fizetni érte.

Az öreg knéz pedig ott maradt a kormos várfalai közt, és várta, hogy mikor tér vissza a Tirimir fia a Bludár labirinthjából, s mikor fúrja keresztül a hajófordancs a tölgyfa-ülőkéjét?

XXX. AZ EGÉRFOGÓ

A láz gyorsan halad! A siker, melyet a dauiditák kivívtak, valóban az volt: vészes tévtanaik az egész tengerpartot behódították. A diadal mómora egészen elvakítá őket; azt hitték, hogy már nincs ellenség.

Az igazi ellenség pedig csak azért engedett át nekik minden tért, hogy elhitesse velük teljes győzelmüket.

Damiani Júdás hatalma tetőpontján látszott állni. Legnagyobb ellensége, Velence is szövetségét kínálta cserébe az eddigi torzsalkodás helyett. Felszólítá, hogy az új keresztes hadak szállítását együtt vállalják el a velencei és raguzai gályákon. Ez a megtisztelés nagy haszonnal is kecsegtetett. A raguzai fiatal nobilik, akik a régi erkölcs és szokás szerint a nőülést a meglett kor feladatának tartották, s nem követték a gyönyör és könnyelmű multságok újkori divatját; hanem testedző küzdelemben, harci dicsőségben kerestek az ifjú, pezsgő vér számára kielégítést, mind felesküdtek a keresztes vitézek zászlói alá, s indulni készültek a Szentföldre. Itthon csak a szibariták maradnak. Velük együtt készülnek útra az ájtatos papok, a szigorú egyházi rendet követő szerzetesek: — nem állnak útjában a testi örömök apostolainak.

Amint ezektől megtisztul (!) a város, akkor azután meg lehet kísérteni az utolsó csapást, behozni II. Cajus pápát Raguzába: megnyitni előtte szent Balázs templomát; s a hitszakadást világraszóló módon kikiáltani.

Az alkalom, mely e célra ki volt szemelve, a húsvét ünnepe leendett.

A velencei hajóhad, melynek rendeltetése volt a raguzaival egyesülten a frank és német keresztes hadakat felvenni, megjelent Raguzá előtt, s ott a magas tengeren horgonyt vetett.

A velencei admirál, Blandino Máté elébb maga ünnepélyes látogatást tett Raguzában, s részt vett a tiszteletére rendezett mulatságokban. Nagy indulgentiáját tanúsítja azért, hogy pompás ajándékokat hozott Monna Teresina és Monna Barbara számára, éppen úgy Lubomira és Milenka királynéknak is: ezáltal fejezve ki a daviditák szokásai iránti tiszteletét.

A nagyhét napjai következvén, a világi mulatságoknak meg kellett szünniök; a velencei admirál visszatért a tengeren horgonyzó hajójára. Azonban meghívta szíves vendéglátásra mind Damiani Júdást, mind Boboli Jánost.

Mind a ketten megígérték, hogy viszonzni fogják a látogatását.

Az olasz azonban csak „kötvé hisz a komának”. Damiani Júdásnak gondja volt rá, hogy kíséretül vigye magával a magyar helyőrség legkipróbáltabb vitézeit, azoknak hadnagyával, Benessával együtt.

Nem is álmolta, hogy Pirro Bennessa legnagyobb hívéből hogy változott át elbuktató ellenségévé. Ő és Boboli Péter titkos szövetséget írtak alá a velencei dogéval, mely szerint Velence megszabadítja Raguzát a zsarnokától és az eretnek apostoltul, s ennek az árában Velence fennhatóságot nyer Raguzá fölött, s egy kinevezett grófja fog székelni a köztársaságban, s ezzel megszűnik Raguzá függetlensége. Ezek igazán a földet adták oda maguk alul, hogy megtartsák vele az eget. Tökéletes igazuk volt! Az idegen zsarnok ütése nem fáj úgy, mint a honfitársé.

Midőn Boboli János rászánta magát, hogy ő is megtegye a látogatást a velencei admirál-hajón, nagyon eszében tartá, hogy ott az ő számára kelepccét is vethetnek; s nem indult

neki oly könnyűszerrel, mint a rettore. — Ő magával hozta a waráng hajóhadát, a kerek liburnákat Dávid király személyes vezénylete alatt. Ezek is fel voltak ajánlva a hitetlenek elleni hadjáratra: tehát mint jó barátok közelítettek a velencei hajóhadhoz.

Boboli János azon a liburnán szállíttatá magát az admirál-hajóhoz, amelyen Dávid király maga vezényelt.

Mikor búcsúzva kezet szorított vele, azt mondá neki:

— Lehet, hogy engem itt kelepcebe csálnak. A velenceitől minden kitelik. Ha én ezt a gyöngyös süvegemet ezzel a három piros tollal a levegőbe felhajítom, az azt tudatja veled, hogy árulás történt velem: veszélyben vagyok. Akkor te tudod, hogy mit cselekedjél.

— Tudom. Bízd rám — monda Dávid király, s kezébe fogta a hosszú póznára tűzött kereket, mellyel a hajósainak vezénylő jelt szokott adni.

Damiani Júdás és Boboli János egyszerre hágtak fel, két oldalról jövet, a velencei admirál-hajóra. A magyar testőrök és Pirro Bennessa csatlakoztak hozzájuk.

A hajó födélzetén pompás bíborfüggönyű sátor volt felállítva, a látogató magas vendégek a kétfelől sort képező fényes öltözetű velencei alabárdosok között haladtak odáig.

Akkor két hajóapród félrevonta a sátor függönyeit, s azok közül kilépett — az ősz Boboli Péter.

Kezében tartá kivont kardját. Tetőtől talpig páncél volt rajta.

— Dalmiani Júdás. Raguza zsarnoka, és te hitetlenek királya, Boboli János! — szólt az öreg nyugodt, kemény hangon. — Én titeket a raguzai köztársaság nevében elfoglak!

Damiani Júdás hirtelen kardot rántott, s kíséző testőrei közé vonult vissza, védelemre készen; azonban egyszerre megbénult a karja, amidőn Pirro Bennessa megragadta a kezét hátulról, s a saját testőrei kifacsarták a kardot az ökléből. Látta, hogy a saját hívei által van kiszolgáltatva az ellenségeinek.

Azonban Boboli Jánosnak volt annyi ideje, hogy a süvegét

felhajíthassa magasan a levegőbe, mielőtt a kezeit bilincsekbe verhették volna.

— Bírátok előtt álltok! — kiálta Boboli Péter.

— Még nem! Dávid király is itt van! — mondá János.
Akkor aztán betömtek a száját.

Dávid király magasra emelé a kerekcsudat.

Erre a jelre a warángok egyszerre mind behúzták az evezőiket, s a liburnák elkezdtek a kerekcsúkkal dolgozni. Négy waráng dereglye sikamlott sebesen a sima tengertükrön orrával az admirál-hajó oldalának.

Azonban a velenceiek sem voltak készületlenül. Gyorsabban mint a warángok liburnái, iszamodtak elő a gálya mögül harcosokkal megrakott dereglyéik, amelyek a közeledő ellenség rohamát felfogták. Most tűnt ki a warángok fortélyának az előnye. Ők nem bízták a liburnáikat az evezőkre; a kerekcsú hajtó bodont egyformán taposták az ökrök jól védetten, s az összes harci legénység használhatta a fegyvereit. A legelső fegyver volt a parittyá. „Csak a kormányost célozd!” volt a jelkiáltás. A velenceiek dereglyéire, mint a zápor hullott a parittyakő, s egyik ember a másik után dűlt ki a kormánytimon mellől, ami tétova irányt adott a dereglyéknek. Magukat a fegyvereket nem kopogtatták kavicsaikkal a warángok: azoknak nem ártott az; egymást fedő pajzsok ércpalánkot képeztek fejük előtt. És akkor hirtelen megszüntette az egyik ökrök taposó rohamát, a liburnák, mint az úszó hal, oly sebesen kanyarodtak félkörbe, s oldalba kapták a dereglyéket. A liburnának az orrán volt két hegyes vasagya, a víz alatt pedig egy hosszú egyszarvúja: a felső a dereglyéknek, az alsó a gályáknak szólt. A velencei hajósok hirtelen igyekeztek a járműveiket

elfordítani a roham elől, s csáklyáikkal félretaszítani a liburnát; egy dereglye azonban, melynek kormányzóját éppen akkor szédíté le egy parittyakő, nem volt eléggé gyors a félretérésben. azt a waráng liburna agyarára kapta, s egy pillanat múlva fel volt döntve a dereglye, harcosaival, evezőseivel együtt; a sok emberfő ott úszkált a táncoló hullámokon. Erre a többi gályáktól is előrohantak a dereglyék.

Most Dávid király a feje fölött tartott kerekas póznáját megpörgette az ujjai között, mely jeladásra az egész waráng hajóraj megindult félhold alakban a velencei hajók felé, s elfogadta a nyílt tengeri harcot.

A velencei hajósok is gyakorlott, harcedzett vitézek voltak a tengeren. Diadalaikról a szaracénok és mórok sokat beszélhetnek. A waráng méltó ellenfélre talált bennük. De az ő részükön volt a vitézségen kívül még a ravaszság is. Amilyen gyors volt a támadásuk, éppen olyan hirtelen tudtak hátat adni. Hajóik farral éppen oly ügyesen tudtak előre haladni, mint orral, s olyankor egyszerre minden harcos evezőre kapott, s a lapátkerékhez adva a testi erőt is, elhagyta az utánanyomuló ellenfelét. Ezzel a csellel sikerült nekik a velencei dereglyéseket a horgonyon álló gályáktól jó távolra elcsalogatni.

Ezt a körülményt nem hagyta Dávid király felhasználatlanul. Amíg a királyfi, Solom a waráng hajóraj balszárnyával a hátráló cselet folytatta a cadmaci sziklák öble felé: Dávid király három liburnával ott állt mozdulatlanul az admirálhajóval szemben. Ekkor egy jeladására egyszerre nekilódult mind a három a nagy háromárbcosnak. Annak volt kétszázötz evezőse, akik hármásával ülve a külső gályatornácon, egy-egy hosszú evezőt feszítettek együtt. Azonkívül volt háromszáz lándzsás vitéze, nyolcvan lövésze számszeríjakkal ellátva. A földézetén három kőhajító balista; egy dárdalövő csappantyú mind a két oldalán, s a hátulsó fatornyában, ahonnan az admirál vezényelt, volt elhelyezve a görögtűz-vető gép, melynek bizánci tűzmester volt a kezelője. Azonkívül a gálya oldalain

levő ablakokból mindenünnen fényes réz kosfejek meredeztek elő, melyeket lódító lánccal taszítanak neki az ellenséges gálya oldalának, ha az össze talált kapaszkodni a hajójukkal.

És ezt a hatalmas szörnyeteget merete megtámadni Dávid király a maga három liburnájával. — Ahogy megtámadják a fizeterek a galy cethalat.

Dereglye nem állt az újtokban; az vagy fel volt már forgatva, elsüllyesztve, vagy összeakaszkodott az ellenség dereglyéivel, amikor aztán a párkányon álló harcosok kópjával, szekercével öldökölték egymást.

Az admirál-hajó felhúzta a horgonyait, s kifeszített vitorlával, mind a hetven evezőjét mozgásba hozva, zúdult neki a nyomorult liburnáknak, hogy magával a nehéz tetemével legázolja őket. De azok hirtelen elsiklottak mellette; s a warán-gok nehéz szekercecsapásai alatt a hosszú evezőlapátok csonkára töredezték.

Dávid király vezérliburnája a gálya hátuljába került. Maga a király fogta a kormányrudat. Volt vele ötven harcos; a rézlánc övön kívül egészen meztelen, csak a négyágú pajzs a védelmük; kezükben kópja és szekerce. Maga Dávid király egy egész nyers ökörbőrt visel palást gyanánt, úgy, hogy a szarvas-fejbőr a fejére volt húzva, sisak és korona gyanánt.

Valamennyi íjász mind őt veszi célba; de a nyilaik nem találják őt el. Az a hit róla, hogy nem fogja semmi fegyver. Lövöldözhetnek ahhoz!

Ez ellen az ördög ellen csak a pokoltűz segít!

A bizánci tűzmester lövésre ajzza a tűzvető gépet, s mikor a hátrafeszített vaskanál a fogaskerek utolsó rovátkához ér, hirtelen meggyújtja kanóccal a beléttett pokolszerveket, s amint a következő pillanatban a gép pecke felpattan, a visszarágó acélkar messze köpi a vaskanalából a sziporkázó tűzcsillagot, mely ahová leesik, olthatlan lángot gyújt, s ha egy szikrája embertestre hull, azt csontig égeti. A szikragomoly jól volt célozva: egyenesen Dávid király felé repült. A király

hirtelen lekapta válláról a nyers ökörbőrt, s azt a két karjával szétfeszítve a feje fölött, mint gyermekjátékban a labdát, elkapta a tűzgomolyt, a nyers bőrbe hirtelen összeszorította, s aztán két kézre fogva az egésztest, egy hatalmas lökessel felhajtotta a gálya evezőtornácára. A görögtűz ott repesztette szét az ökörbőrt, s aztán szórta szerteséjjel a veszedelmes szikráit, a gályapadhoz láncolt rabok között halálordítást támasztva.

Tehát még a pokoltűz sem árt az ördögnek, azt is visszadobja.

A hajósoknak a saját gályájuk oltásáról kellett gondoskodni, homokkal, rádobált pajzsokkal paráholva a harapózó lángot; s ezalatt döngöttek a warángok ütései a gálya oldalán, amint a vaskapcsokat beleszegeztek, amiken mint lajtorján kapaszkodnak majd fel a gálya tetejére.

S amíg e harc folyik a víz fölött, a vizek mélyében is csendesen halad az orvtámadás. A waráng bűvárok fúrják a gálya fenekét.

A magyar történelem is hoz fel ilyenre példát. Mikor I. Endre király alatt német Henrik hajóit a Dunán mind kifúrta a bűvár Kund.

Azonban a velencei hajók nem dunai burdzsellák, hogy azokkal egy ember meg egy fúró könnyen elbánhasson. A warángoknál egész csapat végezte e munkát. A hadgálya feneké vastag rézlemezzel volt borítva. Azt elébb az egyik bűvárnak hegyes kajmójú pőrölyével keresztül kellett ütni. Akkor egy második bűvár jött a fúrójával, s a fúró nyelét a mellének feszítve, elkezdé azt a gálya palánkjába facsarni. Mikor a lélegzete elfogyott, jött a második, a harmadik bűvár, felváltották egymást, míg elég mély a fúrt lyuk. Azonban még ezen keresztül egy hét alatt sem telne meg a gálya vízzel. Azt tették hát, hogy a fúrt lyukba egy tülköt tömtek tele oltatlan mésszel, melynek a nyitott része apró kavicssal volt elzárva. s az ismét sodronnyal bekötve, hogy a kavics ki ne

hulljon. Akkor aztán magára hagyták a művüket. Az oltatlan mészből a vízben kifejlő gáz inkább a palánkon tört keresztül, mint hogy a kavicsdugaszt taszítsa ki; azt már tudják a bányászok; s nemsokára emberfőnyi rés lett szakítva a gálya fenekén.

E harc ott ment végbe az Új-Jeruzsálem kikötője előtt.

Ez akkor is tele volt hajóval.

Az egész uskók nép, a davidita lakosság mind kicsődült a partra, a warángok merész harcát nézni a velencések ellen.

Ha ezeknek lett volna bátorságuk, evezőre, fegyverre kapni, s belekeveredni a csatába a maguk gályáival, bizony kétségessé tehetnék volna a harc kimenetelét; de hát csak a szájuk volt nagy, beérték azzal, hogy a hajók vitorlarúdjairól ujjongtak biztató rivallást a waráng szövetségeseknek, s nézték pipogya tétlenséggel a harc lefolyását.

— Ejh, ti ügyetlenek! — kiálta Boboli Péter az íjászokra, akik hasztalan lövöldöztek a waráng király felé. — Ide azzal a számszeríjjal, majd én veszem célba!

S azzal kivette az egyik lövész kezéből a nyíllövő peckes tegezt.

De mielőtt a nyílvesszőt belé helyezte volna az ágyába, a kebléből elővett egy kis hegykristály palackot, s abba belemártotta a nyíl hegyét. Csak egy karcolás az így megmérgezett nyílheggyel, s a leghatalmasabb óriás halottá dermed tőle.

Boboli Péter célba vette Dávid királyt; a nyíl odatalált a hős mellébe. A király felordított; oly hangosan, hogy az az egész csatazajt túlzengte, s azzal végigesett a hajóban — halottan.

Dávid király elesével egyszerre elveszték a warángok a szívüket.

„A király elesett!” — hangzott egyik liburnától a másikig.

S azzal egyszerre abbahagyta mindenki az ostromot; akik már fenn voltak az admirál-hajó evezős párkányán, leugráltak a tengerbe, s úszva igyekeztek a liburnáikhoz eljutni, a warángok szekercét, kopját eldobták a kezükből, az evezőket kapták elő,

s az egész liburnaraj igyekezett őrült gyorsasággal a cselből hátravonult társaik után a cadmaei sziklák felé menekülni.

A velencei dereglyeraj és a gályák harcos népe diadalordításban tört ki a félelmes ellenség megfutamodására; hanem az admirál-hajón nemsokára az örömrival a rémület zúrhangjába kezdett átkeveredni: a gálya féloldalra hanyatlott, a tetőn állók csuszamodtak a padlón; a hajófenékből kétségbeesett halálordítás hangzott fel: „A gálya süllyed!” A bűvárok munkája sikerült.

A győzelmi mámorra rettenetes fölébredés következett, „elveszünk!” ordítá minden ember, s futott előre-hátra, nem hallgatva az admirál és a hajókapitányok parancsszavára. A dereglyék, amiken a hajós nép menekülhetett volna, mind a warángokat üldözték.

A kormányos azon igyekezett, hogy valamelyik szomszéd gálya közelébe vitorlázta a nagy hajót, ahonnan a hajósnép mentésére segítyt nyújthatnak; a kapitányok rekedtté kiabáltak magukat, a matrózoknak parancsot osztva a mellékvitorlák bevonására, a felesleges hajótehernek a tengerbe dobálására; az evezőpadhoz láncolt gályarabok üvöltöttek halálfélelmükben, míg a hajóácsok szekercéikkel a folyvást égő palánkokat hasogatták le, amiket a görögtűz meggyújtott; — a nagy zűrzavarban senkinek sem jutott eszébe, hogy a harc megkezdése előtt a két fejedelmi foglyot, Damiani Júdást és Boboli Jánost a hajó mélyében levő zárkákba csukták el. Azok most ott fulladnak.

De valakinek mégis eszébe jutott valaki.

Az édesapának az egyetlen fia.

— A fiam! — ordítá Boboli Péter, s kétségbeesetten rohant alá a lépcsőkhöz, amik a zárkákhoz vezettek.

Két átelleni zárkába volt elzárva a két fogoly. Az egyik, mely a hajó víz felé hajló oldalán volt, már egészen megtelt vízzel, amelyik fogoly abba volt zárva, az már nem volt ennek a világnak a lakója. A második rekesz azonban még egy

szegletével kiemelkedett a vízből, ebben még élő ember lehet.

Boboli Péter fejszét hozott magával, s feltörte az ajtót. Az eléje tóduló víz tetején a fiának a szép, férfias fejét pillantá meg. Még élt. Szemeiben megvillant az élve maradás öröme.

Hanem amint azt az arcot megpillantá, mely börtöne ajtajában megjelent előtte, az öröm egyszerre az ijedség, az elkeseredés torz kifejezésének adott helyet arcán: nem apja, bírása, hóhéra volt az! Boboli János egyszerre lebukott a víz alá, melyből csak a feje látszott már elő; most az is eltűnt. Meg akarta magát fullasztani, s lefeküdt a zárka fenekére.

De az apa odarohant hozzá, s utánabukva a víz alá, megragadta a fiát szép hosszú üstökénél fogva.

A fogolynak a kezei hátra voltak kötve; nem volt képes a küzdelemre, de lábait nekifeszíthette az ajtóragasztónak, hogy kivonszoltatását megakadályozza. S aki időt nyer — *halált* nyer. A hajó egyre mélyebben süllyedt alá: a víz mindkettőjük fejét elborította már.

Azonban Boboli Péter részén volt a hidegvér, s a víz alatt ez a hatalom. Míg a fia kétségbeesve hánykódott keze között, ő gazdálkodva tartotta vissza lélegzetét; egyszer aztán a fia eszméletlenül tört össze, akkor nyalábra fogta, s kereste a lépcsőt, amelyen idáig jött. — Azt is több fokkal a víz alatt volt már. Sietni kellett.

Fenn a hajótetőn iszonyú volt a tombolás. A harcosok segélyért ordítottak a távozó dereglyék után; a gályapadokon a rabok láncikat tördelték; nem gondoltak az evezésre; az lehetetlen is volt már, mert a hajó féloldalra volt dűlve.

Amint Boboli Péter drága terhével a vállán feljutott a közép födélzetre, ahol a matrózok hirtelen összetakolt gerendákból igyekeztek mentő tutajt rögtönözni, valaki megragadta a palástját hátulról.

Visszatekintett. Pirro Bnessa volt az.

A hajómellvéd egy csapóajtaján dugta ki a fejét.

— Csitt! — susogá Pirro — utánam jöjj! Itt a mi bárkánk!

A raguzai bárka, amelyen Pirro jött az admirál-hajóhoz Damiani Júdással, nem vett részt az ütközetben, s amint a nagy veszedelem kiütött a gályán, a magyar testőrök hirtelen igyekeztek azt biztosítani a maguk számára, hogy más el ne foglalja.

Csak Boboli Péterre vártak még.

— Előbb ezt vegyétek át. Jó helyre fektessétek! — szólott az öreg, elalélt fiát Pirro vállára helyezve.

— Él még?

— Szent Balázs adja, hogy éljen!

Pirro tovább adta a félholtat a kötélajtója alsó fokán álló hadnagyának, így jutott az le a bárkába; ott végigfektették a fenékpádon.

Utolsó volt Boboli Péter, aki a bárkába leszállt.

Senkinek sem volt gondja búcsút venni a velencei admiráltól.

Eltávozásukat nem is vette észre senki, mert a hajó arrafelé dűlt meg, s minden ember az ellenkező oldalra menekült.

A raguzai evezősök nekifeszítették a lapátot, s a bárka továsikamlott. Egy láncáról leszabadult rab utánuk úszott, s bekapaszkodott a bárka horgonyláncába. Annak a fejére ütöttek egyet az evezőlapáttal, s aztán elmaradt.

Most aztán odatérdelt Boboli Péter fiának élettelen teste mellé, s ölébe vette annak a fejét.

Az arc halotté volt. A félig nyitott szemek tört szivárványa felfelé fordulva, az ajkak nyitva: minden mozdításnál tengervíz buggyan belőlük elő; ahol piros volt az arc, ott most szederjes foltok vannak, homloka feldagadt, tán a küzdelemben kapott ütődéstől.

Az apa oly gonddal igyekezik őt az életre visszahozni. Maga vetközteti ázott ruháiból; fülével hallgatja, ver-e még a szíve? Megdermedt karjait mozgatja, fejét térdére helyezi, tagjait dörzsöli. Majd érvágót vesz elő, (anélkül okos ember sohasem jár) eret vág a karján; — a vér még fecskendezve tör elő: még van élet benne! A vérsugár még testvére a napsugárnak! Aztán ajkára teszi az ajkait, s lélegzetét átfújja belé; míg

egyszer a nyugvó mell lassan emelkedni kezd, a félig nyitott pillák lecsukódnak, az ököltre szorított kéz ujjai szétterjednek: a tetszhalott életre tér. Csak álomra elébb.

Milyen nagy az öröme az apának, hogy fiát megmenthette. Mégis szerette őt.

Pirro Benessa részvételtjesen nézte az öreget. Senkit nem hitt az segélyül: maga végzett mindent.

— Boboli Péter, te nagyon örülsz annak, hogy fiadat megmenthetted a haláltól.

— Hogyne örülnék? Egy olyan csúf haláltól. Amilyenre csak egy Damiani Júdás volt méltó, akinek az életét úgy kellett befejezni, mint egy könyvből kitépett lapot, hogy senki ne tudja róla, mi lett a vége. De Boboli János neve fényes, ragyogó tünemény, akiről fel kell jegyezni a csillagászoknak, hol volt a zenitje, hol volt a nadirja!

— Tehát ha úgy szereted a fiadat — folytatá Benessa —, azt tanácslom neked, vidd magaddal Lacromába, s rejtse el ott, nem fogjuk üldözni; legyen benne örömed sokáig. De Raguzába ne hozd.

— De én éppen Raguzába fogom őt vinni — monda az agg patrícius. — Mert nem azért szabadítottam meg a fiamat a csúf haláltól, hogy gyönyörködjem benne, hanem hogy átadjam őt a bírának; s milyen fényes volt az élete, legyen olyan híres, nevezetes annak a vége is. Boboli Péter megmentette a fiát — a vérpad számára!

A süllyedő admirál-hajón a zűrzavar közepett a hajónagyok igyekeztek megmenteni a legbecesebbet: először is a hajó védszentjének, szent Katalinnak ereklyeszekrényét, az oltárkészleteket, a hajóhad pénztárát; ezeké volt az egyetlen díszbárka, mely a hajófedélzethez volt láncolva; ezt bocsáták a szomszéd gályához legelőbb, mely lassan tudott a süllyedő hajó felé közeledni evezőivel. E percben teljes szélcsend állt be; a vitorlák mind lohadtan csüggték alá árbocaikról.

A segélykiáltó tülökszó elveszett a harci lármában, amit az összekeveredett dereglyék harcosai támasztottak, folyvást távozva a gályasortul.

A tenger ilyenkor veszi fel ünnepi pompáját: foltonkint tarkállik, akárcsak egy tündér hímezte szőnyeg: — a láthatár felé, hol az éggel összeér, ezüstsínben játszik, míg a partok előtt hihetetlen merész ecsetvonással zárja el a tarka képet egy széles sötétkék sávoly. Csak néhol húz rajta egy keskeny fűzőld csíkot valami végigsuhanó fuvallat, mely egy pillanatra feldagasztja annak a gályának a vitorláit, melyet útjában talál. A nap bálványképe még nem tükröződik vissza a tengerből a parton állók szemébe, mert még alig haladta meg a Vellebit hófedte ormait, kora reggel lévén.

Az Új-Jeruzsálem lakói mind kicsődültek a kikötő gátjára, onnan bámulják az érdekes látványt: a két dereglyehad közötti harcot, mely éppen az ő tengeröblük előtt vonul végig.

Különben is pihenőnap van: húsvét szombatja; processiók, templomjárások ideje. A dauiditák éppen úgy megünneplik a Krisztus halálát és feltámadását, mint a többi keresztények; hisz a názáretbeli Jézus anyai ágon egyenes utódja szent Dávid királynak.

A hirtelen kitört harc okát mindenki sejtí itt. A waráng liburnahadat azért vitte magával János király, hogy ha a velencések árulást követnek el ellene, azt hívei megtorolják.

A partról jól lehetett látni a warángok vakmerő támadását, s aztán visszavonulásuk után az admirál-hajó veszedelmét.

Az uskókok örömujjongása köszönté e látható sikert. A warángok ismét megmutatták, hogy mit tudnak. Ilyenkor aztán az üldözők elől gyorsan vissza szoktak vonulni sziklás kikötőjükbe, melynek vészei közé idegennek behatolni bizonyos hajótörés.

A nap a reggeli tizenöt órát mutatta az égen, amidőn egyszerre megváltozott a tenger ábrázata. — Anélkül, hogy egy szellő keletkezett volna, hirtelen sötétzöldre vált a széles víztükör nagy messzeségben, a habok elkezdtek táncolni: nem úgy, mint midőn a szél torlasztja őket barázdákra döntve, de mintha csupa ugrókút szökellne felfelé rendetlenül, egymásnak ütődve, néhol ívnek hajolva, s a hullámtáncban valamennyi dereglye és liburna bukdácsol, kalimpázik, orrával, farával fel és lesüllyedve, csúffá téve a kormányt, evezőlapátot.

E megfoghatatlan tünemény közepett valamennyi tengerész fülét megüti egy vérlázító hang: az Új-Jeruzsálem templomának tornyaiból harangszó hallik.

Hisz ezek pogányok és Krisztus-káromlók!

Akik nagyszombat reggelén megkondítják a harangjaikat; a világba kiáltva a kihívó gúnyt, hogy nem utaztak e napon a harangok Rómába!

A velencések haragja a harangszó hallatára egyszerre az Új-Jeruzsálem ellen fordult. A warángokat hagyták menekülni a maguk búvókikötője felé, amelynek vészeit minden pilótájuk

ismerte, s mintha közös parancsszavuk lett volna rá, nekifordultak az elátkozott városnak.

Úgyis ki volt arra mondva az ítélet: el kell pusztulnia a föld színéről! Ez a harangszó csak sietteté a végrehajtást.

Néhány dereglyének a parancsnokai észrevették azalatt, hogy az admirál-hajó árbocai félre vannak dőlve, s egyszerre visszafordultak a süllyedő gálya segélyére; a nagy tömeg azonban, mint egy zárt falanx nyomult a Branta-völgyi kikötő felé.

Az akkor is rakva volt kereskedőhajókkal; jó hadizsákmány a hajósoknak. Azoknak a tengerészei nem is gondoltak ellenállásra; hanem amint észrevették, hogy a velencések támadása ellenük fordul, menekültek ki csónakjaikon a partra, telekiabálva rémhírrrel a várost, hogy itt jön az ellenség a tenger felől. — Odabenn azonban még nagyobb rémületre találtak: a lakosság eszeveszetten rohant az utcákon, hanem *némán!* Ennél a veszélynél elveszti az ember a szavát. Ha tűz van, ha árvíz jön: tüdőszakadásig ordít a halandó, de mikor a föld alatti ellenség jön, akkor a rémület néma.

Az, aki a tornyokban a harangokat kongatta, nem a hittagadó davidita nép volt: hanem a földrengés.

Már napok óta rebesgették azok a lázárók, kik a mohásból lejöttek a kikötőbe alamizsnát szedni, hogy a tüzes szentek kolostoránál szokatlan tünemények járnak: a Nabukodonozor üregéből rendkívüli tömegben omlik elő a forró víz, zavaros, iszapos keveréket okádva a tóba, mely már egész a gát párkányáig megtelt, s abból oly nehéz gőz párolog fel, hogy a tó feletti csapóhídon nem lehet a kolostorbul kijönni, mert leszédül az ember. Néha a hévízponor üvöltő böffenéssel gyantaszagú pokolsarat hány ki, melynek salakja ott úszik a víz színén felyül; kő, mely a víznél könnyebb.

Nem is igen mertek már a nyomorékok a gyógyfürdő burdékjaihoz visszatérni.

Az is feltűnt, hogy a számos vadkan, mely ott a makktermő

erdőkben tanyázott, milyen nagy röfögéssel igyekezett több nap óta a hegy túlsó oldalára átköltözni, valamennyi visító kocájával együtt. Vadmacska a fiát vitte a szájában, a dabóza fényes nappal kijött a barlangjából, s futott a tengerbe. Minden állat előre érzé azt a névtelen rémületet.

Csak egy élőlényre nézve volt ennek az előérzete gyönyörűség.

A mosszori knéz nyomorék fia ott hevert éjjel-nappal a tó cölöpgátján. Neki halálélesztő volt az a fullasztó gőz, amit a kénköves sár felpárolog. Ott hallgatta figyelve a földkebel morgását, a gerendafúró csigák percegését, s biztatta a közvényes tagjait, hogy majd nem soká tart már.

— Az Isten nyomorékja nemsokára hős lesz. Olyan paripára ül, amilyenen még Deli Markó sem lovagolt soha, s úgy gázolja maga alá az ellenséget, miként a Fanyövő, a Vasgyűrő, a Kőmorzsoló: a nagy óriások. A Pilinkó, a Hüvelycsik Palkó bosszút áll a sárkányon az elrabolt hűgáért, megölt bátyjaiért! Beleveri az ólomszérűbe a vasbuzogánnyal!

Csak az a nap jöjjön, amelyen a harangok megkondulnak maguktól a toronyban.

Hát eljött az a nap.

Amikor a tenger azt a tüneményt láttatta, hogy elkezdett szélcsend alatt hegyes hullámokban szökellni, ez a földrengés első tünete volt: a szárazon még jobban érezték azt, a meg-rázott tornyokban kongtak a harangok. A nép lélekvesztve rohant a főtemplomba, az oltár elé kényszerítve a főpapot, II. Cajus pápát, ki tiarás fejével éppen olyan reszkető alak volt, mint hívei egyenkint, s rémültében nem találta meg a könyörgése kezdő szavait.

A partra szállt velencei harcosok nem találtak fegyveres ellenséget, aki ellenállni merészeljen. Ott kezdhették a munkájokat, ahol akarták.

Az a nyomorék démon is érzé azt a lélekijesztő földrázkódást odafenn, a cölöppet párkánygerendáján ülve, mint egy

paripán, ő is hallá azt a rémséges harangszót odalenn a város tizenhét tornyában, aztán elnézte felmagasztalt tekintettel, hogyan kezd kifelé hajlani az egész gát a közepén, a túlsó oldalán levő vastag mohát, bürükérget túrva, repesztve szertesét.

— No még jobban! no még jobban! — kiabált, mankójával paskolva a gerendát, amelyen lovagolt. — „Co fel sárkánylovam! co fel táltos paripám! se fejed, se lábad! mégis te fogod el!”

Egyszer aztán nagyot buffant a hévíz sziklatoroka, olyan tömeg sarat vetve ki magából, hogy vele együtt a három tüzes szentek drágakőszobrait is kihányta a tóba; amit egy felfelé taszító lökés követett, s erre iszonyú robajjal dült ki az egész cölöpgát, melynek gerendáit a hajófurdancsok összevissza pudvásíták, egész hosszában a völgy felé.

És azzal az egész roppant víztömeg, a tó összes tartalma, egyszerre alázúdult a völgybe.

Nem mint egy zuhatag, de mint egy hömpölygő lavina, mint egy apokaliptikus szörnyeteg gigászi feje, ágaskodva, égne emelkedve, hullámot hullám fölé túrva, omlott alá a népirtó csoda.

A nyomorék Vuk átnyalábolta karjaival, lábszáraival a párkánygerendát, mint a szilaj paripát a lovagló vadember; a hullámtorlat leszakította azt a kapcsairól, s felkapta a hátára! Ott nyargalt az örvongó démon a saját maga alkotta szörnyeteg tajtéktúró hátán, viharsebességgel vágatva hanyatt-homlok a mélységbe alá, aztán eltemette őt is az özönvíz árja.

A hömpölygő áradat egy álomperc alatt leseperte maga elől az egész paradicsomkertet, pálmaligetével, gránátalma-pagonyyaival, s aztán dült földrengető robajjal a mély völgybe alá: letördelt sziklákat hajigálva előre, s kinyűtt erdővel tömve meg saját maga előtt a völgyszorulatot, hogy aztán megint összegyűjtött haraggal törje keresztül a torlaszt, s annál iszonyúbb rohamban zúduljon alá az útjába épült veszendő ember-tanyára. Se kőfal nem állt meg előtte, se százados erdő.

Mi történt odalent az Új-Jeruzsálemben? Maradt-e idejük a győzőknek és a legyőzötteknek egymással kibékülni? mondhattak-e el egy utolsó imádságot az irgalmas Istenhez? menekülhettek-e fel a magas tornyaikba, házaik tetejére? arról hírt nem mondott senki. Védőfal, bástya, palota, templom tornyostul mind egymásra omlott, s maga alá temette, ami élt; a lezuhanó áradat még a mólót is keresztültörte, felforgatva a kikötőben horgonyzó hajókat, pozdorjává zúzta a dereglyéket, s aztán beleomlott a tengerbe. Még ott sem szűnt meg. Mintha ő volna az a Leviathán, aki átússza a tengert, továbbhömpölygött, kígyó alakú hánykódással, a kinyűtt erdőtülszöld sörényes háttal, gályaronsot, templomtetőt, holttestgomolyt zúdítva maga előtt hullámtúró fejével; egy ítéletnap szörnyeteg a sima kék tengersizn közepén.

Az admirál-hajónak már csak az árbocai álltak ki a vízből. A hömpölygő csoda egyenesen neki tartott, harsogásával elnyomva a kétségbeesett nép halálordítását. A vitorlapóznák, az árbockosarak el voltak lepve, mentésre váró, kapaszkodó hajósokkal. A vizek csodája keresztülgomolygott rajta, árbockokat, embereket a tenger mélyébe temetve, a gályát fenekével felfelé fordítva, s még azután messze elúszott a felzavart tengeren, szertefutó barázdákat küldve szét a ringó víztükör felett, sárga iszapszínnel s zöld fatörmelékekkel jelölve meg az utat, melyet végigfutott.

Új-Jeruzsálem városa nem létezett többé. Sem a Brantavölgyi paradicsom.

XXXIII. A BETELJESÜLT KÍVÁNSÁGOK

Raguzában minderről nem tudtak semmit.

Földanyánk ott a dalmata parton nagyon szeszélyes. Egy ponton lejtteni indul; a másikon szépen nyugszik. Hol itt, hol amott érzik a földrengést; míg másutt híret sem hallják. Némely vidéken egészen otthonos a föld háborgása: a lakosok a kunyhóikat az élőfák ágai közé építik, vagy a tenger sekély vize fölé cölöpökre állítják.

Raguzát *ez ideig* nem látogatta meg a földrengés.

A lefolyt tengeri harcról sem volt a raguzai népnek tudomása: a sabioncellói hosszú félsziget mögött folyt az le, s még akkor ágyúszó nem hirdette tíz mértföldnyire, hogy tömeges emberáldozatot hoznak a fehérbőrűek — Huicilopochtlinak.

A Branta-völgyi katasztrófából pedig hírmondó sem maradt; de még a járható út is elpusztult, mely Raguzába vezetett.

A húsvét előtti szombat a maga megszokott egyházi pompájával telt le. A harangok délre hazakerültek Rómából, s a népsokaság tolongott egyik templombul a másikba, ájtatos zsolozsmák éneklése mellett, a feltámadás szertartását ünnepegni. Nőknek azonban, hacsak apácák nem voltak, tiltva volt akár a passio-játékokon, akár a szombati ceremóniákon megjelenni: várniok kellett vasárnapig a maguk sorára. Szombaton az ő dolguk volt az óhajtott mézeskalács és a húsvéti felfűzött perec készítése odahaza.

Valamennyi templom között legutolsónak volt hagyva a daviditaké, akik a feltámadást a délutáni napkezdetén (hat órakor mostani időszámítás szerint) szokták megünnepelni. Főpapjuk, maga János király, távol volt: a tengeren járt, annak haza kellett addig érkeznie.

A Boboli-kastély belseje az Eufrat-parti paradicsomot mímelte. Azt János király a két felesége képzelete szerint alkotta össze. Egy tágas kör alakú tornác, magas kupolával fedve, képezte a kertet, melyben messze földről összehordott délszaki növények versengtek a hazai virágtermő fákkal, s a meleg égélj flórájához odailleszt a repkedő, éneklő madársereg, melynek fészke távol Abyssiniában vagy a Szenegál-part fahéjtermő gesztjében rejtőzhetett. A tündéri kert boltozata átlátszó máriaüvegből (macskaezüst, csillámpala) volt mesterséges foglalattal összerakva; úgy kéklött, mint az ég kárpitja.

Egy tündérgrotta, a korallok mindenféle fajából összerakva s befuttatva virágtölcséres jalappával, rejtőzött a széles levelű pálmák között; az egyik oldalából, tarka csigahéjak csoportjából omlott alá egy kristálytisza forrás, melynek vizét távol a hegyek közül vezették idáig ólomcsöveken át. Szelíd evtekék, madárkák odajártak belőle inni.

Még olyankor is, amikor a két hölgy ott ült a grottában.

A nap hevesen sütött; Raguzában már húsvét táján nyár van; a paradicsom terme át volt fülve a fűszerillatú bokrok ámbrajátul. Ilyenkor teher az öltözet; kivált az egyedülletben: a két Éva alig tűr magán egyebet egy átlátszó lepelnél. Milenka társnője lábainál hever, Lubomirának engedve a haját fésülni.

Lubomirának ez gyönyörűség. Milenkát cicomázni, a haját százféle alakban befonni, szépen felöltöztetni. Legyen szép! Tessék az ő királyának! Tanítja énekre, tanítja beszédre. Idegen nyelven kimondott szavakra. Hogy mondják római, hogy athenæi nyelven azt az örökszép szót, a szerelmet? Hogy kell annak, akit imádunk, szívünk szerint szólani, hogy meg-

értse, amit mi érzünk? Lubomira azt akarja, hogy Milenkát is úgy szeresse — Asmodái — miként őtet. Nem Milenka kedvéért teszi azt, hanem Asmodáiért.

Azon versengenek, hogy melyik tudja őt jobban szeretni? De mindegyik a másíknak adja a diadal pálmáját. Keresik egymásban, ami *szebbség*, ami *jobbság*.

S aztán beszélnek egymásnak az álmaikról.

— Ah, ha az én álmom teljesülne — szól ábrándozó elandalodással Milenka, szép fejét Lubomira ölébe nyugtatva. — Azt álmodtam, hogy odajött élém a Jehova, szép ezüstfehér szakállú agg férfi képében, s jóságos tekintetével felemelve magához a földről, mintha a légben repülnék, azt mondá hozzám: „Mit kívánnál magadnak, szólj! Én teljesítem!” S arra én azt mondtam: „Óh uram! Mindent megadtál nekem már, amit csak szív kívánhat: lakójává tettél a paradicsomnak. Nem kívánok én tőled egyebet, mint hogy rejtse el ezt a mi paradicsomunkat úgy, hogy senki ne tudjon felőle. Zárd ki a világból, valahová, ismeretlen tenger közepébe, hová hajót nem hoz a vitorla; melyet zátonyok miatt megközelíteni nem lehet, s engedj ott bennünket hármunkat együtt élni, és szeretni amíg meg nem halunk. S aztán én legyek hármunk közül az első, aki meghal.”

Azzal felemelte magát, a két karjával átfonva Lubomira nyakát, s megcsókolta annak az ajkait.

— Én nem azt kívánnám tőle, ha énhozzám leszállna a Zebaóth — mondá Lubomira, szép társnője fejét körülkoszorúzva befönt hajával, s aztán a saját arcához vonva annak arcát, s egy gömbölyű acéltükörből, mit félkezével messze tartott magától, e két tündöklő képmásban gyönyörködve. — Én azt kívánnám, ha én élém jönne az a hatalmas ősz férfi, ki a múltak és jövődők ura: „Tedd, hogy valósuljon meg amaz álom, melyet a warángok királynéja, *Bravalla* álmodott felőlünk; hogy ez a három fej: *kettőnké, és a mi szerelmesünké, ott álljon egymás mellett valaha, márványban megörökítve!*”

„Ez a kívánságod be fog teljesülni!” — kiálta egy erőteljes férfihang, s a két andalgó nő egy ősz szakállú férfit látott kilépni a tündérgrotta bokrai közül. — De ez nem a bibliai Zebaóth volt, hanem az öreg *Boboli Péter*; a költőnek, a királynak, az Aktaronnak az atyja.

XXXIV. A HOLT KIRÁLY NÁSZÚTJA

A warángnők a tengerpart magas sziklapárkányára gyülekeztek, ottan várták visszatérő hőseiket.

A cadmaei sziklák tengeröble táján már nem üldözték azokat a velencei naszádok; a keresztes had gályái a magas tengeren tűntek elő árbocerdejükkal, mozdulatlanul.

Hanem a kürtök elárulták a gyászt.

Ha diadallal közelítnék a waráng vitézek hazatérő liburnáikon, akkor riadó énekeiket visszahangozzák a parti sziklák; amikor gyászolnak, akkor csak a kürt szól; a veszteség számára nincs emberi szó.

A nők a kúrtrivallásra mind seregestül rohantak alá a meredek sziklavágányokon a férfiak elé.

Kinek van gyásza? Kik lettek özvegyé?

A csatában elesett pajzsát oda szokták felfüggeszteni a liburna árbocának tetejébe. A király hajóárbocán függött a pajzs. Messziről rá lehetett ismerni arra. A két egymásnak fordított félhold egyike aranyból volt, a másika ezüsből.

Jaj a waráng népnek! Elesett a legnagyobb hőse! A soha le nem győzött Dávid király! — Csak mérgezett nyíllal tudták elejteni.

A víz sekélyébe érve, a hajósok kiugrálnak a királyi liburnából, s ahányan hozzáférnek, vállaikra emelik azt, és kihozzák a partra.

A két királyné odarohan a dereglyéhez, melynek árbocánál áll a holt király. Áll, és nem fekszik; vállai alatt átkötött lánc

tartja egyenesen az ég felé, arca még feltekint a napba: annak a sugarai tündökölnek vissza halott szemeiből.

Az egyik királyné, az ifjabbik, a szenvedélyesebb, vad ordítózásban tör ki; zilált haját tépi, az egeket dorgálja, a tengert hajigálja marokra kapott kavicssal, s szidja a halottat, hogy nem szégyenli magát egy olyan nyomorult kis nyílveesszőtül legyőzetni óriás létére? Az öregebb királyné, az ősz Teuta csendesen viseli magát. Tudja és helyesli, hogy a waráng nép minden királyának az a vége. Nem mirigyben kell annak elveszni, hanem fegyver által. Szép suttogva beszél halottjához: „Megjöttél! Ismét elmégy! Hosszú nászútra mégy!” — S aztán, mint aki jól tudja a szokást, előkészíti a kedvesét arra az útra. A waráng férfi sohasem visel ruhát, csak amikor meghal. Akkor az asszonyai széthasogatják legdrágább köntöseiket, abba burkolják be a hős tetemeit; vállátul lábáig, selyembe, bársonyba; két kezének minden ujját külön becsavarják szalaggal, szironnyal.

A férfiak azalatt elkészítik a ravatalt.

A király ravatala maga az a liburna, melyet annyi harcban kormányzott, amelyben hőshalált nyert. Ennek az oldalait bemázolják illatos terpetinnel, fehér szurokkal; a fenekét teleöntik földi gyantával, s koszorúkat fonnak az egész hajó körül piros gyümölcsű borókaágakból.

Mikor elkészültek, a holt király hitvestársai búcsút vesznek a gyermekeiktől; összecsókolgatják apraját-nagyját; Solom vezér marad utoljára: azt megáldja mind a kettő.

Azután kezdődik az ő saját temetési készülődésük.

Itt ismét visszatér az ősi pogány szokás. A hitvestárs együtt megy a férjjel a túlvilágra. Semmi világa nincsen a földön többé. A szerelmese is hogy lenne egyedül ama messzcségben. Vele fog utazni mind a kettő.

Odaállnak ők is háttal az árbochoz. S előbb a saját ércöveiket hozzacsatolják a halott érctüszőjéhez; azután a hajfonadékaikat összekötözik annak a felbogozott csimbókjaival.

El nem szakadhatnak így egymástól.

A régészek találnak mindenféle ércből, bronzból, aranyból, leginkább csiga módra összecsavart lemezeket: találgatják, mire való volt az. Ilyeneket viseltek a warángok, férfiak és nők, karjaikra csavarva. Teuta és Bravalla királynék a saját karjaikon levő tekercseket összeölték a király karjain levőkkel; végre Solom, a kedvenc fiuk a kettőjük kezén levő karlemezeket csatolta össze. Most már elválatlanok lettek.

Ekkor aztán a waráng vitézek ismét vállaikra vették a királyi liburnát, s visszavitték a tengerre.

Senkinek sem volt szabad a három temetkezőn kívül beleltni, úgy vontatták ki a többiek a sziklás öbölből a sík tengerre.

Egyre harsogtak a kürtök szomorúan. A parton maradt asszonyok gyászéneke kísérte a távozókat.

A nap utolsó sugárküllőit vetette szét az égen, s amint el-süllyedt a tenger alá, egyszerre beállt az éjszaka; a firmamentum megnépesült csillagokkal, azok közt a legfényesebb, a nap kísérője, az esti csillag hosszú fénybarázdát vetett a tengerre.

Ekkor feltámadt az esti szél, s végigfuvallt a felfodrozott óriási víztükrön.

A király liburnájának volt egy vitorlája, mely az árbocon lengett, az megfeszült a széltől.

Solom vezér akkor egy kanóccal meggyújtá a királyi liburna orrára helyezett üstben a lobbanékony földi gyantát. — S azzal útnak ereszték a liburnát, hadd keresse maga a bejáratot a túlvilág kapuján. A szél vitte azt a vitorla segélyével csendesen.

Ez ideig a kerekcs hajó bodonjába elhelyezett tulkok meg sem mozdultak; folytatták a kérődzésüket csendesen a sötétben.

Amint azonban a szurokfüst megütötte az orrukat, egyszerre csülökre kaptak, s elkezdtek baromöszönnel szaladni.

Akkor aztán megmozdultak a lapátkerekek, s vitték sebesen előre a liburnát.

A waráng hajósok dereglyerajáról kardalban zendült fel a „térj hazádba!” rivallás, s azzal mind hátramaradtak.

A királyi liburna futott előre magátul, kormánytalanul.

S amint sebesen sikamlott tova, a szurokfüst az ércdedényből hátrafelé csapott, s meggyújtá sziporkáival a gyantával bemázolt járművet. Nemsokára összecsapódott a láng az árboc körül, eltakarva a három egymáshoz kapcsolt alakot, a királyt, két királynéjával együtt. A két nő még akkor is énekelt. Szerelemről, boldogságról.

A waráng nők így szoktak a holt kedveseikkel nászútra kelni.

A dal nemsokára elnémult; de annál hangosabb lett a vadállatok bömbölése. Azokat ott a bodonban nem tudta megölni sem a füst, sem a láng. A bodon rézzel volt borítva, s a kerekektől felkorbácsolt víz eloltotta a ráhulló tüzet.

S így rohant előre az égő liburna sokáig a két bőszült szilaj állattól hajtva, mikor már a vitorlája is elégett. — A velencei hajósok rémülve láttak egy tüzes szörnyeteget úszni gályáik felé, a sík tengerszín felett, mely aszerint, ahogy az egyik tulok kifáradt és elbukott a bodonban, míg a másik erőfeszítve taposta a forgó gépet, kígyózó futással cikázott feljük. Azt hitték, hogy ez a mesebeli sárkány.

Rémséges zűrzavar támadt a gályák közt. Azt sem tudták, merre kerüljék ki a tűzszóró csoda rohamát, aki bömbölve jön rájuk. Akik közelről látták, még jobban elrémültek a lán-gok közt egyenesen álló királyi alakok ijesztő képétől, akik az égő árbochoz támaszkodva, holtuk után bosszút állni jönnek tűzhajójukon.

Utoljára az egyik tulok ott a hajtógépben végképpen elbukott: megölte a hőség; a másikkban több életerő volt, az még győzte a futást. Ekkor aztán, hogy csak az egyik lapátkerék forgott, elkezdett a liburna csigatekervényben forogni vesztet-tül, valamennyi gályát fenyegetve bomlott keringésével, míg legvégre nekifutott egy teherszállító bárkának, s a víz alatti sarkantyújával odafúrta magát annak a fenekéhez. A bárkáról

mindenki elfutott. Kinek volna kedve harcolni pokolbeli rémek ellen. A liburna a bárkát is lángba borította: ez aztán lesüllyedtében levonta azt magával együtt a tenger fenekére.

Dávid király még holta után is győzelmesen harcolva ment át a túlvilágra.

XXXV. A HALÁLRA ÍTÉLT NÉP

Damiani Júdás elfogatása igazi velencei politika volt. Raguzának, legfélelmeőbb vetélytársának visszaadta vele a szabadságát; de cserében a saját maga uralmát állította fel benne.

Hogyan számolt le azután egymással Velence és Raguz? hogy tudta az utóbbi lerázni nyakáról az önkényt felvett jármot? arról beszéljenek a történetírók; mi a regény katasztrófáinál maradunk.

A politikai vívmány nagy árba került Velencének, illetőleg a köztársaság hajóhadán szállított keresztes tábornak. Még mielőtt szaracénokat láttak volna, már egy csata veszteségeit sirathatták el, amelyre senki sem számított: egy elsüllyesztett gályát és egy elégett tcherbárkát, negyven dereglyét, melyet az Új-Jeruzsálemi öbölben összetört a vízomlatag, és sok százait a romok alá temetett, a vízbe fullasztott legjobb harcosoknak és hajósoknak.

És ez mind a warángok bűnlajstromára rovodott. Még a tüzes szentek kolostora alatti tó alázúdítását is nekik tulajdonították. A kolostor az ő szerzeteseik lakhelye volt, amióta az apácákat kiűzték belőle. Azon a néhány dereglyén levő hajósok, melyek az admirál-hajó segélyére visszafordultak, mind jól látták, amint az a hófehér gomoly onnan a hegyvágányból aláhömpölyödött, a legmagasabb fák koronáin túlcsapva, s döntögette le maga előtt az útban talált házsorokat, tornyokat,

bástyafalakat; látták azt az öbölbe lezúdulni, a hajókat egyszerre a hab hátára felemelkedni, s aztán a kőgáton keresztül a nyílt tengerbe bukfencezni; maguk is rémülten igyekeztek, hogy a csodaáradat futásából félremeneküljenek.

Tehát szerintük e kétségbeesett csapást is a warángok mérték a velenceiek fejére. Ez a maroknyi mezítelen embercsoport már több délceg vitézt elpusztított, mint amennyit saját maga számít.

Legycn hát kiirtva az utolsó lélegzetvevőig!

Addig a keresztes had nem távozik el Gravoza öbléből, amíg a nehéz ítélet végrehajtván nincs; a szaracénok fölött elsőbbségük van a warángoknak.

Ezek is hitetlenek. Daviditák.

Az ellenpápa veszedelmesebb ellensége a keresztény világnak, mint Coradin vagy Szelaheddin.

A szép, rendezett keresztes hadat azonban lehetőleg kímélni kellett.

Vannak félvad népek a Balkán félszigeten, amelyek méltók arra, hogy az egész vad waráng népet tövestül kiirtsák. Itt van a mosszori knéz a maga bogumiljaival. Annak a hívására ezerekenként csoportosulnak össze a hegyekben élő törzsek junákjai, akiknek úgymint mindennapi kenyérük a harc és préda.

Velencének van pénze. S aranyért könnyű vasat kapni.

Raguza is részt fog venni a bosszú hadjáratában. Magyar helyőrsége úgymint unja már magát a hossza tespedésben.

Brankó vezér, a mosszori knéz fia, a meghívásra feljött Raguzába, s ott megpecsételte a szövetséget az egyesült köztársaságok főnökeivel. Ő kész fegyverbe öltöztetni hatezer junákot, ha Velence a költségeket előlegezi hozzá. Azonkívül kikötötte, hogy a végrehajtott megtorlás után a warángok által bírt terület a mosszori knézséghez csatoltassék. Megígérték neki. Azt is megkívánta, hogy a raguzaiak a leégített mosszori várat újból és egész díszében fölépíttessék, a bogumilok adnak hozzá követ, meszet meg levágott koponyákat,

amennyi szükséges. Megígérték neki. Azután a magyarok küldjenek nekik tanult hevéreket, akik az elpusztult aranybányát ismét művelhető állapotba helyezték. Ez is írásba lett adva. Azután a Levantéból Raguzába járó karavánok fizessenek a mosszori knéznek védelmi vámot, mikor a Demir kapun átkelnek. Ezt is jóváhagyták. Még valamit! A rombadőlt Új-Jeruzsálem omladékait egyedül a mosszori knéz alattvalóinak legyen szabad felkutatni az ott eltemetett kincsek *eltökítése* végett. Ez sem talált ellenvetésre. Végre, hogy a bogumilok a Jézus nevét az ő szertartásaikban így ejthessék ki: „Ihzusz”. Megengedték nekik.

Akkor aztán azt mondá Brankó a szövetséges vezéreknek:

— Mármost csak azt kötöm ki magamnak, hogy én vezethessem a magam hadait, s csatázhassak a warángokkal *a bogumilok módja szerint*.

— Igen jó lesz; mi pedig majd harcolni fogunk *a velencések módja szerint*.

Azzal megitták a szövetségpoharat, Brankó megkapta a nehéz erszény pénzeket a hadak felszerelésére, s hazatért az apjához.

Az öreg knézt már akkor nemcsak a cselédjei szolgálták rosszul, hanem a lábai is. Egész nap a csatlósait szidta, s ha azok elmaradtak, a fájó térdeivel veszekedett.

Még mindennap utánaküldte az eltűnt fiának, Tirimirnek a sült ürüt a Bludár vizén. A csatlósoknak volt annyi eszük, hogy a húsát megették maguk, s csak a csontját dobták a vízbe.

Nem félt már senki az öregtől; annyira, hogy a nagy varangyos békák odamásztak az ülőhelye közelébe, s onnan kuruttyoltak a szemébe: tudták, hogy nehéz neki a helyből felkelni, hogy velük kergetőzzék.

De amint Brankó hazaérkezett a junákjaival, s felhordatta az öreg elé a pénzeszacskókat: egyszerre meggyógyult annak a két lába; még a dereka is kiegyenesedett. Hát még mikor

az örömhíreket elmondta a fia! Le van már döntve az új Jeruzsálem. A tolvaj, szökevény, áruló uskók nép vízbe fojtva, eltemetve. Ah be jólesett a szívének! „Ezt az én Vuk fiam cselekedte! Az én szegény nyomorék fiam! Azt tette, amit a Hüvelyicsik Palkó! Összetörte a sárkányt mázsás buzogánnyal! A Pilinkó! Mind megölte őket!” Halva még az asszonyok is, akik a rabszolgákhoz adták magukat. Hát az elszökött leány, a „ki-ne-mondd-nevű!” Meg annak az elcsábítója? Börtönben várják nehéz ítéletüket. „Nehéz legyen nekik!” És a gyilkosok? A waráng vérengzők? Solom királyfi! Ki van rájuk mondva az enyészet! A *gerlibe* velük? Oda, abba a nagy sziklásúba, ahova már annyi nép utolsó maradványa el van temetve! Ahol fekszenek egymásra halmozva a cimbecrek, a liburnok, az antariátok, az avarok! Utánuk a warángokat! Egy visító poronty ne maradjon utánuk!

Velence és Ragusa segít a nagy öldöklő munkában.

Erre a szóra az öreg még tánkra is kerekedett; hanem aztán, hogy a lábába nyilallt a köszvény, ismét visszatért a józan esze; elkezdte a dolgot bírálgatni.

— Hát a mi jutalmunk mi fog lenni?

Brankó elszámlálta előtte a megállapított ígéreteket.

Az öreg fokozatos jó kedvvel mondogatá: „jó! elég! sok!” Hanem aztán, hogy a fia egyre nagyobb ígéreteket sorolt elő, lefelé hanyatlott a jó kedve, bosszús lett; „Ez már nagyon sok! Ez már hihetetlen!” — Az utolsó ígéretnél már csak füttyülni tudott, s mind a két fájó térdét dörzsölte a tenyereivel.

— Hallod-e, Brankó fiam. Mondok neked valamit, el ne felejtsetd. „Ígéret: adósság”. Aki sokat ígér, sokkal adós. Akinek én adósa vagyok, azt én nem szeretem. Akit az ember nem szeret, azt nem kívánja látni. Azért azt mondom tencked, hogy amikor te a velencésekkel szövetségben hadat kezdesz: *egy* pajzst a melledre akassz, a *másikat* meg a hátadra!

— Ne félts te engem, öreg — mondá Brankó —, magam is *kötve hiszek a komárnak*.

Egy éj és egy nap alatt fel lett lármázva a környék, s gyűltek a törzsek harcosai közelből és távolból a mosszori vár alá. Ott a völgyben ütöttek tábort, rögtönzött sátorok alatt, mindenik a maga zászlóival. A várba nem hívták fel a vezetőket, nincs ott mit keresni. Pusztá rom ott minden.

Az öreg knéz felmászott a kőlépcsőkön a kiegészített toronyba, melynek a boltozata még tartotta magát gerendák nélkül is, onnan nézte a vár aljában gyülekező hadat. A nagy erkély párkányát szépen benőtte a bogáncs, a kígyószisz meg a fekete üröm, jó árnyékot adtak a vár urának, mikor a nap forrón odafűzött; kormos gerendacsonkok szolgáltak ülhelyül. A felfutó vadszeder savanyú bogyoival nedvesítette a nyelvét, ha nagyon elepedt: mégsem hagyta el azt a helyet, ahonnan a gyülekező táborra láthatott; onnan számlálgatá a kétszázával rendezett zászlóaljkat: „egy csata, két csata, három csata!” — később aztán: „tíz csata, húsz csata, harminc csata!” — Együtt volt már háromszor annyi harcos, mint amennyit a waráng férfisereg számít, s ezek is jó vitézek: bivalybőr páncélja, rézsisakja, teknőpajzsa van valamennyinek, kelevéz a kezükben, kétélű kard az oldalukon.

Csak a „jó időre” várnak, hogy megkezdjék a *maguk módja* szerint való hadjáratot.

Az a jó idő, amelynek jöttére a bogumilok várnak: a bóra, az északi szél.

A bogumilok haditerve az volt, hogy egy olyan hét napig tartó északi orkán alatt a warángoktól lakott erdőket felgyújtásák.

A bogumilok erdőpusztítók.

A vandalok kegyelmesebbek voltak, mert azok csak az emberi műveket pusztították el: a palotákat, a szobrokat; a patarének az istenkéz remekeit, az élőfákat irtották ki haragjukban. Még ma is azt teszik morlák utódjaik, hogy ha megharagusznak a szomszédjukra, éjszaka lefűrészelik tőben az olajfáit.

A pogányok, a mohamedánok nem tették azt soha.

Minden Istennel járó nép előtt templommal egyértelmű az erdő.

Kivált ez a minden nemzetek vérével megáztatott ősrégen teg itt a Bludár és a Branta között, ahol minden, a csatákban megfogyott népmaradvány, mely hazát veszített, végső menedékre talált, melyben még néhány évtizedig dicsősége emlékeit elsírathatta. Ezek a hat-hét századot látott óriási tölgyek rejtik összeforradt odúikban a vándor fajok minden honi oltárról elűzött bálványait, aranyból, bronzból öntve, kőből kiábdálva, csontból kifaragva; az összeboruló geszt őrzi, sűrű moha, páfrány takargatja *Pérunt*, az oroszlánfejű istent; egymásra dőlt hársfaóriások alatt alszik *Khorsz*, a mennydörgések istene; mély völgyszakadéokban, hová a szarvasok agancsaikat lehányni járnak tavaszkor, kussad a *Svantevit*, a legtöbb szarvú bálvány, s az avarok védistene, a *Volos* belenőtt az élőfába, amelyhez odatámasztották; s a visszhangadó méla csendességben a megtagadott istenek sóhajtását hallja a bujdosó.

S ezt az erdőt akarják felgyújtani!

Ahol a tölgyek és bükkök országa végződik: ott felváltja társait a veresfenyő és a szumakh, melynek illata, mikor a delelő nap rásüt, a túlvilág légkörét sejteti a halandóval, s odacsalogatja magához a délkör minden énekesmadarait; míg gyümölcsös ligetében apró majomsereg civódik egymással, usolsó képviselője fajának Európában. De lenn a völgy sötét mélyében a vad bölény bűgő szava harangoz, s a vad páva jajgat, a lombhullám fölött, mint egy úszó hajó, suhanva végig; míg a sziklákról aláhulló zuhatag örök orgonaszava mondja egyre: „Szent, szent, szent az Úr a magasban!”

S ezt az erdőt készülnek felgyújtani.

Miért?

Mert ez az erdő hatalmas erőssége az ellenfélnek. Ostromolhatlanabb minden sáncnál; dönthetlenebb a bástyáknál; ez erdő védelme alatt a waráng íjászok és parittyások az egész

keresztes had ellen időtlen időkig megvédhetik magukat. — Más oldalrul pedig meg nem közelíthetők. A Branta-völgy meredek sziklafallal zárja el tartományukat, s a tengerpart felől, azokon a sziklavágányokon, amelyeken a waráng harcosok szoktak liburnáikkal hazatérni, az ellenséget lehengetített sziklával az asszonyok és gyermekek is leseperhetik. Kíéheztetni sem lehet őket itten, mint a körülzárt várban levőket, mert a pagony tele van nagyszámú nyájaikkal, s vad-dal bővölkedik a rengeteg, ingyen termő gyümölcsöt, gesztenyét ontanak a vad fák; sziget ez a szárazföld közepén; egy maroknyi vitéz nép elég, hogy tengert csináljon körülötte megtámadója véréből.

És mégsem tette azt soha egy ostromló sem, hogy felgyújtsa magát a védő szent erdőt. Talált ki más fufangot.

A gallusok úgy győzték le e helyen az *antariátok* nemzetét, hogy mérgezett bort küldtek nekik zsákmányul: hagymázkínjaik közt öldösték le őket; — de az erdőt megkímélték.

A trákok és szarmaták az ideszorított cimbereket hozzájuk bocsátott szép nimfák árulásával ejtették meg: feláldozták értük a leányaikat; de megőrizték az erdőt.

A scordiakat az avarok éjjeli tusában győzték le, saját nagy veszteségük árán.

A liburnokat a velencések úgy törték le, hogy az ő nemzeti viséletükbe öltöztetett ellenséges hadat csempészték közéjük.

Az avarokat pedig, bizánci módra, egymás között vesztették össze, s mikor azok legédesdedebb testvérharcban voltak, akkor ütöttek rajtuk: úgy temették el őket a népek sírjába.

S mind e népek után még csak annyi sem maradt, hogy híták nyelvükön a „szerelmet”, az „életet”, a „halált”.

Amint a bóra megindult a Vellebit felől, a bogumilok alászálltak a mosszori hegyről a völgybe.

A néphit szerint van egy völgy a dalmata hegyvilágban, amelynek mélyéből szokott előtámadni ez égi rém: a bóra; — indulását előre hirdeti a távoli zúgás; az ég sötétkéék színű

lesz, s a távol hegyek mind közelnek látszanak; a szárnyasnép nyugtalanul kóvályog a légben, s lármásan keres menedéket. Előre tudják, hogy közelít a bőra.

A bogumilok összefogtak negyven vad tulkot, azoknak a szarvaik közé szurokba mártott rőzsekötegeket szorítottak; s aztán a meggyújtott rőzsével a fejükön szabadon bocsáták. A megriadt tulok a lángoló köteggel a szarvai között a széllel szembe nem futhatott; mind a széllel ellenkező irányba rohant a warángok erdejeibe, s ottan igyekezett ösztönszerűleg a leg-sűrűbb bozót közé menekülni, hogy kínzó terhétől szabaduljon. Ezzel felgyújtotta a bozótot, amelybe menekült.

Egyszerre negyven helyen gyulladt ki az erdő; a többit megtette a bőra.

Eleinte csak az alsó bozót kapott lángra; majd felfutott a tűz a fák mohos derekain, a repkény és vadszőlő venyigéin, s fellobbant az olajterhes lombokat. A bőra szította a lángot. Nemsokára tengerré változott az, tengerré, mely fölfelé halad, lánghullámokkal özönve előre. A félezredes élőfák mennydörögve durrantak szét a tűzben; a recsegés elnyomta a futó fenevadak, a marhacsordák bömbölését, és valamennyit túloldította a dühöngő szélvész harsogása. Ez volt a pokoli dithyramb!

Az a vén ember ottan a mosszori vártorony erkélyén gyönyörködve nézte ezt a Lucifernek való látványt!

— Tovább! Tovább! Fújjad jobban! — kiáltozott a bórának. — Fújjad, hogy megpukkadj bele!

S a szövetségstárs megfogadta a biztatást; gyorsan, rohammal hajtotta felfelé a lángokat a hegyoldalra; s aztán le a mély völgyekbe. Elmúlt az éjszaka, világosabb lett mint nappal, a távol Vellebit ormai úgy ragyogtak, mintha maguk is izzának. Az égő erdő lángtengere fölött elkezdtek tűzforgatagok támadni, ezek is a szél menyasszonyai, minők a porforgatag, a víztölcsér; csakhogy atomjaik nem porszem és vízcsepp, hanem szikra és zsarátnok; a forgószél égő oszlopokat sodort

fel az égig, melyeknek szétterülő üstöke hullócsillagokkal szórta tele a világot, mikor két ilyen orsózva táncoló tűzóriás összelátkozott egymást öltre kapva, mint egy vulkántorok, úgy lövellt fel az égbe.

Embererő e pokoli hatalommal szembe nem szállhatott. A warángok sorsa meg volt pecsételve.

Ezt nevezte Brankó vezér a maga módja szerinti hadviselésnek.

Három napig tartott az erdőégés; ezalatt a dühöngő szélvész végighajtotta a lángtengert a warángok valamennyi hegyein, az égő fenyők és szumakhfák füstjét messze elhordva magával, úgyhogy egész az isztriai partvidékig elterjedt a tömjénillat az óriási oltárról, — melyen egy egész nép áldoztatik meg.

Az erdőkből kivert marhák és vadállatok bőgése ezalatt oly rémséges kardalt támasztott, hogy Raguzában éjente nem lehetett a polgároknak békében aludni miatta. — A medve, farkas, hiúz elbújt a barlangokba; a vad tulkok, a csordamarhákkal együtt, állati ösztönüket követve, mind ahhoz a tengerszemhez menekültek az égés elől, melybe a warángok rejték el a liburnáikat, s ott összevegyülve dámvaddal és bölénnyel, meghúzták magukat a víz alatt, csak az ezernyi ezer szarvhordó fő látszott ki a víz színéről; ott rejtőztek el ezalatt, amíg a szikrafelhők, a zsarátnokfergeteg végigtombolt a fejük felett.

E világromlás alatt minden patak kiszáradt; még az a hegyi folyam is, mely a warángok székhelyét körülfolyla.

Harmadnapra a lángtenger elérte a sziklapartot; ahol nem talált több erdőt maga előtt, ott még tovább is pusztított a fenyőerdőben: a szép szál luc és bór, ha egyszer meggyullad, végigég, mint a fálya; de az északi hegyoldal már fekete volt: a bükk, ha a koronája és a kérge leégett, ott marad elszenesedve; a hideg szél, ahogy felszította, úgy el is nyomja a tüzet; azok az erdők már csak füstölögnek.

És a bőra még egyre sűvölt: negyednap van a legnagyobb haragjában.

— Hallod-e cimborám, Tvardkó! — mondá a negyedik napon Brankó a főkapitányának. — Nekünk ma rohamra kell mennünk. — Ma még jó szövetségesünk a bőra; a hamut, pernyét mind az ellenség szemébe fújja. Ha késedelmeskedünk, a warángok támadnak meg minket a leégett erdőn keresztül, s még keresztülvágják magukat valamerre.

— Én megyek veled a pokolba is — mondá a junákok kapitánya —; s ha akarod, megfogom az ördögöt a szarvánál; de megmondom igazán, hogy örömebb harcolnék a kameráni hétfejű sárkánnyal, mint hogy keresztülgázoljak ezen a még füstölő erdőn, ahol ha a hátamra kötök egy nyers berbécset, mire a tisztásra kilyukadok, kész pecsenye lesz belőle.

— Segíteni fogunk magunkon. Minden junák nyers kecskebőrt kössön a lábára; a füst ellen a száját ecetes kendővel kösse be; s a pajzsát takarja be frissen vágott tulok irhájával, azt tartsa a feje fölé.

— Megtesszük, ha parancsolod.

— Most pedig futtass egy követet a velencések vezéréhez, hogy amíg mi szemben támadunk a warángokra, ő a maga vitézeivel lábtókon mászassa meg a sziklavágányokat a tengeri oldalról, s fogja az ellenséget hátba.

A parancs végre lett hajtva.

Brankó vezér maga adta meg a példát a junákjainak, hajítókelevézét és pajzsát ragadva, hogy a leégett erdőbe betörjön.

A föld még izzott a lábaik alatt, a holt szén recsegett, a hamu még szikrákat vetett fel minden lépés nyomán, s a füstölő fatörzsek keserű bűze fojtotta a torkaikat; de azért merészen haladtak az erdő mélyébe.

Nem Isten temploma: a pokol temploma volt az már.

A félezredes óriások koromfeketén, lombok nélkül, lecsonkult ágakkal, melyek mint a kétségbeesés karjai merednek szerteszéjjel; olyanok, mintha egy végtelen palota oszlopai

vólnának, melynek már nincs teteje. Egyes tömpölyökben még táncolt a veres láng, ahová a fenyőkből kifőtt szurok összefutott, s a végig ledőlt faderék hosszában fekvő lángolt: azt nem olthatta el a szél; úgy kellett a tüzet elfojtani ráterített nyers bivalybőrökkel. — S mentül tovább haladnak az erdőbe, a hőség annál fullasztóbb lesz. De panaszkodni nem lehet; minden arc alsó része be van kötve ecetbe mártott kendővel: lélegzetet csak azon keresztül lehet venni; aki megszólal, azt megfojtja a füst. Egy-egy odvas fa, mely belülről kiégett, ropogva dől ki tövéből; ahány élőt maga előtt talál, ugyan eltemeti. A rézsisak és a pajzs égetni kezdi a koponyát és a vállat. Csak előre!

Amint az erdő közepét már elérték, kezdenek a zárt sorok bomlani; egy-egy vitéz kidűl, és ott marad. Csak előre! Innen már visszatérni is veszedelem. Találnak tisztásra. Ottan megpihennek. Az ott valami karám volt. Körülpalánkolt tér. Egész juhnyáj hever ott, egymáshoz szorongva. Meg vannak mind sülve szépen. Jó ebéd az ostromló seregnek. Itt már leoldhatják a kötelékeket arcaikról: a füst a fejök felett száll el. Hanem a csergedező patak ponorja szárazon tátong; egy csepp víz nincs benne; még a fenekén lakó eskarapok is oda vannak száradva a sziklákhöz.

Tovább! Előre!

... A waráng nép, amint az erdőket maga körül felgyújtva látta, megérté, hogy halálra van ítélve. Isten ítélete, vagy ember ítélete, meg kell előtte törni.

Minek is az élet, ha nincs többé erdő?

Nincsen a világon hely a számukra többé.

A tengeren át nem menekülhetnek a liburnáikkal, mert azt a velencei és raguzai hajóhad tartja zár alatt. Itt kell bevárni napjaik végét.

A pusztító tűz házaikból is kiűzte őket, városuk porrá égett; a kis folyam, mely kertjeik között elfutott, a tengerszemhez bujdosva, a nagy tűz alatt medre fenekéig kiszáradt, három

nap óta már nem volt a szomjukat mivel csillapítani. Fiazi barmaik elfutottak szerteszét, egy tejlő állat nem maradt a gazdájánál. A gyermeknép éhezik, s nincs mivel biztatni.

Leégett városukon túl terül el a sziklával borított fennsík, melyen túl a hegyoldal abba a mély ismeretlen völgybe hanyatlik alá, amelynek „gerli” a neve. Ezen a kopár téren vannak összegyülekezve valamennyien, férfiak, asszonya, gyermeke.

Solom vezér tartja fenn közöttük a rendet.

Apja halála után őt kiáltották ki fejedelemnek.

Az ifjú hős még nem tett le a szabadulásról. Amint az északi szél alább fog hagyni, zárt hadirendben keresztültör az égett erdőn, s utat vág magának fegyverrel valamennyi ellenségén keresztül.

Hallgattak rá, és tűrtek.

Még várni kell, mert a vihar szembe hordja a pernyét, a harcolók megvakulnak tőle.

Ámde az esküdt ellenség nem várt az ő idejükre, a bóra az ő szövetségese volt.

Alkonyra járt az idő, a szélvész es ég bíborvörösben égett, mintha még most is az égő földet tükrözné vissza, amidőn felzúdult az égett erdőből a közelgő bogumil sereg csataordítása. Előtte járt egy fekete felhő, a léptei nyomán felvert szénpor, mit a szélvész gomolygatva hajtott az egy tömegbe gyűlt warángok felé.

A közelgő ellenség láttára iszonyú visítás tört ki a warángok csapatjából, némely asszony nép erőszakosan kiszakítja magát a férfiak sorai mögül, s eléje rohant az ellenségnek.

Miért rohannak? Mit akarnak?

Azért rohannak, mert szomjaznak, s a szomj örültté teszen. Azt teszik, hogy ketten-hárman megrohannak egy bogumil harcost; egyik a karját kapja el, másik a lábszárát szorítja át, míg a harmadik a fejét öleli magához, s késsel felhasítják az ereit; úgy isszák meg a véréit. Nem törődnek vele, hogy az

ő testüket is átfúrja kard, lándzsa, csakhogy a szomjukat elolthatták egyszer, a százszoros szomjat.

Felséges kezdete egy népirtó harcnak, ahol az ellenséget azzal köszöntik, hogy a vérét isszák!

Az Eumenydák őrjöngése következett: férfi, gyermek, asszony, késsel, nyíllal, szekercével rohant a tusába, s küzdött vakmerően, esztelenül, míg agyon nem gázolták, csoportokban, gomolyonkint, egy-egy csoportból lassankint egy halom vált; egy vonagló halom, ahol waráng és bogumil egymáson hevert, még haldokoltában sem bocsátva el egymást.

Csak egy zárt harcvonal küzdött a középén. Ötszáz waráng vitéz — a javából — Solom vezetése alatt.

Régi harcmódorukat vették elő, ahogy szoktak túlnyomó ellenséggel szembeszállni. Félkört alakítottak magukból, melynek két vége a meredek gerli párkányára támaszkodott. Minden harcos hozzákapcsolta a rézöve láncánál fogva magát a fegyvertársához; egyik ércpajzs a másikat érte. A hátuk mögött hagyott térben voltak az asszonyaik és a gyermekeik.

Solom mögött ott állt a két ifjú felesége; a Darinkának volt egy hat éves fia, aki már nyilazni tudott: a másik asszony még szoptatta a kicsinyjét; az nem vehetett részt a harcban.

Ezt a félkört ostromolta kétezer bogumil, minden waráng vitézre jutott négy ellenség. Azok meg három csapatban jöttek; egyik a középnek, kettő a két szárnynak. Mindegyik csapat háromszöget képezett, az utolsó sorok nyomták az elsőket előre, mint egy éket fúrva azt az ellenálló félkörbe. De az érckaraj erősen tartotta magát, s letörte a háromszög élét tizedíziglen. De végre a két széle megtört a túlerő alatt, s akkor az egész hadtest kénytelenült hátrálni a gerli meredélye felé.

Solom egy szót kiáltott társainak, amire azok csendesen kezdtek hátrahúzódni a meneteles gerli oldalára.

E meredeken a háttal a mélység felé fordultnak előnyösebb a helyzete a tusában, mint a szemben levőnek; mert ő egy-egy kiálló kőben, bokor tövében megvetheti a sarkát, s ha

térdre bocsátkozik, egész testét védi a hosszú pajzzsal; ellenfele pedig csúszik a száraz fűvön, bizonytalanul lép, s a térdei ki vannak téve a waráng pajzsok élének. Itt vesztettek el a bogumilok legtöbb vitézt. A gerli meredek oldalán többé nem folytathatták a háromszögben előnyomulást, mert attól tartottak, hogy ha a tömeg lökésével a warángok csataláncát megtörik, ők maguk is utánuk bukfenceznek alá a mélységbe; a csúszós avarlejtőn alig csenevésznek itt-ott egy-egy boróka-cserje, amiben meg lehessen kapaszkodni. Kénytelenek voltak ők is hadsorban verekedni ellenfeleikkel. S ekkor kitűnt a warángok előnye ellenfeleik fölött. Ők, a meztelenül harcolók gyorsabban, ügyesebben vívnak nehéz fegyvereikkel, a két bárdú fejszékkel, mint a nehéz bivaly bőr páncélt viselő szarmaták kardjaikkal és kelevézeikkel, s a kettős félhold alakú ércpajzs gonosz támadó fegyver volt bal kezükben, mellyel a tusakodó társ térdét megsebeztek, az ő sűrű hajbozótjukat nem járta meg a kard, s az ő csákányaik áttörtek a bogumilok réztutyiján.

Brankó ekkor kiválasztotta vitéz junákjai közül a legedzettebb harcosokat, s azoknak a századait hosszú arcvonalba állítva, maga rohant az élükön az ellenálló warángokra. Egy zászlóaljzat Tvartkó kapitánnyal hátrahagyott, azt adva alvezérének utasításul, hogy „elől is, hátul is szemed legyen!”

(Elöl voltak a warángok; hátul a velencéseket lehetett várni.)

Avval ő maga kezébe kapva láng alakú pallosát, nekivezette a meredélynek a csapatját.

Ráismert a warángok ifjú fejedelmére nemcsak arany fejbronzsárról, de még inkább arról, hogy annak a lábainál hevert a legtöbb megölt junákja.

— Héj, te méregkeverő gyilkos! — kiálta Solomra. — Testvéreim megölköje! Állj elém, ha van szíved. Az én nevem Brankó: a bosszúálló.

— Jó, hogy magaddal hoztad a koporsófüdeled! — kiálta vissza Solom, a bogumil vezér hátahorjás, teknő alakú

vértére példázva. — Dióhéjt is tettél a fejedre? Hozd ide! Feltöröm.

S aztán beszélt tovább egymással a pallos és a csatabárd; az egész harcvonalon csattogott a fegyver az ércpajzsokon, mintha a ciklopszok kovácsműhelyében dolgoznának vásári munkán, egyik embertömeg a másikon feküdt. Nem gondolt már senki az életével, csak az ellensége halálát óhajtá.

Ekkor egyszerre sűrű fekete porfelleg omlott onnan felyülről a küzdőkre alá, hogy elvakult bele mindenki, s nem látta többé, hová üt? Az ellenségek olyan közel voltak szorítva egymáshoz, hogy nem vehették a fegyvereiknek hasznát többé. Valami megnevezhetlen, kitalálhatlan erőszak taszította őket együtt aláfelé. — Az asszonyok sikoltozva ragadták gyermekeiket az ölükbe, mintha jobban esnék úgy együtt a halálba rohanni. Solom fejedelem elvetette karjáról széthasgatott pajzsát, eldobta csorbára vert harci szekercéjét, s halálos haraggal ölelte át derékon óriási ellenfelét. Nem akart már győzni, csak magával rántani le azt is a sírba. Társai is mind hasonlólt tettek, az egész waráng csatárlánc mind öltre kapott ellenesével: a fekete forgószél vakká tette valamennyit, s valami pokolbeli zúrhang, mely onnan felyülről jött, mintha az ördögök röhögése volna, süketésggel verte meg füleiket; nem látott, nem hallott, nem érzett többé senki.

Vadállattá vált minden ember, marta, harapta, tépte egymást; a letepert vitéz a Szentháromság Istenét hívta segítségül, aztán hívogatták a régi isteneiket, a ledöntött bálványokat, utoljára átkozták valamennyit; egy pokolhódító káromlás hangzott a fekete porfelhő közül.

Brankó, az óriás, nekifeszíté a lábát egy borókatörzsnek, hogy fenntartsa magát ellenfele ádáz tusája ellenében, de Solom vezér kistia felkapta az apja kését, s azzal vagdalta el a bozót gyökeireit: a borókafa ingott, hajlott, recsegett a kettős teher alatt.

S az a kitudhatlan erőszak még nehezebben feküdt a küzdő tömegekre.

...Az történt a küzdők háta mögött, hogy a velencések felhatoltak a sziklavágányokon a warángok telepére, egész odáig, ahol azoknak a liburnái voltak a tengerszem fölött elrejtve. A víz színe tele volt szarvas állatfejekkel. — A velencések felgyújtották görögtűzzel a zizen lebegő dereglyéket, s arra az egész felriadt állattömeg rohant ki a vízből; az erdőbe nem futhattak, mert az még akkor is égett, hanem nekizúdultak a fennsík mentében az elhagyott mezőnek, az elhamvadt vetéseknek, ezeknek a rohama verte fel azt a fekete szénporfelhőt, amit a szél a harcolók szeme közé sodort, ezeknek a bömbölése volt az a démoni kórus, mely azokat elkábítá.

A veszettül rohanó szilaj csordák útjukban találták Tvardkó kapitány hátrvédül hagyott csapatjait. Azoknak a dárdái pozdorjává törtek a vad bölények koponyáin. Hátról a görögtűz perzselte a bőszült állatok inait, rohantak, amerre nyílt út volt előttük. Az utóhad is bele lett szorítva a gerlibe, az állati lavinát emberi erő fel nem tartóztathatta.

A vad csorda oda is utánuk rohant, akkor aztán omlott alá waráng és bogumil és fenevad, egymáson keresztül hömpölyögve, feltarthatatlanul; egy élő görgeteg, ezernyi kialvó élet, halandó test, halhatatlan lélek, veszendő pára; istenhívő és istentagadó, bűnös, ártatlan, angyal és ördög és barom, összegomolyodva, le a mélybe, a népek sírjának a fenekére! — Vannak ott más sokan — A fekete porfelhő követte őket csendesen alászállva — szemfödélnek — Alant már néma volt minden...

És így egy füst alatt kettőnek lett vége, a warángnak is, meg a bogumilnak is.

A velencéseknek meg ez volt a *maguk harcolási módja*.

S ezzel két feladat lett elintézve, a bosszú az ellenségen, s a fizetés a szövetséges társnak.

Ezt nevezték velencei taktikának.

— — — — —
— — — — —

A mosszori knéz sokáig várta vissza a diadalútra eltávozott fiát, az óriást, vitéz junákjaival. Várta, hogy mikor hozza már a levágott waráng fejeket, amik az új várfalakat fogják ékesíteni? aztán a kincseket, az elpusztult Új-Jeruzsálemből? a rabbá tett asszonyokat? az ígért hevéreket, akik az aranybányát újból helyreállítják? Többet álmodott már, mint ébren volt. Mikor álmából felriadt, a fiai nevét kiabálta. „Hej Szlón! hej Tirimir! hej Brankó! hol vagytok? mégis alusztok? Lám a Vuk már dolga után jár!” Aztán elnézte egész nap a palotája küszöbén ülve, hogy utazik végig a porondon hosszú egyenes sorban egy hangyanemzet vándorserege egyik hangyabolytul a másikig, azokat számlálta szemenkint; mikor kétszázig ment, akkor azt mondta, „egy csata”. Estig megszámlált tíz csatát, húsz csatát, harminc csatát. Jönnek, mennek. Hát amazok miért nem jönnek vissza? — Azokat is így látta a torony erkélyéről, hangya-apróságban a távol fekete erdőbe sorban elügetni, „egy csata, két csata”; mikor térnek vissza? — A küszöbe alján nőtt ki egy nagy bogácskóró, az az ő kalcndáriuma; nagy gombos fejei előjönnek a tüskés levelek közül, kivirulnak, elhervadnak, pelyhes maggá érnek, a repülő mag szárnyra kel, elszáll a levegőben, a száraz vacok ott marad — és a Brankó mégsem jó vissza.

XXXVI. A HÁROM MÁRVÁNYFEJ

Az ősz Boboli Pétert egyhangúlag választá meg Ragusa új rektorének. A Damiani-párt félrevonult; akik vétkeseknek érezték magukat, elmenekültek. Az egész pregaditanács újra lett választva.

Legelső feladata volt a tízek tanácsának ítéletet tartani a fő-fő bűnösök, s azoknak koronázott fejedelme, János király fölött.

Egyszerre állíták őt a két feleségével együtt a legfelső bíróság elé.

Boboli Péter, a rettore, volt az elnök, Benessa Pirro, a sindaco, olvasta fel a vádlevelet.

— Lovag, patrícius Boboli János, más néven Canavelli poéta, más néven Frater Aktæon, más néven Asmodái ördög, más néven János király, vádoltatol, miszerint:

rablókézzel elragadtad a feketehegyi fejedelem eljegyzett aráját, és minden kánonok, impedimentumok és prohibíciók ellenére feleségeddé tetted;

a mosszori knéz várát cinkosaid által felgyújtattad, fiát, hadi népét elébb borral megmérgeztetted, aztán leöletted;

varázslói hatalommal keresztülhóztad a poklokon és minden föld alatti mélységeken át a veled szövetséges uskókok gonosztevő fáját;

ördögi csábalakban legyőzted az angyal képviselőjét, s elragadtad kígyói hízelgéssel Éva kezéből a pálmát;

bűnös szerelmet gyújtottál a szent szüzek fejedlemasszonyának szívében, s az ártatlanságot megejtetted;
a nagyravágyás ördögét felébresztetted az egyház szolgájának, a felszentelt pátriárkának elméjében;
ellenpápát kiáltottál ki Szent Péter valódi utódja ellenében, kit Rómában a szent concilium emelt uralkodói székébe;
új hærésist támasztottál, veszedelmesebbet minden eddigiek-nél, mert dogmává emeled benne a többnejűséget;
várost építettél, mely a tolvajoknak, csalóknak és hamis bukottaknak menhelyül szolgált;
megkeresztelt népet a bálványimádásra visszatérítetted;
templomaidat megfertőztetted hamis prófétasággal;
háborúságot támasztottál közöttünk és szövetségeseink között, melynek áldozatul estek számos derék hajók, vitézek és hajósnépek;
okozója lettél két vitéz keresztény nemzet végkiirtásának, egy egész tartomány elpusztulásának.

— Íme, tizenhárom vádpont! Tagadhatsz-e egyet is belőle?
— kérdezé a rettore.

— Egyet sem tagadok.

— S mit tudsz ennyi nehéz vád ellenében felhozni a védelmedre?

— Azt, hogy *szerettem*.

— Szercelemért követtél el annyi végtelen bűnt?

— *Megérte az drát!* Lehoztam magamnak a paradicsomot az égből. Hét évig voltam olyan boldogságban, amilyent az idvezültek nem ismernek, s az istenek irigyelnek!

Boboli Péter egy intésére hirtelen fejére rántották a sbirrók a vádlottnak a bőrcsuklyát, hogy több ily szentségkáromlás el ne hagyhassa a száját.

Aztán kimondta rá a tízek tanácsa az ítéletet.

Frater Aktæon és két büntársa, soror Kekharizméne és Mater Lubomira Raguza főpiacán a nép láttára bárd alatt veszítsék fejüket. Legelső legyen a bűnhődésben a knéz leánya,

utána a Damiani leány, a főbűnös nézze végig kedvesei fejének legördülését.

Azoknak még ott a vérpadon is az volt utolsó szavuk egymáshoz:

— Szerettelek, szeretlek, szeretni foglak!

A véritélet végrehajtása után felhívatta magához Boboli Péter Ragusa híres kőfaragóját, a gyors kezéről nevezetes Flórenci Odoardo Fa Prestot.

A rettore előtt, a nagy alabástromasztalon ott állt pompás ezüst tálcára téve három levágott fő, egy férfi és két asszony fejei.

— Odoardo Florentino Fa Presto — szólt Boboli Péter. — Most tégy ki magadért, mutasd meg művészetedet. Végy mintát e három fejről, s készítsd el azokat márványból, egymás mellé állítva, ahogy itten állnak. Az árát te szabd meg munkádnak. Műved az északi kapu homlokzatát fogja ékesíteni, melynek eddig Damiani-kapu volt a neve.

Attól fogva a „három márványfej kapujá”-nak nevezték azt.

Ez a három márványfő még most is látható Raguzának egyik kapuján, s mindenki tudja a történetét. (A másolata terrakottából nálam is megvan.)

„Disputa.”

Kritikus. Ez volt aztán a tömeggyilkolás! Herculanium és Pompeji pusztulásához hasonló. De ezekből legalább szabadulhatott el hírmondó, aki leírja a többiek veszedelmét. Ámde Ragusa még most is áll, ha nem is hatalmas köztársaság többé; — ilyen monumentális szerelmeskedésnek nem lehetett nyom nélkül elenyészni; már pedig akik eddig a dalmata partokat beutazták, a régi időkben De Fortis apát, Schulenburg admirál, az újabban Paton, Wilkinson, Noë, Yriarte, és Karacsay Tivadar, e regényes helyekről nem tesznek semmi említész

Szerző. Annak az oka egyszerűen az, hogy azóta az egét.

táj képe megváltozott. Először is a velencei uralom alatt a dalmata hegységek meg lettek fosztva őserdeiktől. Velence nem csupán a saját hajóhadát építette azoknak a fáiból, hanem még a török szultán hadihajóihoz is onnan szolgáltatta jó pénzért az anyagot. A legszebb szálfákat elhordták a velencei Lido cölöpzetének, melyet a tengeri furdancs minden tíz év alatt úgy összeőröl, hogy meg kell újítani. A fenyőfákat halomra vágatták, és szurkot főzettek belőlük, s mikor már le voltak tarolva az erdők, akkor odatelepítették a tengeri harcok alatt összefogdosott mindenféle népzagyvalékot, a mór kalózkodat, s ezekkel hajtatták végre a pusztítás nagy művét; kiszedették a földből a levágott fák töveit, gyökereit, s gályateherszámmra szállították át tüzelőnek Velencébe, s hogy még aztán valamiképp az elhullott magból se támadhasson új erdő: ráeresztették a kecskenyájakat; utoljára bevégezte a pusztítás munkáját a bóra, s a övényeitől megfosztott földet leseperte a sziklákról, s támadt az egykori paradicsom helyén a rettenetes Karszt. — De a legnagyobb csapás, mely Raguzá hajdani dicsőségét romba temette, az a nagy földrengés volt, mely 1667. április 6-án éjjel oly rögtöni rohammal kezdődött, hogy a ledőlt paloták omladékai alatt hatezer ember lelte halálát. Székesegyház, kápolnák, kolostorok egy kőhalmazzá váltak egyszerre, s azok között hevert Roland szobra, Oroszlánszívű Richárd ércemléke; egy óriási sírhalommá lett a pompás város, melyből napokig szállt a magasba az élve eltemetettek jajkiáltása. S mintha minden elem összeszövetkezett volna, a földrengéssel együtt jött a typhoni vihar; a romhalmazban tűz támadt, s az óriási katófalkból lett egy titáni máglya: ott hamvadt el évszázadok dicsősége. Ami megmaradt, azt elhordták a szomszéd hegyekből odacsődült uskókok. — Az egész katasztrófát borzalmas élethű részletekkel írta le Damm Jakab, hollandi konzul, aki éppen akkor követségbe érkezett oda, s egész kíséretéből maga egyedül menekült meg egy nyomorult bárkán. Az ő adataiból szerezhetünk fogalmat e világváltozás-

ról. A tenger egy időre lefutott a kikötőből, úgyhogy a gályák mind a zátonyon feneklettek meg, aztán megint olyan rohammal tért vissza, hogy leszaggatta a hajókat horgonyaikról, s a parthoz vagdalta. A szárazföldön pedig egész hegyek sülyedtek el, melyeknek a helyén most tavakat találunk; folyamok, melyek a tengerbe ömlöttek, utat veszének, s föld alatti mélységekbe zuhantak alá; itt egy völgy lett sziklakkal betemelve, amott a hegygerinc hasadt ketté, s új völgytorkolatot nyitott. S ez a földindulás eltartott nyolc napig. A mostan Raguzá, ahogy az áll, a földrengés pusztításai után lett fő építve. Annak a tizenhét templomnak a köveit, amelyekben a daviditák tanait hirdették, ma is megtaláljuk a Raguzát körítő bástyafalban, ahogy a dombormű-éktmények töredékes maradványai s elkopott feliratok betűi bizonyítják.

Kritikus. Radikális kúra! Égszakadás, földindulás! Tehát ezért nem maradt nyoma többé az Új-Jeruzsálemnek, meg a mosszori aranybányának; s nagyon természetes, hogy Nabukodonozor melegvízforrása is ennek esett áldozatul. Csodálatos, hogy ennyi kőemlék közül éppen csak annak a három márványfejnek kellett mind e mai napig megmaradni. De ha ez megmaradt, akkor a hozzá kötött legendának is fel kell valahol tartatnia. Nem elégíthetné ki a szerző az olvasó kíváncsiságát a kétségtelenül kezében levő történelmi adatok közlésével?

Szerző. Ha kívánják tőlem, megtehetem; ámbár ez esetben azt ismételem, amit a francia hajóskapitány tett, aki a lőporát megosztotta az angol ellenfelével, hogy az is lövöldözhesen őrá. Azonban őszinte akarok lenni, s előadom a docékat. Ezeket az én tudós kollégám, Thallóczy Lajos, a bécsi országos levéltár igazgatója, szedte össze Raguzában, s ő volt szíves azokat nekem regénytárgyul kiszolgáltatni, ahogy következnek.

XXXVII. A HÁROM KŐFEJ

Raguza éjszaki kapuja fölött, a gravózai út felől, kisdéd alakban, egy négyszögletes márványlapon három dombormívű fej látszik. Közepén egy bozontos hajú, egyenes orrú, kemény arcvonású barátfej; jobbról-balról egy-egy szelíd kifejezésű apácafej. Kétféle hagyomány regél erről: írásbeli és szóbeli. Az írásbeli hagyomány, mely a *dominikánus kolostor egyik kódexében* maradt meg (1615-ben kelt), kétféle verziót említ.

Fráter Vjekosláv a XIV. században élt a raguzai dominikánus zárdában. Kegyes, istenfélő ember volt, egyetlen szenvedélye a könyvek s az imádság.*

Szorgalmasan írta a szent atyák műveit, szépen festett. Történt azonban, hogy sok copisálnivalója lévén, panaszkodott a priornak, hogy nem győzi az initialisok kifestését. Prior Alerdo úgy segített rajta, hogy a szépen leírt kódexeket átküldötte a clarissa apácákhoz, kiknél akkor a betűfestés nagyban kultiváltatott légyen. *Sour Teresa* és *Sour Anna*, két unokatestvér voltak a betűfestés mesterei. Fra Vjekosláv kódexei ezekhez kerültek. A művészek kíváncsiak lettek egymás személyére. Először csak titkos írásjelekkel érintkeztek, majd légyottot adtak egymásnak a templomban. A szent barát egy

*Dalmáciában a raguzai dominikánusok voltak a legtudósabbak. Fennmaradt egy pápai bulla a XII. századból, mely helybenhagyja a dominikánusok könyvtárregulamentumát, s egyházi átok alá veti a könyvtárolvasókat.

Th.

művésznő helyett kettőt talált a légyotton. Et cognitionem factus, huncinde sapius convenire eos dicunt. Vjekosláv megváltozott, kerülte, ha csak szerét tehette, a közös imagykorlatokat, nem dolgozott, gyakran beszélt hajósokkal, priorja nem tudta, mi baja lehet. A két istentelen apáca megbabonázta. Mindig együtt voltak. Szent Bertalan éjszakáján a két apácának hűlt helyét találták. Keresték mindenfelé őket, nem találták. Azonképp Fráter Vjekosláv is hajósruhát öltve, elszökött. Bárkát fogadtak, hogy majd az éj leple alatt leszöknek az arnauták földjére. De vihar támadt, s reggel ott találta mindhármut a parti őr, kétségbeesve, összefogódzva a bárkában. Ismerte őket, de nem segíthetett rajtuk, a révfőnök (capo del porto) utasítása szerint jelentést kellett tennie. Bevitték őket a tanács házához. A szerzetesek nem akartak ez istentelenekről tudni semmit. Törvényt látott hát felettük a tanács. Nem vallottak egyebet, mint hogy szerették egymást. S a két apáca egyetértve szemérmetlenül megvallá, hogy mindkettőjüké volna a „frate nero”, s hogy ők meghalnak érte. Vjeskosláv megadással tűrte sorsát. Kivégezték őket, előbb Sour Annát, aztán a barátot, végül Sour Teresát. És meggyóntak mindhárman, egyéb kegyelmet nem kérvén, csak hogy megcsókolhassák egymást, mielőtt a bakó hozzájok érne. A nép sajnálta őket, kiásták őket a bűnösök temetőjéből, s bedobták a tengeberbe, hogy a delfinek tündére segítsen kínjaikat elviselni. Fejeiket azonban a tanács kiszégeztette, elrettentéseül azoknak, kik több asszonyt szeretnek, s miután elrothadtak, márványba vésette. Prior Aleardo könyveit azontúl nem festette a clarisáknál, és szomorú ember volt élte végéig, és megtiltotta, hogy beszéljenek a szegény Vjekoslávról.

★

A másik írásbeli hagyomány rövidebb.

Stracimir albán királyi beállott barátnak; két szeretője volt,

akik egy akarattal clarissák lettek. Stracimir csak később tudta meg, kik azok a szüzek, kik mindig nyomában járnak. Szereték egymást, míg el nem árulták őket. A tanács kivégezteté őket.

★

A szóbeli hagyomány ezt tartja:

Sanda Hranič híres hercegovinai vajdának fia, *Milos*, — apja s családja patarén (bogumil) hiten lévén — belészeretett egy pásztorleánykába, ki egy barátklastrom jobbágyemberének leánya, buzgó katolika vala. A leányka megtéritette Milost, ki apja ellen pártot akart ütni, letaszítani őt a trónról, s a pápa uralmát szilárdítani meg a vidéken. Ugyancsak a vén Sandal udvarában növekedett *Lokris*, *Balsa* arnót herceg tüzes leánya, aki szerette Milost, de buzgó patarén volt s nagyravágyó. Birodalmat akart alakítani az Adria-tenger mentén, császári koronát óhajtott fejére, leverni a törököt, s uraltatni magát a keleten. Erre kellett neki Milos. Milos az elégedetlen hegyi törzsek élére áll, de apja cselet vet neki, s a pásztorleánnyal együtt elfogatja. Mint lázadót, ökörbőrbe akarja bújtatni őket, s úgy tűzre tétetni. Ekkor Lokris odalopózik a foglyokhoz, kihallgatja bús éneküket, s kiszabadítja őket. Azt az ajánlatot teszi erre a pásztorleánynak, érje be Milos fél szívével. A vitát Milos úgy oldja meg, hogy mindkettőt szívébe zárja, megfér ott mindkettő együtt. Lokris s a pásztorleány erre tündérei lesznek. Megérkeznek Raguzába, hol apjának a kémei már váraoznak rá. Lokris erre is gondolt, s a leányok apácáknak mennek a clarissákhoz, Milos dominikánusnak. A két leány csakhamar megnyeri a priorissa szívét, Milost meg priornak teszik meg, kitudván hercegfivoltát. Így éltek ők teljes boldogságban.

De *Lokrist* nagyravágyása emészti; kémeeket fogad fel, s *Nápoly királyát* izgatja, jöjjön Raguzába, és segítsen leverni a hercegovc, feketehegyi s dalmát meg albán törzseket, elismeri

hűbérurának. Nápolyban van egy régi imádója, ki *Lokrisért* még mindig rajong, s rábírja a királyt, hogy egy kis hajóhadat küldjön a gravozaik révhez.

Raguza követei azonban rájönnek ez üzemekre. Figyelemmel kísérik a három szeretőt, kikkel Lokris azt a hírt hiteti el, hogy a nápolyi király országot akar nekik adni, azért küld érettek. A raguzaiak felbőszültek, mert mint vendégeket fogadták őket, s most veszélybe dönti a köztársaságot egy hóbortos apáca. Lokris bárkákat fogad, s ráveszi Milost s a leánykát, hogy éjjel kimennek a tengerre csillagot nézni, s fogadni a nápolyi izenetet. Vesztükre, a nápolyi bárkához közel elfogták őket mindhármat. Halálukat a mese is úgy beszéli, mint a legelőbb megírt írásbeli hagyomány. — *„Egyek a halálban”* — *„Nagyon szerették egymást; Isten úgy segítse őket.”* — *„Vigyázz leány, nehogy úgy járj, mint a két kőasszony”* — ezek a közmondások élnek a mesékkel, babonákkal teli hajós-nép között róluk.

Mint látható, én azt a szabadságot vettem, hogy a szájhagyomány idejét hátrább toltam egypár századdal, a kész történetet egy kissé kicifráztam egy és más apró körülményekkel. Ezt biz utánam csinálhatja akárki. S mármost tessék rám kimondani az ítéletet. Tűröm békével.

Kritikus. De bizony nem úgy tett ön most, mint ama francia tengerész, ki lőport kölcsönzött az ellenségének; hanem úgy tett, ahogy Commodus császár, mikor a cirkuszban produkálta magát mint gladiátor. — Szembeállított magával holmi vékony dongájú legénykét, s miután azt nagy vitézül levágta, felvette a vállára, s kikiáltotta magát győzhetetlen Herkulesnek. Hát énvelem — az önalkotta homonculussal — csak könnyű volt önnek megviaskodni; — de bezzeg, ha majd eljön az, „qui habet centum oculos”!

JEGYZETEK

R Ö V I D Í T É S E K

Ethn.	Ethnographia
It	Irodalomtörténet
JKK	a jelen kritikai kiadás
K	kézirat (A három márványfej kézírata)
Mikszáth Krk	Mikszáth Kálmán összes műveinek kritikai kiadása
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
N	Nemzet
NK	Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás. 1–100. k. Bp. 1894–1898. — A három márványfej: 73. k. 1897.
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár
sh.	sajtóhiba
<ékszárójelben>	a K-ból Jókai által törölt szöveg
<...>	a K-ból Jókai által törölt, olvashatatlan szöveg
[szögletes zárójelben]	a sajtó alá rendező kiegészítése

A JKK-ban még meg nem jelent Jókai-regényeknek a jegyzetekben hivatkozott lapszámai mindig az NK megfelelő kötetére vonatkoznak.

KÉZIRAT, KIADÁSOK, FORDÍTÁSOK

A három márványfej kéziratának kb. kétharmad része az OSzK-ban található Quart. Hung. 2019, ill. Quart. Hung. 4031 jelzet alatt. Az elsőként említett, mintegy 65 lapnyi kéziratrészlet az író hagyatékából került 1912-ben a Nemzeti Múzeum könyvtárának tulajdonába. A mindvégig tintával írt K lapjai háromszoros – egymástól részben eltérő – számozással vannak ellátva. Az első, tintával írt számozás magától az írótól származik. Később valaki ceruzával újból megszámozta a lapokat, végül pedig a könyvtári feldolgozó munka során pecséttel ütöttek rájuk sorszámokat. A sorrendet azonban néhol tévesen állapították meg; így a bekötött K-ban egyes lapok rossz helyre kerültek.

A kéziratrészlet a regény I–VI. fejezeteinek szövegét tartalmazza, de nem teljesen, minthogy néhány lap hiányzik. Az alábbi áttekintés a JKK lap- és sorszámaira utalva tünteti fel az e kézirategységben szereplő szövegrészek kezdő és befejező szavait:

JKK 5 : 1–16 : 33	Jól tudom azt – a maga valóságában.
JKK 18 : 28–19 : 21	úgy múlt el lassankint a folyam – Ott apácák laknak!
JKK 21 : 22–23 : 6	palotája, saját kápolnája – Azért volt az ő híruk olyan nagy!
JKK 24 : 4–42 : 6	A Branta-völgyi zárdában nem tűrtek meg – aminek neve szerelem!
JKK 43 : 11–46 : 12	könnyen hívó korszakban – A második rém pedig a tengeri szűz.
JKK 47 : 27–60 : 15	úgy hajtották a dereglyéiket, – segítik a nehéz hajót

A második, mintegy 184 lapot magába foglaló kéziratrészlet vétel útján jutott özv. Révay Mórné (Jókai egykori kiadójának özvegye) örökösétől: Frankó Bélától 1958-ban az OSzK birtokába. Ez is háromszoros számozást visel magán. Az első a magától az írótól származó, amely azonban nem húzódik folyamatosan végig a K egész szövegén, hanem több ízben újra kezdődik. (Jókai emellett egy-egy kisebb egységen belül is nemegetszer eltévesztette a lapszámokat.) Később valaki

— az utolsó 44 lap kivételével — ceruzával újból megszámozta a lapokat. A könyvtári feldolgozó munka során a K-t — ugyancsak ceruzával írt — folyamatos, 1-től 184-ig terjedő s az egyes lapok sorrendjét helyesen tükröző lapszámozással látták el.

E második — az OSZK-ban beketetlen állapotban őrzött — kézirat-részlet a JKK 60–190. lapjainak (tehát a fentebb leírt kézirategység közvetlen folytatásának) szövegét néhány lapnyi hiánnyal, a JKK 330–375. lapok szövegét pedig hiánytalanul tartalmazza. Az alábbi áttekintés a JKK lap- és sorszámaira utalva tünteti fel az e kézirategységben szereplő szövegrészek kezdő és befejező szavait:

JKK 60 : 15–76 : 9 fölfelé csúsztatni. — Milyen kár!

JKK 77 : 23–78 : 22 egy bárd regéitől — kétségbeesett küzdelemben van

JKK 79 : 15–88 : 18 A hős asszonyok mind — akinek fia van

JKK 89 : 11–104 : 30 befelé. Az ilyen boros tömlőket — miféle ércet teremthet

JKK 111 : 2–31 Mert az, hogy rablónép — földről való, megjelenik a

JKK 112 : 28–115 : 10 csodagyökér, amiről — rászabadított a Szent Péter.

JKK 116 : 1–135 : 5 A Verblud nem olyan jó gyerek — a hét leánynak.

JKK 136 : 3–137 : 18 A domachin és a diveri — A badnyák.

JKK 139 : 30–158 : 27 ha felhozzák óriási — álljanak vele szembe!

JKK 160 : 1–177 : 34 Az öreg knéz nem várhatta — egész a vízíg.

JKK 178 : 26–190 : 31 hogy azt küldjék — keze is van; de ez

JKK 330 : 15–375 : 31 Ejh, ti ügyetlenek! — „qui habet centum oculos”!

A JKK 372 : 1–375 : 17 sorainak szövege (a fejezetcímet is beleértve) a K-ből hiányzik. Jókai a 371 : 30 sor után speciális — nyilvánvalóan a mellékelt kiegészítésre utaló — nyomdai jelet illesztett kéziratába, majd ugyanazon a lapon a 375 : 18 sorral folytatta a szöveg írását. Ez azzal magyarázható, hogy Jókai e helyen egy Thallóczy Lajostól kapott, „a három kőfejjel” kapcsolatos hagyományokról szóló feljegyzést illesztett be a regény szövegébe, és nyilván magát Thallóczy kéziratát küldte a nyomdába. (L. erre vonatkozólag a regény keletkezés-történetét tárgyaló fejezetet is.)

A K két lapja Nagy Miklós tulajdonában van. E lapok a JKK alábbi szövegrészeit tartalmazzák:

JKK 20 : 1–22

A Branta-völgyi kolostor — De a komoly

JKK 252 : 11–253 : 4 Mikor mind a két térdeplő — ragyogó, délcegdalia.

A K bizonyos szakaszainak — de korántsem valamennyi N-beli folytatásnak — végén a „(folytatás)” ill. „(folyt)” jelzéssel zárul a kéziratlapok szövege. Eszerint az író olykor két vagy még több folytatásra való kéziratot adott át lapjának. A K néhány helyén Jókainak a folytatások határait kijelölő bejegyzéseit más kéz utólag módosította.

A K lapjainak hátoldalán különféle nyomdai eredetű bejegyzések, ill. a szedőnek szóló utasítások olvashatók. Az I. fejezet utolsó sorait tartalmazó lap hátoldalára a „Tárcza — egészen adandó” szöveg van rávezetve. A 369 : 21 sorral záruló K-lap hátán a következő, piros ceruzával írt, majd utóbb áthúzott szavak állnak: „Ez egyszerre adandó szerdán”. E szöveg alá Jókai tintával újabb utasítást írt be: „A hátra maradt szöveggel együtt lehet belőle csinálni három tárczát, úgy hogy az utolsó július 31-én jelenjen meg.” Az N-beli folytatások alábbi részletes felsorolásából látható, hogy a regény befejező része — az idézett utasítással ellentétben — csak 1886. aug. 12-én jelent meg. Eszerint vagy Jókai nem adta le a — lényegében Thallóczy szövegét tartalmazó — zárófejezetet a tervezett időpontban, vagy pedig a szerkesztőség nem vette figyelembe a közlés dátumát illetően az író kívánságát.

Először közölte a *Nemzet* 1886. jan. 1-től aug. 12-ig (V. évf. 1—222. sz.) *A Nemzet tárczája* rovatban (*Három márvány fej. Regény, kritikával elegy.*) 78 folytatásban, az alábbi részletezés szerint:

1. jan. 1. 1. sz. 1. *A Szerzői előszó és az I. fejezet a „Majd a végére tartjuk fenn az észrevételeinket.” mondatig.*
2. jan. 3. 3. sz. 1. *Az I. fejezet — az eml. résztől — végig.*
3. jan. 8. 8. sz. 1—2. *A II. fejezet.*
4. jan. 14. 14. sz. 1. *A III. fejezet a „Még ezek ellen is a legbiztosabb menedék volt . . .” kezd. bekezdésig.*
5. jan. 17. 17. sz. 1—2. *A III. fejezet — az eml. résztől — végig.*
6. jan. 22. 22. sz. 1. *A IV. fejezet a „Soror Kekharizména odajő a rácshoz . . .” kezd. mondatig.*
7. jan. 23. 23. sz. 1. *A IV. fejezet az eml. résztől a „Lássuk a warán-gokat!” mondatig.*
8. jan. 24. 24. sz. 1. *A IV. fejezet az eml. résztől az „Erre a fájdalmas csapásra . . .” kezd. mondatig.*
9. jan. 29. 29. sz. 1. *A IV. fejezet az eml. résztől végig és az V. fejezet az „A második rém pedig a tengeri szűz.” mondatig.*
10. jan. 30. 30. sz. 1. *Az V. fejezet az eml. résztől végig.*
11. jan. 31. 31. sz. 1. *A VI. fejezet a „Mikor a király liburnája.” kezd. bekezdésig.*
12. febr. 5. 36. sz. 1. *A VI. fejezet az eml. résztől az „Én bizony nem tudom . . .” kezd. mondatig.*
13. febr. 6. 37. sz. 1. *A VI. fejezet az eml. résztől végig.*

14. febr. 7. 38. sz. 1. A VII. fejezet a „Most aztán csak a patkánytól . . .” kezd. mondatig.
15. febr. 11. 42. sz. 1. A VII. fejezet az eml. résztől végig.
16. febr. 14. 45. sz. 1–2. A VIII. fejezet.
17. febr. 20. 51. sz. 1. A IX. fejezet „Az elhagyott csoport hátramaradt . . .” kezd. mondatig.
18. febr. 21. 52. sz. 1–2. A IX. fejezet az eml. résztől a „Megmondom — szólt Teuta királyné . . .” kezd. bekezdésig.
19. febr. 27. 58. sz. 1. A IX. fejezet az eml. résztől végig és a X. fejezet.
20. febr. 28. 59. sz. 1–2. A XI. fejezet az „E percben egy ideghúr pendülése . . .” kezd. mondatig.
21. márc. 5. 64. sz. 1–2. A XI. fejezet az eml. résztől végig.
22. márc. 6. 65. sz. 1. A XII. fejezet.
23. márc. 7. 66. sz. 1. A XIII. fejezet az „Ez volt a főoka az üldöztetésüknek.” mondatig.
24. márc. 12. 71. sz. 1. A XIII. fejezet az eml. résztől a „Solom lecsavarta a görög amforáról . . .” kezd. mondatig.
25. márc. 14. 73. sz. 1–2. A XIII. fejezet az eml. résztől az „Én jobban tudom . . .” kezd. bekezdésig.
26. márc. 20. 79. sz. 1. A XIII. fejezet az eml. résztől az „Amint az udvarra lejutottak . . .” kezd. mondatig.
27. márc. 21. 80. sz. 1–2. A XIII. fejezet az eml. résztől végig és a XIV. fejezet az „Említők, hogy a szerzetes . . .” kezd. bekezdésig.
28. márc. 27. 86. sz. 1. A XIV. fejezet az eml. résztől végig és a XV. fejezet a „Most lehet előhozni a vőlegényt.” mondatig.
29. márc. 28. 87. sz. 1. A XV. fejezet az eml. résztől az „Az én gondom lesz az . . .” kezd. bekezdésig.
30. ápr. 2. 92. sz. 1. A XV. fejezet az eml. résztől az „A Solom pedig kihúzott . . .” mondatig.
31. ápr. 3. 93. sz. 1. A XV. fejezet az eml. résztől az „Eladtad anyádnak . . .” kezd. bekezdésig.
32. ápr. 4. 94. sz. 1. A XV. fejezet az eml. résztől végig.
33. ápr. 10. 100. sz. 1. A XVI. fejezet az „A tűz mind kialudt már . . .” kezd. mondatig.
34. ápr. 11. 101. sz. 1. A XVI. fejezet az eml. résztől az „Eresszétek a bodont!” kezd. bekezdésig.
35. ápr. 16. 106. sz. 1. A XVI. fejezet az eml. résztől végig.
36. ápr. 17. 107. sz. 1. A XVII. fejezet az „A legöregebb bányász azt ajánlotta . . .” kezd. bekezdésig.
37. ápr. 18. 108. sz. 1. A XVII. fejezet az eml. résztől az „Azalatt ti készültetek el . . .” kezd. bekezdésig.

38. ápr. 23. 113. sz. 1. A XVII. fejezet az eml. résztől az „Ez tehát annak . . .” kezd. bekezdésig.
39. ápr. 25. 115. sz. 1. A XVII. fejezet az eml. résztől az „A faltörő kecskeláb . . .” kezd. bekezdésig.
40. máj. 1. 120. sz. 1–2. A XVII. fejezet az eml. résztől az „Ahogy tovább kutatott . . .” kezd. bekezdésig.
41. máj. 2. 121. sz. 1. A XVII. fejezet az eml. résztől végig.
42. máj. 7. 126. sz. 1. A XVIII. fejezet a „Nem bizony. Ez mind igaz . . .” kezd. bekezdésig.
43. máj. 8. 127. sz. 1. A XVIII. fejezet az eml. résztől a „Jaj, hogy nem lehettem én akkor melletted.” mondatig.
44. máj. 9. 128. sz. 1–2. A XVIII. fejezet az eml. résztől a „Neked innen vissza kell térned . . .” kezd. bekezdésig.
45. máj. 15. 134. sz. 1–2. A XVIII. fejezet az eml. résztől végig.
46. máj. 16. 135. sz. 1. A XIX. fejezet és a XX. fejezet a „De legalább szabad neki . . .” kezd. mondatig.
47. máj. 22. 141. sz. 1. A XX. fejezet az eml. résztől a „De elveszítők a paradicsomot!” mondatig.
48. máj. 23. 142. sz. 1. A XX. fejezet az eml. résztől az „Ezzel a szóval ismét felülkerült . . .” kezd. mondatig.
49. máj. 28. 147. sz. 1–2. A XX. fejezet az eml. résztől a „Mert vannak női arcok . . .” kezd. bekezdésig.
50. máj. 29. 148. sz. 1. A XX. fejezet az eml. résztől az „Ítéld meg, királyném!” kezd. bekezdésig.
51. máj. 30. 149. sz. 1. A XX. fejezet az eml. résztől végig.
52. jún. 1. 151. sz. 1. A XXI. fejezet „Az egész diákbeszédből a nép . . .” kezd. bekezdésig.
53. jún. 2. 152. sz. 1. A XXI. fejezet az eml. résztől végig és a XXII. fejezet a „Frater Aktaeonnak volt az a feladata . . .” kezd. bekezdésig.
54. jún. 3. 153. sz. 1. A XXII. fejezet az eml. résztől az „Amint így beszélgetének . . .” kezd. mondatig.
55. jún. 5. 155. sz. 1. A XXII. fejezet az eml. résztől végig.
56. jún. 6. 156. sz. 1. A XXIII. fejezet az „Egész hajóhadával horgonyt vetett . . .” kezd. mondatig.
57. jún. 8. 158. sz. 1. A XXIII. fejezet az eml. résztől az „A raguzaiak pedig azt már eltanulták . . .” kezd. bekezdésig.
58. jún. 10. 160. sz. 1–2. A XXIII. fejezet az eml. résztől végig és a XXIV. fejezet az „A Boboli-párt sem volt ugyan rest . . .” kezd. bekezdésig.
59. jún. 12. 162. sz. 1–2. A XXIV. fejezet az eml. résztől az „És azután még, utoljára hagyom . . .” kezd. bekezdésig.

60. jún. 16. 165. sz. 1—2. A XXIV. fejezet az eml. résztől végig és az XXV. fejezet az „— És ettül a két szótul . . .” kezd. bekezdésig.
61. jún. 19. 168. sz. 1. A XXV. fejezet az eml. résztől végig és a XXVI. fejezet „Az új város rohamosan növekedett.” kezd. bekezdésig.
62. jún. 20. 169. sz. 1—2. A XXVI. fejezet az eml. résztől végig.
63. jún. 23. 172. sz. 1. A XXVII. fejezet a „Természetes, hogy ezt a rendszabályt is . . .” kezd. bekezdésig.
64. jún. 26. 175. sz. 1—2. A XXVII. fejezet az eml. résztől az „Amint maga Boboli János . . .” kezd. bekezdésig.
65. júl. 1. 180. sz. 1. A XXVII. fejezet az eml. résztől végig és a XXVIII. fejezet a „Körülnéz: cselédek várnak . . .” kezd. mondatig.
66. júl. 2. 181. sz. 1—2. A XXVIII. fejezet az eml. résztől végig.
67. júl. 4. 183. sz. 1. A XXIX. fejezet „Az égerfa ellenben nem rothad meg a vízben.” mondatig.
68. júl. 6. 185. sz. 1. A XXIX. fejezet az eml. résztől végig és a XXX. fejezet.
69. júl. 8. 187. sz. 1. A XXXI. fejezet a „Ha ezeknek lett volna bátorságuk . . .” kezd. mondatig.
70. júl. 10. 189. sz. 1. A XXXI. fejezet az eml. résztől végig.
71. júl. 11. 190. sz. 1—2. A XXXII. fejezet az „És azzal az egész roppant víztömeg . . .” kezd. mondatig.
72. júl. 15. 194. sz. 1. A XXXII. fejezet az eml. résztől végig és a XXXIII. fejezet.
73. júl. 17. 196. sz. 1. A XXXIV. fejezet.
74. júl. 23. 202. sz. 1. A XXXV. fejezet a „Csak a „jó időre’ várnak . . .” kezd. mondatig.
75. júl. 25. 204. sz. 1. A XXXV. fejezet az eml. résztől a „Hallod-e cimborám, Tvardkó!” kezd. bekezdésig.
76. júl. 28. 207. sz. 1. A XXXV. fejezet az eml. résztől a „Jó, hogy magaddal hoztad a koporsófüdeled!” kezd. bekezdésig.
77. júl. 31. 210. sz. 1—2. A XXXV. fejezet az eml. résztől végig és a XXXVI. fejezet az „Ez a három márványfő még most is látható . . .” kezd. bekezdésig.
78. aug. 12. 222. sz. 1—2. A XXXVI. fejezet az eml. résztől végig és a XXXVII. fejezet.

K Ö T E T K I A D Á S O K

1. *A három márványfej.* Regény, kritikával elegy. [Jókai Róza rajzaival.] Bp. 1887. Révai testvérek 1. k. 211 l.; 2. k. 187 l.; 3. k. 236 l. (Jókai Mór újabb regényei.)
Az egyes kötetek *külső* borítólapján 1888-i évszám szerepel.

- II. a) Bp. 1897. Révai testvérek. 356. l. (Jókai Mór Összes Művei. Nemzeti kiadás 73.)
Ugyanez a kiadás — finomabb papíron és nagy 8° alakban — mint Amateur-kiadás is megjelent.
- b) 1904.
Címlapkiadás.
- c) 1907.
Címlapkiadás.
- d) 1909.
Címlapkiadás
- e) 1909. I. k. 1—152. l.; 2. k. 153—354. l.
Címlapkiadás; az előzőktől csupán abban különbözik, hogy két kötetre van osztva.
- f) 1913.
Címlapkiadás.
- III. 1—3. k. Bp. é. n. [1914?] Révai I. k. 155 l.; 2. k. 161 l.; 3. k. 149 l. (Olcsó Jókai 155—160. sz.)
- IV. Bp. 1930. Franklin—Révai 282 l. (Jókai Mór összes művei. Centenárium kiadás 78.)
- V. *Egy játékos, aki nyer* — *Három márványfej*. (Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta Kónya Judit. Szántó Piroska rajzaival) Bp. 1961. Szépirodalmi Könyvkiadó (Jókai Mór Válogatott Művei.) — A mű a 233—593. lapokon található.

IDEGEN NYELVŰ KIADÁSOK

A *-gal jelzett kiadások példányaihoz nem tudtunk hozzáférni. Bibliográfiai adataikat Jan Ślaski összeállítása (*Jókai lengyelül*. Világírodalmi Figyelő 1958. I. sz.) nyomán, ill. a Zágrábi Lexikográfiai Intézet adatai alapján közöljük.

Lengyel:

* *Marmurowe glowy*. Prelozył B. Pobóg. Warszawa, 1886. Paprocki i S-ka. (Orgelbrand i Synowie) 8° 312. p.

Horvát:

* *Tri marmorne glave*. Roman s kritikom. Transl. Tripimir. Hrvatska sloga. 1922. (4. évf.) 244—290. p. 1923. (5. évf.) 1—68. p.

A regény keletkezési körülményeire vonatkozólag alig egy-két adat áll rendelkezésünkre, ezekből kiindulva kell megkísérelnünk a keletkezés-történet rekonstruálását. Nem támaszkodhatunk a Jókai-filológia eredményeire sem, minthogy az *A három márványfej*tel mindeddig nem foglalkozott érdemlegesen.

A regénnyel kapcsolatos legkorábbi ismert adatok azok az újsághírek, amelyek a korabeli lapok 1885 szeptemberi számaiban találhatók, s amelyek arra vallanak, hogy a mű terve — legalábbis ami a téma fő vonalait illeti — ekkorra már kialakult Jókaiában. A *Nemzet*, melynek Jókai — bár inkább csak névleges — főszerkesztője volt, 1885. szept. 7-i számában, alig néhány nappal azután, hogy *A kiskirályok* közlését befejezte, egy Jókaiával foglalkozó hírből többek között a következőket írta: „Lapunk olvasói bizonyonnyal örömmel fogják fogadni azt a hírt is, hogy a költő jelenleg ismét hosszabb *történeti regényen* dolgozik, melynek címe *A három kőfej*. A regény Dalmátiában játszik s Jókai az ősszel elutazik Raguzába, hogy ott a regény megírásához még szükséges tanulmányokat tegyen.” A következő napon, 1885. szept. 8-án a Fővárosi Lapok is közöl egy hírt, amely — feltehetőleg magától Jókaitól származó információ alapján — már a tervezett regény cselekményének magjára is utal: „*A három kőfej*. Ez a címe ama történeti regénynek, melynek írásába Jókai Mór most fogott. Raguzá egyik kapuján három kőfej van kifaragva: egy apácáé és két szerzetesé. Lángoló szerelem és véres halál emlékei. Történetük szolgál az új regény tárgyául, s Jókai az ősszel Raguzába megy, a regény megírásához szükséges tanulmányok végett.” (Az Arad és Vidéke 1885. szept. 10-i számában megjelent, hasonló tartalmú hír nyilván ezen a közleményen alapul.)

A *Nemzet* 1885. dec. 25-i számában jelentette be a regény folytatásos közlésének közeli megindulását: „... az új évfolyam elején újból *Jókai Mór* tollából fogunk regényt közölni. A terjedelmes elbeszélő mű, melylyel főszerkesztőnk gazdagítja tárczákat, *A három kőfej* címet visel, s hosszabb időn át lesz reggeli lapunk ékessége.” Érdekes, hogy a cím nemcsak itt, hanem még azokban a reklám jellegű újsághírekben is,

amelyek — jóval *A három márványfej* Nemzet-beli közlésének lezárulta után — a regény folytatásos füzetekben való megjelenését harangozzák be, *A három kőfej* alakban szerepel.

★

A regény szövegének jelentős hányada valószínűleg Balatonfüreden keletkezett. Jókai rokona, Ihász Lajosné Jókai Etelka a következőket mondotta erről Tábori Kornélnek: „*A Danokosok és a Három márványfej* is itt íródott. Talán sehol olyan sokat nem írt meg egy nap alatt, mint Füreden. Másutt is igen korán kelt, de itt különösen friss volt. Reggeli öt órakor ült az íróasztal mellé és tízig sőt nem ritkán tizenegyig egyfolytában dolgozott.” (Tábori Kornél: *Jókai regénye*. Bp. 1925. 57.) Jókai Etelka állításának hitelét megerősítik az egykorú újságok közleményei, amelyek 1885 utolsó és 1886 első hónapjaiban gyakran tesznek említést az író rövidebb-hosszabb balatonfüredi tartózkodásairól.

★

Az 1880-as években keletkezett Jókai-regények sorában két olyan alkotást is találunk, amely túlnyomórészt délszláv környezetben játszódik: az első az 1882-ből való *Egy játékos, aki nyer*, a második *A három márványfej*. A Balkán problémáira s az itt élő, egymással is gyakran ellenségeskedő népek helyzetére főként az 1877–78-i orosz–török háború fejleményei — amelyek Ausztria–Magyarország külpolitikájára is erősen kihatottak, s Bosznia–Hercegovinának a monarchia közigazgatása alá való helyezését eredményezték — irányították rá a magyar közvélemény figyelmét. A két délszláv tárgyú Jókai-regény egyike sem áll ugyan közvetlen összefüggésben az érintett időszerű eseményekkel — színhelyük sem Bosznia, hanem a korábban is a monarchiához tartozó Dalmácia, s *A három márványfej* cselekménye emellett a távoli középkor századaiban játszódik. Ám az a kép, amelyet e művek a félvad állapotban élő, civilizációtól alig érintett, kegyetlenkedésre hajlamos délszláv népek (így *A három márványfej*beli bogumilok) körülményeiről s az egész Balkán minden stabilitást nélkülöző hatalmi viszonyairól festenek, egybevág az Andrássy-féle külpolitika védelmezőinek gyakran hangoztatott érveivel. Ezek ui. — egyéb, az okkupáció igazolását célzó politikai meggondolások mellett — előszeregettel mutattak rá arra a szerintük áldásos civilizatórikus szerepre, amelyet az Osztrák–Magyar Monarchiának ebben a térségben be kell röltennie. Osa Jókai 1879. nov. 12-i parlamenti beszédében a kormány politikáját bíráló Szilágyi Dezső kijelentéseire többek között ezt válaszolta: „Azt mondja a képviselő úr, hogy mi elmentünk Boszniába, az ottani rendet felforgatni. Gyönyörű rend, mely elől évről-évre

százezren menekültek határországainkba, akiknek eltartása millióinkba került! Pompás rend, amely lehetővé tette azt, hogy egy kolduló dervis, egy rongyos kalandor kezébe ragadja az ország kormányát, a török kormány hivatalnokait megölethesse s csinálhatott egy feje tetején álló államot! Ez volt az a szép rend, amelyből kiindult az az átkozott lavina, melynek neve: keleti háború. Hogy ez a rend újra vissza ne térhessen Boszniába, éppen azért vagyunk mi most benne.” (Jókai Mór *Politikai beszédei*. Bp. é. n. 2. k. 52.)

★

A három márványfej témáját Jókai — saját közlése szerint — a kor egyik ismert és tekintélyes történésztől, Thallóczy Lajostól kapta. Nemcsak magában a mű szövegében utal erre, hanem egy — a regény írásának és folytatásos közlésének idején napvilágot látott — cikkében is, amelyben egyúttal a közlésnek a tőle megszokotthoz viszonyítva feltűnően lassú ütemét is indokolja. A *Rudolf trónörökös*nél c. (Nemzet 1886. febr. 26.) cikkében, mely egy Bécsben töltött napját írja le, s többek között *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. kiadvánnyal kapcsolatos megbeszéléseiről, valamint az ő novellája nyomán készült Johann Strauss-operett: *A cigánybáró* századik előadásáról számol be, olvassuk a következő sorokat: „Pedig ugyan sok dolgot kellett elvégezni ezen az egy napon. Legelőbb is felkeresnem az én kedves öcsémet Thallóczy Lajost, a ki a közös pénzügyminisztérium alá tartozó Landesarchivban ugyanazt a karszékét tölti be, a melyben azelőtt a felejthetetlen Grillparzer ült. Ő kutatta fel számomra ócska könyvekben a dalmátiai domínikusokról azt a regénytárgyat, a mit most a „Nemzet”-ben (potyogatva) dolgoztatok ki. Nem írhatom gyorsabban, mert a Ragusai helyrajz, meg a bogumil sírok és várromok leírása végett le kell utaznom a helyszínére s ahhoz meg kell várnom a kedvező időjárását, a mikor azután, a miniszter engedelmével, vezetőnek és tolmácsnak eljönni, Thallóczy is barátságosan ajánlkozott.”

Thallóczy, akinek tudományos érdeklődése mindvégig elsősorban a magyar—délsláv történelmi kapcsolatokra irányult, s aki az 1880-as évek közepe táján mint a *Magyarország és Ragusa összeköttetéseinek okmánytára* c. kiadvány egyik szerkesztője Raguzában (a mai Dubrovnikban) is végzett kutatásokat, bizonyára egy 1885-ben (vagy esetleg még korábban) lezajlott személyes találkozás során hívta fel Jókai figyelmét a dalmáciai hagyományban élő, regénytárgynak is alkalmas különös szerelmi történetre. Jókai ebben az időben — főként *Az Osztrák—Magyar Monarchia* c. díszmű szerkesztésével kapcsolatos teendői miatt — sűrűn fordult meg Bécsben, így tehát gyakran nyílt alkalma a történész barátjával való együttlétre. A témára vonatkozó írásbeli

információt azonban csak 1886. febr. 24-én — tehát közvetlenül az idézett cikkben leírt bécsi látogatás után — kapott tőle. Erről tanúskodik Thallóczynak Jókaihoz intézett, jelenleg az OSzK Kézirattárában őrzött alábbi levele:

„Kedves Bátyám!

Mellékelve küldöm mindazt a mit a három kőfejről tudok. Egyúttal írtam ma ragusai barátunknak, ki Ragusa épületeinek s régi erkölceinek történetéről írt, hogy küldje meg azt a három kőfej rajzával s néhány photographiával együtt egyenesen Móricz bátyámnak; márczius 10—12-ig az kezéinél lessz. Ajánlom egyúttal szíves figyelmébe:

Engel: Geschichte der Republik Ragusa

Yriarte munkáját Velenczéről

Lucius és Farlati műveit Illyriáról és Salamontúl az I. Zrínyieket.

Egyúttal kérném tudassa velem Bátyám hogyan, s mint intézkedett bosnyák-dalmát útjáról.

Bécs. Johannes gasse Hofkammer Archiv

86. II/24.

Szeretettel szolgáló öcsce
Thallóczy”

Sajnos a levélben említett, a három kőfejjel kapcsolatos anyagot tartalmazó melléklet nem maradt fenn. A Thallóczy által Jókai rendelkezésére bocsátott tájékoztatás tartalma ezért nem állapítható meg teljes pontossággal (Thallóczynak az OSzK-ban őrzött, igen nagy terjedelmű kéziratos hagyatékában sem találtunk erre vonatkozó feljegyzést), ám szinte bizonyos, hogy lényegileg megegyezett a regény utolsó fejezetének (a JKK 372 : 1—375 : 17 sorainak) anyagával. E fejezetnek — Jókai jellegzetes írásmódjától elütő — tömör, lakonikus stílus, továbbá az a tény, hogy benne egy *Th.* aláírású lábjegyzet is szerepel, végül az a körülmény, hogy a regény kéziratában — mint erre már a K leírása során utaltunk — az említett szövegrész nem található meg, arra engednek következtetni, hogy Jókai a regényt lezáró akkordként úgyszólván változtatás nélkül használta fel a Thallóczytól kapott feljegyzés szövegét.

Feltűnő viszont, hogy magának a regénynek a tulajdonképpeni cselekménye és az említett zárófejezetben (többféle változatban is) előadott, mondai jellegű hagyomány között csupán igen csekély mérvű hasonlóság áll fenn. Jókai képzeletét valószínűleg csak a Thallóczytól figyelmébe ajánlott téma legáltalánosabb magja: egy szerzetes és két apáca Raguzához kapcsolódó, tragikus végű szerelmi története ragadta meg. (Ennyi az, amit a tervezett mű tárgyáról az egyik legkorábbi híradás: a Fővárosi Lapok fentebb idézett közleménye is elárul; bár ott — talán elírás folytán — egy apáca és két szerzetes történetéről esik szó.) E motívum köré szőtte azután — fantáziájára, valamint az alább

ismertető forrásmunkákból merített adatokra támaszkodva — regényének cselekményét. Amikor pedig a Thallóczytól küldött írásos anyagot megkapta, már amúgy sem tudta volna művébe szervesen beépíteni az abban foglaltakat, hiszen akkor a regény közlése már két hónap óta folyt, s egészen a tizedik fejezetig jutott el, a cselekmény iránya és fő mozzanatai már meglehetősen világossággal kirajzolódtak.

★

Egyébként a regénybeli alaphelyzethez hasonló szerelmi kapcsolatot Jókai — noha csak szerény igényű, rövid lélegzetű történelmi anekdota formájában — már egy jóval korábbi, mintegy negyedszázaddal előbb keletkezett írásában is feldolgozott. Egy férfit és két nőt összefűző, a két feleség tökéletes egyetértésén alapuló házasságról szól az *Az Groff Sewteeth Peter keeth hitwesse* c. 1859-ből való novella (*Dekameron* II. NK 12. k. 68—72.) is. A XVI. sz.-ban lejátszódó történet teljes (mindössze néhány lapnyi) szövegét abba az archaizáló — a korhangulat felidezésére ezúttal csakugyan igen alkalmas — helyesírási köntösbe öltöztette Jókai, amellyel később a *Rab Ráby* és a *Szép Mihál* fejezetcímeiben is találkozunk. Az elbeszélést az író az „Igaz tewrteeneth” alcímmel látta el, s témáját bizonyára valamely (a szövegben nem említett, s előttünk ismeretlen) forrásból merítette.

A történet hőse, gróf Sötéth Péter 1576-ban — feleségét bánföldi otthonában hagyva hátra — bandériuma élén harcba indul a török ellen. A törökök orvul rajtaütnek, fogságba vetik, majd eladják rabszolgának. A rabszolgavásáron pillantja meg a grófot az iconimi szultán Fatinzza nevű, csodálatos szépségű leánya. Nyomban szerelemre gyullad iránta, megvásárolja őt rabtartótól, s később — apjának, a szultánnak tanácsára — török rítus szerint házasságra lép vele. Öt év múlva a szultán meghal, s ekkor a gróf — Fatinzza javaslatát követve — török asszonyával együtt megszökik Isztambulból, és visszatér Magyarországra. Az otthon maradt régi hitves boldog örömmel fogadja mindkettőjüket, és megígéri, hogy férjének új feleségét ezután úgy fogja szeretni, mint saját édes testvérét. „Tewrteenec tehaatlan azon nagi hallatlan csuda, hagi keet azzonzemeel megegiezeec egimaas kewzewtt az ew vranac zerelmeeben ees egimaastól nem chac nem feeltettec wala, sewt inkaab azon walaanaac, hagi egimaasnac miben iaarhatnaanac inkaabb kedveeben.” (*A három márványfej* 294. lapján szinte szó szerint ugyanezeket a kifejezéseket használja Jókai annak a kivételes, példa nélkül álló szituációnak jellemzésére, amelyet regényében ábrázol.) A novellában elmondott történet — ugyanúgy mint a későbbi regény cselekménye — tragikus végkifejletbe torkollik. Az esetnek, a gróf különös életmódjának híre futamodik, „eess sokan walaanaac, a kik ebben nagon megghbotraan-

kozaanac wala, ees weegteere az grooff Sewteeth Peeter vramat ew kegielmeet tewrwecnibe hivataac wala . . . E miatt penighlen azvtaan lewn az nemes vrnak soc nagi hvrtzoltataasa, mell is ew nekie nagi zomorvsaaogokat okoz wala.” A gróf és két felesége végül egyszerre, közös elhatározással mérget isznak. „Ees ckkeepen meghhalaalozaanac az Exaudi wasaarnap vtaan waló zombath nap ceitzakaiaian egiwtt, egimaas kedveert, akkiknec celniewc nem lehetett towaab egiwtt egimas ewreweere.”

A novella végén arról értesülünk, hogy erre a „chodaalatoss eess rendkiwwli esetre” egy poéta verses epítáfiumot készített (Jókai idézi is a három sornyi latin hexametert), amelyet azután a három szerető sírja fölé állított márványkőre véstek rá.

Valószínűnek tartjuk, hogy arra az írói témalehetőségre, amelyet egy férj és két feleség efféle idillikus triársa, mint a szerelmi kapcsolat egyik sajátos válfaja kínál, Jókait első ízben az a (még felderítésre váró) forrás ébresztette rá, amelyen a fentebb ismertetett novella alapul. Évtizedekkel később, amikor Thallóczy Lajos közléséből egy Sötéth Péter gróf történetével némiképp rokon hangulatú mondai hagyományról értesült, talán ez a hajdani olvasmányemlék is felelevenedett tudatában, arra ösztönözve őt, hogy a képzeletét már annakidején megragadó motívumot most egy másik történelmi korszakba helyezve, más összefüggésekbe ágyazva, bonyodalmas szövésű regénycelemekény keretében bontakoztassa ki.

★

Kísérletet tettünk annak tisztázására is: mennyi és miféle hiteles történelmi alappal rendelkezik a három raguzai kőfejre vonatkozó, Thallóczy feljegyzésében rögzített hagyomány. Dubrovniki helyszíni kutatások folytatására sajnos nem volt lehetőségünk (noha ez bizonyára jelentős mértékben elősegítette volna a kérdés közelebbi megvilágítását), ezért azokra a szíves levélbeli tájékoztatásokra kellett támaszkodnunk, amelyeket dr. Cvito Fisković, a „Konzervatorski zavod za Dalmaciju” (Split) munkatársa, Dr. Csáky S. Piroška (Novi Sad) és különösen P. Tomo Vereš (Dubrovnik) bocsátottak rendelkezésünkre.

Dubrovnik nyugati (tehát nem a regényben említett északi) városkapuja fölött, közvetlenül szent Vlahó (Balázs) szobra alatt valóban látható az a három fej (egy szakállas férfi és két női fej) ábrázoló oszlopfő, amelyről Thallóczy — és az ő nyomán Jókai — beszél. Gótikus stílusban készült; alkotója ismeretlen. Számos hasonló oszlopfő található a XIV. sz.-ból való dubrovniki ferences kolostor claustrumában (továbbá más dalmáciai kolostorokban) is. A városkaput díszítő fejek azonban semmiesetre sem szerzetes, ill. apácák képmásai. Ezt már az a tény is bizonyítja, hogy az oszlopfőn ábrázolt férfi — a középkori szer-

zetesek szokásával ellentétben — szakállat visel. Dr. Cvito Fisković véleménye szerint az alátétként felhasznált oszlopfő eredetileg valószínűleg nem rendelkezett semmiféle szimbolikus jelentéssel, s csak a XIX. sz. folyamán tapadtak hozzá a Thallóczytól megörökített legendás történetek.

Ez utóbbiak viszont — amint P. Tomo Vereš közléseiből megtudtuk — részben mégis visszavezethetők egyes valóságos (bár korántsem annyira romantikus színezetű) történelmi mozzanatokra. A hiteles tényeket *A három márványfej* horvát fordításának megjelenése (1923) után kutatta fel a dubrovniki levéltárban P. Urban Talijs, aki ily módon kívánt reflektálni a Dubrovnik c. lap 1923-i évfolyamában megjelent, s a dalmáciai ferencesek tevékenységét kedvezőtlen színben feltűntető újságcikkekre. Eredményeit *Legende i historije* (Dubrovnik 1923.) c. füzetében és a „Narodna svijest” c. dubrovniki lap 1923. okt. 30-i és 1925. márc. 31-i számaiban írt cikkeiben tette közzé. Minthogy P. Urban Talijs említett írásaihoz nem sikerült — a megszerzésükre irányuló ismételt erőfeszítések ellenére sem — hozzájutnunk, (csupán a *Legenda i historije* c. füzet Csáky S. Piroskától készített rövid tartalmi kivonata állt rendelkezésünkre) a következőkben be kell érünk a P. Tomo Vereš levelében közölt (elsősorban P. Urban Talijs megállapításain alapuló) adatok összefoglalásával.

Eszerint a szóban forgó eset nem a XIV., hanem a XV. sz.-ban: 1434-ben játszódott le, s nem domonkos, hanem ferences szerzetesek szerepeltek benne. Háttérét az az ellenségeskedés szolgáltatta, amely a középkorban a dubrovniki városállam és — az abban az időben a velencei köztársasághoz tartozó — Zadar (Zára) között fennállott, s amely az egyházi életben is éreztette hatását. Az ügy hősnője egy Tudizi nevű klarissza apáca volt, akit szülei — a kor általánosan elterjedt szokása szerint — akarata ellenére kényszerítették kolostorba. Három Zadarba való, de ebben az időben Dubrovnikban tartózkodó ferences szerzetes azonban — hivatkozva a szerzetbe lépés önkéntes voltát kikötő egyházi előírásokra — rábeszélte a leányt, hogy lépjen ki a rendből. A dolog a dubrovniki nemesség körében rendkívüli felháborodást váltott ki. A szenátus a három szerzetest a város azonnali elhagyására kötelezte, Tudizi nővért a kolostorba való visszatérésre kényszerítette, valamivel később pedig levelekkel fordult a ferences rend Pater Generaliséhoz és a pápához, különféle szemrehányásokkal illetve a zadari ferenceseket és kérve, hogy a rend dubrovniki tagjait vonják ki a zadari kolostor fennhatósága alól. A dubrovniki „Državni Arhiv”-ban az ügygel kapcsolatos hivatalos okmányok között van egy — nemesi szerzőtől származó — névtelen pamflet is. Itt az eset már olyan beállításban szerepel, hogy az egyik zadari szerzetes megszöktetett a kolostorból egy fiatal apácát.

Dubrovnik történelmének ez az — éppenséggel nem jelentős — epizódja formálódott át a következő évszázadok folyamán a néphagyományban politikai-diplomáciai jellegű incidensből regényes szerelmi históriává. (Hasonló átalakulási folyamatokra más népek folklórja is nagy számban szolgáltat példákat.) A városkaput díszítő kőfejekhez nyilván szintén a népi képzelet kapcsolta utóbb hozzá a történetet, amely ily módon — vizuális jelképként is tetet öltve — még jobban beleivódott a köztudatba. Thallóczy, aki dubrovnikai tartózkodása során bizonyára igénybe vette ottani ismerőseinek kalauzolását, ezek valamennyikétől hallhatott róla először. Feljegyzésében egyébként határozottan elkülöníti egymástól a három kőfejre vonatkozó írásbeli és szóbeli hagyományt, s elsődleges forrásként a raguzai dominikánus kolostornak egy 1615-ből való kódexére hivatkozik. (A szövegébe beszótt, idézet jellegű latin mondat is írott forrás használatára vall.) P. Tomo Vereš közlése szerint azonban ilyen kódex Dubrovnikban sem a domonkos, sem a ferences kolostor könyvtárában nem található. Ő úgy véli, hogy Thallóczy a fentebb említett névtelen pamfletet ismerte, és annak adatait színezte ki. Mi valószínűbbnek tartjuk, hogy Thallóczy egyszerűen pontatlanul jelölte meg az általa használt kódex keletkezési időpontját vagy lelőhelyét. Az is elképzelhető továbbá, hogy a szóban forgó kézirat utóbb megsemmisült ill. más helyre került, s a későbbi kutatás előtt ezért nem ismeretes. Mindez azonban pusztá feltevés, amelyet — közelebbi adatok híján — egyelőre sem bizonyítani, sem megcáfolni nem tudunk.

★

Érdekes, hogy Thallóczy az általa feljegyzett történet idejét a XIV. sz.-ra teszi — tehát egy olyan időpontra, amikor Ragusa (legalább is formálisan) a magyar királyok fennhatósága alatt állt. Jókai viszont egy jóval korábbi periódusban, a XII. — XIII. sz. fordulóján játszatja le regényének cselckményét, s — bár egy helyütt, egy történelmi kitérés során megjegyzi, hogy „A magyar királyok uralkodása alatt még földi paradicsom” volt Dalmácia — egyáltalán nem törekszik a Magyarországot és Dalmáciát egykor összefűző kapcsolatok emlékének felidézésére. E jelenség az első pillantásra meglepőnek tűnhet. Közismert ugyanis, mékkora súlyt helyezett — a magyar uralkodó osztályoknak a szomszédos délszláv népek fölötti hegemoniára támasztott igényét „történelmi” érvekkel erősítendő — a dualizmus korabeli hivatalos magyar felfogás annak bizonyítására, hogy a magyar állam már a középkorban döntő befolyásra tett szert az Adriai-tenger térségében és a Balkánon. E problémakörön belül azonban éppen Dalmácia hovatartozásának kérdése különleges elbírálás alá esett az 1867 utáni magyar kormánypolitika szempontjából. Dalmácia a szóban forgó időszakban

(s már korábban is, 1816-tól fogva) az osztrák örökös tartományok sorába tartozott. A magyar–horvát kiegyezés alapelveit rögzítő 1868: XXX. törvénycikk 65. szakasza kimondta ugyan, hogy Dalmáciát mind magyar, mind horvát részről a magyar korona országaihoz tartozó területnek tekintik, s szorgalmazni fogják Horvátországhoz való csatolását. Ám ezt a követelést — amelynek teljesülése megnövelte volna Horvátországnak a monarchián belüli súlyát és befolyását, s végső soron a dualizmusnak trializmussá való átalakulását eredményezhette volna — az 1870-es és 80-as évek folyamán ténylegesen csak a hivatalos magyar politikával szemben álló horvát nacionalista ellenzék tartotta napirenden, a magyar kormányzat viszont koránt sem sorolta a kívánatos és minél hamarabb elérendő célok közé. (A Bosznia okkupációját ellenző politikusok egyik legfőbb érve is a monarchiában ily módon esetleg előálló délszláv túlsúly veszélyére való figyelmeztetés volt.) Könnyen lehetséges, hogy Jókai is ilyen természetű megfontolások alapján mellőzte regényében a Magyarország és Dalmácia múltbeli összekötetésére való nyomatékosabb utalást. (Más helyzet állt fenn az *Egy játékos, aki nyer* c. néhány évvel korábban, 1882-ben keletkezett, s ugyancsak Dalmáciában, mégpedig Fiumében és környékén játszódó regény esetében. Fiume, mint önálló kikötőváros, a kiegyezés után közigazgatási vonatkozásban egészen sajátos helyzetet élvezett a monarchia keretében, s éppen a magyar politika irányítói törekedtek arra, hogy szorosabb kapcsolatot hozzanak létre Magyarország és Fiume között. Jókai is — mint ezt Nacsády József megállapította az *Egy játékos, aki nyer* kritikai kiadásának jegyzeteiben — ennek az időszzerű célzatnak jegyében választotta regénye színhelyéül a Quarnero vidékét. A mű mélyebb és lényegesebb elemein: a cselekményszövés, jellemábrázolás stb. szféráin azonban az a szándék már nem hagyott kimutatható nyomot.)

★

Thallóczy — fentebb közölt levelének tanúsága szerint — az általa Jókainak közvetlenül nyújtott segítségén túl, más módon is igyekezett előmozdítani az író munkáját. A levél egyik mondata arra utal, hogy Jókai — az ő közbenjárásának eredményeképpen — Raguzából is kap majd anyagot regényéhez. A „ragusai barátunk” megjelölés minden bizonnyal Giuseppe Gelcich raguzai tanárra vonatkozik, aki ebben az időben Thallóczyval közösen végezte a *Magyarország és Ragusa összeköttetéseinek okmánytára* c. forráskiadvány (Bp. 1888.) szerkesztését, s akinek neve — mint egy Dalmácia középkori történelméről szóló cikk írójává — *Az osztrák–magyar monarchia* munkatársainak sorában is szerepel. Kézirattárainkban azonban sem Gelcich és Thallóczy, sem Gelcich és Jókai közötti levélváltásnak nem találtuk nyomát. Raguzáról

írt könyvét (*Dello sviluopo civile di Ragusa*. Ragusa 1884.) Gelcich aligha küldte el Jókainak. Jókai könyvtárának címjegyzékében a mű nem szerepel, s *A három márványfej* szövegében sem fordul elő egyetlen olyan mozzanat sem, amely Gelcich könyvének forrásmunkaként való használatát valószínűsítené. A három kő- vagy márványfejet ábrázoló domborműről s az állítólag ehhez fűződő mondákról Gelcich — az összes többi, Raguzával foglalkozó, általunk ismert munkához hasonlóan — nem tesz említést. Valószínűleg „a három kőfej rajzát” és azokat a fényképeket sem kapta meg Jókai, amelyeket Thallóczy levele kilátásba helyez. A Jókai hagyatékában fennmaradt, s az író özvegye által később a Petőfi Háznak ajándékozott tárgyakról készült részletes leltár, amelyet jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum őriz, ezeket éppúgy nem tartja számon, mint a domborműnek azt az állítólagos terrakotta másolatát, amelyre Jókai a regény egyik — igaz, hogy csak az NK szövegébe betoldott — mondatában céloz: „(A másolata terrakottából nálam is megvan.)”

Már a regény tervéről először hírt adó, fentebb idézett újságközlemények is beszámolnak arról, hogy Jókai — az anyaggyűjtés munkájának kiegészítéseképpen — egy raguzai utat is tervbe vett. Az író — mint láttuk — néhány hónappal később, 1886. febr. 24-i cikkében is megerősítette ezt a szándékát, amelyet azonban mégsem váltott valóra. Pedig több utazást is tett éppen ekkortájt: 1886. áprilisában családjával együtt néhány napot Fiumében töltött (N 1886. ápr. 12.), majd nem sokkal utóbb, ápr. 28-án Kállay Béninek, a monarchia pénzügyminiszterének meghívására Boszniába látogatott el, s részt vett a doboj-siminháni vasútvonal megnyitásán. Ennek az útjának egész cikksorozatot szentelt (*Egy nap Boszniában*. N 1886. ápr. 30., máj. 3., 6., 11.), főként azt a — szerinte igen eredményes — civilizatórikus tevékenységet méltatva, amelyet a kormányzat az 1878-ban okkupált Bosznia területén kifejt. Lehetséges, hogy eredetileg ezt az utazást akarta Raguzá megtekintésére is felhasználni. (Thallóczy is Jókai tervezett „bosnyák-dalmát útjáról” érdeklődik levelében.) Végül azonban ezúttal is — mint annyi más esetben — könyvekből merített adatokkal pótolta a hiányzó személyes benyomásokat. Annak a meglehetősen részletes leírásnak, amelyet a regény Raguzáról és környékéről ad, egyetlen mozzanata sem alapul önálló megfigyelésen; a Jókai megrajzolta kép valamennyi eleme pontosan visszavezethető az általa felhasznált — az alábbiakban behatóan tárgyalandó — forrásmunkákra.

★

A regény érlelődésének és kialakulásának folyamatát közelebbről nem tudjuk nyomon követni, minthogy ezúttal nem támaszkodhatunk Jókai zsebkönyveinek anyagára. Ehhez a sokféle forráson alapuló, szerte-

ágazó szálakat egyesítő regényhez az író kétségkívül készített feljegyzéseket, ám ezek — az 1885-ből való más jegyzetekkel együtt — elvesztek vagy lappangnak. Mindössze egy-két szónyi olyan feljegyzést találunk a VI., ill. XII. számú zsebkönyvekben, amely esetleg *A három márványfej* tervével hozható összefüggésbe. A XII. számú — valószínűleg 1884-ben készült feljegyzéseket tartalmazó — zsebkönyv 19. lapjának versóján, egy különböző témaötleteket rögzítő, sorszámokkal ellátott jegyzékben olvassuk a következő szavakat: „55. Dabózák. 56. Tengeri szűz”. A VI. számú zsebkönyvben a regény néhány szereplőjének neve fordul elő: a 2. lap rectóján a „Tvarzimir” és „Bravalla” (Jókai aláhúzása), a 74. lap. versóján pedig a „Lubomira” névvel találkozunk. (A zsebkönyvet jelenleg az OSzK őrzi Oct. Hung. 699 szám alatt.)

Már fentebb utaltunk (Jókai idevágó megnyilatkozása kapcsán) arra, hogy a regény folytatásos közlése szokatlanul lassú tempóban — nemegyszer 5–6 napos kihagyásokkal — haladt előre. E jelenség aligha a Jókaitól felhozott indokkal: a Raguzában folytatandó helyszíni tanulmányok szükségességével függ össze (mint láttuk, erre az utazásra valójában nem került sor) — sokkal inkább azzal magyarázható, hogy a közlés megindulásakor a regény terve valószínűleg még meglehetősen embrionális stádiumban volt, s csak magának az írásnak folyamata során öltött végleges formát. Feltevésünk mellett szólnak bizonyos, a regény szövegében kimutatható belső ellentmondások is. Így mindjárt az első fejezetben szó esik egy Galeatoris János nevű gazdag raguzai ereklyekereskedőről, annak az ígéretnek kíséretében, hogy „majd közelebbről meg fogjuk ismertetni nagyszerű üzletét”. Ténylegesen azonban Galeatoris János nem bukkan fel többé a regényben, s a „Galeatoris” szót Jókai később mint a raguzaiak által Boboli Péterre ruházott díszítő melléknevet említi. A IV. fejezetben arról értesülünk, hogy „Lubomirát gyermekkorá óta apáca-fejedelemasszonynak” nevelték. Később, a XXIV. fejezetben viszont megtudjuk, hogy Lubomirát, „ki már el is volt jegyezve a szép és gazdag ifjú Benessa Pirróval”, az apja erkölcstelen életmódja miatt érzett felháborodás készítette arra, hogy kolostorba vonuljon. Az ilyenfajta kisebb következetlenségek arra mutatnak, hogy az író munka közben — többé-kevésbé számottevő mértékben — módosította eredeti elgondolásait.

*

A Jókai-kutatás már rámutatott arra, hogy 1875 utáni pályaszakaszán az író — saját korának társadalmi problémáitól elfordulva — előszere-tettel dolgoz fel különleges, egzotikus jellegű, térben vagy időben messze vezető témákat. Regénytárgyaira sem olyan módon tesz már szert, mint korábban. „Míg a 75 előtti Jókai-regények javarésze anekdotákból, kortársi körökben élő történetekből született meg — addig

a 75 utáni témákkal mindinkább az írott források, a *Dictionnaire de l'amour*, a *Simplicissimus*, régi lexikonok, krónikák, emlékiratok — s általában olyan gyűjtemények szolgálnak, amelyek a kuriózumokra vadászó író kíváncsiságát és igényét kielégíthetik . . . Az ilyen gyűjtemények maguk is — a kuriózumok, a furcsaságok, az érdekességek tárházai.” (Sötér István: *Jókai pályafordulata = Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 498—99.) Hankiss János kortársi tanúvallomások alapján utal rá, hogy „amikor Jókai egy-egy új regényhez fogott, sokszor egész kocsirakományt könyvet hozatott . . .” (*Jókai és egy francia anekdotakincs*. It 1928. 3.)

A fentiekben körvonalazott regénytípust testesíti meg *A három márványfej* is — ám az ilyenfajta Jókai-művek sorában sajátos helyet foglal el. Kevés műve van Jókainak, amelyben annyiféle forrásmunka nyomait lehetne kimutatni, mint amennyiről *A három márványfej* szöveget tanúskodik, e források felhasználásának módja azonban némileg eltér attól az eljárástól, amelyet az író más, 1875 után keletkezett regényeiben követ. Az olyan alkotások esetében, mint a *Rab Ráby*, a *Névtelen vár*, a *Szép Mihál*, az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* vagy a *Bálványosvár*, Jókai a történet magvát és legfőbb mozzanatait már készen találta valamelyik forrásában, s az írói munka során ezt a nyersanyagot fejlesztette — a képzeletéből és különféle könyvekből merített színező elemek és korfestő mozzanatok beiktatásával — regénnyé. *A három márványfej* meséje viszont Jókai saját leleménye — de ez a (különben elég sovány) cselekmény nagyrészt olyan történelmi adatok, kor- és környezetrajzi vonások ötletes kombinációján alapul, amelyekre az alábbiakban bemutatandó forrásmunkák hívták fel az író figyelmét.

A források pontos meghatározására irányuló kutatás kiindulópontjával ezúttal is — mint a legtöbb hasonló esetben — azok az elszórt utalások szolgálhatnak, amelyeket maga Jókai helyezett el a regény szövegében. Figyelembevételüknél azonban kellő óvatosságra van szükség: Jókai ui. — szokása szerint — jóval több forrásmunkát jelöl meg, mint amennyit ténylegesen használt, s számos olyan szerző nevét is felsorolja, akiknek műveiről csupán másodkézből, egyéb szövegekben található említések révén szerzett tudomást. Ilyen megtévesztő módon hivatkozik egy helyütt, a XIII. fejezet elején Minucio Minuci, Padre Paolo, Amelot de la Houssaye és Valvasor írásaira. (Az e szerzőkre vonatkozó életrajzi és bibliográfiai adatokat l. a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között, a megfelelő helyen. Arról, hogy nevükkel Jókai hol találkozott, a továbbiakban lesz szó.) A 369. lapon szereplő nevek közül is ki kell iktatnunk kettőt a Jókaitól tanulmányozott források sorából: A magyar származású, de németül író Karacsay Tivadar feltehetőleg annak köszönheti említését, hogy a Balkánról szóló munkájára Sir

Gardner Wilkinson alább szóba kerülő könyve is utal néhányszor. A regény szövegében annak sincs semmi nyoma, hogy Jókai forgatta volna A. A. Paton *Researches on the Danube and Adriatic* c. két kötetes művét. Paton ugyan az 1. k. 203–57. lapjain Raguzáról is részletes leírást ad; Jókai azonban nem az ő könyvéből szerezte a városra vonatkozó ismereteit.

Jókai figyelmét — fentebb közölt levelében — Thallóczy Lajos is felhívta néhány Dalmáciával foglalkozó történelmi műre. Am útmutatását, mely nyilván késve is érkezett, az író munkája során nem hasznosította. Bizonyosra vehetjük, hogy kezében sem Johann Christian Engel *Geschichte des Freystaaten Ragusa* (Wien 1807.) c. könyve, sem Joannes Lucius (Lučič) XVII. sz.-i dalmát történetíró *De regno Dalmatiae et Croatiae* (Amsterdam 1666.) c. műve, sem Domenico Farlatinak a XVIII. sz.-ban készült *Illyricum sacrum* c. nagyszabású egyháztörténeti munkája, sem pedig Salamon Ferenc *Az első Zrlnyiek* (Pest 1865.) c., több helyütt dalmáciai vonatkozásokat is érintő monográfiája nem fordult meg. A Thallóczytól felsorolt szerzők közül egyedül Yriarte neve szerepel a regényben. Charles Yriarte *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro* (Paris 1878.) c. könyve Jókai könyvtárában is megvolt (a példány jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeumban van), de feltehetőleg nem Thallóczy levele nyomán szerezte be, hanem jóval korábban: ui. már az *Egy játékos, aki nyer* c. 1882-ben írt regénybe is beépített néhány, minden valószínűség szerint innen származó adalékot. *A három márványfej*ben ezzel szemben egyetlen olyan mozzanat sem szerepel, amely közvetlenül erre a munkára lenne visszavezethető. Viszont regényének két fontos forrására: Sir Gardner Wilkinson és Alberto Fortis műveire talán éppen Yriarte hivatkozásai irányították rá Jókai figyelmét; könyve tehát — ilyen áttételes módon — mégis elősegíthette *A három márványfej* megszületését.

Mindaz, amit a regény Dalmácia (és kiváltképpen Ragusa) földrajzi viszonyairól, történelméről és lakóinak életmódjáról elmond, lényegében négy forrásmunka szövegén alapul. A legnagyobb mértékben azt a gazdag és sokrétű anyagot aknázza ki Jókai, amelyet egy 1718-ban Nürnbergben megjelent kiadványban talált. A szóban forgó könyv teljes címe a következő: *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien, welcher alle und jede historische Merkwürdigkeiten von den ältesten Zeiten an begreift, absonderlich diejenigen, so sich in den Candischen und letzten Kriege, dann nach dem Carlowitzschen Frieden bis auf das Jahr 1717. zuge tragen; ingleichen die Geographische Beschreibung des Landes, samt dessen Städten und festen Plätzen, wie auch der Uscochen, Morlachen und der Republik Ragusa; ferner die Stamm-Register und Fürsten dieses Königreiches, nebst der Zustände der Christlichen Religion und deren berühmten*

Männern, so aus demselben gebürtig. Jókai a regényben csak egy helyütt utal kifejezetten erre a műre, amelyet tévesen mint „Schulenburg velencei admirál ritka könyvét” említ. Bizonyára az vezette félre, hogy a névtelen munka címlapja mellett Schulenburg gróf arcképe látható. Tévedéséről azonban meggyőződhetett volna, ha nem csupán a könyv egyes — az ő szempontjából különösen érdekesnek tűnő — fejezeteit tanulmányozza át, hanem figyelmesen elolvassa az egészet; a szöveg ui. Schulenburgról, aki az 1714-ben kezdődött velencei—török háborúban a velencei sereg vezére volt, több alkalommal harmadik személyben szól.

A könyv a maga idejében (mint címéből is kitűnik) nyilvánvalóan azt az érdeklődést kívánta kielégíteni, amelyet a XVII.—XVIII. sz. törökellenes háborúi keltettek fel Dalmácia — e harcok egyik legfőbb színtere — iránt. A három részre tagozódó, kuriózumokra éhes olvasók ízléséhez szabott színes részletekben, félig vagy egészen meszeszerű történetekben bővelkedő, terjedelmes mű első része Dalmácia történelmével, a második föld- és néprajzi viszonyaival foglalkozik, a harmadik az ország régi uralkodóiról szól. Az előszó a forrásként felhasznált antik és újabb szerzők egész seregét sorolja fel. Jókai főleg a II. rész 2., 4., 6. és 7. fejezeteinek anyagát értékesíti. Nem tudjuk, hogyan jutott el hozzá ez a csakugyan ritkaságszámba menő, s a Dalmáciáról szóló későbbi irodalomban sem igen emlegetett munka. Lehet, hogy Thallóczy ajánlotta a figyelmébe egyik találkozásuk során, de az is elképzelhető, hogy a regénye írására készülő Jókai *Az Osztrák—Magyar Monarchia* c. általa szerkesztett kiadvány valamelyik dalmáciai illetőségű, e téren otthonos munkatársától kért és kapott a tárgykörre és annak irodalmára vonatkozó tájékoztatást.

A regénynek Ragusa régi történelmével kapcsolatos mozzanatai, valamint a város nevezetes épületeit bemutató leírásai Sir J. Gardner Wilkinson *Dalmatia and Montenegro* (London 1848.) c. könyvében alapulnak. Ez a kétkötetes mű külső formájára nézve útleírás, ám a szerző úti benyomásainál jóval több helyet kapnak benne a — számos korábbi forrásmunkából merítő — földrajzi és történelmi fejtegetések. A Dalmáciával foglalkozó irodalom egyik legkorábbi, nevezetes termékét, Alberto Fortis *Viaggio in Dalmazia* (Venezia 1774.) c. könyvét ugyancsak felhasználta Jókai. Valószínűleg nem az olasz eredetit, hanem a mű német fordítását (*Reisebeschreibung von Dalmatien. Aus dem Italianischen. Bern 1797.*) olvasta; ui. a regény Fortis könyvére visszavezethető szövegrészeiben előforduló délszláv szavakat Jókai olyan átrásban közli, amely közelebb áll a német kiadásban szereplő alakokhoz, mint az eredetiben található formákhoz. A dalmáciai viszonyok és szokások ábrázolását néhány olyan vonással is kiegészítette Jókai, amelyekre Heinrich Noë *Dalmatien und sein Inselwelt* (Wien—Pest—Leipzig 1870.) c. úti-

rajzában bukkant rá. Ez a munka Jókai könyvtárában is megvolt (a példányt jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi), s már az *Egy játékos, aki nyer* c. regényhez is szolgáltatott némi anyagot. (Erre vonatkozólag I. a regény kritikai kiadásának jegyzeteit.)

Az eddig felsorolt, kifejezetten Dalmáciáról szóló munkák mellett a regény más természetű olvasmányok nyomát is magán viseli. Mint több más művében, ezúttal is felhasználta Jókai az Ipolyi Arnold *Magyar mythologia* (Pest 1854.) c. könyvében található, különféle ősi szokásokra, babonákra, népi hiedelmekre vonatkozó adalékokat. A XVIII. fejezetbe ékelt fantasztikus őstörténeti kitérő azt a természettudományos ismeretanyagot eleveníti fel, amelyre valószínűleg a *Fekete gyémántok* megírására való felkészülés során tett szert Jókai. A XX. fejezet nagy ördög-angyal vitájában felvonultatott mondai és történelmi epizódok túlnyomó részét a *Dictionnaire de l'amour* c. (Troyes 1811.) anekdotagyűjteményből vette az író.

A továbbiakban nagyjából a regény menetét követve — lehetőleg mindig a szöveg egy-egy hosszabb, összefüggő egységét tartva szem előtt — vetjük össze Jókai művét a fentebb bemutatott forrásokkal. Egyes kisebb jelentőségű egyezésekre azonban nem itt, hanem a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. rész megfelelő helyein mutatunk rá.

★

Az V. fejezet teljes anyagát az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. munkából kölcsönözte Jókai. A könyv a II. rész 43–46. lapjain hosszan ecseteli Dalmácia földjének különleges termékenységét; innen ragad ki Jókai néhány jellegzetes mozzanatot. Forrása nyomán hivatkozik Strabo, Dioscorides, Theophrastos, Galenus, Athenaeus, Oribazius és Plinius véleményére és szól az Iris Illyrica nevű, egykor Dalmáciában otthonos növény csodatevő hatásáról. A hivatkozott munka említést tesz az Ó-Zára közelében termő muskotályborról, a Dalmáciában bőségesen előforduló cseresznyéről és kajszi barackról, s elmondja azt is, hogy Lissa környékén a földbe hullott magvakból művelés nélkül, magától megterem a gabona. Jókai szövegében e megjegyzés már a dalmát partvidék egész gyümölcs- és búzatermésére kiterjesztett formában szerepel. Forrását követve utal Jókai a — Ragusa gravózai kikötője közelében elhelyezkedő — „Saxa Cadmaea” nevű sziklatömegre, amelyen egykor állítólag Cadmus temploma és oraculum állt (i. m. II. rész 43.)

A dabózákról szóló terjedelmes leírás nem más, mint az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* megfelelő részének (II. rész 46–48. és 202.) valamelyest kiszínezett parafrázisa. A könyv mint Dalmácia állatvilágának különlegességéről emlékezik meg erről a Curzola szigetén

élő, külsejére nézve a kutyához hasonló állatról, mely éjjelente az erdőben a macskáéra emlékeztető siralmas, vinnyogó hangot hallat, s ezzel meg is tévesztett némelyeket, akiknek azután életükkel kellett fizetniük szánandó kíváncsiságukért. Azt is beszélnek róla, „hogy utánozni tudja az emberi hangot, s neveiken szólítja az istállóikban tartózkodó pásztorokat, majd amikor kijönnek onnan, darabokra tépi őket. Ugyanígy csalja meg a kutyákat is. Felássza a sírokat, s barlangjához cipeli a hullákat, amelyeket megeszik, de a hátrahagyott csontvázak révén elárulja magát, s így a vadász megtalálja és elfogja. Ez a következőképpen megy végbe: A hiéna kimondhatatlanul szereti a zenét, s ezáltal könnyen megfékezhető és megszelídíthető. A vadászok tehát hangszerekkel közelednek a tanyájához, s harmóniára zendítenek rá, hogy ilyen módon kicsalogassák szállásáról. Az egyik azt éneкли: itt van a dabóza; a másik erre tagadó választ ad: nincs itt a dabóza. S ez addig folytatják, amíg az állat magától kibújik odújából, s hízelegni és kedveskedni kezd a muzikusoknak. Azok viszonzózzák ezt, közben hurkot vetnek a nyakába, s így fogolyként viszik magukkal.” Arra nézve, hogy a dabóza melyik állatfajtaéhoz tartozik, a tudósok nem jutottak egységes véleményre. „Színe legközelebb áll a farkaséhoz, de egész hátán sörény húzódik végig, ugyanolyan hosszú, mint a lóé... Ha egy hímfő hiéna megtermékenyíti egy etiópiai oroszlán nöstényét, crocotta nevű fattyú születik. Spanyolországban él egy ilyenfajta kis állat — neve Hyaenetta, ill. az ország nyelvén Cinetta vagy Genetta — amely sok tekintetben megegyezik a régiéktől leírt hiénával. Annyiban viszont teljesen eltér tőle, hogy az efféléket macska helyett a házban tartják.”

A tengeri szűzről mondottak ugyancsak ebből a forrásból származnak — ám azzal az eltéréssel, hogy az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* szerint (II. rész. 23.) az 1716 januárjában Raguzától mintegy 4–5 mérföldnyire felbukkant, kb. 15 láb magasságú tengeri ember nem nő volt, hanem férfi. A könyv így írja le ezt a jelenséget: „Feje szokatlanul nagy volt; lába és karja megfelelő arányban állt a test többi részével. Ez a tengeri ember dél tájban jött elő a vízből, s hosszú léptekkel kezdett sétálni a parton; kezét gyakran emelte feje fölé az ég felé; majd amikor újból leeresztette, olyan erős kiáltást és átható üvöltést hallatott, hogy még több mint egy fél francia mérföldnyi távolságra is hallani lehetett. Három óra tájban rendszerint visszatért a tengerbe, s a következő napokon valamilyen más helyen tűnt ismét fel. De senki sem mert megközelíteni — akkora félelmet és rémületet ébresztett egész Dalmáciában.” A könyv közli a tengeri ember — az idézett leírásnak megfelelő — képét is, azzal a megjegyzéssel, hogy a rajz teljes hűségéért nem állhat jót, miután készítője a csodalényt csak távcsövön át vehette szemügyre.

*

A cselekmény alakulásában fontos szerepet juttat Jókai a középkori Dalmáciában megtelepedett, kezdetleges viszonyok között élő különféle néptörzseket egymással szembeállító állandó ellenségeskedésnek. Fantáziáját (a fentebb érintett, időszzerű politikai célzaton kívül) valószínűleg Heinrich Noë dalmáciai útirajzának egy — voltaképpen az ókorra vonatkozó — megjegyzése fordította ebbe az irányba. Az említett szövegrész — amelyet Jókai saját példányában ceruzával megjelölt — a következőképpen hangzik: „A régi földrajztudósok, amikor az Illyris Barbara (jellemző módon már akkor így nevezték ezt a tájat) lakóiról beszéltek, ez alatt mindig egy csomó apró törzset értettek, amelyek szüntelenül hajbakaptak egymással, s amelyek többsége feltehetőleg olyanfajta életmódot folytatott, mint manapság a cernagoraiak. Hol ez, hol az a név bukkant fel, mint az uralkodó vagy a leghatalmasabb faj neve, s nem lehet kétséges, hogy ez a partvidék a legrégebb időktől fogva szakadatlan harcok, zavargások és vándorlások színhelye volt.” (Noë i. m. 276.)

E fajok egyikeként mutat be Jókai egy — szerinte Dalmáciában meghúzódott — népmaradványt: a warángok törzsét. Mindaz, amit a regény erről a harcias népfajról elmond, a történelmi alapot teljességgel nélkülöző, merő fikció. Feltűnő már a „waráng” elnevezés használata is. A normannok Kelet-Európában letelepült ágát ui. szinte valamennyi történelmi munka — régick és újak egyaránt — varégek, varjágok vagy esetleg varingek néven említi. Kivétel ez alól Bernhard Kugler *Geschichte der Kreuzzüge* (Berlin 1880.) c. könyve, melynek 8. lapján a következő sorokat olvashatjuk: „... bei den Völkerstümmen des äussersten Nordens, den Skandinaviern oder Normannen, die Zeit der Völkerwanderung noch nicht abgelaufen war, der alte Wandertrieb vielmehr sich ebenso rege, wie erfolgreich bethätigte . . . In den weiten Ebenen Osteuropas hatten sie . . . russische Fürstenthümer gegründet, und dichte Scharen (unter den Namen Waranger oder Waräger) strömten fort und fort nach Konstantinopel, wo sie den Kaisern wegen ihren stürmischen Tapferkeit als bevorzugte Soldtruppen Dienste leisteten.” („... a legtávolabbi Észak néptörzseinél, a skandinávoknál vagy normannoknál a népvándorlás időszaka még nem ért véget, s az ősi vándorösztön élénken s egyszersmind eredményes módon nyilvánult meg. Kelet-Európa messzi síkságain . . . orosz fejedelemségeket alapítottak, és (waráng vagy waräger név alatt) tömött csapatokból áramlottak Konstantinápoly felé, ahol a császárok részére mint — szilaj bátorságuk folytán — különösen kedvelt zsoldoscsapatok teljesítettek szolgálatokat.”) Kugler műve megvolt Jókai könyvtárában, s nem lehetetlen, hogy innen nyert indítást a warángok regénybeli szerepeltetéséhez. A nép neve nála is „waráng” és „waräger” alakban fordul elő, s a IV. fejezetben

ő is említést tesz arról, hogy „a bizánci császárok mint segélyhadakat fogadták fel ez óriások fajából származó népet”. Kugler könyvéből ennyit tudhatott meg csupán, minthogy az — az idézett rövid utaláson túl — semmiféle bővebb felvilágosítást nem ad a warángokról. A róluk szóló fejezetek írásakor Jókainak tehát elsősorban fantáziájára kellett támaszkodnia — ám a warángok életmódjának és szokásainak ábrázolásába számos olyan mozzanatot is beépített, amelyet az általa használt forrásmunkák különféle más ókori és középkori népekre vonatkozólag jegyeztek fel.

Igy ruházta pl. át a warángokra az ökrök által hajtott kerekcsónakok felfedezését, amit az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű egy Dalmácia területén élt ókori népek, a liburnoknak tulajdonít. (L. a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. részben a 48 : 32 sorhoz fűzött megjegyzést.) Valószínűleg a liburnokkal kapcsolatos hagyományokra megy vissza az a kép is, amelyet Jókai az asszonyoknak a waráng társadalomban élvezett kiváltságos helyzetéről ad. E leírás élén ő maga céloz arra, hogy „a hajdankori történetírók . . . egy hatalmas, amazonok uralta országról Dalmáciában is tesznek említést”. Az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* az I. rész 15. lapján mondja el: ókori szerzők tanúsága szerint a liburnok országa az asszonyok uralma alatt állt. Ezeknek az amazonoknak nem volt férjük; szolgálkikkal és időnként szomszédjaikkal éltek. Utal erre az egykor állítólag fennállott sajátos helyzetre Noë is, s nyomban hozzáfűzi: Dalmácia jelenlegi délszláv lakói ezzel merőben ellentétes magatartást tanúsítanak, amennyiben az asszonyokat rabszolgáknak és teherhordó állatoknak tekintik. (I. m. 277.) Hasonló módon emeli ki Jókai is egy helyütt azt a kontrasztot, amely a férfi és nő viszonyát illetően a warángok és az uskókok felfogása között mutatkozik.

A warángok életének rajza Wilkinson könyvének is köszönhet egy-két vonást. A warángok egykori pogány vallási szokásainak ismeretetébe Jókai azokat az istenneveket szövi bele, amelyek Wilkinson sorol fel művének a szláv ősvallással foglalkozó részében. (L. a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. részben). Az I. k. 24–25. lapjain Wilkinson a korai szláv népek kormányzati formáját írja le. A törzsek szerinte az államügyeket a szabad ég alatt tartott népgyűléseken tárgyalták meg. A legfőbb hatalom az uralkodó kezében volt, akit az idős és tekintélyes vezetők közül álló szenátus támogatott. Könnyű észrevenni azt a hasonlóságot, amely e jellemzést a warang országgyűlés regénybeli ábrázolásával összefűzi. Ám a Jókai megrajzolta kép még egy vonással egészül ki, azzal ti., hogy a warángok a vitás kérdéseket nyíllövés útján döntik el. E mozzanat beiktatásához az ötletet bizonyára Ipolyi Arnold adta, aki *Magyar mythológiájában* (510.) hosszasan fejtegeti, hogy az ősi magyar

vallásban „a sors és végzet, mint az istenség határozata, működése és cselekvése szinte az ő eszközával a nyíllal határozottat el, miszerint tehát a nyíl egycselen az isten végzethatározó eszköze is volt”.

A regénybeli warángokat övező atmoszféra egyébként is rokon némi-képpen azzal a hangulattal, amely a Jókai más műveiben megjelentett pogány magyarság ábrázolását körülengi. Tudvalevő, hogy az ősmagyar szokások és hitvilág bemutatása hosszú időn át foglalkoztatta Jókai írói fantáziáját és becsúgyát. (L. erről JKK 43. k. 237.) Egyik regényét: az 1882-ben írt *Bálványosvárt* teljes egészében ennek a tematikának szentelte, s *A három márványfejben* nem egy reminiscencia emlékeztet a négy évvel korábbi műre. A két regényt nem csupán néhány kisebb motívumegyezés (amilyen pl. — a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetben felsoroltakon kívül — az, hogy a waráng fejedelmet ugyanúgy követik a halálba feleségei, mint a *Bálványosvár* Opour Kevendjét menyasszonya) és a bennük előforduló régies, ritka szavak és kifejezések, ill. — egyes alakok tudatában élő — babonás hiedelmek jelentős hányadának (l. ezeket ugyancsak a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között) azonos volta kapcsolja össze. Mindkét műben egy rokonszenves vonásokkal felruházott, patriarkális szokásokat követő, de ellenfeleik túlerején végül felülkerekedni nem tudó népcsoportot (a *Bálványosvár*ban a már államvallássá lett kereszténységgel továbbra is szemben álló pogány magyarokat, *A három márványfejben* az ellenséges népek gyűrűjébe szorult, a „davidita” eretnekségnek hódoló warángokat) állít előtérbe az író. De míg a *Bálványosvár* konfliktusát az ellentéteket elsimító, derűs befejezés (az ősi vallás híveinek megtérése) oldja fel, *A három márványfej* cselekménye tragikus záróakkorddal: a warángokat és üldözőiket egyaránt elpusztító gyilkos ütözettel, valamint természeti katasztrófák sorozatával ér véget.

★

Részletes képet ad a regény a középkori Dalmácia lakóinak egy másik — Jókaitól egységes népfajnak tekintett — csoportjáról: a bogumilokról is. Ennek az ábrázolásnak az a tény ad némi történelmi alapot, hogy a bogumil eretnokség Délkelet-Európában (elsősorban a Balkánon: Bulgáriában, Boszniában és Hercegovinában, de kisebb mértékben Dalmáciában is) a XII. — XIV. sz. folyamán valóban igen erősen el volt terjedve. Wilkinson említett művéből (II. k. 98 — 114.) Jókai elég beható tájékoztatást kaphatott a bogumilok történetéről és tanairól. A patarének v. más néven bogumilok hitelveit ismertetve, Wilkinson többek között elmondja, hogy a hangsúlyt a lelki jámborságra és az erényes életre helyezték, s fölöslegesnek tartották a vallásosság külsőséges kinyilvánítására szolgáló különféle szertartásokat. Nem tisztelték szentképeket és ereklyéket, tagadták a pápa szuverénitását, a papok hatalmát, a szen-

tek közvetítő szerepét, a halottakért mondott imák hatékonyságát és a tisztítótűz létezését. (I. m. II. k. 103.) Bizonyára a Wilkinsonnal olvasottakat tartja szem előtt Jókai, amikor egy helyütt megjegyzi, hogy a patarénusoknak „semmiféle templom se kellett, se pap; annál fogva semmi szakramentum. Még az imádságot is kárhoztatták, azt állítva, hogy az imádság megsérti az Istent.” Érdekes, hogy e megállapításhoz Jókai azt is hozzáfűzi, hogy a bogumilok életkorukat „nem is a születésüktől, hanem kilenc hónappal előbből számították”. Erről a furcsa szokásról az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű tesz említést (II. rész 241.) — csak hogy nem a bogumilokkal, hanem a raguzai köztársaság polgáraival kapcsolatban.

A Wilkinson könyvében talált anyagot Jókai nyilván nem érezte elég gazdagnak és színesnek a regénybeli ábrázolás céljaira. Ezért a bogumilok szokásainak leírását nagyrészt olyan mozzanatokból állította össze, amelyeket az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. műnek, valamint Fortis említett munkájának két másik dalmáciai népcsoport: az uskókok, ill. a morlások életmódját bemutató fejezeteiből merített — nem zavartatva magát attól a körülménytől sem, hogy a különböző forrásokból származó elemek időnként ellentmondásba kerültek egymással.

A regény XIII. fejezetének első fele szinte teljesen az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* egyik, *Von der Uscochen* címet viselő, alfejezetén (II. rész 78—105.) alapul. A névtelen szerző az uskókokról szóló kitérés végén (II. rész 105.) megjelöli az általa használt forrásokat is. E felsorolás nyomán utal Jókai is Minucio Minuci, Padre Paolo, Amelot de la Houssaye és Valvasor tanúságtételére. A hivatkozott mű a II. rész 84—85. lapjain elmondja, hogy az uskókoknak a rablásra való hajlama házassági szokásaik terén is érvényesül. Ha ui. a nősülni készülő uskóknak barátai egy kedvére való leányt ajánlanak, s a szülők nem egyeznek bele mindjárt az első látogatás alkalmával a házasságba, a legény legközelebb öt vagy tíz lovas kíséretében állít be, s erőszakkal ragadja el választottját. A regény megfelelő része így hangzik: „Nem is adják a bogumil leányokat ingyen. Egész lovascsapattal megy a mátkájáért a vőlegény, ha nem adják szépszerével, elragadja erővel”. A leány birtoklásáért kardra kelő vetélytársak véres összecsapásáról viszont Jókai forrása nem beszél; ez már az ő egyéni hozzájárulása.

Az uskókok vallási szokásairól az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* igen terjedelmes leírást ad. Többek között megtudjuk innen, hogy az uskókok pópái jövendőmondással és gyógyítással is foglalkoznak (II. rész 97. vö., JKK 108.) Szigorú előírások szabályozzák az uskók papok házasságát is. Megnősülhetnek, de csak szűz leányt szabad elvenniük. Ha a menyasszonyt nem találják ilyennek, nyomban eltasztítják

maguktól, s másikat vesznek helyette. A másodszi hászasság meg van nekik tiltva; felesége halála után a papnak mindvégig magányosan kell élnie, s nem ehet többé húst. Ezért vigyáz is az asszonyára, akár a szeme világára. A kolostorban élő kalugyereket egész életükben kötik a böjtöléssel kapcsolatos rendelkezések: tartózkodniuk kell minden hús- és halféleségtől, csak rákokat, tengeri csigákat és ilyenfajta vértelen állatokat fogyaszthatnak olajban megfőzve. Emellett babbal, borsóval, lencsével és káposztával táplálkoznak; némelyek azonban a babból és borsóból is — minthogy ezekben kukac lappanghat — lelkiismereti kérdést csinálnak. (II. rész. 90—91.; vö. JKK 108.)

A regény most tárgyalt fejezetének egyes helyei arról tanúskodnak, hogy Jókai igyekszik — bár elég felületes módon — összeegyeztetni az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. műből kölcsönzött elemeket és a bogumilok vallási felfogására vonatkozó korábbi (Wilkinson hiteles adatain alapuló) tömör megállapításait, amelyeket fentebb idéztünk. Az id. mű a II. rész 97. lapján elmondja, hogy az uskókok templomaiban a harangot egy deszka helyettesíti, melyet fából készült verőkkel ütögetnek. Jókai viszont így ír: „Templomuk nincs a bogumiloknak, sem harangjuk. Egy felakasztott kemény fadeszka, amit vaskalapáccsal ütögetnek, jelenti az ima idejét; akkor a nép a kőkereszt elé gyülekezik, melyen nincs sem kép, sem szobor.”

A hivatkozott mű II. részének 97—98. lapjain olvasható — ósláv és német nyelven — az uskókok reggeli és esti imája, amelyeket Jókai szó szerinti fordításban illeszt be regényébe. Az érdekesség kedvéért közöljük itt — helyesírás tekintetében is híven követve a forrásul szolgáló munkát — az ósláv nyelvű szövegeket. A reggeli imáé így hangzik: „*Otaznash, na nebi sidish, pausod vidish tzha se godi, poshli nam Petra y Paula, tzha ty dobry moshy tschine, pri tom hozhemo byti, Amen.*” Az esti imádság szövege a következő: „*Hodimo spat, boga suat, usako nozh na po mozh trubi trubislava boshia krail nebesky is neba y de, use suetze sabuody, tamodoly napodoly, kir auzhary auze baso, auze boga nesposnashe, boile seym naroditi, kakor pekle prebiuati, tushnu pismu prepisati. Alleluja, Alleluja! pomosi nam ta sueta nedeyla, nu sueti iuray oroshnik, kir nam pravy pot, poseleni travizi, k'eni uodi toplici, kir diua Maria bele roke umiua, zherna ozhy spyra, greyshne dushe napaye.*”

A miseáldozat leírása az idézett mű II. részének 94—97. lapjairól került át — kissé lerövidítve, de egyébként minden változtatás nélkül — a regénybe. Jókai forrása beszámol arról, hogy az uskókok (képmellékleten is bemutatott) áldozati ostyájára, amelyet savanyított tésztaból készítenek, kemencében sütnek meg és „peti clebi”-nek neveznek, egy pecsét van ötször rányomva. A négy részre tagozódó pecséten bizonyos jelek állnak, amelyek a következő szavakat adják ki: „Jézus Krisztus a

kereszttségben megkereszteli Ádámot." Az Offertorium előtt a pap az ostyából — Jézus Krisztus tiszteletére — egy kis hegyes késsel kivágja a középső pecsétet. Ezután a második pecsétből egy háromszögletű darabkát vág ki, s ezt — Miasszonyunknak, Isten anyjának tiszteletére — „Bogarodizá”-nak nevezi. Majd a harmadik pecsétből a kés hegyével kilenc háromszögletű darabkát metsz ki; ezek — az angyalok kilenc karának (Jókai pontatlan fordításában: a kilenc őrző angyalnak) tiszteletére — a „devet choran angelski” nevet kapják. Ezután a negyedik pecsétből annyi morzsát vág le, ahány élő embernek akar misét mondani; e morzsák neve „Sjuii” (= élők). Végül ugyanígy jár el — a halottak („Mertuii”) tiszteletére — az ötödik pecséttel is. Ekkor összegyűjti az ily módon kivágott darabkákat, és beszenteli őket. A megmaradt kenyérdarabot „Naphora”-nak (Krisztus jászolkájának) nevezik. Ezt a pap egy tálban apró darabkákra aprítja; egy keveset a kehelybe tesz belőle, és a tálát az oltár szélére helyezi. A mise végén a tállal — és benne egy kanállal — megfordul, s fennhangon így szól: „Durie tasch, hodie Sem!” (Aki józan, jöjjön ide!), majd a kanállal mindenkinek a szájába ad egy keveset a szétszabdalt „naphorá”-ból.

Bőven foglalkozik a Jókaitól felhasznált mű — a II. rész 99—100. lapjain — az uskókok karácsonyi szokásaival is. Eszerint az uskókok a karácsonyt „Badnyi vezer” (= Badnyák estje) néven ünneplik, s ezen az estén — a Badnyák-bálványnak hódoló pogány őseik példájára — minden család egy ifjút vagy egy fiatal lányt lát vendégül magánál. Egy asztalt az ellenségtől rabolt fehér terítőkkal borítanak be, három nagy, arany és ezüst láncokkal és gyűrűkkel díszített borostyánkoszorút helyeznek el rajta, továbbá búzát, kenyeret, bort, gyertyákat, mézet és sót is tesznek rá. E mellé az — egykor a pogány Badnyáknak, most pedig a Boxiohunak szentelt — asztal mellé senki sem ülhet le; az érintetlenül áll egészen Háromkirályok napjáig. Karácsony napján és a következő napokon — egy cipó kenyeret és egy borostyánnal koszorúzott boroskorsót hozva magával — beállít a meghívott vendég, s előbb boldog „Boxich”-ot (= karácsonyt) kíván, majd mindenkit megcsókol. Ezután a vendég pénzt és ugyancsak egy cipó kenyeret s egy borostyánnal koszorúzott boroskorsót kap ajándékba, amit haza is visz magával. S ő viseli a felelősséget minden, a jövő évben bekövetkező szerencséért és balszerencséért. Az ünnepek idején mindenki — férfiak és nők egyaránt, még a legadázabb ellenségek is — összecsókolozik egymással, noha különben a más feleségét és leányát senki sem csókolhatja meg. Jókai némileg kiszínezett formában ülteti át a regénybe ezt a leírást, s egyszersmind — Solom királyfival játszotva el a vendég szerepét — a badnyák-ünnepet a cselekmény egyik fontos fordulópontjává teszi.

A regény XV. fejezete már más forrásra: Alberto Fortis említett dalmáciai útirajzának a morlások életét bemutató részére megy vissza. Fortis sok teret szentel a morlások között elterjedt babonáknak és vallási hiedelmeknek, s Jókai — annak ellenére, hogy az előző fejezetekben már részletesen leírta a bogumilok vallásos életét — ezt az anyagot is értékesíti. Fortis művéből többek között megtudjuk, hogy a morlások határtalanul bíznak papjaikban. Lelkipásztoraik gondoskodása gyakran hűveik testére is kiterjed, amennyiben katonás módon kemény botütéseket mérnek hátukra. Az ősi egyház példája nyomán nyilvános vezekléseket is tartatnak velük. A papok erősen visszaélnak a jószívű hegylakók hiszékenységgel, s a maguk tetszése szerint fizettetik meg velük a „zapiz” nevű babonás cédulákat, amelyekre mesterséges módon írták fel a szentek nevét. A „zapiz”-okat a morlások — hogy ily módon távol tartsák maguktól a betegségeket — kalapjukra tűzve viselik, sőt olykor ökreik szarvára is felkötik. Érdekes, hogy a szomszédos vidéken élő törökök is készíttetnek maguknak a keresztény papokkal ilyen „zapiz”-okat. Hasonló szerepet töltenek be a morlások vallásában a római és velencei réz- és ezüstpénzek, amelyeket „Szent Ilona érmeinek” — s mint ilyeneket a nyavalyatörés és más bajok elleni hatékony szernek — tekintenek. Ugyanílyen erőt tulajdonítanak a magyar pénzeknek, ha hátsó oldalukon a karján a gyermek Jézust tartó istenanya képe látható; ezeket „petizzák”-nak nevezik. (Fortis: *Reisebeschreibung von Dalmatien*. Bern 1797. I. k. 98—100.) A regény megfelelő része szinte teljesen Fortis megfigyelésein alapul. Jókai felületes munkamódszerére jellemző, hogy míg a XIII. fejezetben arról írt, hogy a bogumil istentisztelet a szabad ég alatt zajlott le, itt már a juhakolba teszi át a mise színhelyét.

A „bogumil menyegző” leírásához (XV. fejezet) szintén Fortis szolgáltatta az anyagot. Említett művében terjedelmes fejezet szól a morlások lakodalmi szokásairól, amelyek egyébként a délszláv népek körében — csekély módosulásokkal — a következő évszázadok során is fennmaradtak. Először a leánykérés módzatait ismerteti, s elmondja, hogy a régi időkben a vőlegénynek gyakran különféle — hősiességet, illetve fürgeséget és leleményt igénylő — tettekkel kellett kiérdemelnie választottja kezét. Ebben az összefüggésben idéz egy — több változatban is feljegyzett — híres délszláv balladát, amelyben a házasodni készülő Szibinyáni Jankóra a menyasszony testvérei három nehéz próbát szabnak ki: előbb egy lándzsa hegyére tűzött almát kell lelőnie, majd kilenc egymás mellé állított lovat kell keresztülugrania, végül kilenc lefátyolozott leány közül fel kell ismernie menyasszonyát. Jankó helyett rokona, Szekulo vitéz állja meg a hármass próbaté. Mikor a harmadikra kerül a sor, a földre teríti kabátját, szétszórja rajta aranygyűrűit, s

felszólítja a leányokat, hogy szedjék fel azokat. Ám hozzáteszi: ha más nyúl a gyűrűkhöz, mint a menyasszony, kardjával nyomban a földre teríti. (Fortis i. m. i. k. 109 — 12. A szóban forgó ballada két változatának Kiss Károly tollából származó magyar fordítása megtalálható a *Hunyadi énekek* — Bp. 1956 — c. kiadvány 75—88., ill. 123—24. lapjain.) Jókai a három feladatnak sikeresen eleget tevő balladai hős szerepét Solom királyfira ruhazza át, s így e népköltészeti motívumot mint a cselekmény szerves részét illeszti be a regénybe.

A továbbiakban Fortis elbeszéli, hogy a templomi szertartás végeztével a menyasszony a szuátok kíséretében megindul a vőlegény háza felé, s felsorolja a szuátok elnevezését és funkcióit. Elől megy énekelve a „parvinác”. A „bariaktár” lándzsára erősített selyemzslót lobogtat. (Jókainál ez is a „parvinác” feladatához tartozik.) A „sztari-szuát” a legfontosabb személy a menetben; ezzel a ranggal rendszerint a rokonság legtekintélyesebb tagját tisztelik meg. A „stacheo” veszi át a „sztari-szuát” rendelkezéseit. A két „diveri” — a vőlegény testvérei — a menyasszony szolgálatára állnak. A „kuum” az, amit mi komának nevezünk. A „komorgia” a hozományra ügyel fel. A „ciajus” kezében pálcával tartja rendben a menetet, s eközben torkaszakadtából kiabálja a régi istenek neveit: „Breberi, Davori, Dobra, Frichia, Jara, Pico”. A „buklia” a társaság pohárnoka, mind az út, mind pedig a lakoma során. Mindezeket a hivatalokat — a vendégek számától függően — kétszeresen, sőt háromszorosan is betöltik.

A vőlegény háza előtt a „domachin” fogadja menyét. Mikor a menyasszony leszáll a lóról, egy gyermeket nyújtanak feléje, hogy megsókolja. Anyósa vagy egy másik asszony a rokonságból magvakkal, dióval, mandulával és más gyümölcsökkel tele kosarat ad át neki; ennek tartalmát ő a szuátok közé szórja, egy maroknyit pedig a háta mögé dob. A vőlegénynek ezen a házasságkötésnek szentelt napon semmit sem szabad elvágna; az étkezésnél a „kuum” szeleteli fel a kenyeret és a húst. A lakoma során a legmértéktelenebb kicsapongás uralkodik. A fogások sorrendje fordítottja a nálunk szokásosnak: az étkezés gyümölcscsel és sajttal kezdődik, és levessel fejeződik be. (I. m. i. k. 112—15.)

Eddig tart a morlák mennyegző Fortis-féle leírásának az a része, amelyet Jókai szinte teljes egészében beépített regényébe. A továbbiakból már csupán egy-két mozzanatot ragad ki. Ezek egyikét a Velencében élő morlások szokásai sorában említi Fortis. Itt ui. az ifjú asszony a hosszúra nyúló lakodalom valamennyi napjának reggelén vizet hoz kézmosáshoz a vendégeknek, akik azután egy-egy pénzdarabot dobnak a mosdótálba. (I. m. i. k. 119.; vö. JKK 140.) Zlarine szigetének morlák lakóiról azt jegyzi fel Fortis, hogy náluk az ünnepségnak abban a pillanatában, amikor a vőlegény és a menyasszony vissza akar vonulni, a „sztari-

szuát” egy kardcsapással leüti a menyasszony fejéről a virágkoszorút. (I. m. I. k. 120.; vö. JKK 135.) A Quamero egyik, Novaglia nevű falujában pedig az a — Fortistól neveltségesek, durvának és természetellenesnek minősített — szokás honosodott meg, hogy a menyasszony szülei, mielőtt kiadnák leányukat a vőlegénynek, túlzó színekkel ecsetelik előtte gyermekük rossz tulajdonságait; elmondják róla, hogy makacs, önző, mihaszna teremtés stb. A vőlegény erre kijelenti: majd ő gondoskodik róla, hogy a leány megváltozzék, s közben arcon legyinti menyasszonyát. (I. m. I. k. 120—21.) A regényben ez a jelenet is helyet talált.

★

Fortis művének egy másik — az eddig idézettekől merőben eltérő jellegű — részlete is felkeltette Jókai érdeklődését, és megragadta írói fantáziáját. Fortis, akit mint természettudóst elsősorban a geológia kérdései foglalkoztattak, könyvének „A Cettina folyásáról” szóló fejezetében elmondja: bizonyos meggondolások alapján arra a véleményre jutott, hogy a dalmáciai Cettina folyónak (az ókori Tilurusnak) nem az a valódi forrása, amely a felszínen annak látszik, s maga a Cettina csupán egy a föld alatt, a hegyek mélyén húzódó nagyobb folyó elágazása. Hogy feltevésének helyességéről megbizonyosodjon, egy útítársával kétszer is bejárta és átkutatta a hegy belsejében található barlangokat, amelyekről a következőket írja: „Némelyikükben — bármilyen zordoknak és sötétek is — valamikor embereknek kellett élniük; még most is megtalálhatók annak a durva falépitménynek maradványai, amely a barlang megerősítésére szolgált. Ám azoknak az embereknek, akik képek voltak ilyen ocsmány lyukakban élni, mindenféle nehézséghez hozzáadódott, vas természettel kellett rendelkezniük. Ismételten behatoltam e barlangokba, hogy a mészkőhegyek belső felépítését megvizsgáljam. A beomlott sziklatömegek között szűk nyílások és lyukak találhatóak, amelyeken keresztül csak négykézláb mászva lehet előjutni, anélkül, hogy felegyenesedhetnénk. E barlangok egyikében, a külső bejárat közelében, mind a talaj, mind a tető kemény és hegyes cseppkőből van; a további részen pedig a márványtalaj olyan síkos, hogy többször is elcsúsztam rajta hátrafelé. E szűk folyosókból tágasabb helyekre jutunk, amelyek azonban ugyanolyan rútak, s éppen a legszélesebbek — a bekormozott falak feketesége miatt — különösen csúnyák. A barbárok, akik hajdan e mélyedésekben laktak, gyakran foroghattak abban a vesztélyben, hogy kitérnek a nyakukat vagy pedig megfulladnak a füsttől és koromtól, amelyet a förtelmes lakhelyeik megvilágítására használt meggyújtott fahasábok okoztak.” (Fortis i. m. II. k. 88—89.) Később — folytatódik Fortis beszámolója — egy természetes márványhídhöz jutottak el, amely alatt a szomszédos hegyekről jövő esővíz folyt kereszt-

tül. E híd — rendkívüli magassága és meredeksége miatt — csaknem lehetetlenné tette a továbbhaladást, ám a sziklák mentén leereszkedve, mégis folytatták útjukat, s egy újabb boltozatos részhez értek, ahol rábukkantak a keresett folyóra. (Uo. II. k. 94—96.) Jókai kétségtelenül innen, Fortis e merész és szokatlan vállalkozásának leírásából nyert ösztönzést ahhoz, hogy beleszöjje regényébe a Solom királyfi és Darinka által Bludár föld alatti folyásának mentén tett, s a waráng fiúk vakmerő kalandjának szerencsés kimenetelét biztosító utazás ábrázolását. (Erre az összefüggésre először Tóth Krisztina mutatott rá *Dalmácia Jókai*, „*A három márványfej*” és „*Egy játékos, aki nyer*” c. regényeiben c. 1960-ban készült kéziratot szemináriumai dolgozatában.)

A Fortisnál talált motívumot az író részben saját képzeletére, részben pedig a korabeli tudomány eredményein alapuló őstörténeti és paleontológiai ismereteire támaszkodva fejleszti tovább. E fejezetek anyaga — s leginkább Solomnak a barlanglakó ősemberek életmódját és pusztulását megjelenítő álma — sok egyezést mutat a *Fekete gyémántok* első fejezeteinek (különösen a *Mikor már nem fér el az ember a földön* c. fejezetnek) tartalmával. A *Fekete gyémántok* kritikai kiadásának jegyzeteiben (I. k. 308—17) Nacsády József részletesen tárgyalja azokat az egykorú, jórészt népszerűsítő jellegű természettudományi munkákat, amelyek Jókai kezén megfordultak vagy megfordulhattak. Többek között rámutat arra, hogy Jókai ismerte és magáévá tette a XIX. sz.-i mechanikus materialista természetfilozófia egyik neves képviselőjének: Karl Vogt (1817—1895) német tudósnak őstörténeti felfogását. Vogt 1869 decemberében Pesten járt, s előadássorozatot tartott *Az ember őstörténetéről*, amelynek egy részét a *Természettudományi Közlöny* 1870-i évfolyama folytatásokban közölte, Jókai lapja, *A Hon* pedig lelkes hangú híradásokban számolt be róla. Előadásai során Vogt kifejtette: barlangokban talált leletek azt bizonyítják, hogy a kőkorszakbeli ember különféle állatokkal (pl. a hiénával és a medvével) élt együtt. (Vogt előadásai Pesten. *Természettudományi Közlöny* 1870. 35—36.) Később is visszatért ezekre az őszállatokra, hangsúlyozva, hogy a kőkorszak első szakaszában élt barlangi medve és barlangi hiéna jóval nagyobb volt a mainál. (Uo. 74.) Megállapította továbbá: „Kétségtelen . . . hogy a kőkorszakbeli ember kannibál volt”. (Uo. 37.) Mindezek a mozzanatok Solom regénybeli álmában is feltűnnek.

Solom és Darinka föld alatti útjának leírása során Jókai külön kiemeli az általuk a sziklabarlangban felfedezett emberi koponyák hosszúkás (dolichocephalus) jellegét. A szerző és a kritikus között a XVII. fejezet végén lezajló vita folyamán ezzel kapcsolatban „doktor Lenhosséknak” „a homo dolichocephalus craneológiájára” vonatkozó kutatásait emlegeti. Lenhossék József *A szeged-öthalmi ásatásokról* (Bp. 1882.) c. műve

csakugyan megvolt Jókai könyvtárában (a szerző dedikációjával ellátott példányt jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi), ám ezt a száraz, szakszerű stílusban írt, a Szeged környékén feltárt sírokban talált koponyák tulajdonságait aprólékos módon elemző munkát — melyben elég kevés szó esik a dolichocephaliáról — az író aligha tanulmányozta behatóbban. A koponyák hosszúsága szerinti, dolichocephalokra és brachicephalokra való felosztása, továbbá a dolichocephaliának a primitív emberfajok jellemző tulajdonságai közé való sorolása ekkoriban már közkeletű tételnek számított. Utalt rá pesti előadásában Vogt is (Természettudományi Közlöny 1870. 79.). Jókai innen is, de számos más forrásból is értesülhetett az idevágó tudományos megállapításokról. A regénynek az a mondata, hogy „a Tisza medrének szabályozásakor” egyszerre hét dolichocephál koponyát találtak, teljesen légből kapott. Lenhossék említett könyvében nem állít semmi ehhez hasonló, sőt egy helyütt, az egyik általa megvizsgált koponya ismertetése során — nyilván az ősmagyarok vélt szellemi alsóbbrendűségét hirdető nézetek elleni védekezésként — erőteljesen hangsúlyozza, hogy a tárgyalt koponya a homlok nagyfokú laposságá ellenére sem tekinthető neanderthali típusúnak, minthogy „nagyfokú dolichocephalia nincs jelen” nála (Lenhossék i. m. 82—83.). Részletesen foglalkozik viszont a mesterségesen eltorzított koponyák különböző változataival (i. m. 107—35.). Jókai is céloz „mesterségesen, gyerek állapotban hegyesre lapított fejk”-re; ez a regény egyetlen olyan kitétele, amely talán valóban Lenhossék szóban forgó munkájával hozható összefüggésbe. (Az elmondottakkal kapcsolatban l. a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. részt is.)

★

A regény cselekményének mintegy a centrumában helyezkedik el a „daimonomaché”, az a nagyszabású szópárbaj, amely „a három tüzes szentek” kolostorában megy végbe nagypéntek napján az angyalt megtestesítő Onufriosz pátriárka és az ördög képviselője: frater Aktaeon, azaz Boboli János között, s melyből — minden várakozás ellenére — az utóbbi kerül ki győztesként. A „daimonomaché” regénybeli ábrázolásának ötlete valószínűleg Heinrich Noë dalmáciai útirajzának lapozgatása során fogamzott meg Jókai agyában. Noë ugyanis a sebenicói templomban szemtanúja volt egy ilyenfajta jelszavaknak, amelyet könyvében a következőképpen ír le: „Két szerzetes lépett az oltár elé, s hangos beszélgetésbe kezdett, olyan disputációba, amilyenek a tizenhatodik század vallási zavarai idején voltak szokásban. A két férfi közül az egyik a szabadgondolkodó szerepét, a másik a hívőét játszotta. Sorra megbeszéltek mindazokat a tárgyakat, amelyek kapcsán a kételkedők az egyházzal és rendelkezéseivel való szembeszegülésre igatnak. A győzelem a

hívőé lett, s az ördög ügyvédje mindenki hallatára legyőzöttnek nyilvánította magát.” (Noé i. m. 204.) A „daimonomaché”-nak szentelt XX. fejezet élén Jókai is megjegyzi, hogy a bemutatandó szokás „Dalmácia hegyvidéki kisebb városában” még most is dívik. Azzal, hogy a dalmáciai vallási élet e mozzanatát néhány évszázaddal korábbra, a regény cselekményének időpontjába vetíti vissza, nem vét lényegesen a történelmi hűség követelménye ellen — hiszen a különféle misztériumok (köztük a nagypénteki passiójátékok) már a délszláv népek középkori kultúrájában is fontos szerepet tölthettek be.

A vita során mindkét fél a maga igazát: a szerelem kárhozatos, ill. áldásos voltát bizonyító mondai és történelmi esetek sokaságát vonultatja fel. E rendkívül gazdag — bibliai epizódokon és apokrif óhéber mítoszokon túl az ó- és középkor történelmének szinte valamennyi szakaszát átfogó — anyagot csaknem teljes egészében egyetlen forrásból: a *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour* (Troyes 1811.) c. kiadványból merítette az író. Ez az ötkötetes francia anekdotagyűjtemény megvolt Jókai könyvtárában is (a példány jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeumban van). Alighanem legkedvesebb, legsűrűbben forgatott olvasmányai közé tartozott, s 1851-től egészen írói pályájának végéig számos novella- és regénybeli epizód nyersanyagát szolgáltatta. Az innen származó átvételek túlnyomó részét Hankiss János alaposan dokumentált tanulmánya derítette fel, rámutatva egyúttal arra is, hogy a *Dictionnaire de l'amour*-ból kölcsönzött elemeknek Jókai „képzeteleánk irányításában, az emberi szenvedélyekre vonatkozó nézetének kifejtésében hatalmas szerepük volt. Segítettek kialakítani benne az inkább poétikus és epikus színezetű történetfilozófiát, mely a nagy, a rendkívüli szenvedélyek kultuszán át a történelmi események individualisztikus magyarázatához... és a történelmi miszticizmusához... jut el.” (Hankiss János: *Jókai és egy francia anekdotakincs*. It 1928. 22.)

Hankiss bevonta vizsgálatának körébe *A három márványfej* c. regényt is, melyre idézett megállapítása egyébként különös mértékben érvényes. Ám csupán a XX. fejezet egyik — igaz, hogy döntő funkcióval bíró — részletének: „a két szerető kolostor” történetét felidéző elbeszélésnek a *Dictionnaire de l'amour*-ban való előfordulására hívta fel a figyelmet (i. m. 19–20.). Ténylegesen viszont ebben a műben — egy-két kivétellel — valamennyi, a disputa során említésre kerülő példa megtalálható. Vannak közöttük egészen közismertek is, amelyek nyilván a *Dictionnaire de l'amour*-tól függetlenül is Jókai műveltségének szerves részei voltak — ám ezúttal alighanem még az ilyenféle históriák is a francia kiadvány lapjairól kerültek át a regénybe. Olyan apróságok is vallanak erről, mint az, hogy amikor Dávid és Bethsabé — Jókai más művciben is nem gyszer felbukkanó — történetéről esik szó, az asszony neve francia

helyesírással, Bethsabée alakban szerepel. Különös gondot fordított az író arra, hogy nagy számban illesszen be a két vitázó érvei közé a keresztes hadjáratok idején lejátszódott, a cselekmény időpontjával választott történelmi korszak légkörének érzékeltetésére alkalmas eseményeket. Mindezen átvételek teljes felsorolása túlságosan felduzzasztaná e fejezet terjedelmét; a *Dictionnaire de l'amour*ral való pontos összevetésekre — s egyszersmind a regény néhány téves vagy pontatlan állításának a hiteles tények alapján való kiigazítására — ezért nem itt, hanem a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. rész megfelelő helyein kerül sor. Kivételt teszünk azonban a „két szerető kolostoráról” szóló — a vitában Asmodái — Boboli legfőbb ütköztetését jelentő — elbeszéléssel, minthogy a kétféle szövegezés: a francia munkában található forma és a regénybeli változat részletes összehasonlítása tanulságos módon világít rá Jókai alkotói módszerére.

Idézzük az említett kiadvány V. kötetének 83—86. lapjain olvasható történet lényegesebb részeit: „A származására és vagyonára büszke Seigneur Banneret-nek egyetlen — Geneviève nevű — leánya volt, akit az összes egykorú krónikák a szépség valóságos csodájaként festenek le; ennek alapján könnyű elképzelni, hogy kezéért számtalan kérő versengett. Azt is elhíhetjük, hogy Geneviève nem volt érzéketlen; Beaudoinnek, egy ifjú lovagnak a szomszédságból, nem lehetett kétsége afelől, hogy megtetszett a leánynak. Mindketten a legforróbb és leggyengédebb szerelemmel szerették egymást; de az ifjú mindenki előtt eltitkolta szenvedélyét; ugyanis vagyontalan volt, márpedig a házasságokat mindenkor az érdek irányította. Geneviève atyja nem volt tekintettel egyébre, mint leánya szerelmesének szűkös javaira; számos előnyös tulajdonsága — a természet valóságos jótéteményei — irányában szeme zárva maradt. Beaudoin bizonyos volt afelől, hogy sohasem lesz a szép Geneviève férje; de vajon okoskodik-e a szerelem? A két szerencsétlen fiatal vonzalma egyre erősebbé vált; semmi sem közelíti meg a szerelmesek hiszékenységét, ők már a magukénak tekintik mindazt, amire vágyódnak.

Az apa végül tudomást szerez leányának szenvedélyéről; rajtakapja az ifjút a leánnyal. Első mozdulatával lángoló és lecsillapítást követelő bosszúvágyának akarja áldozatként odavetni az ifjút; Geneviève atyjának lábához borul, könnyeivel árasztja el, kegyelmet kér szerelmese számára, azzal fenyegetőzik, hogy ha Beaudoin életére törnek, ő is kioltja a magáét. Az öreg Banneret magához tér dühödt őrtjongsézből, s ujjával egy kastélya közelében levő dombra mutatva, így szól Beaudoinhez: — Elég vakmerő voltál ahhoz, hogy szemet vessél a leányomra; nos, légy a férje, azzal a feltétellel, hogy felviszed Geneviève-t ennek a dombnak a csúcsára, anélkül, hogy megállnál közben; a legcsekélyebb

megpihenés esetén elveszítéd szerzeményedet... Az ifjú lovag nem hagyja, hogy szavait befejezze, szeretőjéhez repül, karjaiba zárja, s a domb felé iramodik, felkiáltva: — Az enyém leszel! Az enyém leszel! E különleges és egyszersmind barbár látványosságnál a hűbéresek tömege volt jelen.

Joggal festik a szerelmet bekötött szemmel. Beaudoin csak határtalan szerelmére hallgatott, szeme — mely kizárólag Geneviève-re szegeződött — zárva volt a magára vállalt feladat nehézsége előtt. Gyorsan haladt a dombon fölfelé; szinte szárnyai nőttek; érezte, hogy szerelmesének szíve az övé fölött dobog. — Félek, szólt a leány, hogy nem érsz fel a csúcra, mérsékelj hevedet. — Imádott Geneviève-em, nem ismered a szerelmet! akár az égig is elémék.

Milyen igaz, hogy a szenvedélyes szerelem csodákra képes! Beaudoin már nem is ember volt többé, hanem maga a szerelem géniusza, aki a legleküzdhetetlenebbeknek látszó akadályokon is diadalmaskodik. A nézők soraiból kiáltások hallatszottak; együtt reszkettek, együtt emelkedtek, együtt szenvedtek az ifjú lovaggal, akinek szeme mindvégig szilárdan a fáradtságainak végpontját jelző csúcra szegeződött. Követték minden mozdulatát; látták, hogy tagjai megmerevednek, és küszködnek a fáradtsággal; Geneviève sírt. Végre, végre fölért Beaudoin a magasba, s nyomban a földre zuhant drága terhével együtt, amelyet úgy szorított magához, mint győzelme emlékművét. Általános ujjongás hallatszik: Győzött! Győzött! — Így hát, kiált fel Geneviève, szerelmem és mindenem férjemmé lesz végre! Keblére veti magát, s a leggyengédebb szavakat intézi az ifjúhoz; az nem felel, szeme zárva marad, nem tesz egyetlen mozdulatot sem. — Ó egek! szól Geneviève, már nem lesz a férjem! a fáradtság erőt vett rajta, meghalt. E szavak szájról szájra jártak; megdöbbenés ült ki minden arcra; minden szem a domb csúcsára szegeződött. Geneviève zokogott, átölelte szerelmesét, megpróbálta visszahozni őt az életbe; csókjai és könnyei felélesztették Beaudoint, kinyitja csaknem fénytelen szemét, s elhaló hangon suttozja: — Meghalok, Geneviève; legalább sírom fölött nevezzenek a férjednek! Ez a gondolat megvigasztal; óh egyetlen szerelmem, fogadd végső sóhajomat! A nézők, akik Geneviève legkisebb mozdulatát sem tévesztették szem elől, vele együtt már reménykedni kezdtek; gyorsan megértették, hogy a lovag magához tért, de nemsokára rájöttek, hogy ez csak a reménynek egy rövid pillanata volt; a szerelmesének holttestére roskadó Geneviève rettenetes sikolya végképp meggyőzte őket erről.”

A befejező rész elmondja, hogy a kegyetlen Banneret szívében ekkor végre feltámadt az apai szeretet. Leányához rohant, de mire felért a dombtetőre, Geneviève már kilehelte lelkét. Az eset színhelyén kápolnát építettek. A bűnét némiképp jóvátenni akaró apa ebben közös sírt

emeltetett a két szerető számára. Azóta nevezik ezt a Rouen közelében levő helyet „a két szerető kolostorának”.

Jókai feldolgozása tartalmi vonatkozásban híven követi forrását, ámde összehasonlíthatatlanul színesebb, élénkebb és költőibb annál. A francia szöveg szokványos, szentimentális fordulatait drámai eleven-ségű, romantikus pátosztól fűtött dialógusok váltják fel. Balduin lovag jellemzését Jókai egy — a regény koncepciója szempontjából fontos — vonással toldja meg: azzal, hogy költőnek (trubadúrnak) teszi meg őt. Másik lényegesebb kiegészítése abban áll, hogy nála Seigneur Banneret — mielőtt a próbatételre sor kerülne — nehéz öltözékekkel és súlyos ékszerekkel terheli meg leányát, ily módon is nehezítve az ifjú lovag feladatát. Ez a mozzanat, amely jelentős mértékben fokozza a történet valószínűségének benyomását, ugyancsak hiányzik a *Dictionnaire de l'amour* szövegéből.

★

A regény utolsó harmadában Jókai Raguzába vezeti a cselekmény szálait, s ennek kapcsán számos vonásból összcilllesztett, gazdagon árnyalt képet fest az Adria-parti városköztársaságról. Mind az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű, mind Wilkinson könyve részletesen foglalkozik Raguzá történelmével és nevezetességeivel, s Jókai mindkét forrást bőszégesen kiaknázza. Számos, általa említett tény Charles Yriarte *Les bords de l'Adriatique* c. könyvének Raguzáról szóló fejezetében is megtalálható. Ám ha e művet Wilkinsonéval, s mindkettőt a regény megfelelő részeivel összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy Yriarte lényegében Wilkinson szövegét kivonatolja, Jókai viszont nem ezt a kivonatot, hanem magát az angol szerző munkáját tartotta írás közben szem előtt. A XXII. fejezet végén még csak röviden utal — az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. munka közlései nyomán — az egykori raguzai viszonyok néhány sajátos vonására. (L. a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. részben) A következő fejezet már — Wilkinson művére támaszkodva — a város középkori történelmének egész sor epizódját idézi fel. Wilkinson szól Raguzá nagyszámú templomáról, és arról, hogy hajdan a város valamennyi nemesi családjának saját kápolnája volt. (I. m. I. k. 364—365; vö. JKK 256—257.) Beszél arról a katedrálisról is, amelyet a Palesztinából hazatérő Oroszlánszívű Richárd király a tengeri viharból való szerencsés megmenekülésének emlékére emeltetett Raguzában (i. m. I. k. 299—300). Jókai forrásához híven mondja el a történetet regényében (JKK 257.) Említést tesz Wilkinson az egykori rettore-palotáról és oszlopokon nyugvó boltozatos folyosóiról (i. m. I. k. 365—367; vö. JKK 257.) és a Rolandot — a néphit szerint a szaracén Spucento legyőzőjét — ábrázoló páncélos szoborról (i. m. I. k. 278. és 367—68.; vö. JKK 258.). Leírja a rendkívül

szilárd szerkezetű vámházat is — ama kisszámú épületek egyikét, amelyek sértetlenül kerültek ki az 1667-i földrengésből. A Wilkinsontól idézett két feliratot — a tulajdonképpeni vámhivatal fölött olvasható „Add meg a császárnak, ami a császáré” szavakat és a mérések színhelyéül szolgáló udvar boltívein álló, „pondero cum marces ponderat ipse Deus” szavakkal végződő latin szöveget — Jókai egy harmadikkal: a bibliai „mene, tekel, fáresz”-szel egészíti ki. (Wilkinson i. m. 1. k. 368—69.; vö. JKK 258.)

Bemutatja Jókai forrása a köztársaság pecsétjét, amelyen hármastornyú kapu fölött szent Balázs látható püspöki öltözékben, s elbeszéli a város védőszentjéhez fűződő legendát is. Eszerint a velenceiekből nemetszést váltott ki az, hogy a raguzaiak szövetségre akartak lépni a Cettina és a Nerenta között élő, szláv eredetű narentaikkal. Hogy a szövetség létrejöttét megakadályozzák, 971-ben — békés szándékot színlelve, levantói utazás ürügyével — hajóhadat küldtek Raguzába. Egy hadosztály a gravózai öbölben, a másik Lacroma közelében kötött ki. A tenger nagy partra szállt, meglátogatta a város vezetőit, s kifejezte azt a szándékát, hogy nyomban folytatja útját, mihelyt gondoskodott a víz- és élelmiszer-utánpótlásról. A raguzaiak gyanúja azonban felébredt, minthogy egy pap — akit az álmában megjelent szent Balázs figyelmeztetett erre — hírt adott a velenceiek ellenséges szándékáról. A polgárok ezért — miközben a velencei csapatok a város felé nyomultak — riadó-készültségbe helyezkedtek, és megghiúsították az ellenfél terveit. Ennek az eseménynek következtében választották a raguzaiak szent Balázst városuk védőszentjéül. (I. m. 1. k. 280—81.) Jókai — sok apró mozzanattal színesítve Wilkinson tömör szövegét — ezt a történetet is beiktatta regényébe (JKK 259—260.). Az 1. k. 293. lapján ír Wilkinson arról a hadjáratról, amelyet Barich (= Borisz), Bosznia királya 1195-ben vezetett Raguzá ellen, s amely után a legyőzött és békekötésre kényszerült Barich többek között arra kötelezte magát, hogy kártérítésképpen minden évben két szürke kutyát és két fehér lovat küld a raguzai szenátusnak. Jókai ezt az adatot is átveszi, ám Barich helyett Dusán királyt említi támadóként (JKK 260—261.).

Wilkinson munkájára vezethető vissza a regénynek az a része is, amely Bodino szerb királynak a város ellen folytatott háborújáról számol be — csak hogy Jókai ezúttal elég jelentős módosításokat eszközöl a forrásban talált anyagon. Wilkinson szerint Bodino — aki eredetileg csak Bulgáriában uralkodott — megfosztotta nagybátyját és jötevőjét, Radoszlávot trónjától, és így lett Szerbia királya. Radoszláv elmenekült, és kolostorban töltötte hátralevő napjait. Fiai közül kettőt: Broniszlávot és Gradiszlávot és egy unokáját, Predikát Bodino börtönbe vetette. Radoszláv többi rokonai Raguzába menekültek. Bodino kiadatásukat

követelte a várostól, ám a szenátus — hivatkozva arra, hogy Raguzá senkitől sem szokta megtagadni a menedéket, s minden hozzá forduló-
nak segítséget nyújt a bajban — elutasító választ adott. Bodino ekkor
megfogadta, hogy elpusztítja Raguzát, s óriási hadsereggel tábort vert
a város közelében. Az ostrom hét évig tartott. A raguzaiak és Broniszláv
hívei sok bátor fegyvertényt hajtottak végre ez alatt az idő alatt. Bran-
niszláv egyik fivére, Cocciapar egy ízben az éj leple alatt kis csapat élén
behatolt az ellenséges táborba, és megölte Bodino sógorát. Bodino
bosszúból nyilvánosan lefejeztette foglyait: Radoszláv két fiát és unoká-
ját. Ez a kegyetlen tett felháborodást váltott ki a szerbek között, akik
szerették Broniszlávot. Bodino — miután egy általa épített várban erős
helyőrséget hagyott hátra — kénytelen volt visszatérni országába,
hogy lecsillapítsa az ottani zavargásokat. Ezt megelőzőleg azonban a
raguzai érsek Lacroma apátjának kíséretében meglátogatta őt táborában,
s erőlesen szeméremetvetve rokonainak meggyilkolását, bűnbánatra szólí-
totta fel. Bodinot megindították a lelkiismeretére apelláló szavak, és
Lacroma szigetén emlékművet állíttatott rokonainak. (I. m. 1. k.
287—91.) Jókai különféle érzelmes elemeket sző a történetbe (Radoszláv
rokonai önként adják magukat halálos ellenségük kezébe, Bodino
kizárólag az érsek intelmeinek hatására hagy fel az ostrommal), s így
megfosztja azt minden hitelétől. (JKK 261—263.)

Wilkinson arról is beszámol, hogyan kerítették a raguzaiak — ravasz
csel révén — kézre a Bodino által városuk közelében emelt erődítményt.
„Bodino halála után a raguzaiak elhatározták a szerb vár lerombolását;
ezt tizenegy év múlva vitték véghez, antivari-i tengerészek segítségével,
akiket a helyőrség erősen akadályozott a raguzai kikötővel való érintke-
zésben. Ezek nagy hajórakományt bort hoztak magukkal, s minthogy
igen olcsón adták el, könnyűszerrel rábírták megvásárlására a szerb
katonákat; ugyanekkor a vár két parancsnoka közül az egyik, akit a
raguzaiak megvesztegettek, engedélyt adott a helyőrség nagyobbik
részének arra, hogy elhagyja az erődöt, s a húsvéti ünnepeket élvezze.
Ilyen előre összehangolt intézkedések után nem volt nehéz rajtaütni az
őrségen; azokat, aki ellenálltak, megölték; mindazok, akik megadták
magukat, kegyelmet kaptak, azzal a feltétellel, hogy Raguzá ellen nem
fognak fegyvert.” (I. m. 1. k. 291.) A regénybe ez az epizód is némileg
átalakított formában kerül be (JKK 263—264). Jókai mellőzi a parancs-
nok lepénzelésére vonatkozó utalást, viszont oly módon teszi élénkebbé
elbeszélését, hogy beléje ékeli — mint a raguzaiak által a szerb őrség
megtévesztése céljából énekelt nóta szövegét — a délszláv népköltészt
egyik híres alkotásának, a Fortis könyvében olvasott „Hasanagenicá”-
nak első sorait. (L. erre nézve a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c.
részét).

A XXIII. fejezet befejező részéhez Wilkinson könyve mellett az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. kiadvány is szolgáltatott anyagot. Mind az előző (i. k. 269), mind az utóbbi munka (II. rész 243) ír arról, hogy a raguzaiak mulatóvillái Gravoza közelében épültek. A másodikként említett forrás részletesen ismerteti azokat a biztonsági rendszabályokat, amelyeket a raguzaiak városuk szabadságának céljából léptettek életbe (II. rész. 229—30.). Jókai kettőt ragad ki közülük: azt az előírást, hogy az idegenek esténként — társadalmi állásukra való tekintet nélkül — bezárták szobáikba, továbbá azt, hogy a város kapuja csak napi 3—4 óra hosszat volt nyitva. A Raguzát körülvevő kisebb helységek és szigetek felsorolása szintén az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű szövegén alapul, ugyanúgy, mint a régi térképen feltüntetett, valamikor a város előjárójának kéjlakául szolgáló „Palazzo di delizie” nevű épületre való célzás (i. m. II. rész. 244—46.).

A regény XXIII. fejezetét lezáró történelmi anekdotát Jókai mindkét forrása teljesen egyező módon beszéli el. Eszerint a velencei köztársaság Raguzá közelében — lőtávolságnyira attól — egy szent Márkról elnevezett kicsiny szigetet és egy még kisebb, tökéletesen terméketlen sziklát birtokolt. A velenceiek egy éjjel kiküldték embereiket erre a sziklára, akik ott kartonpapírból készült és földszínre mázolt erődítményt állítottak fel, s rajta fából összeeszkábált ágyúkat helyeztek el. Raguzá polgárai rendkívül megijedtek a városukat közvetlenül fenyegető erősség láttán. Nyomban tárgyalásokat kezdtek Velencével, s igen boldogok voltak, amikor az Curzola szigetének átadása fejében hajlandó volt lemondani e nyomorúságos szikláról. A raguzaiak szerették volna megkapni a szent Márk-szigetet is, Velence azonban erről hallani sem akart. (*Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien*. II. rész. 201—02; Wilkinson i. m. i. k. 258.) Jókai mindössze annyit változtatott a történeten, hogy nála a velenceiek furfangos ötlete nem Curzola, hanem Lesina szigetének birtokába juttatja a köztársaságot.

Az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. kiadvány a II. rész 224—29. lapjain részletes tájékoztatást ad — természetesen a XVII.—XVIII. sz.-i viszonyokra vonatkozóan — Raguzá kormányformájáról és a város belső szervezetéről. Jókai az itt talált adatok túlnyomó részét beilleszti regényének XXIV. fejezetébe. Ámbár a raguzai államforma — ugyanúgy mint a városköztársaság alapvető intézményei — eredetére nézve csakugyan a középkorba nyúlik vissza, az a kép, amelyet a regény a rendkívül fejlett gazdasági életéről és közigazgatásról s a mindenre kiterjedő ellenőrzést gyakorló hatóságokról rajzol, a keresztes hadjáratok időszakába helyezve erősen anakronisztikusnak hat.

A Jókaitól felhasznált munka megállapítja, hogy Raguzá a velencei kormányzat mintájára berendezett szabad, arisztokratikus köztársaság

s közli az állam irányítását kezében tartó 26 nemzetség listáját. Innen választotta ki Jókai azt a négy nevet (Ghessaldi, Cerva, Prodanelli, Palmotta), amelyeket a 269. lapon — a két szembenálló párt vezéralakjait felsorolva — említ. A rettoreválasztás módjáról a hivatkozott mű mindössze annyit mond, hogy három fokozaton át megy végbe: az első menet szavazás, a másik kettő sorshúzás útján bonyolódik le. A Jókaitól leírt, két fokú választási eljárás tehát valószínűleg az ő egyéni leleménye. Felhasználja a Jókai azt az adatot is, hogy a rettore havi fizetése öt dukát, amihez a legfelsőbb bíróság ülésein való részvétel díjaként napi egy dukát járul. Szól Jókai forrása a köztársaságot irányító testületek összetételéről is. A legnagyobb hatalommal a tíz tagból álló „Consiglio dei Dieci” rendelkezik. A „Consiglio Grande”, melyben minden tíz évnél idősebb nemesnek szavazati joga van, választja meg a „pregadi”-k tanácsának hatvan tagját. (Jókai, aki nyilván csak felületesen olvasta el az idevágó szövegrészt, a „Consiglio Grande”-t azonosítja a „pregadi”-k tanácsával. — JKK 269.) A „pregadi”-k egy éven át maradnak hivatalban. Hatáskörükhöz tartozik a háborúval és békével kapcsolatos ügyek intézése, a hivatalok elosztása, a követek kiküldése és elfogadása.

A regényben bő teret kapnak azok az intelmek, amelyeket a hivatalból lelépő rettore, Boboli Péter intéz utódához. Kitűnő alkalom ez Jókai számára, hogy a raguzai közállapotokra vonatkozó ismereteit kamatoztassa. Forrása említést tesz a rendőri és kereskedelmi kérdésekkel, valamint az Aerarium publicum ügyeivel foglalkozó „Consiglietto”-ról, melynek tagjai évi három dukát fizetést kapnak, majd sorra veszi az összes többi városi hatóságokat: a bűnügyekben alsó, közép- és felső fokon ítélkező szerveket (a consuloikat, vérbírákat és a hat szenátorból álló legfelsőbb bíróságot); a gypjúkereskedelem felügyelőit, az öt egészségügyi tanácsost (ezek fő feladata az, hogy a különböző ragályos betegségektől megóvják a várost, s a Raguzába érkező idegeneket szemmel tartásuk); a vám- és accisa-beszedéssel, valamint a pénzverés ellenőrzésével megbízott hivatalnokokat, a „della raggione” nevű testületet öt tagját (ezek vizsgálják felül a számadásokat, őrzik az államkincstárat, kezelik a letéteket, az özvegyek és árvák pénzeit, és gondoskodnak számos egyházi javadalom elosztásáról); a fegyvertár őrét, a két élelmezési biztost, a három pincemestert, az építőmestereket, a nagytanácsnak a titkos ügyeket intéző szekretáriusát és a közokiratokat kiállító „consulens”-eket. Ugyanebben a sorrendben emlékezik meg Jókai is a különböző városi hivatalokról és a velük járó funkciókról. A listát azonban egy olyan mozzanattal is megtoldja, amelyet hiába keresnénk forrásában. Szerinte Boboli Péter afelől is kioktatja az új rettoret, „hogy az iskolában miféle tudományok taníttassanak, a dalmatáknak a latin és olasz nyelvet mi módon, ha másként nem, erővel is a fejükbe verjék?”

(JKK 276.) A nyelvterjesztés illetén erőszakos — középkori viszonyok között természetesen merőben elképzelhetetlen — módjára való utalás azt a gyakorlatot vetíti vissza a múltba, amelyet Jókai a Bach-rendszer alatt átélt, és amelyet később, a dualizmus korában a magyar uralkodó osztályok is követtek az ország területén élő nemzetiségek irányában. A regény keletkezését közvetlenül megelőző években ez a kérdés két ízben is: az 1879. évi népiskolai és az 1883-i középiskolai törvény parlamenti tárgyalása kapcsán heves vitákat váltott ki a kormánypolitika védelmezői és a nemzetiségi törekvések szószólói között.

A raguzai köztársaság külpolitikáját is az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* adatai alapján jellemzi a regény. Az említett munka többek között megírja, hogy a kicsiny városállamnak, amely számos külföldi védnök pártfogására szorult, az olaszok a „le sette Bandiere” gúnynevet adták. E védnökök sorában a török szultán a leghatalmasabb. A törökökkel a köztársaság már akkor szövetségre lépett, amikor azoknak még egyáltalán nem voltak európai birtokaik. Orkhán szultán a szerződést — amint akkoriban szokásos volt — oly módon erősítette meg, hogy egész kezét tintába mártotta, és rányomta a papirosra. A szultán mindössze évi 500 zecchino adó fizetését kívánta a nekik nyújtandó oltalom fejében a raguzaiaktól. Újabb viszont az adó összege — a nagyvezérnek, a kizlár agának, a szultán anyjának és más szultánának küldött ajándékokkal együtt — 20 000 zacchinóra is felmegy. (II. rész. 232—33.) A raguzaiakról egyébként azt tartják, hogy a törököknek félelemből, a velenceieknek gyűlöletből, a pápának, a császárnak és a spanyoloknak tiszteletből és politikai meggondolásokból fizetnek adót (uo. 236.). Minderről a regényben is olvashatunk (JKK 274—275), ám az utóljára idézett mondást Jókai némileg átalakított formában illesztette be művébe.

Kitér Jókai forrása a raguzaiak életmódjára, a társadalmi érintkezés formáira is. Szót ejt többek között arról, hogy hajadon nő Raguzában egyáltalán nem mutatkozhat nyilvánosan, s az eljegyzett menyasszony csak akkor találkozhat először jövendőbelijével, amikor a vőlegény és a menyasszony szülei már megállapodtak a hozomány összegében, és aláírták a házassági szerződést. (Üo. 240—41.) Ezeket az adalékokat Jókai már a regény III. fejezetében értékesítette. Feljegyzésre méltónak ítélte az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* szerzője azt is, hogy a raguzaiak kerülik a ceremóniákat, csekély tisztelettel és udvariasággal köszöntik egymást, s még a kalapjukat sem veszik le köszönéskor. (Üo. 240.) Ez a megjegyzés érdekes ötletet sugallt Jókainak. Szerinte Raguzában valamikor „nagy tökéletességre vitték a köszöntés tudományát” (JKK 295.), mindaddig, amíg a tizek tanácsa — egy, a regényben ábrázolt bonyodalom következtében — el nem tiltott mindenféle

nyilvános köszöntést. „Ettől a naptól fogva állt fenn Raguzában az a szokás (egész a XVII. századig), hogy senkit nem üdvözöltek az utcán.” (JKK 299–300.)

Jelentős helyet foglal el a regényben, s a cselekmény alakulására és végső kimenetelére is lényeges módon hat ki azoknak a raguzai pártviszályoknak ábrázolása, amelyek előbb Damiani Judás uralomra jutásához, majd pedig diktatúrájának megdöntéséhez vezetnek. E mozzanatok nem teljesen légből kapottak; részben valóságos — vagy legalábbis számos historikustól hitelesnek tekintett — történelmi tényeken alapulnak. Jókai Wilkinson művéből szerzett tudomást Raguza középkori történelmének szóban forgó epizódjáról, melyet regényében az általa konstruált szerelmi és vallási motívumokkal kapcsolt össze. Wilkinson, aki könyvében tüzetes áttekintést ad a város múltjáról, az 1203. év eseményeihez érve, a következőket írja: „Rövidesen újabb egyenetlenkedések történtek ki Raguzában. Damiano Juda, aki — gróf vagy elnök néven — az előjáró hivatalát töltötte be, az év lejártakor nem volt hajlandó lemondani tisztségéről; beférkőzve a nép kegyébe és számos csapatot megvesztegetve, betiltotta a nagytanács üléseit, és teljhatalomra tett szert. A nemesek kifogásaira válaszolva, az államon belüli viszályok káros hatására való hivatkozással próbálta igazolni magatartását, s hangoztatta a várost idegen támadás ellen oltalmazó rendszabályok szükségességét; az ilyen támadás veszélye Konstantinápolynak a velenceiek által történt elfoglalása következtében kétszeresen fenyegetővé vált. E cél elérése — jelentette ki — korlátlan hatalmat igényel; végül biztosította bírálóit, hogy ő kész arról lemondani, mihelyt az állam biztonságának megóvása céljából szükséges intézkedések megtörténtek.

A Boboli család, amelyet hazafias érzület töltött el, s a valamennyi osztály körében élvezett tisztelet tett magabiztossá, nyilvánvalóan megbélyegezte Damiano becsvágyó terveit; ennek hatalma azonban már jobban megszilárdult, hogysen erőfeszítéseik megdönthették volna. Damiano parancsot adott a Boboliak elfogatására, s ők kénytelenek voltak Boszniába menekülni.

Damiano két év óta volt uralmon, amikor veje: Pierro Benessa — akit zsarnoksága felháborított, s aki látta: minden arra irányuló kísérlet, hogy a néphangulatra és erős örségre támaszkodó diktátort megfosszák a hatalomtól, veszélybe sodorná az államot — titokban összehívta a nemesek gyűlését, s azt ajánlotta, hogy forduljanak valamilyen külföldi hatalomhoz.

Az egyetlen ilyen, megsegítésükre képes hatalom abban az időben Velence volt; ezért úgy döntöttek, hogy felkérik a dogét: szabadítsa meg őket Damiano zsarnokságától azzal a feltétellel, hogy Raguza szabadságát nem éri semmiféle sérelem. Michele és Vito Boboli haszta-

lanul próbálták meggyőzni honfitársaikat arról, hogy a velenceiek csak abban az esetben lesznek hajlandók támogatást nyújtani nekik, ha Damiano helyére saját nemeseik egyikét állíthatják; ez pedig — egy idegen hatalom támogatását élvezve — sokkal nagyobb veszélyt jelentene szabadságukra nézve, mint saját városuknak egy becsvágyó polgára. Ezeket a bölcs tanácsokat elutasították, és Benessát titokban Velencébe küldték, mint a raguzai nemesek követét.

A velenceiek örömmel vállalkoztak ügyük felkarolására, azzal a feltétellel, hogy Ragusa élére velencei kormányzó kerül. Benessa — átlátva, mekkora veszéllyel járna a visszautasítás most, amikor a velenceiek már megismerkedtek a város állapotaival — kénytelen volt elfogadni ezt a kikötést. A nyílt erőszak elkerülése céljából cselhez folyamodtak. Morosini pátriárka történetesen éppen akkor indult el Konstantinápolyba s a velencei szenátus — az új császárnak küldendő gazdag ajándék ürüggyével — két követet jelölt ki abból a célból, hogy (nagy kísérettel, s két jól felszerelt gálya fedezetével) csatlakozzanak a pátriárkához. A követeknek meg volt hagyva, hogy Benessa rendelkezéseivel igazodjanak.

Amint Raguzába értek, Benessa hírről adta Damianonak, hogy megérkezett a pátriárka és a követek, akik csak azért tértek el kitűzött útirányuktól, hogy őt üdvözöljék. Nyomban meghívást kaptak a palotába ebédre, s amikor felkeltek az asztaltól, a követek rávettek Damianot: kíséрге el őket a hajóra, hogy megtekinthesse a császárnak szánt ajándékokat. Alig lépett a fedélzetre, Damiano azonnal látta, hogy fogságba esett, és — szidalmazva a velenceiket árulásukért, s apagyilkossággal vádolva vejét — a hajó mellvédjébe verte fejét, s holtan bukkant a fedélzetre.” A kötött egyezmény értelmében ezután a velencei Lorenzo Quirini lett Ragusa grófja. (Wilkinson i. m. I. k. 304—07.)

Jókai számára igen alkalmas kiindulópontnak bizonyult a Wilkinson-tól előadott történet, amelyet számos új, költött elem beiktatásával fejlesztett tovább, s a regény középpontjába állított, tragikus végű szerelmi bonyodalom motiválására is felhasználta. Wilkinson megemlíti, hogy Damiano diktatúrájával elsősorban a Boboli család tagjai szálltak szembe. A regényben már arról olvasunk, hogy Ragusa politikai élete régóta a Boboli- és a Damiani-párt közötti ellentét jegyében állt, s Damiani Judás zsarnoksága csupán új szakaszt nyitott e hosszú időre visszanyúló vetélkedés történetében. A pártviszály egyik okaként Jókai a város olasz ill. délszláv eredetű lakosainak szembenállását tünteti fel (JKK 268—269. és 270.) — olyan tényezőre utalva ezzel, amely inkább Dalmácia XIX. sz.-i történelmének során éreztetett hatását. A XXIV. fejezetben ábrázolt választási jelenet — melyhez hasonlóval több más Jókai-regényben is találkozunk — nyilvánvalóan a saját korának viszonyai között otthonos író személyes élményein alapul. Egykorú, a

XIX. sz. államcsínyjeinek lefolyására vonatkozó történelmi tapasztalatot tükröz a regény egy másik, apróbb mozzanata is. Wilkinson idézett szövege mindössze annyit mond, hogy Damiano hivatali évének lejártakor nem volt hajlandó kiadni kezéből a megszerzett hatalmat. Jókainál viszont Damiani Judás oly módon „legalizálja” diktatúráját, hogy a tízek tanácsával kimondatja: „a rettore egész életére lett a köztársaság élére meghíva”. (JKK 289.) Eltér forrásától Jókai abban is, hogy Damiani nála nem két, hanem hét éven át marad uralmon Raguzában. A cselekmény különböző motívumainak szerves egységét azáltal biztosítja, hogy az ifjú Boboli, az „Új-Jeruzsálem” megalapítója éppen Damiani Judás leányát: a Branta-völgyi kolostor fejedelmasszonyát csábítja el, továbbá, hogy Damianinak a „daviditák” elvei és gyakorlata iránt tanúsított rokonszenvre adja meg ellenfeleinek azt a döntő lökést, amely diktatúrájának megdöntését célzó titkos szervezkedésre és Velence segítségül hívására készíti őket.

Jókai — ha el is követ néhány kisebb kortévesztést — korántsem hagyta figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a Wilkinsontól leírt eseménysor a XIII. sz. első éveiben játszódott le. A regényben sehol sem szerepelnek pontos évszámok, csupán arról értesülünk, hogy a történet „ezelőtt hétszáz esztendővel” megy végbe, s „ideje úgy a keresztes háborúk első századára esik”. (JKK 12. és 6.) Egyes utalások azonban az időpont közelebbi — s a Wilkinsontól megadott dátummal lényegileg megegyező — meghatározását is lehetővé teszik. Egy helyütt arról a „rendkívüli zűrzavar”-ról esik szó, „melyet az elmúlt, tönkrement keresztes hadjárat s egy új megindításának mozgalmai” idéztek elő a világban. (JKK 290.) A cselekmény eszerint az 1192-ben befejeződött harmadik és az 1202-ben kezdődött negyedik keresztes hadjárat közé eső években indul meg. A regény vége felé, a XXX. fejezetben már a tervezett háború előkészületeinek utolsó szakaszáról olvasunk, annak kapcsán, hogy a velenceiek felszólítják Damianit: „az új keresztes hadak szállítását együtt vállalják el a velencei és raguzai gályákon.” Ebből annyi felel meg a történelmi tényeknek, hogy a negyedik keresztes hadjárat résztvevői valóban velencei hajókon tettek meg útjukat, amely ezúttal nem a szentföldre, hanem csak Konstantinápolyba vezetett. Beérték azzal, hogy 1204-ben elfoglalják a bizánci birodalom fővárosát, megalapítva ott az ún. „latin császárságot”, s eredeti céljuk megvalósítására, Jeruzsálem visszahódítására még csak kísérletet sem tettek.

*

Jókai művét a „regény, kritikával elegy” műfaji megjelöléssel látta el, s a cselekmény menetét csakugyan intermezzóként szakítják meg időről időre a szerző és a kritikus között lezajló disputák. Hasonló technikával már a néhány évvel korábban keletkezett *Egy hírhedt kalandor a XVII.*

századból c. regényben is találkozunk; ebben az egyes kalandok végén a nagyherceg és a soltész bocsátkoznak vitába, fontolásra véve a főhős előadásának hitelessége mellett, illetve ellene szóló érveket. Részben talán már itt is az a célzat készítette Jókait ennek az írói fogásnak alkalmazására, amely *A három márványfej*ben válik egészen szembeszökővé: az irányában ellenséges érzületet tanúsító, munkáit többnyire kedvezőtlenül fogadó kritika kigúnyolásának szándéka.

Ismeretes, hogy Jókai alkotói módszere ellen a Budapesti Szemle köré tömörült kritikusok (mindenekelőtt Gyulai Pál és Péterfy Jenő) intézték a legélesebb támadásokat. A regényében felléptetett kritikus alakjának megformálásakor Jókai bizonyára főként az általuk képviselt álláspont és bírálói magatartás szatirikus bemutatására törekedett. Tanúskodnak erről az olyanfajta reminiscenciák is, mint aminőre mindjárt a regény első lapján bukkanunk, ahol a kritikus már a mű címét is kifogásolja. „Micsoda inkorrekt cím? ‚Márványfej?‘ Fej alatt az organikus test részét értjük. Ha márványból van, akkor már szobor. Tehát helyesen: ‚Három márvány mellszobor.‘” Ugyanilyen kicsinyes és szörszálhasogató módon kötött bele Gyulai az *Eppur si muoverò* írt, 1873-ban megjelent bírálatában a könyv címébe. „Már a regény címe sem helyes. Galilei híres mondása épen olyan kevésbé illik e regényre, mint Kárpáthy Jánosra a magyar nábob.” Gyulai szerint Jókai helytelen és nevetséges módon alkalmazza művére e mondást, melynek általa adott értelmezéséből az következne, „hogy Galilei nem a föld forgásának törvényét fedezte föl, hanem magát a földet mozdította meg”. (*Újabb magyar regények.* = Gyulai Pál: *Bírálatok 1861–1903.* Bp. 1912. 105.)

Különösen gyakran vetették Jókai szemére bírálói azt, hogy alakjainak tetteit nem motiválja kielégítően. A regényben szereplő kritikus is több ízben ad hangot ilyen természetű kétségeinek (l. pl. a JKK 242–244. és a 305. oldalakat), hogy azután a szerző magabiztos fölényvel mutasson rá válaszában az első pillantásra érthetetlennek vélt cselekedetek mögött rejlő mélyebb rúgókra. Gyulai szerint Jókai fantáziája nem tűri „a természetet, az igaz emberit, csak ördögökben, angyalok- és csodákban” telik kedve, s „az öt földrész minden tájáról a történelem, természet és társadalmi élet világából összeszedi mindazt, a mi különös, kivételes, bizarr”. (*Jókai legújabb művei.* Gyulai i. m. 82.) Mintha ez a vád csendülne vissza a regénybeli kritikus méltatlankodó szavaiban: „. . . annyit el kell ismernem a jelen munkáról, hogy még Klimius Miklós óta így megutaztatva az olvasó nem volt, mint ebben. Ez egy valóságos humoristico-sentimentális válfaja a romantico-realisticus irányműnek. Szisztematizált lehetetlenségek napirendje. Amik itt történnek, azokhoz képest Mózes sétája a Veres-tengeren át száraz lábbal tréfadolog.” Stb. (JKK 242) Péterfy Jenő nevezetes tanulmányában, amely alig

néhány évvel *A három márványfej* keletkezése előtt, 1881-ben látott napvilágot, többek között arra is rámutatott, hogy „Jókai tulajdonképpen improvizálja alakjait, helyzetről-helyzetre. Bizonyos tekintetben a rögtönzés bélyegét látni meséin is”, s ennyiben az ő művészete az „improvisált hatások költészetének” nevezhető. (*Jókai Mór. = Péterfy Jenő Összegyűjtött munkái.* 1. k. Bp. 1901. 93.) A Jókaitól ábrázolt kritikus is ironikusan jegyzi meg egy helyütt: „... most következik egy olyan fejezet, amiről még a szerző sem tudja, hogy mi mindenféle lesz benne.” (JKK 159.)

Belekapaszkodik a regénybeli kritikus a leíró részek számos apró, mellékes mozzanatába is, kétségbe vonva azok történelmi hitelét, s egyúttal kiváló alkalmat szolgáltatva a szerzőnek arra, hogy az igaza mellett szóló — valódi vagy fiktív — források egész sorát vonatassa fel, s ily módon tegyen bizonyoságot széles körű tudományos ismereteiről. Az író és a kritikus között folyó szócsatákat Jókai egyes esetekben talán arra is felhasználta, hogy magyarázatot adjon azokra a — művében valóban megtalálható — kisebb történelmi tévedésekre és belső ellentmondásokra, amelyekre a regény folytatásos közlését nyomon követő barátai és ismerősei hívhatták fel figyelmét. A VIII. fejezetet lezáró disputa során pl. a következő kérdést teszi fel a kritikus: „Vajon volt valami elfogadható oka ennek a Frater Aktaeonnak, hogy az egyik fejezetben *Canavelli* Zenónak neveztesse magát, a másikban pedig a *Boboli* patrícius család ivadéknak iratkozzék be? Vagy éppen csak hogy valami emberi dolog történt a szerzővel: 'lapsus memoriae', elfelejtette egyik hétről a másikra, hogy kinek hitták a regénye hőseit?” A regény végleges szövegére vonatkoztatva ez a szemrehányás értelmét veszti. Ott ui. a főhős neve már legelső említésekor is a következő alakban fordul elő: „*Boboli* János, tolvaj néven *Canovelli* Zeno”. A N-beli folytatásos közlés szövegében viszont a szóban forgó szakaszban — a IV. fejezet ama helyén, ahol *Lubomira* közli *Milenkával*, hogy szerelmese kolostorba lépett — tényleg csak a *Canovelli* Zeno név szerepel. Valaki nyilván figyelmeztette Jókait következtetlenségére, s ő azután a legközelebbi disputába szötte bele a *Boboli* költő voltára és az írói álnévviselés bevett szokására hivatkozó, az ellentmondást feloldó magyarázatot; később pedig — a kötetkiadás előkészítése során — módosította az észrevételre okot adó szövegrészt.

Mіндеzeken túl, a szerző és a kritikus meg-megújuló, a cselekményit úgyszólván keretbe foglaló disputái sajátos esztétikai funkcióval is rendelkeznek: a szélsőséges romantika jegyében fogant, valószínűtlen fordulatokra épülő történetet az irónia (helyesebben önironia) megnyilvánulásaival ellenpontozzák, s így mintegy megkérdőjelezzik annak komolyságát.

A regény fogadtatása

A három márványfejet a kiadó — több más, az 1880-as években keletkezett Jókai-műhöz hasonlóan — előbb folytatásos füzetek formájában jelentette meg. Jókai kiadója, Révay Mór János visszaemlékezéseiben így ír erről a vállalkozásról: „Bizonyos szenzáció volt, mikor először jelent meg Jókai-regény füzetes kiadásban, mikor a füzetes rémregényeket ki akartuk szorítani füzetes Jókai-regényekkel. A *lőcsei fehér asszony* nyal tettük meg az első kísérletet a Jókai-kolportázs terén. Ezzel próbáltuk meg Jókai munkáit a szegényebb sorsúak könyvespolcaira eljuttatni. A kolportázs-kiadásban természetesen koncessziókat kellett tenni a megszokásnak, gazdagon illusztrálva kellett adni ezeket a munkákat. Jókai Róza tehetsége egész teljességével iparkodott a sikert előmozdítani. Ebben a füzetes kolportázs-kiadásban jelent meg azután a *Kis királyok*, a *Lélekidomár* és a *Három márványfej* is.” (Révay Mór János: *Írók, könyvek, kiadók*. Bp. 1920. 218.)

A korabeli sajtóban 1887 júniusának második felében tűnnek fel a füzetes Jókai-sorozat megindulását beharangozó, s egyszersemind a *Három márványfej* első két füzetének megjelenéséről is tudósító hirdetések. A sorozat előfizetési ára egész évre 6 forint, fél évre 3 forint volt; ennek fejében 30, ill. 15 füzetet kaptak kézhez az előfizetők. Az újsághírek szerint a regény 6—8. füzetei 1887 októberében, 9—12. füzetei ugyanez év novemberében, a 13—16. füzetek 1888 februárjában, és a befejező, 17—20. füzetek 1888 áprilisában láttak napvilágot. A 3 kötetes kiadás viszont már 1887 decemberében kikerült a könyvpiacra.

Az egykorú (főleg vidéki) újságokban 1887 második és 1888 első felében megjelent közlemények, amelyek a *Három márványfej* füzetes kiadása egy-egy újabb részletének megjelenéséről adtak hírt, rendszerint a mű szépségeire is felhívták néhány sorban a figyelmet. E rövid méltatások, amelyek a különféle lapok hasábjain általában szó szerint egyező megfogalmazásban bukkannak fel, minden valószínűség szerint kiadói eredetű reklámszövegek. A Vasmegyei Közlöny 1887. okt. 16-i száma pl. a következő megjegyzést fűzte hozzá a 6—8. füzetek megjelenéséről tudósító hírhez: „A most folyó regény egyike a legremekebb alkotások-

nak, minden egyes füzet új szépségeket tár fel belőle." Ugyanez a lap néhány héttel később, 1887. nov. 20-án, a 9–12. füzetek megjelenése kapcsán így ír: „Most már előttünk a cselekmény egész nagyszerűségében, a bonyodalom a maga mesteri fázisával és van-e valaki, ki nem lázas kíváncsisággal várja a folytatást. — E kritikával vegyes regény, a mint azt maga a koszorús író elnevezte, már szerkezeti tekintetben is remekmű és ha hozzátesszük azt, hogy mindaz a szépség megvan ebben is, a mi Jókai minden művét varázshatásúvá teszi, kétszeres érdeklődéssel nézünk a további fejlemények elé.”

Alig tekinthető reklámnál többnek az a pár sornyi közlemény is, amely az Irodalmi Tájékoztató c., Szana Tamástól szerkesztett folyóirat 1887. dec. 15-i számában foglalkozik a regénnyel. Szövege így hangzik:

„A koszorús költő legújabb regénye. Elég volna ennyit mondanunk ajánlásképen; de hozzá tesszük: egyttal egyike ama regényeknek is, melyekben Jókai lángelméje és eredetisége a legfényesebben nyilatkozik. Már maga a szerkezet is egészen új és sajátos, mert mint a cím is mondja, a regény ‚kritikával elegy.‘ Ez a vonás a forma újdonságainak ingerével hat, s a legszemlésebb ötleteket, kitéréseket mondja az elbeszélő tolla alá. Ha chez hozzá vesszük a költő ismert fényes tulajdonságait: a phantasia merész csapongását, s az előadás sajátos bűbáját, bátran elmondhatjuk, hogy Jókai legújabb regénye ritka meglepetés lesz a magyar közönségnek.”

Az egykorú sajtóban csupán két alaposabban elemző bírálat jelent meg a regényről. Mindkét cikk álláspontja egyértelműen elutasító.

A Fővárosi Lapok 1888. jan. 5-i számában (XXV. évf. 5. sz.) Székely Béla írt kritikát a regényről. A cikk előljáróban néhány általános esztétikai tételt szögez le, majd ezek alapján mond elmarasztaló ítéletet Jókai művéről. „A szabálytalanság sohasem lehet szabály s ha helyesnek tartanók is azt az állítást, hogy a regénynek tulajdonképpen nincs is esztetikája, mégis megkövetelnők a regényírótól, hogy művében fölismerhető legyen a *regény*. Tehát e műfajnak is vannak bizonyos jellemző vonásai, karakterisztikus kellékei, melyekkel szakítania még a legnagyobb írónak sem szabad. S ha már egyebekkel nem, de azon kellékekkel mindenesetre kell birnia a regénynek is, melyeket minden költői műtől megkivánunk: *egységes koncepcióval és sajátos jellemmel bíró individuuumokkal*.

Jókai legújabb műve . . . ép e kellékekkel nem bír. Szerkezte laza, alig összefüggő. Nincsen főhőse, kinek törekvése, küzdelme és cselekvése körül csoportosulna a többi, ki mintegy központját, magvát képeznék az egésznek, de a hány szereplő, annyi főhős, kik mind a saját maguk külön céljaiért küzdenek. Természetes, hogy a mese ily körül-

mények között nem lehet egységes, hanem százfelé ágazik; természetes, hogy így érdeklődésünk és részvétünk is sokféle irányban lévén lekötve, az csakhamar lelohad.

Ami a fentebb érintett másik kelléknek, a sajátos jellemmel bíró individuumnak hiányát illeti, ezeket még sajátosabban nélkülözzük e műben, mint az egységes koncepciót, mert a mennyiben Jókai a szereplő egyéneket jellemezni megkísérelte, ezek vagy torzképei az emberi egyéniségnek vagy pedig hus és vér nélküli fantomok. S ha már Jókai nem tud uralkodni csodás képzelmen, de ez uralkodik fölötte, legyen legalább rendszer a fantázia működésében s ne csapjon ez túl a lehetőség, a *valószínűség* határain is. Mert a költészet nem ismer sem angyalokat, sem ördögöket, csak embereket. Az általános *emberi* főkútforrára az írók sikerének. Bennünket csak az érint, a mit mi is érezhetünk és csak az érdekel, a mi rokonszenvünket fölkölti. Az ördögítől csodálkozva fordulunk el s az angyali hidegen hagy bennünket. Inkább adjon az író köznapi embereket, ha már nem tud, vagy nem akar sajátos jellemeket teremteni; de ne vezessen elénk olyan alakokat, kik minden egyebek, mint emberek, húsból, vérből való emberek. Lubomira, soror Kozima, soror Kekharizméne, Fráter Aktacon (Boboli János), Boboli Péter, Onufriósz, Szlón, Verblud mind határozatlan, emberi vonások és érzelmek nélküli jellemelek, azaz alakok, melyeket szerzőnk mint bábokat igazgat ide-oda, úgy a hogy a mese folytatása vagy szerzőnek tetszése kívánják. Nincs bennök logika, határozottság, pszichologia: csak egy: fantázia és újra fantázia. Tetteik nem jellemükből folyó cselekvések, hanem véletlen által előidézett *csodák*.

S noha tény, hogy Jókai e művében ismét pazar fényben csillogtatja költészetét s ennek világitásában mutatja be alakjait; noha tény, hogy e regény kezdettől fogva mindvégig — talán éppen csodás és mesés alakjánál fogva — megkaphatja a naiv kedélyek figyelmét, mégis hiába keressük benne azt, a mit Jókai régibb regényeiben . . . bámultunk és élveztünk: a költő egyéniségének öntudatos művészi nyilvánulását, a mese kerékdedségét, a kivitel remek technikáját.”

A továbbiakban a bíráló igen részletesen ismerteti a regény cselekményét. A „daimonomaché”-t bemutató fejezethez érve, megjegyzi: „Itt Jókai ismét elemében van. Ez a részlet valóban gyönyörű. Így leírni, ecsetelni, szívhez szólni egyedül csak ő tud. A szerelem dicsőítése a legremekebb, a mit ő valaha irt. Tüzzel-hévvvel zengi el a szerelem dicsőimuszát.”

Cikke végén a kritikus a következőképpen összegezi véleményét: „Igaz, hogy minden műfajt respektálnunk kell. Még az olyant is, a milyent eddig nem ismertünk. *Regényt, kritikával elegyet*. Mert a lángészt szabályokhoz kötni nem lehet. A költő és művész műveit vegyük úgy,

a hogy azokat nyújtják. Ne akarjuk, hogy azok az esztetika szabályainak példái legyenek, hanem tekintjük őket a művészi tehetség öntudatos nyilatkozásának. A költő intenciója a fő, s nem a mienk. Vegyük azt, a mit nyujt, s ne kívánjuk, hogy ő azt nyujtsa, a *mit s a milyent* mi akarunk. De azt az egyet jogosan kívánhatjuk, hogy a mit a költő nyujtani akart, azt nyujtsa is. Ez a mi bírálatunk mértéke. S e szempontból ítéljük meg e regényt is. Csakhogy ez ítéletünk nem kedvező. Mert Jókai e munkájában épen a *költői intenció* hiányát érezzük. Ő nem akart egyebet, mint mulattatni, s szem elől feledte a *költői, a művészi célt*. S ép ezért ókai e regényében *művészi tartalom*, csodás fantáziájának gyönyörű képein kívül alig van valami. Hisz csak egy kissé közelebből kell megtekinteni a regény alakjait. Kérdezem: Lehetőnek, valószínűnek, sőt többet mondok: képzelhetőnek tartja-e szerző maga a tizenkét éves Solyom gyerek csodás *szellemi kifejtettségét*? Azt megengedem, hogy egy waráng ifjú tizenkét éves korában *hőstettekre* képes. Hisz hatszáz évvel ezelőtt játszik történetünk. Akkor más emberek voltak. S a természet által e gyerekek adományozott fizikai erő csodákat művelhetett. Ezt elhiszem. Elhiszem, hogy mázsányi embereket tollként emelgetett s vitt fel a toronyba; de hogy e tizenkét éves fiu *ugy* cselekszik, mint egy érett, tapasztalt férfiú, mint egy győztes, furfangos hadvezér; hogy ő *ugy* gondolkodik, számítgat, mintha már huszonöt év óta uralkodnék és egy negyed századig tartó uralkodásnak tapasztalataiból meritené a bölcsességét, ez hihetetlen, ez nem a mai kor elméjének való.

Ép olyan érthetetlen az álmodozó, ábrándozó, halálra ítélt Fráter Aktaeon; ép olyan érthetetlenek Lubomira, soror Kozima és soror Kekharizméne. Ezek csupán árnyékai az emberi lénynek s mindegyik közülük a *megtestesült szerelem*. Egyéb semmi. S vajjon költői műbe való alak az olyan ember, akinek *kizárólagos* érzelme a szerelem? A ki ezenkívül semmit, a szó szoros értelmében *semmit* sem érez? Féltékenység, bosszu, harag, gyűlölet, ezek mind távol állnak tőlük; ők csak angyalok. Nincs bennök semmiféle szenvedély, hiba, hiúság, egy van csak bennök: a szerelem. Ezek nem husból-vérből való alakok. Ezek csak árnyékai az emberi lényeknek, az emberi egyéniségnek. Ezeknél a legnemesebb érzelem, a szerelem fixa ideává vált. S ők csekély különbséggel mind ép úgy szenvednek a *szerelmi örületben*, mint vannak, a kik szenvednek a *vallási örületben*. A legmagasztosabb eszmék korcs elfajulásai ezek.

S még folytathatnók észrevételeinket. De hisz ezek mind csak azzal végződnének, hogy a költőnek *öntudatosan* kell teremtenie, s hogy nem szabad magát akár dús képzelme, akár más speciális tehetsége által annyira elragadtatni, hogy minden művészi szempontot elfeled. Mert a *szabályok* és a tehetség *önkéntelen* nyilvánulása közötti helyes mérték az igazi költészet *lényege*. Ne a korlátok nyügét, de a szabálytalanságot se

uralja a költő. Mert ő ugyan az esztetika fölött áll; de csak annyiban, hogy nem áll alatta.”

A Budapesti Szemle 1888-i évfolyamában (55. k. 139. sz. 142–47.) megjelent bírálat ugyanilyen kedvezőtlen véleményt nyilvánít a regényről. A Br. jegyű kritikus cikke elején rámutat arra, hogy Jókai „regényeiben mindinkább érezhetővé kezd válni a chablon. Mentől szorosabban írja regényeit, annál fölismerhetőbben magokon viselik ezek a gyári bélyegét, melyet röviden formulázva, körülbelül így lehetne kifejezni: „fizikai és morális lehetetlenségek könnyű végrehajtása egy mindenható és mindentudó csodaembertől”. Ez a gyári bélyeg annyira uralkodik rajtuk, hogy ha például egyfolytában végig olvassuk Jókainak tíz-tizenöt utolsó regényét, bizony nem fogjuk megkülönböztetni egymástól, s daczára a hely, idő, események legnagyobb különbségének, úgy összevissza-kavarodnak emlékezetünkben, hogy az egyik regény csodáit egész nyugalommal tulajdoníthatjuk a másik regény csodatevő hősének. A közönséges emberi tetteket megkülönbözteti egymástól az emberek különböző jelleme; de csodához nem kell más, mint csodatevő erő, s ez mindig egyforma. Hogy pedig Jókai hősei nem közönséges emberek, s olyan dolgokat visznek végbe, melyeket a természet adta rendes erővel végbe vinni nem lehet, ezt Jókai csodálói és ócsárlói egyaránt elismerik.”

S minthogy Jókai nem változik, a vele foglalkozó kritika is kénytelen önmagát ismételni: „Ha most Jókainak egy-egy újabb regénye jelen meg: a gyakorlott olvasó, akármilyen laikus, könyv nélkül, előre elmondhatja az ismertetéseket, melyeket olvasni fog. Jókai barátai, vagy a kik azok akarnak lenni, szokott elragadtatásukban magasztalják a ragyogó phantasiát, a csillogó humort, az elbeszélés utolérhetetlen báját; csodálják a nagyszerű leírásokat és könnyedén átsiklanak a mesén, azzal a plausibilis indokolással, hogy nem akarják száraz kivonatolással megrontani az olvasók élvezetét. A tárgyilagos bírálók, vagyis az úgynevezett ellenségek, kimutatják az események hihetlenségét, a lélektani képtelenségeket, a jellemzés valószínűtlenségét; megjegyzik, hogy a költő mindegyre kevesebbet törődik a nyelv szabatoságával, kifejezéseiben, szórendjében szinte kaczerkodva halmozza össze a germanismusokat, latinismusokat, gallicismusokat s minden más képzelhető „mus”-okat; megütköznek gondolatlanságán, mely a gyári termelés egyik ismertető jele s melyből meglátszik, hogy a költő nem is tartja érdemesnek átolvasni, a mit írt; személyei nemcsak jellemöket, gondolkodásukat változtatják folytonosan, hanem néha külsejüket, sőt nevüket is, másikat viselve a harmadik kötetben, mint az elsőben, melyek apróságok ugyan, de tapasztalás szerint kellemtelenül rázzák föl az olvasót az illusióból.”

Magára *A három márványfej* tárgyalására térve át, a bíráló megállá-

pítja, hogy „ebben a regényben is megvan az ismert gyári bélyeg, a csodatevő ember, sőt mi több, csodagyerek, mert csak tizenkét esztendőös suhancz. Neve Solom királyfi, még pedig a warángok királyának fia. Ezek a warángok is mind csodálatos emberek: Dalmátiában laknak egy hozzáférhetetlen hegy tetején; alig vannak néhány ezren, de rettegésben tartják a Középtenger minden partját, s ha kalóz útjaikról hazatérnek, hajóikat is fölviszik magokkal a hegy tetejére, míg végre betelik mértékök s a harmadik kötet végén az egész nemzetet beleugratják egy feneketlen nagy gödörbe, ennek a csodálatos népnek királyfia csak csodagyermek lehet, az magától értetődik. Solom gyerek azt mondja magáról, hogy ő nem ismeri a lehetetlenséget. Nem bizony! Olyan dolgokat visz végbe, melyek az emberi értelmet és erőt messze fölülmúlják, de ennek a tizenkétéves ficzkónak, a ki még anyja szoknyájában kapaszkodva meg apja elé, mindez csak gyerekjáték. Véresre korbácsolatja magát, hogy átszökhessek nemzete ellenségeihez, a bogumilekhez, a kiket meg akar rontani. A mosszori várban, a legfurfangosabb halálveszedelmek közt bámulatos hidegvérrel viseli magát; könnyedén fölvisz hátán a toronyba egy kétmázsás ifjat, a kit különben két öszvér alig bír el; ismeri a legcsodálatosabb hatású mérgeket s az egész várőrséget hypnotikus álomba ejti; felszabadítja a bogumilek rabszolgáit, visszaveri saját várából a mosszori knézt, a kit eleinte Twartimirnak, a harmadik kötetben azonban már Dragomirnak hívnak; azután egész haddal leszáll a föld alá s a hegy alatt átvezeti népét Boszniából Dalmáciába, egyenesen egy apáczakolostor katakombáiba. Elég szép tettek egy serdüülő ifjonctól. Meg kell azonban adni, hogy nagy tudományát a földi és földfeletti dolgokban, nem az ujjából szopta, hanem tanulta — rövid pár nap alatt egy még nagyobb csodatevőtől, frater Aktaeontól, a ki tagja volt előbb a raguzai arany fiatalságnak, de leányrablás miatt büntetésül barátta degradáltatott s a cadmaei sziklabarlangba internáltatott. E magányos helyen, elzárva a világtól és minden emberi közlekedéstől, kifózi az egész csatatervet a mosszori vár földülására és az uskokok földalatti áthozatalára; azután alapít egy új országot és új vallást, az új ország királyává magát választatja meg, az új vallásnak a Davidisták felekezetének, ad egy ellenpápát, kivel meg fogja buktatni a római pápát és át alakítja az egész világot, törvénynyé emelvén a kétnejuséget és eltörölvén a papi coelibátust. Már-már eléri célját s még csak az volna hátra, hogy az ellenpápát, II. Cajust bevigye Ragusába, honnan a világot kifordíthatja sarkából, midőn a római pápa és a nyugati kereszténység szerencséjére ez a csodatevő, mindentudó ember belemegy egy olyan nyilvánvaló kelepcebe, melyet józan eszű közönséges ember biztosan elkerült volna. Ezzel aztán vége van uskok birodalmának, ellenpápaságnak, kétnejuségnek, szóval a világ nem fordul ki a sarkából.

Mindezek után fölösleges még hozzátennünk, hogy a csodálatos dolgok az első kereszties háborúk idejében történtek. Történhetek volna ezek akármikor, azaz jobban mondvá, nem történhetek volna semmikor sem.

Míg e háromkötetes regényt végig olvastuk, folytonosan az a gondolat gyötört, komolyan veszi-e Jókai dolgát vagy csak tréfál olvasóival? Megvalljuk, most e három kötet befejezése után, sem vagyunk tisztában e kérdésre nézve. Hiszen írtak mások is tündérregéket, emberfölötti dolgokat; de ezek annak adták ki magokat, a mi valósággal voltak, igyekeztek illúziót támasztani, s a mi fő, a csodálatosban sem mellőzték a kapcsolatot, az okszerűséget, a következetességet s csak a physikai törvényeken tették túl magokat, nem egyszersmind a lélektaniakon. Bizonyos, hogy Jókai nem akart tündérmesét írni, se az érett, se az éretlen ifjúság használatára. Be sem válnék annak s Jókai hívei nagyon megaragudnának, ha ezt akarnók rá kisütni. De hát mit írt? Fantasztikus regényt, történeti regényt, regényes korrajzot? Tudja Isten! Mindez elsorolt műfajoknak meg vannak a magok benső törvényei, melyeknek hiányosságát tapasztaljuk Jókai munkájában. Szinte látjuk már a gúnyos mosolyt az ismert ajkakon és halljuk ismét a szárnys ígét: a geniet nem kötik az akadémikus bilincsek. Isten neki! De van egy dolog, melynek szándékát minden fictio szerzőjében magától érthetőleg föltesszük: hogy fictiójával illúziót akar gerjeszteni, hogy az olvasót a hozzávaló hangulatba akarja ringatni s benne való hitet akar lelkében támasztani. Ezt nem csak a kritikusok kívánják a költőtől, hanem az olvasók is, kik azért vesznek regényt a kezükbe, hogy annak világába vitessék át magokat. Nem azt értjük alatta, hogy ez minden költői munkának sikerül. Ez más kérdés; ez a fictio jóságának vagy rosszaságának kérdése; csak azt mondjuk, hogy az erre való törekvés, az akarát megvan minden költőben, a ki komolyan veszi dolgát. És épen erre az ,akarás'-ra nézve nem vagyunk tisztában Jókai-val. Minden fejezet után, mikor az olvasót úgy a hogy belevitte volna az illúzióba, előállít egy kritikust, s közte és a szerző közt ,disputát' rögtönöz az elmondott dolgokról, a mi az olvasóra körülbelül olyan hatást tesz, mint mikor az embert folytonosan és fölváltva fölmelegítik s aztán hideg vízzel hirtelen leöntik. Mi a célja ennek a folytonosan váltakozó szellemi gőzfürdőnek és hideg zuhanyoknak? Eleinte azt hittük, hogy Jókai maga is megsokalta, a mit írt, és megsajnálta olvasóit; azért mikor már nagyon is elkábította fejüket a sok képtelenséggel, vállokra vereget és csillapítólag azt akarja nekik mondani: ,nem kell ám mindent komolyan venni, a mit most olvastatok'. Épen mint a jószívű dadák kisérteties meséik közben megmegnyugtattják a félső gyerekeket, hogy nem igaz ám az, a mit elbeszéltek.

De jobban meggondolva a dolgot, még sem ez lehetett Jókai célja; sőt ellenkezőleg, úgy látszik, nagyon is komolyan vette dolgát és kritiku-

sával épen azt akarja bebizonyítani, hogy reális talajon építette tündérvárát, hogy a hihetetlen dolgok történeti adatokra, a képtelenségek lélektani megfigyeléseken alapulnak. Erre szolgál a kritikus alakja, a kit Jókai a saját külön céljára teremtett, s olyan ellenvetéseket ad szájába, melyeket diadalmasan megczáfol. Így aztán elihetjük, hogy a regény tudományos alapon épült. Az ellenvetések már előre visszaveretnek tudományos fegyverekkel. Könnyű Jókainak! Más írók, a kik akár történeti vagy archaeologiai regényt írnak, akár az exact tudományok vívmányait és következtetéseit akarják regényes alakban elének állítani, hosszasan és fáradsággal tanulmányozzák a nevezett tudományokat, s az eredmény, melyet phantasiájok regényes formába foglal, a megtanult tudományos tényekben gyökerezik . . . Jókai megveti e kicsinyes fáradozást. A geniet épen úgy nem kötik a tudományok bilincsei, mint a széptan szabályai. Jókai nem tanul, ő csinál magának tudományt. Olyant, a milyenre szükség van. Geológiát, astronomiát, mechanikát, geognosiát, zoológiát, a mint jön. Jelen regényében a többi tudományok mellett, mivel sokat foglalkozik papokkal, barátokkal, apáczákkal, csinált magának liturgiát, historia ecclesiastikát és dogmatikát is a milyen soha sem létezett. Csakhogy arra való a kritikus, hogy a disputában bebizonyítsa neki a költő e liturgikai képtelenségek hiteles, alapos történeti voltát. De ez a tudomány legfölsőbb csak annak a zöld fiatalságnak fog imponálni, mely lelkesedni tud Solom gyermek és fráter Aktaeon viselt dolgain és megkönnyezi soror Kekharizmene szenvedéseit”

A Zastava c. újjvidéki szerb lap 1888. évi 78. számában *Jókai i srpska narodna predanja* [Jókai és a szerb népi hagyomány] cím alatt foglalkozott a regénnyel. A cikk bevezetőül megállapítja, hogy Jókai műveinek tárgyát általában a magyar életből és múltból meríti; *A három márványfej* tárgyát azonban Dalmáciából, tehát a szerb [!] életből és történelemből veszi. A névtelen cikkíró ezután részletesen ismerteti a regény cselekményét, majd egy mondatban összegezi véleményét: „A regény elég ügyesen van megírva, az egész érdekes, de nagyobb értéke nincs.” Végül a következő sajátos kifogást emeli Jókai műve ellen: „Itt is megfigyelhető az a magyar szűkkeblűség, hogy a ‚szerb‘ név vagy a ‚szerbül‘ szó megemlítésére sehol sem kerül sor. Csak valamilyen ‚bogumilok‘, ‚dalmaták‘, ‚délslávok‘ fordulnak elő. Csodálatos, hogy egyeseknek nehéz azt a szót kimondani: szerb.”

A regény utóélete

A regény a Jókaival foglalkozó későbbi kutatók figyelmét sem vonta különösebb mértékben magára. A kiterjedt Jókai-irodalomban csak elvétve találunk egy-egy, *A három márványfejre* vonatkozó utalást.

Nógrádi László *Jókai Mór élete és költészete* c. művében (Pozsony—Budapest 1902. 60.) kijelenti: „Dús fantáziájából erednek hibái. Történeti regényeiben gyakran fest sohasem létezett tündérvilágot, a történelmi hűséget a maga száraz valóságában elveti s maga teremti magának időt, kort és embereket. A valószerűséget sokszor semmibe se veszi, mint a *Három márványfej* című regényében például, hol minden csodálatos, de annyira csodálatos, hogy már a valótlansággal határos. Pedig az a regénye történeti regény.”

Mikszáth Kálmán először 1907-ben megjelent Jókai-életrajzában (*Jókai Mór élete és kora*. Mikszáth Krk 19. k. Bp. 1960. 141—42.) arról ír, hogy az a megrázkódtatás, amely az író t felesége halálával érte, alkotó munkájára is kihatott. Özvegysége első két évében „nem találta meg azt a hangot, amelyen írni szokott”. Ebben az összefüggésben említi — tévesen — *A három márványfejet* is, amely valójában még Laborfalvi Róza életében íródott: „*A három márvány fej*, melynek meséjét Thallóczy Lajos hozta neki Dalmáciából, szintén nem az erősebb munkái közül való.”

Gulyás József *Jókai kacér női* (Sárospataki Ifjúsági Közlöny 1918. jan.—ápr. 5—8. sz. 68.) c. tanulmányában utal Lubomira alakjára, felidézi a regény cselekményének vele kapcsolatos főbb mozzanatait, majd megállapítja: „Lubomira tehát megtagadta nőiségét, kinevette a szerelem örök hatalmát s mégis, neki is a szerelem igájába kellett hajtani a fejét.”

Zsigmond Ferenc monográfiájában (*Jókai*. Bp. 1924. 307.) egy helyütt megjegyzi: „Nagy kedve telik a kritikával való incselkedésben; ahol alkalom nyílik rá, szívesen vállalkozik arra, hogy zavarba hozza azt. A két legjellemzőbb példa idevonatkozólag: a *Három márványfej* és az *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* c. regények.”

Buday Dezső *Jókai lelke* c. tanulmányában (Nyugat 1925.) a Jókai műveiben ábrázolt ingadozó jellemekről szólva, arról ír, hogy „nincs még egy olyan írója a világnak, aki egy dolognak mind a két oldalát annyira rabulisztikával tudná megvilágítani”, mint Jókai (329.) és kifejti: „... a világ legnagyobb szerű alkotásai közé tartoznak azok a rabulisztikusan megtévesztő okoskodások, amelyekben a hőseinek jobbra-balra dőlését vezérli.” Ezek közé tartozik szerinte a *Három márványfej* egyik részlete: „az angyal és az ördög disputája a templomban” is. (330.) Jókai nőalakjait csoportosítva, Lubomirát a „férfias nők” közé sorolja (334.). Később megállapítja: „Szereti . . . megírni a híres szabadságszerető népek végső küzdelmeit”, köztük a bogumilokét és varán-gokét (342.).

Solymossy Sándor *Jókai és a magyar nép* c. tanulmányában (Népelet 1925. 8—9.) arról ír, hogy Jókai meseszövéseinek sokszor felrótt való-

színültlen fordulatai voltaképpen nem a történet felépítésének hibái, hanem a népi mesélgetőmód utánzásából fakadnak. „Jókai, mikor tárgyát kieszeli, mindenre keres és talál magyarázatot; csakhogy — és ez a technikai tévedés — a megokolást nem bocsátja előre, közönségét nem készíti elő a fordulatra, hanem kipattantja előtte amúgy nyersen, előzetes jelzés nélkül s az elképedt olvasó e pillanatnyi meghökkenésén a később jövő magyarázat már mitsem változtat... Mint ebbeli legszélsebb példákra, elég talán utalnom *A három márványfej* cselekvényének groteszk fordulataira a Karszt barlanglyukaiban az uszkok kalózok sziklafélszkei körül, ahol a későbbi felvilágosítások is erőltettek s a már ismert eredmények miatt különben is elvesztették érdeküket.”

Pintér Jenő (*Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. 7. k. Bp. 1934. 333.*) mindössze a következő megjegyzést teszi a regényről: „Érdekesége, hogy a szerző mindjárt kritikai jegyzetekkel is kísérí vadregényes elbeszélését.”

Jerzy Pogonowski *Maurycy Jókai w Polsce* (Warszawa 1935.) c. dolgozatának 19–20. lapjain foglalkozik a regénnyel, utalva a cselekmény főbb mozzanataira.

Hankiss János *Európa és a magyar irodalom* (Bp. é. n. [1943.]) c. művének egyik jegyzetében rámutat arra, hogy „Feltűnő gyakran kísért J. műveiben a levágott fej motívuma”, s ennek kapcsán *A janicsárok végnapjai, Szép Mihály, Három márványfej és Magnéta* c. regényekre utal. (614.)

Nagy Miklós *A kiskirályok* 1952-i kiadásának bevezetésében (10.) áttekintve Jókainak az 1880-as években keletkezett műveit, *A három márványfejről* annyit jegyez meg, hogy e regényben az író „halmazza a fizikai és erkölcsi lehetetlenségeket”.

Lengyel Dénes (*Nagy magyar költők. Bp. 1955. 163.*) Jókai pályáját áttekintve megállapítja, hogy „az öregkori regények egy részét a túlzó romantika jellemzi”, s ezek sorában említi a *Három márványfejet* is.

Kónya Judit a regény 1961-i kiadásának utószavában rámutat arra, hogy az 1880-as évek Jókaija „fantasztikumok megírásába merül. Öregemberesen tűnődik a letűnt korok csodáin... *A Három márványfej* is a valóság és fantázia játékos keveréke, s a regényben az író megcsillogtatja sokoldalú tájékozottságát. Ennek a regénynek a témáját Thallóczy Lajostól kapta, a széles látókörű történésztől, aki sokáig foglalkozott délszláv kutatásokkal, s akinek izgalmas históriái nemcsak Jókai, hanem több magyar író képzelgetés is megmozgatták. Elenyészett népekről, szokásokról, harcról és szerelemről szól. S ha a történet sok részletében félig-meddig tudományos komolysággal csupán mesébe illő dolgokat állít — van annyi öniróniája Jókainak, hogy a „kritikust” is megszólaltassa a cselekmény túlságosan illuzórikus pontjain. S ez az ötlet nemcsak

azért szellemes, mert egy elképzelt kritikus valóságot, hitelességet követelő szemszövegéből saját romantikáját bírálja, hanem, mert az önmaga által kieszelt kérdésekre nem tud és nem is akar megcáfolhatatlan érvekkel válaszolni . . . Rendkívül nehéz megállapítani, mi az, amit Jókai valóban látott írásos feljegyzésekben, s mi az, amit az elsárgult lapok mögé álmódott. S éppen ez az álmódás, a dalmáciai tájleírások, a különleges és bizarr szokások felelevenítése, a képzelet szülte csillogás kedves és elragadó ebben a könyvben.

De vall még ezen túl is valamiről ez a regény: hogy Jókai sohasem tudott teljesen elszakadni a valóságtól. Legalábbis onnan indult el. A XII–XIII. századi bogumil szekta kialakulásának idejét elveníti meg. A manicheus, patarén vagy bogumil néven számon tartott vallási tanok az egyház egyeduralma s a feudális elnyomás ellen tiltakoztak . . . Ezekről az eretnekségekről írni, még hozzá rokonszenvvel és tisztelettel — még a XIX. század vége felé sem volt hivatalos elismerésre számot tartó cselekedet.

Ezért tartjuk az írónak ezt a regényét kalandosságán, édeskés romantikáján túl is olyan öregkori művének, melyben — ha csak a kiindulási pontján is — a régi Jókai néz vissza ránk.” (596–97.) Az utolsó írójának véleménye teljesen megalapozatlan: a regény ui. egyáltalán nem rokonszenveseknek ábrázolja a bogumilokat.

Tomo Veres *Jókai Mór*, „*A három márványfej*” című regényének történelmi és vallási háttere c. cikkében (Posztortúz [Köln] 1966 március–április. 4–5.) nem a mű egészével, hanem csak az utolsó fejezetben elmondott középkori szerelmi történet hitelességének kérdésével foglalkozik, lényegében azokat az adatokat foglalva össze, amelyeket — a szerző korábbi levélbeli közlése alapján — a regény keletkezéstörténetét tárgyaló fejezetben ismertettünk. Szembesíti az általa ismert egykorú dubrovniki források adatait a regény említett fejezetének tartalmával, majd pedig cikke végén annak a véleményének ad kifejezést, hogy a témát Jókaihoz közvetítő Thallóczy Lajos — vallásellenes, antiklerikális beállítottságától vezetettve — tudatosan ferdítette el a történelmi tényeket. „Thallóczy Lajos nem szívesen hitt Istenben, az Egyházban és az igazi keresztény élet megvalósításában . . . Azért lement Dalmáciába és Dubrovnikba, s az ősrégi okmányokban keresett bizonyítékot, hogy a valahai szerzetesek is 'istentelen' életet folytattak. Mi ugyan most bebizonyosodtunk, hogy Thallóczy nem talált olyan okmányokat, de ő akart találni és talált is.” A cikkíró ebből azt a következtetést vonja le, hogy „nincs történelemírás és bármilyen tudományos kutatás hit vagy hitetlenség nélkül”. Ezzel a — meglehetősen erőszakoltnak tűnő — felfogással szemben egyrészt utalunk a Thallóczy esetleges forrásaira vonatkozó, a keletkezéstörténeti fejezetben érintett feltevéseinkre, más-

részt megjegyezzük, hogy Thallóczy a három raguzai kőfejről szóló elbeszéléseket nyilvánvalóan nem mint hiteles történelmi adatokat, hanem mint regénybeli feldolgozásra alkalmas mondai (részben hozzá is szóbeli közlés útján eljutott) hagyományt hozta Jókai tudomására.

Kiadásunk a regény 1887-i első kiadásának szövegén alapul. (Beiktattunk azonban a szövegbe egy, csak a NK-ban előforduló mondatot — 369 : 20—21 sor —, amelyet nyilvánvalóan maga Jókai toldott be a NK szövegébe.) Szövegváltozatok szempontjából a K-t, a N 1886-i évfolyamában megjelent folytatásos közlést és a NK-t vettük figyelembe. Ám csak nyilvánvaló sajtóhibák vagy szövegromlások esetében térünk el — többnyire a K és a N szövegének egybehangzó tanúságtétele alapján — az első kiadástól. Eljárásunkat — a JKK sajtó alá rendezésének általános irányelvein túl — az alábbi konkrét megfontolásokkal indokoljuk.

A K, valamint a N-beli közlés és az 1887-i kiadás összevetése során mindenekelőtt kitént, hogy mind a N, mind az első kötetkiadás szövegének alapjául az eredeti K szolgált. Erre vall az a jelenség, hogy a kétféle közlésben más és más szövegváltozatok fordulnak elő. Ám ha egyrészt a N változatait, másrészt az 1887-i kiadás a K-tól eltérő helyeinek azt a csekély hányadát, amelyet az alábbiakban — sajtóhibának minősítve — szövegváltozatként közlünk, összehasonlítjuk a K megfelelő részeivel, megállapíthatjuk, hogy mind ezek, mind azok rendszerint a Jókai próbetűs írásának hibás olvasása folytán előállott nyomdai tévedésre vezethetők vissza. Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a fennmaradt K-ban az egyik (a JKK 64 : 26 — 65 : 18 sorainak szövegét tartalmazó) lap helyére más kéztől származó másolat van beillesztve. Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy az eredeti K megfelelő lapja a N-beli folytatás megjelenése és a kötetkiadás szedése között eltelt idő folyamán elkallódott, s így azt a K másodszori nyomdába adása során az újságközlésről utólag, külön e célból készített másolattal kellett pótolni.

A három említett szövegtípus: a K, a N és az 1887-i kiadás további egybevetése azt mutatta, hogy Jókai az első kötetkiadás korrektúrája során számos esetben kiigazította a N-beli közlésbe — nyilván a K téves olvasata folytán — becsúszott hibás szöveget, és visszaállította a K-ban található helyes formát. Sok más esetben viszont a K és a N egymással megegyező szövegével szemben a kötetkiadásban szerepel új, módosult

alak. Ez a tény véleményünk szerint arról tanúskodik, hogy Jókai az 1887-i kiadás korrektúrája kapcsán további, végső csiszolást hajtott végre a regény szövegén. Valószínű azonban, hogy a korrektúrát nem mindig végezte egyforma figyelemmel, s ezért néhány — éppen az új szedés során keletkezett — hibát javítatlanul hagyott. Mindent összevetve, úgy véljük, hogy végeredményben ezúttal is az első kiadást kell az író szándékait leghívebben tükröző szöveggként elfogadnunk.

A K-ban található — Jókai kezétől eredő, s részben tintával, részben grafitceruzával végrchajtott — javításokat a JKK gyakorlatának megfelelően nem tüntettük fel a szövegváltozatok között. Ha a K-ban szórendi változtatás történt, amelyet Jókai számozással vagy más módon jelölt, az eredeti szórendet [előbb:] szó közbeiktatásával közöljük a szövegváltozatok között.

Itt említjük meg, hogy a NK az első kiadás *-bul, -bül, -rul, -rül, tul-, -tül* alakjait következetesen *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* formákra változtatja, a *különbén, különböző* szavakat pedig mindig *külömben, külömböző* alakban írja. Ezeket a variánsokat (valamint a *fel-fől* típusú eltéréseket) nem közöljük egyenként a szövegváltozatok között. Egyéb, több ízben előforduló, ugyanazokban a kiadásokban egyforma módon ismétlődő változatokat az első előfordulás alkalmával tüntetünk fel.

E regény kiadása is a JKK 1. kötetében, a *Bevezetés Jókai összes műveinek kritikai kiadásához* c. fejezetben összefoglalt és a sorozat minden kötetére érvényes helyesírási elvek, ill. a JKK 24. kötetében *A Jókai kritikai kiadás sajtó alá rendezésének új szempontjai* címmel közölt módosítások szerint készült. Éppen ezért az alábbiakban csak arról a néhány sajátos eltérésről adunk számot, amely az írásmód tekintetében kiadásunk és a regény alapul vett 1886-i első kiadása között fennáll, és a jelzett Bevezetésbeli általános elvekből nem következik.

Az 1887-i kiadással szemben a mai helyesírásnak megfelelően írtuk a következő szavakat: *ához, alügyék, bosszú, bölcsesség, csengetyü, ép, épen, fenhéjázó, fensik, fulánk, hegyke, higyy, ljj, kakuk, kevésbbé, kopasztó, lakzi, lapda, léleket, lögg, lövel, mingyárt, nyilal, összeség, paizs, petzke, porcellán, raffinált, restel, rival, súlyed, szakál, szakgat, töltser, valjon, viszhangzó*. Ugyanígy jártunk el a *-kép, -képen* esetében is.

A regényben előforduló alábbi földrajzi neveket ma szokásos alakjukban szerepeltetjük: *Arabia, Arragónia, Bosporus, Byzáncz, Dalmatia, Damaskus, Istria, Karst, Lybia, Palaestina, Thábor, Themze, Tripolis*.

A *Bethsabée* bibliai név Jókaitól használt franciás helyesírását a *Bethsabé* formával cseréltük fel. Sir J. Gardner Wilkinson nevét Jókai hibásan hol *Gardener*-nek, hol *Gardiner*-nek írja; mi a helyes formát alkalmaztuk. Ugyanígy jártunk el két másik tulajdonnév esetében is: a hibás *Spallart*

és *Valvassor* alakok helyett a helyes *Spalart* és *Valvasor* formát szerepeltettünk.

Bizonyos személy- és földrajzi neveknek az 1887-i kiadás szövegében előforduló következetlen írásmódját egységesítettük: az *Asmodái* ~ *Asmódái*, *Canavelli* ~ *Canovelli*, *Dusán* ~ *Dúsán*, *Kekharizmené* ~ *Keccharizmené*, *Onufriosz* ~ *Onufriósz* ~ *Onufriusz*, *Solom* ~ *Sólom*, továbbá a *Génua* ~ *Genua*, *Gravoza* ~ *Gravosa* ~ *Gravóza*, *Mossor* ~ *Mossór*, *San Andrea* ~ *Sant Andrea* névváltozatok közül mindig az első helyen említett formákat alkalmaztuk. Hasonlóképpen egységesítettük a *bokszi*cs ~ *Boxics*, *bukkara* ~ *bokkara*, *szuát* ~ *szvát* szavak írásmódját is.

Az alábbi szavakat, amelyek az 1887-i kiadásban rendszerint (bár nem mindig) nagy kezdőbetűvel szerepelnek, kis kezdőbetűvel írtuk: *Abeloníták*, *Bogumil*, *Bóra*, *Buklia*, *Dabóza*, *Davidita*, *Druida*, *Gerli*, *Izlam*, *Knéz*, *Liburnok*, *Rettore*, *Zsupán*. Viszont az első kiadás kis kezdőbetűs formáját nagybetűsre változtattuk a következő szavak esetében: *adriai tenger*, *narenta*, *óperencia*, *szentföld*, *szentszék*.

A JKK kurzív szedéssel jelzett kiemeléseinek a K-ban aláhúzás, az N-ben és az első kötetkiadásban ritkított szedés felel meg. A NK a kiemeléseket teljesen mellőzi.

Lap: Sor:

- 5 2 olvassa a kritikát (N: olvassa criticát — sh. —)
5 értelmezve (K: <igazolva> értelmezve)
6 amik ez elbeszélést (N: a mik az elbeszélést)
7 törekesznek (N: törekszenek)
19 Ez az elbeszélés (K, N: az az elbeszélés)
6 : 4 Pongrác, Szervác, Bonifác (K [előbb:] Szervác, Pongrác,
Bonifác)
8 nagy (K: <dicső> nagy)
16, 8 13, 52 28, 57 : 23, 63 : 26, 108 : 9, 224 : 9, 29, 226 : 2,
235 11, 254 : 2, 279 : 12, 291 14, 351 : 14, 368 16
keresztény (NK: keresztyén)
7 : 12 reális (K: realis<ticus>)
16 mindennek urát adom (N mindennek okát adom)
hírhedett (KN: hirdettet)
17 hítták (N: hívták)
20, 27 : 29, 31 : 5, 250 : 25, 356 : 28 hítták (NK: hívták)
23 hazájafiának (N: hazafiának)
27 ereklyékre (1887, NK: ereklyére)
28 a kritikus (K: a kritika N: a critica)
8 3 Borgo Poccén (K: <Conrada Julián> Borgo Ploccén)

Lap: Sor:

- 8 : 18 szomszédjaitól (NK: szomszédjától)
féltette és védte (K: [előbb]: védte és féltette)
22 annyira közbeszédben (K: annyira a közbeszédben)
23 kolostornak (N: klastromnak)
27 mindenha (N: mindenkor)
29 építség (N: építik)
30 sziklazátonyai (K: <leg> sziklazátonyai)
9 : 13 szinegre (K zsin<órr>egre N: szinegekre)
17 menedékességgel (N: meredekeiséggel)
29 a tujákkal (K <az ol>a thujákkal)
10 : 1 vannak; néhol az ösvény (K: vannak; velük az ösvény)
3 ahogy ezt (N: a hogy azt)
5 jártnak a sírja (N: jártnak sírja)
9 csompói (N: czompói)
16 pihenés (K: <a> pihenés)
18–19 között (K: <A három kőfej> – [áthúzott fejezetcím])
19 fogja oly félkörben (N: fogja el félkörben NK: fogja körül
oly félkörben)
20 mint egy collosaeum (NK: mint collosaeum — sh. —)
szürkés-kék (K: <sötét> szürkés-kék)
22 ennek (K: <mely> ennek)
se ablaka, se ajtaja (N: sem ablaka, sem ajtaja)
25 lankás (K: <egy> lankás)
28 különválva (K: különvál<tan>va)
34 a hagymás (K: a <liliomoknak> hagymás)
II 5 gyümölcsel, ismerős (K, N: gyümölcsel, az ismerős)
10 Hesperidák kertjének (N: Hesperidák e kertjének)
16, II : 33, 13 : 3, 32 : 9, 54 : 19, 86 : 24, 92 : 33 aztán (NK:
aztán (NK: azután)
17 által (K: <után> által)
24 szulákokkal (N: szilákokkal)
26 akik (K: <mert> a kik)
31, 16 : 22 alul (NK: alól)
12 : 3 ennek tanúbizonyossága (N: annak tanúbizonyossága)
11 se orozva, se erőszakkal (N: sem orozva, sem erőszakkal)
13 se közelítheti (N: sem közelítheti)
15 annak ezt (N: annak azt)
18 sing magas (NK: singnyi magas)
26 aki (K: <a vállain,> a ki)
sziklaodúban (NK: szikla oldalban)
27 füstölögve (NK: füstölgve)

Lap: Sor:

- 12 : 28 a forrás (N: e forrás)
látható (K, N: láthatók)
29 alakja (K, N: alakjai)
- 13 4 ez a Branta (K, N: az a Branta)
5 paradicsomdomb (K, N: paradicsomi domb)
- 14 : 4 alákanyargó (K: <keskeny> alákanyargó)
7 szántotta azokat végig (K, N: szántott azokon végig)
8 kerékvágásai (K: <nyomai> kerékvágásai)
15 sziklasivatag (K: <szem> sziklasivatag)
21 nemhogy (K: <a miben> nem hogy)
22 kereshetnének, és (K, N: kereshetnének. És)
- 15 9 terjengtetve (K: terje<sztv>ngtetve)
32 Alattuk (NK: Alattok)
32 regényíró (K: <sze> regényíró)
- 16 : 2 ésszel és tudománnyal (N: érzéssel és tudománnyal)
6 zápították (K: <csorbították> zápították)
7 danol (NK: dalol)
halavány (NK: halovány)
9 regényhősnének (NK: regényhősnőnek)
12 rátalálunk (K: <is jön> rátalálunk)
18 el. Körültámogatva (N: el (körültámogatva)
19 sziklával, egy lapos (N: sziklával: lapos)
21 mellett (K: <fölött> mellett)
23 így, mivel (K: <h> így, <ho> mivel)
25 Branta-völgyben emberi (N: Brantavölgyben az emberi)
28 soha, és kemencéről (N: soha. A kemenczéről)
30 bizony (K: <ugyan>bizony)
hiába (N: hiában)
31 se férfi, se asszony (N: sem férfi, sem asszony)
- 17 : 15 Hétszáz (1887, NK: Kétszáz — sh. —)
21 hadak (N: hadnak)
27, 223 32, 224 : 2, 226 : 5 kereszténység (NK: keresztyenség)
33 se nemzete, se hazája (N: sem nemzete, sem hazája)
- 18 : 3 bocsátott (N: bocsájtott)
6 hajóteher számra (1887: hajóteher számára — sh. —)
8 sarjú növéseben (NK: sarjunövéseben)
99 csirázó (N: csirádzó)
11 A velencések egyszer csak el lettek kergetve Dalmáciából.
(NK: A velencéseket egyszer csak elkergették Dalmátiából.)
12, 75 5, 121 : 2, 140 : 4, 161 5, 199 3, 371 : 2 aztán (N: azután)

Lap: Sor:

- 18 : 16 a szőlőtöveit (N: a szőlő tövét)
20 ahol letarolt (NK: a hol a letarolt)
21 e hegyormok (1887: a hegyormok — sh. —)
19 : 1 dált (NK: dält)
5 már a minden (NK: már minden)
pohara megtelve (K: pohara<k> megtelve)
11 tájukon (1887, NK: tájakon — sh. —)
növényzetet (K: növényzet<nek>et)
14 A kritikus (K: <Az én> A criticus)
enyém (K, N: enyim)
17 tenger (K: <elte> tenger)
18 elrepült (NK: elröpült)
19 regényét (K: <histori>regényét)
20 : 1 A Branta-völgyi kolostor egyenesen (K: A Branta völgyi
kolostor<t abban az időben apácák tarták megszállva:
azoknak a > egyenesen)
4 hogy hajadoni (K: hogy <nőül nem mennek.> hajadoni)
5 szívűek, balsors üldözése (K: szívűiek, <szegénységre jutott>
balsors<tól> üldözése)
7 azoké, kik (N: azoké, a kik)
18 azzal a bevett szokásával (1887, NK: arról a bevett szokásá-
ról — sh. —)
21 7 haszonhajtó (NK: hasznothajtó)
8 pontusi, föníciai (N: pontusi és phoeniciai)
23 lovai (NK: lova)
25 viseli, nem kéri a pénzt az apjától (N: viseli, s nem kér [!]
a pénzt az atyjától)
sadduceustól: a maga (N: sadduceustól. A maga)
26 az ilyen úrnál (NK: az ily úrnál)
29 osztozatlan (N: osztatlan)
testvéreket; — az ilyen (1887, NK: testvéreket; az az ilyen
— sh. —)
31 raguzai (K: <syra> raguzai)
hogyan ezt (N: hogyan azt)
22 : 4 incselkedéseit. Mert ellenben (N: incselkedéseit. Ellenben)
6 firkálásával (1887: firkálásaival — sh. —)
9 csak férfiak (K, N: csak a férfiak)
17 fején, kék (NK: fején, a kék)
18 hímezve, az (K: hímezve, <azok> az)
21, 93 : 21, 94 : 10, 190 : 8, 193 : 16, 313 : 27 azután (NK: aztán)
25 miután (K: <miután> miután)

Lap: Sor:

- 22 : 27 gondjára (K, N: gondjaira)
23 1 áldásosztó pap elé járulni? (N: áldásosztó pap elé jutni?)
5 Hisz az (K, N: Hisz ez)
22 : 15 azalatt (N: ez alatt)
16 leányt talált (N: leányra talált)
24 3–4 között (K: <Lubomira volt a fejedelemasszony neve, Mater Lubomira>)
16 Még (K: <Esz> Még)
19 akkor (K, N: ekkor)
két szemében (K, N: két szemében)
26, 28 : 4, 74 : 32, 190 : 12, 229 : 3, 231 : 6, 310 : 4, 323 : 6 elébb
(N: előbb)
25 : 17 morális alapon (K: <morális téren folyik le:> alapon)
26 2 völgykatlanban (K: <hegy> völgykatlanban)
10 aközül (N: azok közül)
16 Hanem ez (N: Hanem az)
23 Medúza-fej (1887, NK: medvefej – sh. –)
29 cellákból (K: cellák<ban>ból 1887, NK: czellákba – sh. –)
33 lánykáknak, (N, NK: leánykáknak)
(N: az „Ez így tartott a déli harangszóig” szövegű mondat
új bekezdés indul.)
27 8 ételiekhez (N: ételűkhöz)
9 Se száraz hal, se retek, se olajos (N: Sem száraz hal, sem retek,
sem olajos)
20 résein (NK: részcin)
derű (K: <vil> derű)
21 sziklába (N: sziklákba)
22 azokat (K: <a vetk> azokat)
27 mikor nyár (NK: mikor van nyár?)
30 lánykák (K, N: lánykák NK: leánykák)
31 felügyelőnők (N: felügyelőnők)
33 ember (K: ember<t>)
28 7, 32 : 22, 43 : 21 veres (NK: vörös)
22 (NK: az „Ő volt az. . .” kezd. mondat
új bekezdés indul.)
23 jártások (N: jártások)
28 hanem aztán ha egyszer (N: hanem ha
aztán egyszer)
29 4 keze közül (K: keze<ből> közül)
5 kézen fogva (NK: kezén fogva)
30 cím soror Kozima (K: Soror Cosima)
1 tetszetős (NK: tetszős)
10 jön (K: <nyer> jön)

Lap: Sor:

- 30 : 10 be friss (NK: be a friss)
17 vasrácsa (K: <már> vasrácsa)
18 felül (K: felül)
22 a többi cellák (K: a többi<ek> cellák)
- 31 1 nem is ez (N: nem is az)
7 csak a jelen (NK: csak jelen)
e cellában (N: a cellában)
26 vele (K: velők N: velük)
27 lepte be (N: lepte bé)
28 kihímezett (NK: kihimezett)
30 homályosíták (NK: homályosították)
33 ajkaik, nagy lánggyújtogató (NK: ajkaik, lánggyújtogató)
- 32 2 fülecskék (NK: fülecskék)
4 most a Twartimir (NK: most Twartimir)
5 Még (K: <Hejh m> Még)
15 szokatlanul magas (NK: szokatlan magas)
16 üregben; kénytelen (N: üregben. Kénytelen)
17 a föld alatti (K: e föld alatti)
18, 19, aranyhímezett (N: aranyhímzés)
20 öltözet voltak (N: öltözetek voltak)
21 részén (K, N: részét)
22 s ahol (K: s <ha> a hol)
borul rájuk (K: borul <na> rájuk)
28 óriási (K, N: óriás)
30 képezett (K, N: képzett)
- 33 1 vicsorítja (K: vicsor<gat>ítja)
6 az a rémtekintet (: ez a rémtekintet)
7 torzulását (K, N: torzulatát)
14 rohadt (N: rothadt)
16 Mater Lubomirának (K: Mater <Lubomiran> Lubomirának.)
18 összezugorodik, meztelen (N: összezugorodik, a meztelen)
19 túl-túl (N: túl-túl)
26 Kozimához (K: Kozimá<val>hoz)
- 34 1 szerény (K: <áláz> szerény)
2 azt az (K, N: ezt az)
4 bősziült satyriázistól őrzöngő maenade (K: [előbb:] bősziült
őrzöngő <..> <satyriazis> maenade)
6 megmérgezhette (N: megmérgezhesse)
megmérgezhette a szomszédjai (NK: megmérgezhette szom-
szédjai)
8 beszélt (K: <értette> beszélt)

Lap: Sor:

- 34 : 8 beszélté, *s* azt (K: <értette> beszélté *csupán*: *s* azt N: beszélté *csupán*. *S* azt)
9 se Kekharizméne, se más (N: *sem* Kekharizméne, *sem* más)
12 közé (N: közötté)
13 akik rémei (NK: a kik *a* rémei)
15 óriások fajából (K: óriások<ból> fajából)
16 nemzetüket (K: <fajuk> nemzetüket)
19 a nagy (K: <az.> a nagy)
20 megvédni (NK: megvédeni)
féktelenségeivel (K: <hat>féktelenségeivel)
24 között: Derék (N: között; derék)
30 bosnyák krált (K: bosnyák<ok> krált N: bosznyák krált)
31 midőn *az* (N: midőn *ez*)
35 1 *Onufrioszt* (K, N: *Nikefóroszt*)
3 férfi és *a* nőnem (NK: férfi és nőnem)
8 apának (NK: apának)
15 *az újítást* (N: *ez újítást*)
19 *S* minthogy (K, N: *S* *mivel*hogy)
21 kényszeríték (NK: kényszerítették)
23 *se énekelni, se imádkozni* (N: *sem* énekelni, *sem* imádkozni
NK: *se* imádkozni)
36 : 4 magánnyelvmesterek (K, N: magánnyelvmesterek)
6 legjobban (K: leg<hamarább> jobban)
7 minthogy (N: mint *a* hogy)
11 beszélté Cicero (NK: beszélté *a* Cicero)
13 az egész (K: <számára> az egész)
14 befolyásának (NK: befolyásnak)
15 *e* hatalmas (N: *a* hatalmas)
18 megtéríteni (K: meg<hódítani> téríteni)
21 chroboth (K, N: chrobash)
22 kereskedőhajó békén (K: kereskedő hajó <*s*> békén)
23 el gyorsevezős (NK: el *a* gyorsevezős)
dereglyéik (N: dereglyék)
31 összes (K: <eddig> összes)
34 *óasszír* (N: *assyr*)
37 : 1 maradt. Ott (K: maradt. <Maradtak> Ott N: maradt: ott)
17 *az is* (N: *ez is*)
21 padlaton (N: padlóson)
29 *az a* hosszú (1887: *a* hosszú NK: *az* hosszú)
33 ostobaságában (K: ostoba<kép>ságában)
38 : 4 vannak álmaid (K, N: vannak-*e* álmaid)

Lap: Sor:

- 38 : 6 Kínzának (N: Kínoznak)
15 holt (K: <mély> holt)
17 fülemüle húz a (N: fülemüle ver a)
25 vele (N: véle)
28 kikerültem; hát (N: kikerültem. Hát)
- 39 : 3 cserélném el érte azt (K: cserélné<k>m el érte <egy olyan> azt)
12 azt! Óh, ha (NK: azt! ha)
15 hallanád (K: halla<tja>nád)
16 ez a mennyország (N: az a mennyország)
22 Szereted az atyádat? (N: Szeresd az atyádat)
29 hallom (K: hallo<k>m N: hallok)
30 együtt van (N: együtt vannak)
32 a termek (K: a <. . .> termek)
- 40 : 11 égben (K: <föld felett> égben)
20 dobzódásuk (K: <kéjelgésük> dobzódásuk)
21 osztalékán (K: <. . .> osztalékán)
mászni a rúdjára (K: <. . .> mászni <a rúd> a rúdjára)
29 köszöntést (K: <izenetet> köszöntést)
30 majd választ vissza (N: majd valamit vissza)
31 izenetedet (NK: izeneted)
35 ez az én (N: az az én)
- 41 2 én ezt (T: én azt)
3 démon (K: <ördög> daemon)
8 éntőlem (K: <. . .> én tőlem)
10 apát, Boboli János, tolvaj nevén Canovelli (K, N: apát, Canovelli)
15 között e szót (N, NK: között is e szót)
- 42 : 1 jönnék (K, N: jőnek)
3 lepje minden (NK: lepje meg minden)
4 kéjadó (K: <emésztő> kéjadó)
9 átka, s a másíknak (N: átka, a másíknak)
13 Érezd (NK: Érzed)
14 üdvözült (N: idvezült)
- 43 2 Theophrastos (N: Theophrastus)
5 csercsnye (N: cseresznye)
6 műveletlenül (NK: műveletlenül)
7 sarjadzott (N: sarjadott)
17 meztelen (NK: meztelen)
21 hyberniai úrhölgyek (K, N: hyberniai és galliai urhölgyek)
- 44 : 2 sziklatömkeleget (NK: sziklatömeget)
amit a „Saxa Cadmaca” (K, N: a mit Saxa Cadmaca)

Lap: Sor:

- 44 4 szikláiról (N: sziklákról)
8 sziklatömegekben (N: sziklatömegben)
10 olyanok, melyek (NK: olyanok, a melyek)
éppúgy (K, N: épen úgy)
11 mint a víz fölött (K: mint a víz alatt [elírás!] N: mint a víz felett)
- 19 kegyetlen (K: <tettető,> kegyetlen)
- 45 1 helyébe nőstényéhez (K, N: helyébe a nőstényéhez)
4 partoknak, amiket (N: partoknak, miket)
5 mint víz felett (NK: mint a víz felett)
8 dalmata paraszt (K, N: dalmata partlakos)
9 azt tartván (K: <mivelhogy> azt tartván)
16 pusztításai által (NK: pusztítása által)
34 csimpolyaszóra (K: csimpolya<duda>szóra)
- 46 : 5 Ott búcsú (NK: Ott a búcsú)
16 lubickolnak (N: bubicskolnak)
29 képmását (NK: képmást)
- 47 : 5 üdvösségére (N: üdvességére)
12 ahol veszedelmes (NK: a hol a veszedelmes)
14 a hajót (N: az egész hajót)
15 keresztül sziklákon (NK: keresztül a sziklákon)
17 nyitott vala (N: nyitott volt)
20 elidomtalánítja (NK: eltorzítja)
26 közepett is (N: közepette is)
32 az dönté (K, N: ez dönté)
- 33 ellenséggel találkoztak össze (N: ellenséggel ütköztek össze)
- 48 5 is szaladok (NK: is elszaladok)
6 nekem (K: nek<ünk>em)
10 szólították (K: szólít<ják>ották)
11 azonban már ez idő szerint (N: azonban ez idő szerint már)
29 részletesen (K: <igen körül>részletesen)
31 idézeteivel (K, N: idézetével)
navalibus (K, N, 1887, NK: navalis)
33 quodammodo (K, N, 1887, NK: quodummodo)
- 49 : 1 quocunque utilitas (N: quamque utilitas)
4 lateribus volvunt, quarum (K, N, 1887, NK: lateribus involvunt, quorum)
7 operantur (1887, NK: operantis — sh. —)
8 eadem tamen Liburne (K, N, 1887, NK: eadem Liburna)
9 semet (K, N, 1887, NK: sornes)
13 steamer (K: <gőzhajó> steamer)

Lap: Sor:

- 49 : 16 ütközetekben (NK: ütközetben)
21 ha *az* is (N: ha *ez* is)
28 tudományában (K, N: tudományába)
- 50 : 11 ügöző ökörnek a lépteit (K: <.....> ügöző ökörnek <az ügöztését> a lépteit)
12 képesíték (NK: képesítik)
- 51 : 9 Mérföldnyi (N, NK: Mértföldnyi)
10 sziklái táján (K: sziklái<tol> táján)
továbbadott (K: <messze> tovább adott)
19 elérült (N: előkerült)
23 se nem fázik, se nem szégyenkezik. (N: *sem* nem fázik, *sem* nem szégyenkezik.)
- 52 : 6 tanították meg (K: tanították <már> meg)
16 Erre (K: <Ettül> Erre)
elmegy a *kedve* a *halálnak* (N: elmegy a *halálnak* a *kedve*)
19 oroszlánpej (N: oroszlánypej)
34 azt nem adják (K, N: ezt nem adják)
- 53 : 2 dézsmát (NK: dézsmát)
25 különbözik (NK: különbözik)
30 miatt (K: <által> miatt)
31 megkülönbözteti (NK: megkülönbözteti)
- 54 : 2 csattogásán, a hajóbordák (N: csattogásán, hajóbordák)
5 hogy sisakot (1887: hogy *hogy* sisakot — sh. —)
22 úgy hozza (N: *így* hozza)
26 szomjukat csillapítani (K: szomjukat *elcsillapítani*)
- 55 : 4 halovány (NK: halavány)
12 Az még (N: Az meg)
19 hajadonok (NK: hajdanok)
31 hódolatot, áldozatot (N: hódolatot, az áldozatot)
34 amikből (N: a miből)
- 56 : 5 behordatja (N: behordja)
6 kolostorba (K, N: kolostorhoz)
9 kérdi (NK: kérdé)
12 elvált (K: <...> elvált)
30 megvédelmez a kígyók (K: megvédelmez a <mérges> kígyók)
- 57 : 8 mikor (K: <ha>mikor)
25 asszonyomnak, *hogy* engemet (NK: asszonyomnak, engemet)
28 volna ezt (N: volna azt)
29 mondá (K, N: monda)
- 58 : 10 éneklük (N: énekelik)

Lap: Sor:

- 58 : 25 leányát, akit (NK: leányát, kit)
27 elválasztottat visszavenni? (K, N: elválasztottat *is* vissza-
venni?)
28 kérdé (1887, NK: kérdi — sh. —)
- 59 2 különbség (NK: különbség)
5 a majom (K: az <obesiána> a majom)
6 az elefántok (K: <slónok és a verbludok> az elefántok)
12 kockákra (N: kockákára)
egyik (K: <minden> egyik)
13 másokban (K: <és egy ez> másokban)
20 oroszánok (N: oroszánnyok)
23 A nap delelőn állt (K: <Az est leszállt:> A nap delelőn
állt)
24 kis harangláb (K, N: kis *fa* harangláb)
25 délre (K: <vecsernyére> délre)
31 Ott (K: <odafenn> ott)
- 60 : 8 felülről (N, NK: felülről)
17 megvessék; *s ez* (N: megvessék. *S ez*)
25 fenyősiklón. Mikor (K, N: fenyősiklón, mikor)
26 fel kötéllel (K, N: fel *ismét* kötéllel)
- 62 2 zúgása elalvódott (K: zúgása *is* <megszűnt> elalvódott N:
zúgása *is* elalvódott)
4 általánqs (N: általános)
8 sziklaodúkéban (N: sziklaerdőében)
9 sziklában (K, N: sziklákéban)
24 leánya. A huszonhat (K, N: leánya: *a* huszonhat)
- 63 4 vérbosszú törvénye áll (NK: vérbosszú áll)
9 hírhedett mosszori (K: hírhedett <salona> <salonai> mosszóri)
14 előtt a zsupán (K: előtt *pedig* a zsupán)
15 igen buzgó (K, N: *igaz* buzgó)
18 magzatjait (K, N: magzatai)
21 hogy adja (K, N: hogy *az* adja)
32 se kellett, se pap (K: *sem* kellett, se pap N: *sem* kellett, *sem*
pap)
- 64 : 3 tüzzel el kellett (N: tüzzel *vassal* el kellett)
12 valamennyien családostul (K, N: valamennyien *cselédestül*,
családostul)
16 az a szokatlan (K, N: *ez* a szokatlan)
keresztelés, eléggé (K: keresztelés <nagy> eléggé)
20 tette a szertartást (K, N: tette *ezt* a szertartást)
az, hogy (K: az <a körülmény> hogy)

Lap: Sor:

- 64 : 21 se utcáján, se piacán, se templomában (N: *sem* utcáján, *sem* piacán, *sem* templomában)
23 szemek előtt (K: szemek<nek> előtt)
tartották (K, N: tartott)
- 26–65 18 (a K e lapja helyébe a K-ba más kézből származó másolat van beillesztve)
30 fedezte (N: fedezhette)
31 A zsupán (N: S a zsupán)
34 nevét *maga egy urnából* (N: nevét *egy urnából maga*)
- 65 1 Hát vaksors-e (K: Hát <a> vak sors-e)
3 pillanattól *kezdve* aztán (N: pillanattól *fogva* aztán)
10 éppúgy (N: épen úgy)
11 állni (NK: állani)
15 a zsupánleánynak (NK: a Zsupán leányának)
16 legégbekiáltóbb (N: legégrekiáltóbb)
19 fegyvereseit (N: fegyvereit)
26 vele *egy a* sziklapart (N: vele, a sziklapart NK: vele *egy sziklapart*)
33 a *legnagyobb* vitorlás (K, N: a *leggyorsabb* vitorlás)
- 66 : 4 pedig odaparancsolták (K, N: pedig *vezeklésül* oda parancsolták)
6 se szárazon, se tengeren. (N: *sem* szárazon, *sem* tengeren.)
14 eltűnt egy vitorla (K, N: eltűnt. *Egy vitorla*)
19 tenger elszórt (K: tenger<en> elszórt)
apróbb szigetein (K; N: apróbb *nagyobb* szigetein)
- 67 : 6 forgószél támad (K: forgószél <viharzik> támad)
11 ez a barlang (N: *az* a barlang)
17 a nap maga (K: a nap <tányér> maga)
20 felett; olyan (N: felett. *Olyan*)
tenger nem (N: tenger *még* nem)
23 rudján, domborún (K: rudján, <gombo>domborún NK: rudján, *domboruan*)
26 *de a* fenekével (NK: *de* fenekével)
33 fölül (fölyül)
- 68 : 21 költők a családi (NK: költők családi)
24 minden nemzetnél (K: minden <ország> nemzetnél)
30 tetszett ráadni (K, N: tetszett *csak* ráadni)
31 amire kakasok (NK: a mire *a* kakasok)
- 69 2 ornátusában (N: ornátusban)
4 volna csak hétszáz (K: volna <öt> hatszáz N: volna hatszáz)
12 galamb és bárány (K, N: galamb és *a* bárány)

Lap: Sor:

- 69 : 15 a historikusok. (K: a <kri>historikusok.)
18 mint a cigány (NK: mint czigány)
20 fibula, mikor (K: fibula, <ha> mikor)
26 (N: az „A waráng férfi. . .” kezd. mondatnál új bekezdés indul.)
- 71 1 lehet azt nevezni (N: lehet nevezni)
12 a hiberniai, az itáliai (K: a <spanyol> hiberniai, az <olasz> itáliai)
21 végigtanyázott (K: végig <lakott> tanyázott)
72 11 a tengeren (K: a tenger <urai>en)
22 zárták el a tanyát (N: zárták el a tengert — sh. —)
26 bükkfáival (K: bükk<erdejével> fáival)
27 medvének és hiúznak (K, N: medvének és a hiúznak)
29 vértjét (N: vénjét — sh. —)
30 szakasztja (K, N: szakítja)
32 a henye (a <törpe> henye)
- 73 1 felé hosszú (K, N: felé egy hosszú)
3 képezve, alá. Ez (N: képezve. Ez)
4 házai (faépület mind), és (K, N: házai. Faépület mind; és)
10 kereszt alakra (K: <pyramid> kereszt alakra)
13 lesz belőle (N: lett belőle)
20 cölöpökre vannak (K: cölöpökre <vert> vannak)
- 74 1 párkányáról jól láthatni (NK: párkányáról láthatni)
4 füléig elhordja (K: füléig <gyakran> elhordja)
16 hegyoldalt, s az egyre (NK: hegyoldalt, mely egyre)
19 sziklameredély (K: szikla<oldal> meredély)
28 a nevcit (K, N: a nevciket)
valamennyinek? (K: <még> valamennyinek?)
33 lescperve (N: leteperve)
- 34—75 1 (között a K-ban: <Ide temették el a Dalmátiába szakadt avarokat>)
- 75 : 5 a természet (K, N: e természet)
10 warángok otthonának (K: warángok <hazája> <tany> otthonának)
23 sasfiak kiszedése (N: sasfiak keresése)
- 76 : 1 nem. Hanem (N: nem, hanem)
3 abban tüdővel (K: abba tüdővel)
- 77 9 nehezebb elhítlű (NK: nehezebb hítlű)
20 se pásztor, se iparos, se földműves, se heverő úr (N: sem pásztor, sem iparos, sem földműves, sem heverő úr)
22 soraiból; melynek minden (N: soraiból; ellenben minden)

Lap: Sor:

- 78 : 1 vitézségét (N: vitézséget)
4 a tündérszarvas (K: a <vezér>tündérszarvas)
5 s megy a csillagjárás után, aztán (K, N: megy a merre a szél
viszi; aztán)
11 berkeit (N: borkét)
14 asszonykézben (K: asszony<oké> kézben)
16 ami erőben (K: a mi<ben az> erőben)
19 harci modornak (N: harczmodornak)
21 Támadó harcban (K: Támad<ásra> ó harcban)
harcban (N: harczokban)
24 e kurta (N: a kurta)
26 aki ezt (N: a ki azt)
30 (NK: a „Lóháton is csak. . .” kezd. mondat új bekezdésbe
kerül)
79 1 visszaverni (N: összeaverni)
4 Így támadhatott (N: Így támadt)
15 omlik (N: ömlik)
16 hosszan (N: hosszasan)
21 a férfiak vérrel (K, N: a férjek vérrel)
22 tudományát: a felvett. (K, N: tudományát. A felvett)
23 szálait (K, N: széleit)
28 ezekre (K: ezek<ről>re)
34 legyen, ami (N: legyen, a mely)
80 : 2 (NK: a „Némelyik még. . .” kezd. mondat új bekezdésbe
kerül)
4 Hát ez a (K, N: Hát az a)
6 fogózik, olyan (K, N: fogózik. Olyan)
7 atyja (K, N: apja)
13 veti (1887, NK: veté —sh. —)
16 csimpajkodik (K, N: csimpajkozik)
22 innen most már (K, N: innen már most)
25 munkaerőset (K, N: munkaerőset)
26 ezeket pedig (K, N: azokat pedig)
27 nyájörzönnek (K, N: nyájörzönnek)
28 bessenyő. Egymás (K, N: bessenyő, egymás)
29 értő. Így (K: értő. <Jobb is> Így)
esküdhetnek az uraik (N: esküdhettek uraik)
32 a pór (K: a <paraszt> pór)
34 fúvatva, s aztán (N: fúvatva. S azután)
81 4 asszony, még több (N: asszony s még több)
9 Katonadolog! (K: <Ha a férj> Katonadolog!)

Lap: Sor:

- 81 11 kisgyermekeit. (N: kisgyermekét)
12 neve most már (K: neve <aztán> most már)
18 ám a szokás (N: ám szokás)
20 gyermekivel (K: gyermeke<ivel>kkal N: gyermekekkel)
együtt magához (K: együtt <a maga házába > magához)
egy asszonnyal (K: egy <feleségével> asszonnyal)
22 udvaron. Megfértek (K: udvaron. <Elfértek> Megfértek)
23 mind ekkorig (N: mind akkorig)
32 tölgyfákkal (N: tölgyfáktól)
- 82 1 bölcsenek tartottak (K: bölcsenek <nagy> tartottak)
4 eléje, a hagyományos (K: eléje, <fejükre> a hagyományos)
20 a kőkoloncon a felesége mellett (N: a felesége mellett a kőkoloncon)
25 során. (K, N: sorain.)
voltak, tegezzel (K: voltak, <nyil>tegezzel)
28 től-tul (N: től-tul)
29 feszültek (NK: feszülnek)
33 farka; repkénygúzzsal (K: farka, <folyondár> repkénygúzzsal)
- 83 3 kérdé (K, N: kérdezé)
9 női kecs nem (N: női kar nem)
18 Nagy az erdő, férjetek el (K: Nagy ez erdő, férjének el
N: Nagy ez erdő, férjünk el)
19 benne! Mi szerettük (N: benne! Szerettük)
vétettünk. Mi szerettük (N: vétettünk. Szerettük)
25 újhold-estén. (N, NK: újhold estéjén.)
29 kinn (N: künn)
- 84 2 lássa a nyomorult (K, N: lássa e nyomorult)
3 Az új özvegyasszonyok (N: Az özvegyasszonyok)
4 gyermekreit (NK: gyermekeiket)
5 cepelve (N: czipelve)
8 Ha a fegyvertársaknak (NK: Ha fegyvertársaknak)
12 rózsát arcotokról (NK: rózsát az arcotokról)
15 meg e síró (NK: meg a síró)
18, 116 : 6, 228 : 25, 32, 252 : 1, 253 : 24, 297 : 21 monda (N,
NK: mondá)
23 szerettem (N: szeretem)
25 pereltek. (K, N: pöröltek.)
28 a mennybéli üdvösség azt kívánja (N: a mennybéli üdvösség
ezt kívánja)
30 pátriárka. S nyugodjunk (K, N: pátriárka. Nyugodjunk)
33 az asszonyok vezére, s mint a sas (K, N: az amazonok vezére.
S mint a sas)

Lap: Sor:

- 85 :10 valamennyiénél (NK: valamennyinél)
12 Honnan tudod (K: <Kitől hallottad> Honnan tudod)
kérdé (K, N: kérdezel)
17 eljutok (N: eljárók)
26 gyerek befogta (K: gyerek<cl> befogta)
29 kölykek (N: kölykök)
33 királynéhoz (K, N: királynéjához)
86 1 minden férfi *bocsásson el a feleségei közül egyet* (N: minden férfi
a feleségeiből bocsásson el egyet)
3 ez elválasztott (N: az elválasztott)
8 hogy vadüldözésből (NK: hogy *a* vadüldözésből)
26 maradt asszonyoknak (K: maradt <nőket> asszonyoknak)
27 hagytak hátra. (K: hagytak <itt?>hátra.)
29 bölcseid (N: bölcseink)
31 küldtem Tvardimir (K: küldtem <Dragomir> Tvardimir)
34 vissza a szőkevény (N: vissza szőkevény)
87 : 4 *Palpát Tvardimir* knézhez. (K: *Palpát Dragomir* knézhez.)
5 *És mit* (K: *S mit*)
7 felkötve *Palpának* (K: felkötve <egy> *Palpának*)
10 *És te* (K, N: *S te*)
19 *volt a kezükben* (NK: *volt kezükben*)
21 *kiterjeszté a karjait* (N: *kiterjeszté karjait*)
26 *Mivel pedig* (K, N: *mivelhogy pedig*)
28 *készített* (K, N: *kerített*)
88 : 3 *másik vérét* (K: *másik keresztyén* vérét)
7 *meg aztán, hogy* (K, N: *meg azt is hogy*)
8 *se ökrét, se szamarát* (N: *sem ökrét, sem szamarát*)
89 : 2 *granátfényű bort* (N: *gránát tűzű bort*)
5 *bort, azt nem ismerik, hanem* (N: *bort, azért mert nincs;*
hanem)
11 *kicserezni* (NK: *kicserezni*)
20 *csődülése* (N: *csődülete*)
boreladóknak (K: *boreladók <részéről> nak*)
22 *sziklákhoz* (N: *sziklához*)
90 14 *azt a tűzzel* (N: *ezt a tűzzel*)
25 *azért kellett inni* (K: *ezért kellett inni<ok> a N: ezért kellett*
innia)
29 *Már ebben* (K: <Ellenben> *Már ebben*)
30 *hit alapján* (N: *hitek alapján*)
32 *megénekeltek és énekelnek: a bor.* (K, N: *megénekeltek: a*
bor)

Lap: Sor:

- 91 : 2 megvívhatatlan (N: megvíthatatlan)
5 betörni (K: be<verni>törni NK: megtörni)
14 közeledik a Márton (NK: közeledik Márton)
15 karavánokkal (K, N: karavánostul)
92 : 3 vazallja. S a lovának (N: vazallja s a lovának)
6 ragad; csak (K: ragad; <hanem> csak)
8 csak a suhanc (K, N: csak a két suhancz)
9 Tirimir. Az is derék (K, N: Tirimir és Izamir. Azok is derék)
fickó; de még hiányzik nála (K, N: ficzkók, de még hiányzik
náluk)
10 Ezt rá lehet (K, N: Ezeket rá lehet)
11 fiúknak, akiket (K: fiúknak, <Ezeket> a kiket)
13 akit sorshúzás (NK: a kit a sorshúzás)
14 el fog követni valami csíny (K: [előbb:] valami<t> csíny el
fog követni)
16 e fenyítésre (N: a fenyítésre)
17 véresre (NK: veresre)
19 milyen kegyetlenül (N: mily kegyetlenül)
24 a bogumilok áhítóznak (K, N: a bogumilok *legjobban* áhi-
toznak)
29 lévő (K, N: levő)
33 öreg marad. (K, N: őrség marad.)
93 1 azon fölmásznak (K, N: azon *asztán* felmásznak)
5 világítsa be szépen (K, N: világítsa szépen)
15 nyí! Solom (N: nyíl — a Solom)
22 Újhold-estén (N: Új hold estéjén)
21 országgyűléseket. (NK: országgyűléseket).
31 volt felelős minisztere, aki a (K: volt<ak> felelős miniszte-
re<i>, a ki<k> a)
34 nagyon jók (K: nagyon <tetszettek> jók)
94 : 1 hogy mai nap (NK: hogy a mai nap)
6 felszólalni (NK: felszólni)
25 amelyiknek a nyila (NK: a melyiknek nyila)
27 részen (NK: részén)
29 vétetni (K, N: vetetni)
95 3 küldetéséhez (NK: küldetéshez)
9 ezentúl (K, N: azontul)
20 ékesszólásban (K, N: ékesenszólásban)
28 megszegyenítés iránt (K: megszegyenítés <fölött> iránt)
34 végezve (N: végezte)
96 : 2 letenni a királynéi koronáját és (N: letenni a királyné *koszo-*

Lap: Sor:

- ruját* és NK: letenni királynéi koronáját és)
96 : 4 visszaváltozni (N: visszavonulni)
beleegyezését odaadni (N: *beszélgetését adni*)
11 tollait, kinyújtotta (NK: tollait, s kinyújtotta)
15 kézbe kapták tegzeiket (K, N: kézbe kapták a tegzeiket)
24 kalimpázva (N, NK: kalimpálva)
97 : 3, 183 : 9, 218 : 10 kiáltá (N: kiáltá)
9 ami férfisorba (NK: a mi a férfisorba)
12 és a számkivetést (NK: és számkivetést)
14 elűzetni (NK: elűzni)
18 hétszeresen (NK: kétszeresen)
23 fiút, s két (NK: fiut, a két)
33 nem a bírójának (NK: nem bírójának)
98 : 1 megmutatták a cimboráinak (NK: megmutatták cimborái-
nak)
12 fel a szemeit (NK: fel szemeit)
14 te többet (K, N: te még többet)
22 egyikhez és a másikhoz (N: egyikhez is a másikhoz)
25 sziklavárban (N: sziklavárban)
99 : 9 kerítésükön (N: kerítéseken)
12 Mert a Midián (N: Mert Midián)
13 neki az is (NK: neki egy is)
16 az udvarban (K: <közülök> az udvarukon N: az udvarukon)
27 és a keselyűk (NK: és keselyűk)
29 Legelőbb is (N: Legalább is)
31 ilyen vérző (NK: ily vérző)
100 : 8 kolostoromba (N: kolostorba)
testi-lelki (N: testi és lelki)
9 üdvéért, ott (K, N: üdvéért. Ott)
11 szent Kristóf (N: szent József)
Kristóf a legújabb (K: Kristóf <minden> a legújabb)
14 menetelednek (N: menetednek)
15 mind vele mennek (N: mind vele vannak)
marad; azoknak (N: marad s azoknak)
parancsnoka a legfiatalabb (NK: parancsnoka fiatalabb)
19 tesznek, abból (N: tesznek s abból)
20 parancsol egy ülő (N: parancsol ülő)
24 mert teneked (N: mert neked)
27 bejáratát (N: bejáratot)
101 7 mivelhogy púpos a háta, mint a tevének (N: mivel hogy háta
púpos, mint a tevéé)

Lap: Sor:

- 101 : 11 lábát, belesántult (N: lábát, *hogy* belesántult)
17 szavaid mondják. (K: szavad mondja.)
21 város összes (K, N: városának összes)
24 elkészültök, ha (K: elkészültök; <akkor követke> ha)
27 De *erről* majd (N: De *arról* majd)
- 102 : 8 ragyogó *kék*, lilakék (NK: ragyogó lilakék)
9 a forrásmedencéből (K: a <pat> forrásmedencéből)
13 aranyozva, az elégett (N: aranyozva. *Az* elégett)
15 Így fedezték (K: Így <találták> fedezték)
19 vágják (N: vágják)
- 103 : 3 az ember *mindig* a legolcsóbb (N: az ember a legolcsóbb)
7 annak ebből (N: annak abból)
12 vágják (K: vágják)
15 mert annyi (N: mert ennyi)
18 keresztül-kasul *fúrva* (N: keresztül kasul *volt fúrva*)
27 fafecskeendők segítségével (K: fafecskeendők<kel> segítségével)
33 kivágták (N: kivágták)
- 104 : 3 *ad* fogalmat (N: *ad* fogalmat)
7 a félkör (K, N: *e* félkör)
9 mentében egy (K: mentében <inkább. Ott> egy)
11 innenső *partot* (N: innenső *partot*)
12 el, amelyeknek (K: el, <a mikkkel> a melyeknek)
15 iszomodik (N: iramodik)
19 akinek *van hozzá kedve* (K, N: akinek *kedve van hozzá*)
akik azt az utat netalán megkísértették (N: a kik ezt az utat netalán megkísérlették)
21 *másvilágra* (1887: *másvilágon* — sh. —)
28 verembe (K, N: veremben)
- 105 : 1 hegykristálylál és ametisztal (N: hegykristálylál, *amethysttal*)
5 megkísérli (N: megkísérti)
25 tolózárral csukódik (N: tolózárra csukódik)
- 106 : 4 a *kerítése* is (N: a *diszítése* is)
7 Rabszolga *fejét* ily tisztesség nem éri (N: Rabszolgafejet ily tisztesség nem ér)
9 a *mozzori* knéz *egy* mindezeknél (N: A *mostani* knéz mindezeknél)
11 *tornyot* (N: *toronyt*)
19 *riadt* vissza: bekopogtatott a nehéz (N: *riadt* vissza: bekopogtatott a nehéz)
- 107 : 4 *amelyek* Dalmácia (N: a *mik* Dalmatia)
- 108 : 12 Dézmát (NK: Dézsmát)

Lap: Sor:

- 108 : 17 Házasodnia is (N: Házasodni is)
109 : 1 elénekelik (NK: eléneklik)
13 mosza (N: mosta)
24 Mindeniknek (NK: Mindenikének)
110 : 1 híják (NK: hívják)
18 kap; „*nafóra*” lesz belőle: ez a (1887, NK: kap; ez a — sh. —)
111 : 2 kegyetlenkedtek, az mind (K: kegyetlenkedtek, <mind csak mellékes hibájuk, a mit el lehet nekik nézni> az mind)
3 ostyát kovászos (K: ostyát <savanyu> kovászos)
5 mentségükre felhozni (1887: mentségükre hozni — sh. —)
13 mint eszményi (K: mint <legrendszeresebb> eszményi)
15 Venus *fánumai* (N: Venus *forumai*)
22 ünnepévé. De (K: ünnepévé. <Csak a nevük lett más: a régi szokások megmaradtak.> De)
112 : 11 bocsájtja (N, NK: bocsátja)
15 híz a homlokára (N: *hínt* a homlokára)
17 rossz sömör (1887, NK: rossz *csömör* — sh. —)
21 szerepére. A gondjaira (NK: szerepére, a gondjaira)
24 *dézmáját* (N: *dézmáját*)
31 füvek, amiknek (NK: füvek, miknek)
32 kolostorokban (N, NK: kolostorban)
34 ereszté Frater (1887, NK: ereszté a Frater — sh. —)
113 3 bogumiloknál december (K: bogumiloknál <novemberben> december)
7 egy héttel *előbb* (K, N: egy héttel *később*)
8 árucikkeiket (N: árucikkeket)
9 karácsonyünnepük *után* (K, N: karácsonyünnepük *előtt*)
14 rendének a szokott (K, N: rendének szokott)
20 közrekapták (N: körre kapták)
22 tartják a *nyilvános* csókot (K, N: tartják a csókot)
24 kellett ezt (K, N: kellett azt)
25 csókok, szűzlányok (N: csók, szűzlányok)
26 többi, a vackorizű (NK: többi, vaczkorizű)
27 csalánégetésű (N: csalányégésű)
32 legkisebb fia (K, N: legkisebbik fia)
114 : 1 ezt a nevet (N: azt a nevet)
10 jössz, badnyák! (N: jössz, te badnyák!)
10, 148 : 3, 151 : 23 kiálta (NK: kiáltá)
14 mézharmattal (K: mézharmat<bul>tal N: mézharmattól)
15 édesítve, gyöngyvirággal (K: édesítve, <virág> gyöngyvirággal)

Lap: Sor:

- 114 : 15 illatosítva. Szent (NK: illatosítva *s* szent)
18 elébb, rendes (N: elébb, *a* rendes)
22 A Szlón *elébb* gyanakodva (N: A Slon gyanakodva)
26 Hüjh! Ez *az* a (N: Hüjh! Ez *a*)
31 bor-*e* az (K: bor *az*?)
dobált mérgében (K; N: dobált *a* mérgében)
34 után a körömpróbáig (K, N: után *egész* a körömpróbáig)
115 : 2 öt Solom (N: öt *a* Solom)
3 van. Odavezetlek a pincéjéhez (N: van, *oda* vezetlek a pinczéhez)
9 belőle. Keresztülúszhatol (K, N: belőle, *keresztül uszhatol*)
s ezt én mind (N: *s azt én* mind NK: *s ezt* mind)
17 pocolyába (NK: pocolyában)
25 csillag feljöveteleg (NK: csillagfeljöveteleg)
116 : 1 Azt ne kívánd (N: Azt *te* ne kívánd)
11 sem, *oda* (N: sem. *Oda*)
31 talitarka *gyapjúszőnyeg*ek (N: talitarka *szőnyeg*ek)
117 : 13 letette (N: *levette*)
19 melynek *még* visszataszítóbb (N: melynek visszataszítóbb)
22 meghúzta *magát*, *s* azt még mélyebbre véste (N: meghúzták *magukat* *s* azt még mélyebbre *vésték*)
118 : 9 *azzal* a korsóval (N: *ezzel* a korsóval)
16 fia; azért (K: fia: <aki> azért N: fia *s* azért)
20 tetettem (N: *tétettem*)
30 állni (N: *állani*)
30, 119 : 8 *amért* (N: *a miért*)
119 : 15 használ. Csak azt nyerem (N: *használt*. Csak azt *nyertem*)
19 *alirumna* (NK: *alirumna*)
22 Engedd *meg*, *hogy* (N: Engedd, *hogy*)
24, 200 : 12, 201 : 17, 232 : 24, 320 : 20 *monda* (NK: *mondá*)
33 *leszen* (K, N: *lészen*)
120 : 8 *szól* közbe (N: *szólt* közbe)
15 *sem* megbabonázva (K: *se* megbabonázva)
16 *se nyavalyás*, *se nederes* (N: *sem nyavalyás*, *sem nederes*)
20 *tántorgok* (N: *tántorodok*)
21 *mondá* (K: *monda*)
31 *tövér* (N: *sövér*)
121 : 9 örökre *elvette* (K, N: örökre *megvette*)
12 *meg a* szolgálidnak (N: *meg szolgálidnak*)
jeget: azt (K: *jeget: <a bokáig>* azt)
24 *hasítani* (K: *hasítatni*)

- Lap: Sor:
- 121 : 33 monda (N: monda NK: mondá)
- 122 : 7 a kohókhoz, a kallókhöz, a foncsorítókhoz (N: a kohókhoz, a foncsorítókhoz)
- 17 törmelékegyek (N: tömérdek hegyek)
- 27 azt az engedelmet (K, N: ezt az engedelmet)
- 123 4 megtartom; semmi (K: megtartom; <de> semmi)
- 9 szentekere (1887, NK: szentecrc — sh. —)
- viszonza (N, NK: viszonzá)
- 19 levigye a toronybul (K, N: levigylék a toronybul)
- 26 vitte aztán (K: vitték) e aztán)
- 28–30 (N: „A mosszori vár egy roppant...” kezd. mondat hiányzik.)
- 124 : 1 bástya boltozataiban van (N: bástya balszárnyában van)
- 7 összemorzoltatni (N: összeroncsoltatni)
- 9 Ebbe az örök egyformaságba (N: Ebben az örök egyformaságban)
- 12 Mikor már a (K: <Ha> Mikor már a)
- rabszolga, akkor (K: rabszolga; <azt átviszik a foncsorítóba> akkor)
- 15 se nappal, se éjszaka (N: sem nappal, sem éjszaka)
- 19 folyosóba rekedt (N: folyosóban rekedt)
- 20 édesanyját, aki (K: édesanyját, <a fo> a ki)
- 24 a völgybe (K: a <szabad levegőre> völgybe)
- 25 takarná az örök (K: takarná azt az örök)
- 27 felszáll. Egy folytonos (N: felszáll. Folytonos)
- 32 ércsalak, a kemenceszájból (N: ércsalak, kemenceszájból)
- 125 : 2 vár reá (N: várt reá)
- 14 életszekerkéje (K: élet<lefolyása> szekerkéje)
- 16 karácsoni (NK: karácsonyi)
- 21 ismerősekiül (NK: ismerősökül)
- 27 rejtett bortartó-balangját (K: rejtett <pincze b> bortartó barlangját)
- 126 : 3 lehasalva (1887, NK: lehajolva — sh. —)
- 4 értesíték (N: értesítették)
- 10 ottan (NK: otthon)
- 12 pincéjeül (N: pinczéjéül)
- 22 se részegedjék (K: se<m> részegedjék)
- 127 : 4 volt a keze (K: volt e a <közlelben> keze)
- 18 képes átvarázsolni (NK: képes varázsolni)
- 20 olyan álmot (K: oly álmot)
- 28 a forró (K: a <meleg> forró)

Lap: Sor:

- 128 : 2 aki csókját visszaadja (K, N: a ki a csókját visszaadta)
7 *ezeknek* valamelyikét (N: *azoknak* valamelyikét)
10 titkokban (1887, NK: titokban — sh. —)
13 melléknevét (NK: melléknevet)
17 füle feltűnően (K: füle <egészen> feltűnően)
23 ki és mindvalamennyi (NK: ki s mind valamennyi)
30 ellenővszere (N: ellenszere)
31 festvénytermő (NK: festménytermő)
- 129 : 2 tele *annak* (N: *teli ennek*)
8 *szíva* (N: *szívta*)
14 se fügefakermesz-gubics (N: *sem* fügefakermeszgubics)
- 130 : 9 egész kedvence (NK: *egészen* kedvencze)
16 amikben az (K: a mik<et>ben az)
úgy érezte (K: úgy <vett> érezte)
17 eddig soha (N: *addig* soha)
23 glagol írást (K: glagol <betűket> írást)
- 131 : 5 mind a négy (K: mind a <három> négy)
félnek, náluk (N: félnek. *Náluk*)
19 okvetlenül (NK: *okvetlenül*)
21 melybe tűszúrásokkal (K: melybe <gom>tűszúrásokkal)
23 viseli. S az (K, N: viseli; s az)
29 nyakukban fűzve (K, N: nyakukba fűzve)
- 132 : 2 marad ott (K: marad<t> ott)
6 kegyes apátúr (K, N: kegyes *velencei* apátur)
15 neveit (N: *nevét*)
18 ládában cepelve (K: ládában <hozva> czepeelve)
- 133 : 3 kiverve, fején (N: kiverve, *a* fején)
6 baltácskákkal; *e* füzérek (K: baltácskákkal <a se> *e* füzérek
N: baltácskákkal. *E* füzérek)
egész a válláig (N: *egészen* a válláig)
19 fertelmes (NK: *örtelmes*)
22 skarlátveres (NK: *skarlátvörös*)
26 134 : 28 *húgomat* (K, N: *hugámat*)
32 is a többiekkel (K: is <vele> a többiekkel)
- 134 : 12 Csak tegzet (K: Csak *a* tegze<me>t N: Csak *a* tegzet)
33 *lyánka* (NK: *leányka*)
34 *fehér* lepellel (N: *fejét* lepellel)
- 135 : 7 ekkor Solom (N: ekkor *a* Solom)
13 kiálta (N: *kiáltott* NK: *kiáltá*)
14 volt Darinka (N: volt *a* Darinka)
17 *lovát!* (N: *lovat.*)

Lap: Sor:

- 135 : 20 ült, úgy (N: ült, így)
21 látható *jelben* (1887, NK: látható *jobban* — sh. —)
- 136 1 házába *vonul*. (Valami (N: házába *ér* (valami)
4 (NK: a „Hisz ez. . .” kezd. mondattal új bekezdés *indul*.)
5 ez egy (1887, NK: az egy — sh. —)
13 mond a *vőlegény* (NK: mondja a *vőlegény*)
16 hát *most már* jöjjenek (K: hát *már most* jöjjenek)
- 137 : 19 vagyok a *badnyák* (N: vagyok *badnyák*)
28 felöltöztetsz a *cifra* (N: felöltözködöm a *czifra*)
29 valahány *korsót* (NK: Valahányszor *korsót*)
- 138 18 levágom (N: levágatom)
24 elkezdtem. Olyan (N: elkezdtem, olyan)
31 Lásd, mért (N: Látod, mért)
- 139 : 1 megtalálok folytatását (N: megtalálok a folytatását)
4 háladatos (N: háladatos)
5 végigálmodhatod *alatta* a zsidók (N: végig álmodhatod *rajta* a zsidók)
7 bekötözte (N: bekötözte)
18 övemből (N: ölemből)
19 ereszd ki (N: ereszted ki)
29 neki *ezen* a mai (N: neki a mai)
- 140 : 3 enni, a lében (N: enni. A lében)
23 mikor megitatta (K: mikor <inni adott> megitatta)
30 sorba köszönteni (N: sorban köszönteni)
násznépre. S ugyanannyiból (K, N: násznépre, s ugyanannyiból)
34 Egyszerre azt (K, N: egyszerre azt)
- 141 2 nótát fú (NK: nótát *fúj*)
18 kiálta rá (N: kiabálta rá)
24 bámulta, nézte (N: bámulva nézte)
29 A Solom pedig (K: <Ekkor a> A Solom pedig)
34 egyszerre az inába (K: egyszerre <kicsinyné lett> az inába)
- 142 : 22 vállára. A kuma (N: vállán. A kuma)
28 maga az ördögök (N: maga ördögök)
29 amit parancsolt (K, N: a mit az parancsolt)
32 vannak *már* gárgyulva (N: vannak gárgyulva)
33 vettünk benne (N: veszünk benne)
- 143 : 2 méregborbul (N: méregből)
3 ajtójuk (K, N: ajtajuk)
4 leereszted a bástya (K: leereszted *itt* a bástya)
7 rabszolgákat, azok csak (N: rabszolgákat, *akiké* csak)

Lap: Sor:

- 143 : 12 szót fogada (K, N: szót fogadt NK: szót fogadott)
15 verték fejeiket (K, N: verték a fejeiket)
16 a sztari szuát (K: <... . Szlón> sztari szvát)
a nagy fakupát (N: a nagy kupát)
18 hogy a szemöldökét (N: hogy szemöldökét)
23 akinek a dolga (N: a kinck dolga)
33 arához (N: arájához)
- 144 : 11 áll, az egész (K: áll<t>, az egész)
14 ment a Verbludnak (K, N: ment bátran a Verbludnak)
19 egyszerre a dárdája (N: egyszerre dárdája)
- 145 : 9 magam együtt ittam (N: magam ittam)
27 ijesztgetéseidtól (K, N: ijesztgetésedtől)
29 s ez a te (N: s az a te)
34 megfűrösztelek (K, N: megfűrösztelek)
- 146 11 menyasszonyom is (N: menyasszony is)
30 aki a Solom (NK: a ki Solom)
- 147 : 4 már ahhoz (N: már ehhez)
8 az égő (K: az <leégett> égő)
9 odaszórta (NK: oda szúrta)
10 sem rándult (K: sem<m> rándult)
27 nagy üst négy fogantyúján (N: nagy üst fogantyuján)
34 ami fel (K: a mi <a> fel)
- 148 : 20 rivallással (N: rivalgással)
22 férfihoz, s kirántá (NK: férfihoz, kirántá)
30 királyfira (N: királyfiura)
- 149 3 Solom egy csapással (K: Solom <handzsárja> egy csapással)
6 vezérükhöz, míg (NK: vezérükhöz, a míg)
12 opánkáikon a lángoló (N: opánkákra a lángoló)
13 udvarra, minden (N: udvarra. Minden)
24 megkezdődött a gyilkos (K: megkezdődött <a pusztítás,
öldöklés: a minck> a gyilkos)
26 védni (NK: védeni)
29 bevilágított hegyet (K: bevilágított<a> hegyet)
- 150 : 5 Biz az ilyen (N: Bár az ilyen)
végbe némi (K: végbe <minden> <egynehány> némi)
9 kibukkantak, megdöbentő (K: kibukkantak, <rettenetes>
megdöbentő)
18 hanyat-homlok a sűrűnek (K: hanyathomlok <mig> a
sűrűnek)
sűrűnek, a tűzvilág (N: sűrűnek. A tűz világ)
20 serényeikkel, széles (K: serényeikkel <vadul ügetve> széles)

Lap: Sor:

- 150 : 23 hozta (K, N: hozza)
- 151 : 8 közfalon (K, N: körfalon)
látszott rés (N: látszott *semmi* rés)
16 eltompult a hegye (N: elcsorbult a hegye)
20 nyilaknak, s mintha (N: nyilaknak. S mintha)
25 legidősebb (K, N: legidősb)
28 kutya, azok (K, N: kutya. Azok)
32 jártak: várostromhoz (NK: jártak, a várostromhoz)
- 152 : 4 kézfejüket felajzottan (K: kézfejüket <megvontan> felajzottan)
8 szikla egy-egy rést (N: szikla rést)
19 mintha házhiúra (K: mintha <háztetőre> házhiúra)
onnan szilaj ordítással szöktek (K: onnan <aztán fel> szilaj
ordítással szöktek)
21 csak ekkor (N: csak akkor)
22 csoportostul (K, N: csapatostul)
24 és a pikkelypáncél (NK: és pikkelypáncél)
28 sincs: sima képe (K: sincs: <olyan mint egy gyermek:> sima
képe)
30 forgat, sújt (N: forgatva, sújt)
- 153 : 4 vitézre. Arra a (K: vitézre. <Az égő k> Arra a)
10 mikor a visszakerült (N: mikor visszakerült)
16 módon (K, N: módra)
ez a vár (N: az a vár)
18 azalatt leviszik (K: az alatt <leküld> leviszik)
21 ott nincs maradása (K: ott <nem lehet megmaradniok. A
lángkévék már kezdenek> nincs maradása)
26 kijönni az elpusztult (K: kijönni <a var> az elpusztult)
31 jön egy éjjeli (NK: jön egy-egy éjjeli)
- 154 : 3 belülről; mikor (N: belülről. Mikor)
18 Se eget, se földet (N: Sem eget, sem földet)
31 hatoltak előre, magasan (K: hatoltak <előre, hátra> előre
magasan)
34 már nagyban (K: már <félig> nagyban)
- 155 : 13 kondér, sisak (K: kondér, <kup> sisak)
29 Hát az *enyém*? (N: Hát az *anyám*?)
- 156 : 1 fogva, s még (NK: fogva és még)
3 a *kő*lépcsőkön (N: a lépcsőkön)
10 kiáltása csendült fel (K, N: kiáltása zendült fel)
12 város helyén (K: város <négyszögű> helyén)
15 levágott emberfejekből (K: levágott <koponyákból> ember-
fejekből)

Lap: Sor:

- 156 : 25 a csúcsába (K: a <hegyébe> csúcsába)
157 : 6 Ez a komám (K: <Ez a bátyám>) Ez a komám)
legvénebb kapitányomé (K: legvénebb <hadnagyomé>
kapitányomé)
8 királyné felcsúfolásáért (K: királyné<n ejtett meg> felcsúfo-
lásáért)
11, 224 : 3, 325 : 3, 344 I kiálta (N: kiáltá)
21 csakugyan ezen az úton (N: csakugyan azon az úton)
22 tették ezt (N: tették azt)
sejteti (N: sejteté)
padlaton (N: padláson)
27 ha a bogumilok (K: ha <mo> a bogumilok)
158 : 6 alacsony, csak (K: alacsony: <a két> csak)
13 apját (N: atyját)
14 feleséged, se fiad (K: feleséged; <és> se fiad)
16 választott ki maga (NK: választott maga)
21 se kard, se buzogány (N: sem kard, sem buzogány)
22 se pajzs, se vért (N: sem paizs, sem vért)
24 Erösszéték a bodont! (K, N: Erösszéték meg a bodont!)26 oda alant (N: odalent)
29 már ez mégis erős (N: már az erős)
159 : 3 ez a kegyetlenkedés (N: az a kegyetlenkedés)
7 negyvenezer fejből (N: negyvenezer főből)
18 hogy ez a nemes (N: hogy az a nemes)
24 bőrért (N: bőrit)
160 : 17 A kova (K: A <tüzk>kova)
27 régi római bánya (N: régi bánya)
161 : 4 jobb lesz bevárni (K: <hanem> jobb lesz be <kell> várni)
6 más-más tárnafolyosót (1887, NK: más más sáncfolyosót
— sh. —)
9 fölé vájt (K: fölé <épített> vájt)
16 partifecske-fészkek (NK: partifecskefészkek)
partjaiban. Egy sziklába (N: partjaiban. Sziklába)
17 a kriptán háromnegyed magasságban (K: a kriptá három-
negyed magasságban)
20 az ellenség keresésének (K, N: az ellenségkeresésnek)
26 tüzelőszerek (K, 1887: tüzelő szerek — [nyilvánvaló elírás,
ill. sh. —])
162 : 12 tették a lázadók (N: tették a támadók)
17 állnak (N: állanak)
20 se egy pajta, se egy gunyhó (N: sem egy pajta, sem egy gunyhó)

Lap: Sor:

- 162 : 21 kohóknak kőfalai (K, N: kohóknak a kőfalai)
31 kényszeríték (N: kényszerítik)
- 163 : 4 változtak-e? (K: változtak e? <hogy>)
8 az átelleni (K: az <mas> átelleni)
9 beszéd volt az (K, N: beszéd volt ez)
10 hogy annak a bujdosó (K, N: hogy ennek a bujdosó)
12 látják többet (N: látják többel)
- 164 : 6 csel által (K: csel<lel> által)
- 165 : 1 keveri a waráng (K: kever<edik>i a warang)
9 Vagy engedje (K: Vagy<be vegye> engedje)
18 a jó és rossz (NK: a jó és a rossz)
20 lánna", — a tollkoszorút (1887, NK: lánna", — tollkoszorút
— sh. —)
25 leginkább útjában álltak (N: leginkább útját állták)
27 kezdődött még (N: kezdődik még)
28 merénylet. Azok (N: merénylet, azok)
- 166 : 3 Bludár egy olyanforma (N: Bludár olyanforma)
11 aztán két kapu módra közel tolt sziklakolonc között (1887, NK:
aztán közel tolt szikla kolonc között — sh. —)
13 aztán a folyvást (NK: aztán folyvást)
mederben csattogva (K: mederben <egy nag> csattogva)
19 lesz azután (N: lett aztán)
21 el a kősziklák (K: el a <föld> kősziklák)
25 találnak (N: találtak)
31 valamely barlangi tóban (K: valamely <sziklafolyosóban> bar-
langi tóban)
- 167 : 10 verseng (N: versenyg)
16 Mikor a Tvardimir (K: Mikor Tvardimir)
17 lázadóknak és warángoknak (NK: lázadóknak és a warángok-
nak)
29 és tudatni (K: és <felajánlani neki, hogy> tudatni)
30 hagyattak (1887, NK: hagyatnak — sh. —)
32 népet (K, N: népét)
ellenben (1887: ellenében — sh. —)
33 fogják (NK: fogjuk)
- 168 : 7 bogumilok fogadásában (K: bogumilok <hitében> fogadásá-
ban)
15 Hát mire akarod őket (K: Hát <mit> mire akar<sz velük>od
őket)
16 Azt is tudom. (K, N: Azt én tudom.)
- 169 : 6 ember mondta (K: ember <fede> mondta)

Lap: Sor:

- 169 : 11 csak tükre (K: csak a tükre)
20, 178 : 15, 353 : 33 monda (N: monda)
30 a két leányával (K, N: a hét leányával)
- 170 : 3 vízi hüvelvényekkel (N: vízi süvelvényekkel)
7 lesz a két végében (1887, NK: lesz a végében — sh. —)
14 barlangszádát (N: barlang száját)
15 azon a megfeszült (K: azon a <kif> megfeszült)
22 meg a padmalyáig (N: meg a padozatáig)
25 Bocsássatok (N: Bocsáttass)
utánuk (1887, NK: utánuk — sh. —)
egész szál deszkákat (K: egész <fenyő szál>(akat) deszkákat
N: egész deszkákat)
- 29 egyszer egy olyan (N: egyszer olyan)
barlangban, amely (N: barlangban, mely)
- 34 biztatás egészen felmelegíté (N: biztatás felmelegíté)
- 171 : 1 (NK: A „Mindenki emlékezett rá...” kezd. mondat új
bekezdésbe kerül.)
nagyapjától (N: nagyapjától)
5 húsát felfüstöljétek (NK: húsát füstöljétek)
11 együtt. A Bludár (K: együtt. <Azo> A Bludár)
14 vágjátok ki, s cresszétek (N: vágjátok s cresszétek)
16 vesszük. Azután (K: vesszük <aztán> Azután)
23 azt öntsétek meg (N: azt osszátok meg)
24 készítsétek (1887, NK: készítsenek — sh. —)
sárgaré (K: <vörös>sárga réz)
29 viselhetmi (N: viselni)
31 nemesemberek: kövessék (N: nemes emberek. Kövessék)
32 se földi ellenségtől, se föld alatti (N: sem földi ellenségtől,
sem földalatti)
34 ki a parancsaidat (NK: ki parancsaidat)
- 172 : 1 osztá az embereit (N: osztotta az ő embereit)
19 te ripacsos (K: te <rücskös> ripacsos)
20 az asszonyaik (NK: de asszonyaik)
27—28 (között a K-ban: <— Hogy ne volna? nyugtatá meg a
királyfi.>)
- 173 : 16 barlangszádáig (a K-ban ehhez a szóhoz Jókai a lap margóján
a következő széljegyzetet fűzte: NB. *Szedő és javltnok uraknak.*
Ne tessék a szádát „szájára” kikorigálni. Eredeti szó ez,
barlangnyílást jelent. JM.)
17 ereszkedni. Nem (K, N: ereszkednie. Nem)
19 híná (NK: hivná)

Lap: Sor:

- 173¹: 20 hánykódott (N: hánykolódott)
31 szükség, amely (N: szüksége, a mely)
32 beömléseig (N: betöltéseig NK: beömléséig)
33 szerint gombolyítja (K: szerint <gorditi> gombolyítja)
- 174 : 9 Te állj (K: Te <csak> állj)
9, 318 : 30 monda (N: monda)
17 közepén (NK: közepén)
18 volt a halhatatlan (NK: volt halhatatlan)
20 víz alá (K: víz<be>alá)
- 175 2 torkolásig (N: torkolatig)
két utazójával (K: két <ala> utazójával)
21 látszott a szikla a (NK: látszott a)
tengő (1887: rengő — sh. —)
és szürke a (K: és <sárga a> szürke a N, NK: és szürkének a)
25 (NK: Az „Azt emberkéz szállította. . .” kezd. mondattal új bekezdés indul.)
30 márványrétegekbe (NK: márványrétegebe)
- 176 : 8 fenyőszilánk (K: fenyő<fa> szilánk)
18 engedett, amelyen (N: engedett látni, a melyen)
24 (NK: Az „Eleinte csak meggörnyedve. . .” kezd. mondattal új bekezdés indul.)
- 177 : 11 kötündér kezemunkái (K: kötündér (medenczéi.) keze munkái)
12 lecső meszes (K: lecső<meszes alabástrom> meszes)
15 lassú, körben (N: lassan körben)
20 belekerült, az (N: belekerül, az)
29 csöveknek, melyeken (NK: csövekké, melyeken)
- 178 17 döngő (N: dörgő)
24 sóhajt fel (1887: sohajtá fel — sh. —)
26 legelőszőr is (K, N: legelőbb is)
33 lesz ez (N: lesz az)
- 179 6 ért, a csáklyával (NK: ért, csáklyával)
- 180 : 9 Tartsd ide (NK: tartsad ide)
22 keresztülférkőzhettek (K, N: keresztül férkőzhessenek)
32 hagyva. S az előtt (N: hagyva, s az előtt)
- 181 2 s ezért (N: s azért)
12 oldalán (N: oldalon)
13 Azokra feljutni (N: Azokon feljutni)
16 húzd cserepcsikra a pisztrángunkat (K: húzd, <a> cserepcsikra a pisztrángunkat NK: húzd fanyársra a pisztrángunkat)
23 amik a fejlábuak (N: amik fejlábuak)

Lap: Sor:

- 181 : 25 szemben ismét (K: szemben <tal> ismét)
- 182 : 1 Egy élő állat sem (K, N: Élő állat sem)
- 10 azt istenadta (NK: az Istenadta)
- rendjéből; átélve (K: rendjéből; <ébre> átélve)
- 11 ébrednének (NK: ébrednek)
- 13 embert föld felé (NK: embert a föld felé)
- 14 Tudják azt (K, N: Tudják ezt)
- 23 Amottan egy (N: Amott egy)
- 27 hátramarad, mikor (1887, NK: hátramaradt, mikor -- sh. --)
- 183 4 a mirenytől (N: a méregtől)
- 12 se teremtő erő, se költői (N: sem teremtő erő, sem költői)
- 15 se denevérszárny legyezése, se homokóra (N: sem denevérszárny legyezése, sem homokóra)
- 16 lezáródtak (N: bezáródtak)
- 20 már fel az erdők (K: már az erdők)
- 22 követ, mely (N: követ, a mely)
- 25 a máglyát (K: a <fáklyát> máglyát)
- 184 : 3 átlikasztott (NK: átlukasztott)
- követ (K, 1887, NK: köveket -- nyilvánvaló elírás, ill. sh. --)
- 5 üst alakún (N: üst alakban)
- hajszállikacsos (N: hajszálllyukacsos)
- 23 elkezdett a csúcsos (K: elkezdett <az alsó> a csúcsos)
- 24 amik percekét számlálva (NK: amik számlálva)
- 31 a fogai (K: a <csontjai> fogai)
- 32 lándzsavég, amint (N: lándzsa vége, a mint)
- 185 : 6 Mikor e harmadik (N: Mikor a harmadik)
- 14 És ez a csonthalom (N: És az a csonthalom)
- 20 elesettek hulláira (K: elesettek <holtte> hulláira)
- 25 koponyák, melyek e csonthalom (K, N: koponyák, a melyek e csonthalom NK: koponyák, melyek a csonthalom)
- 29 hegyes (K: <ezen kívül> hegyes)
- 33 természet játékaul (NK: természet játéku)
- 186 : 7 állott meg a lelet (K: állt meg e lelet)
- 8 amikor ez óriás (N: a mikor az óriás)
- 13 azt a csonthalmot (N: ezt a csonthalmot)
- 16 füle, e pokoli (N: füle, s pokoli)
- 25 kérdező (N: kérdés)
- 187 4 ivadéka sem. El (K, N: ivadéka itten. El)
- 5 minden ijasfiastul (K: minden <ijukfi> ijasfiastul)
- 16 dolichocephalus craneológiájért (K: dolichocephalus <embe> craneológiájért)

Lap: Sor:

- 187 : 18 került *ez* az ősember (N: került *az* az ősember)
19 *hífta* (N: *hívtá*)
24 akasztá meg Darinka (K, N: akasztá meg *a következő sorban*
Darinka)
- 188 : 4 eddigelé egykorú (K: eddigelé <írott> egykorú)
5 nincsenek, *ennélfogva* (K, N: nincsenek, *annálfogva*)
- 189 : 8 Amazokat beadogatta (NK: Amazokat leadogatta)
9 peccsenyének, odahaza (K, N: peccsenyének. Odahaza)
- 190 : 5 felszaladni (N: felhaladni)
8 *ez* a kivájt (K: *ez* <az eszköz> a kivájt N: *az* a kivájt)
16 ökleivel (N: öklével)
24 elkezdé *az álom* meséjét (N: elkezdé *a* mesét)
28 medvével, *az* (N: medvével, *ez*)
- 191 : 2 hüvelvényt (1887: hüvelyvényt — sh. —)
teremti *meg* a beszélő (N: teremti a beszélő)
7 még eddig (N: még addig)
- 192 : 13 földre. *S* az özönvízzel (N: földre, *s* az özönvízzel)
21 *Huh* te (N: *Hát* te)
32 kiirtatást (NK: kiirtást)
- 193 : 14 másszor *meg* arra (NK: másszor arra)
- 194 : 1 *híftak* (NK: *hívtak*)
6 „*üsző*”, — „*boglyos*” (N: „*ünő*”, — *engem úgy hívtak*, hogy
„*baglyos*”)
15 *feldült* (N: *feldult*)
22 *csodája* (N: *csudája*)
24 *felül* (N: *felyül*)
26 *hegyek* alatt (NK: *hegy* alatt)
28 *kizavart* (N: *kikavart*)
33 *dühvel*, *s elzárta* (N: *dühvel*, *elzárva*)
- 195 : 10 *medvének* a *fejét* (N: *medve* *fejét*)
30 *felülről* *lezúdtott* (N: *felyül* *lezudított*)
- 196 : 3 *lehetett* az? (NK: *lehet* az?)
16 *aztán egész erővel* (NK: *aztán erővel*)
24 *egészen* *mihozzánk* (N: *egész* *mihozzánk*)
27 *egyik se különben*, *mint* (N: *egyik sem jobban*, *mint* NK: *egyik*
sem *különben*, *mint*)
33 állott ki (N: állt ki)
34 *Annak* a tetején (N: *Ennek* a tetején)
maradványa. Ott (N: *maradványa, ott*)
- 197 : 2 *megölte. Ott* (N: *megölte, ott*)
3 *iszonyún* *szétmarcangolt* (N: *iszonyu* *szétmarcangolt*)

- Lap: Sor:
- 197 : 9 *Hát énvelem* (N: *Hisz én velem*)
 10 *jön megküzdeni?* (N: *jött megküzdeni?*)
 14 (NK: A „Nem kerestem. . .” kezd. mondat új bekezdésbe
 kerül.)
se fejszét, se dárdát (N: *sem fejszét, sem dárdát*)
dárdát, puszta kézzel, kitért (N: *dárdát; hosszú késsel, kitért*)
 15 *rettentő karjával* (N: *reszkető karjaival*)
 19 *ottan voltál* (N, NK: *ott voltál*)
 20 *te meg belemarkoltál* (N: *te még belemarkoltál*)
 25 *egymásnak mutogatva* (N: *egymásnak megmutogatva*)
 30 *hagyá rá* (N: *hagyja rá*)
- 198 : 24 *társaiktól majd megtudják* (NK: *társaiktól megtudják*)
- 199 : 1 *azonnal a fáklyáikat* (N: *azontul a fáklyáikat*)
 6 *tekenőc* (NK: *teknőcz*)
 21 *képezett* (N: *képzett*)
 26 *medrén, a tó* (N: *medrén, s a tó*)
- 200 : 28 *sziklapartra* (N: *sziklapadra*)
 29 *Mikor a fehér ködben* (N: *Mikor a ködben*)
- 201 : 6 *leúszattak* (N: *lecsúszattak*)
 7 *akadniok, a fa* (N: *akadniok. A fa* NK: *akadniok, fa*)
 11 *boltozatról egy bástyaszerű* (N: *boltozatról bástyaszerű*)
sziklafenekéig (NK: *szikla fenekéig*)
 26 *férfi, akit* (NK: *férfiu, a kit*)
 32 *fáklyákat* (N: *fáklyákat*)
- 202 : 6 *ki magából az elnyelt* (N: *ki mélyéből az elnyelt*)
 10 *ha a fáklyánk* (N: *ha fáklyánk*)
 14 *minekünk át* (N: *mi nekünk is át*)
 21 *Solom. — Hanem* (NK: *Solom, hanem*)
 25 (NK: A „Nagy hamar tüzet raktak. . .” kezd. mondat nem
 kerül új bekezdésbe.)
 33 *mert az a sok* (N: *mert a sok*)
 34 *itt ennél a szűk* (N: *itt annál a szűk*)
- 203 : 1 *ha ezt itt* (NK: *ha itt*)
 24 *felgyűjtsa* (N: *felgyűjtja*)
 31 *magától felemeli* (N: *magával felemeli*)
 33 *miért* (N: *mért*)
- 204 : 12 *azt a rést* (N: *azt a részt*)
 16 *a folyam hordta ide* (N: *a folyam sodorta ide*)
 22 *kavicstalajba* (N: *kavicstalapba*)
 30 *az a cölöp?* (N: *ez a cölöp?*)
- 205 : 1 *évezredében verheték* (NK: *évezredébe verheték*)

Lap: Sor:

- 105 8 kétsége sem (N: kétsége nem)
23 életében (1887, NK: életben — sh. —)
26 Visszatalált-e Darinka? (N: Visszatalált a Darinka?)
27 utána hívei (N: utána a hívei)
megrohanták a bogumilok (N: megrohanták Bogumilok)
31 hallottam ezt (N: hallottam azt)
32 így nevezik (N: úgy nevezik)
- 206 : 1 hosszúnak ez az idő (N: hosszúnak az az idő)
8 szorongást (NK: szorongatást)
14 szikláról, e két (N: szikláról s a két NK: szikláról, a két)
16 keres ez (N: keres az)
17 elfogta, megkötözte, odújába vitte (N: elfogta)
19, 21 itten is (N: itt is)
22 Bódultan és gyermeteg (N: Bárdolatlan és gyermeteg)
24 jární, s ahol (N: jární. S a hol)
26 (NK: A „Kedve támadt. . .” kezd. mondatnál nem indul új bekezdés)
27 tekenőcöt (NK: teknőcöt)
33 barlangba, s a csonthalmokat (NK: barlangba, a csonthalmokat)
- 207 : 8 Solom a feje fölött (N: Solom feje fölött)
12 csillag. Az ő dala (N: csillag, az ő dala)
- 208 : 12 Ez a nap (NK: Az a nap)
- 210 : 3 a várfalon belül (N: a várfalakon belül)
7 nekik, az (NK: neki, az)
29 ünnepén (N: ünnepen)
34 kígyók a barlangokból (NK: kígyók barlangjukból)
- 211 5 mindkettő (N: mindakettő)
6 Mért (N: Miért)
17 népemet részeg (N: népem részeg)
- 212 : 2 de fürdő után (N, NK: de a fürdő után)
- 213 8 segítségére van (NK: segítségére vannak)
11 vesszeje (NK: vesszője)
17 apácák, kik magasztos (NK: apácák magasztos)
- 214 : 7 ez ördög (N: az ördög)
10 kapujához. Ezek (N: kapujához. Ah ezek)
18 megfenyítetése (N: megfenyítése)
25 penitenciának a legmagasabb (N: pocnitentiának legmagasabb)
31 szerze már (N: szerzett már)
néhanapján kevély ellenfelei (N: néha napján híres ellenfelei)
33 bejárata alatt van (N: bejárata előtt van)

Lap: Sor:

- 215 : 6 átadni (NK: átadatni)
8 s e korona (N: s a korona)
23 ajtójánál (N: ajtajánál)
- 216 : 3 csengő, ércteljes (N: csengő, érzésteljes)
8 remete, *nem a Frater* (1887: remete, *vagy Frater* — sh. — NK: remete, nem Frater)
12 lecsüggő (N: lecsüngő)
14 pedig piros (N: pedig *térdig* piros)
16 odavetett *kék selyemköpenyke* (N: odavetett köpenyke)
17 csügg (N: csüng)
22 ismerlek. *Hanem* (NK: ismerlek, *hanem*)
24 hallatott *e vakmerő* (N: hallatott *a vakmerő*)
- 217 : 1 megírta-*e a bölcs* (N: megírta a bölcs)
4 leküzdte (N: leküldte)
10 bizonyítja-*e szent* (N: bizonyítja *a szent*)
11 szeretköznek (NK: szeretkeznek)
25 hideg, *üres jégtenger* (N: hideg *jégtányér*)
31 magot teremnek (N: magok teremnek)
32 napot és *a holdat* (N: napot és holdat)
34 olvad *az meg* (N: olvadoz meg)
- 218 : 22 Előbb (NK: Előbb)
25 Kain *keze által?* (NK: Kain által)
30 *e villámot* (N: *a villámot*)
34 *hogy a két földön született első* (N: *hogy a földön született két első* NK: *hogy a két e földön született első*)
- 219 : 5 ikerhúgát (N: ikerlányát)
33 *e történetet* (N: *a történetet*)
- 220 : 12 principium: *a jó és a rossz* (NK: principium: jó és rossz)
13 Marcion (N: Marion)
19 midianita (1887, NK: madianita — sh. —)
21 királynőjét (N: királynőjét)
- 221 : 8 ezt a csodát (N: azt a csodát)
12 megítélésre (NK: megítélésre)
21 nincs szavad (N: *nincsen* szavad)
22 vádra éppen (N: vádra *meg* éppen)
23 Hát ennyire (N: Hát annyira)
24 olvassz (M: olvass NK: olvasol)
26 Inkább hetet (N: Inkább hatot)
29 aki ez ünnepélyes (N: aki *az* ünnepélyes)
- 222 : 5 én *a számodra* (N: én számodra)
6 jártas vagy (N: *járatos* vagy)

Lap: Sor:

- 222 : 13 És az az egész (N: És ez az egész)
15 (N: Az „egy csók, melyben a világ minden nemzetének nyelve benne van” szavak hiányoznak.)
29 emelkedék föl (N: emelkedett föl)
30 katakombákba elzárt (N: katakombákban elzárt)
32 Asmodái az alleluja (N: Asmodái ez alleluja)
fejéről a kalpagját (N: fejéről kalpagját)
223 5 ájtatosságod (N, NK: ájtatosságod)
16 Újabb hét dobbanás (N: Újabb két dobbanás)
22 (NK: Az „Onufriosz szolt.” mondat nem kerül új bekezdésbe.)
29 azok közül sem (N: azok között sem)
224 11 te magad is ott léssz (N: te magad ott léssz is)
27 „La Cava”-nak, gonosznak (N: „La Cavanak”, a gonosznak)
225 : 11 ellensúlynak (NK: egyensúlynak)
25 vitézi védsergével (N: vitéz hadsergével)
felbecsülhetlen (NK: felbecsülhetetlen)
31 Majd torkára lesz az forralva (N: Majd sarkára lesz az fordulva)
226 : 6 ezért szökött (N: azért szökött)
8 elfoglalta (N: elfoglalá)
jaj minékünk (NK: jaj mi nekünk)
10 idvezítő (N: üdvözítő)
227 : 7 csodálatos (N: csudálatos)
14 magasztalák (N: magasztalták)
22 örömeiről (: örömeiről)
27 csodát (N: csudát)
33 érezhetett e vita (N, NK: érezhetett a vita)
228 8 a megnyíló (N: e megnyíló)
14 elbocsátá (N: elbocsátotta)
15 fájdalmat, amit (NK: fájdalmat, mit)
33 kolostorok nevét (N: kolostor nevét)
229 : 18 maga meg nem melegszik (N: maga nem melegszik)
23 szerelem tiltott érzés (N: szerelem tulzott érzés)
24 apának gyönyörű (N: apának a gyönyörű)
26 rá a fejével (N: reá a fejével NK: rá fejével)
230 : 3 nyitva maradnak (N: nyilván maradnak)
7 tilthatta meg az (N: tilthatta el arcának)
9 észre e mosolyt (N: észre a mosolyt)
12 állva meg. — Midőn (N: állva. Midőn)
14 ha Balduin (NK: ha a Balduin)
18 a lány (N: a leány)

Lap: Sor:

- 230 : 21 fcsd (N: fessed)
32 (NK: „A trubadúr némán szakítá szét. . .” kezd. mondat
nem indul új bekezdés)
- 231 : 2 meggátolta (N: meggátolá)
7 mártsd kardodat (NK: mártsd a kardodat)
8 én haljak meg előbb (N: én haljak előbb)
10 tépnéd ki, s szív (N: tépnéd ki, szív)
18 követel, míg (NK: követel, a míg)
22 térden csúszott közelebb a fejedelemszonyhoz (N: térden
lecsúszott a fejedelemszonyhoz NK: térden csúszott a feje-
delemszonyhoz)
25 hegedősnek (N: hegedüsnek)
27 Bírjad leányomat (NK: Bírjad a leányomat)
32 útközben egyszer megállsz (NK: útközben megállsz)
33 (NK: A „Balduin hévvel kapott. . .” kezd. mondat nem kerül
új bekezdésbe.)
ajánlaton. A drága (NK: ajánlaton, a drága)
- 232 : 4 végrehajtani (1887: végrehajtani — sh. —)
15 kelengyeül (N: kelengyeül)
19 ki az egyetlen (N: ki egyetlen)
29 felelt az vissza (NK: felelé vissza)
34 elhalványodni (N: elhalványulni)
- 233 : 10 azzal összeroskadt, és egy forró (N: azzal összeroskadva, egy
forró)
12 amint vőlegényét (NK: a mint a vőlegényét)
13 borult drága tetemére (N: borult drága tetemeire NK: borult a
drága tetemre)
15 kolostora (N: klastroma)
26 csendült fel (NK: csendül fel)
- 234 : 8 vele egy ördög (N: vele az ördög)
34 koronából; egy (N: koronából. Egy)
- 235 : 6 legelőbb (N: legelőbb)
8 palástját húzta-vonta (N: palástját vonta)
22 te oszd (N: te osszad)
26 szőnyegéről, odanyújtá (1887: szőnyegéről s odanyújtá
— sh. —)
- 236 : 15 (NK: Az „A bal vállán már. . .” kezd. mondat új bekezdésbe
kerül.)
22 suhogó flagellum (N: suhogott a flagellum)
- 237 : 7 övéről (NK: övéből)
13 lerohadt (N: lerothadt)

Lap: Sor:

- 237 : 22 aztán *odadobja őt* (N: aztán *eldobja őt*)
29 folyásán *végig* (NK: folyosóján *át*)
- 238 : 3 előrohanó (NK: előrrohanó)
11 történeteket, ki az énekvezetőnő *lévén* (NK: történeteket, a ki énekvezető *lévén*)
21 feloldák *a* kezeit (NK: feloldák kezeit)
24 szült *a* mai (N: szült *e* mai)
- 239 : 4 sokaságot. *Mindnyájan* (N: sokaságot, *s* mindnyájan)
7 halavány (NK: halovány)
14 dicsőítésére (N: dicsőségére)
19 asszonyaik és (N: asszonyok és)
22 Nehány (NK: Néhány)
23 egynehány (NK: egynéhány)
34 valamennyiből (N: valamennyiből)
- 240 : 7 *azonban* megértette (NK: *azonnal* megértette)
19 képtelen (N: kénytelen)
27 kézlfajk *húrjait* (N: *kézijjuk* *hurjait*)
28 hozzá, *s* mivelhogy (N: hozzá. *S* mivel hogy)
30 feltaláljuk (1887, NK: feltalálják — sh. —)
31 *e* témát (N: *a* *themát*)
- 241 : 13 hívei *a* Jézus (NK: hívei Jézus)
18 riadal szentesíté (NK: *riadalom* szentesíté)
19 *lyánkák* (N: *leánykák* NK: *lánkák*)
25 számára. — *Azok* (N: számára — *azok*)
28 hangon szólalt meg a csendességben (N: hangon *így* szólalt meg *a nagy* csendességben)
- 243 : 2 az elmés *téma* (N: *azon* elmés *thema*)
11 *hogy* *annak* (N: *hogy* *ennek*)
16 *hogy* *egy* ilyen (N: *hogy* ilyen)
29 *ez a dühös, szenvedélyes, nagyravágyó, Istennel* (N: *ez a vakmerő, szenvedélyes, nagyravágyó, Istennel* NK: *ez a dühös, szenvedélyes, Istennel*)
31 *csak, annak a* (N: *csak, ennek a*)
- 244 : 2 *remeteodúdba*)M: *remeteodúba*)
3 *ez a Don Juan* (N: *az a Don Juan*)
7 *homokjába* (N: *homokjában*)
mahomedán (NK: *mohamedán*)
25 *a legbüntetésreméltóbb* (N: *a büntetésre legméltóbb*)
- 246 : 10 *majd egynehány* (N: *majd néhány* NK: *majd egynéhány*)
16 (N: Az „A Cadmus völgyét. . .” kezd. mondattal nem indul új bekezdés.)

Lap: Sor:

- 246 : 27 szemléletében (N: szemlélésében)
247 : 6 annak *a* neve (N: annak neve)
9 Aktaeont *a* remetebarangja (NK: Aktaeont remete barlangja)
22 miért (N: mért)
248 : 4 keresztnek árnyéka (N: keresztnek *az* árnyéka)
5 rakva. Mindegyikre (N: rakva, mindegyikre)
9 napot, *s* a déli (N: napot és a déli)
12, 15, 18 feltámadott (N: feltámadt)
12 és *ezt* a harangszót (N: és *azt* a harangszót)
24 épen, *egy* testben (N: épen, *ép* testben)
25 megöleljen (N: megöleljem)
27 és *az* Ijának (N: és *ijjának*)
29 fog *az* történni (N: fog *ez* történni)
249 : 5 *ád* szemeknek (N: *ád a* szemeknek)
18 *neked* adni (N: neki adni — sh. —)
26 kérdezem *tetőled* (N: kérdezem *tőled*)
250 : 4 *s azt* mondá (N: *s ezt* mondá)
23 felkére (N: felkené)
251 : 17 meg, *s* azalatt (N: meg. *S* ez alatt)
31 nem ért *rá* választ (N, 1887: nem ért választ — sh. —)
4. lábairól (N: lábáról)
252 : 2 Ismerem (N: Ismertem)
14 viszonzá (N: viszonzá)
26 csodák (N: csudák)
28 megmondá, hogy (N: megmondta, hogy)
29 bizonyára próféta (N: bizonyosan próféta)
30 a *tisztes* agg (1887, NK: a *szíves* agg — sh. —)
253 : 6 *hogy az* a hatalmas (N: *hogy a* hatalmas)
9 jelezte. *S* megcsókolta (N: jelezte *s* megcsókolta)
21 beteljesült *Frater* Aktaeonnak (N: beteljesült Aktaeonnak)
254 : 7 kolostorából előjönni (N: kolostorából *egymásután* előjönni)
NK: kolostorából előjönni)
11 elvagdosták (N: elvagdalták)
12 fejcsóválva (N: fejétsóválva)
15 magát előtte (NK: maga előtte — sh. —)
19 mindennek olyan simán (N: mind ennek *ilyen* simán)
28 olyan helyen (N: olyan *helyeken*)
30 mutogatott völgyeket (1887: mutogat völgyeket — sh. —)
31 leszállni (NK: leszállani)
255 : 2 gondolta (N: gondolva)
7 volt *az* a név (N: volt *ez* a név)

Lap: Sor:

- 256 : 5 Még maradványaiban is (N: Még *rom*maradványaiban is)
7 odaépítették a tengerbe (N: odaépítették, *arra* a tengerre)
10 csodálatos (N: csodálatos)
11 védni (N, NK: védeni)
se szárazon, se tengeren (N: *sem* szárazon, *sem* tengeren)
15 uralták a körülfekvő vidéket (N: *uralkodtak* a körülfekvő vidéken)
- 257 : 2 (N: Az „A templomok oltárainak...” kezd. mondat új bekezdésbe kerül.)
6 mert *a* külső (N: mert külső)
14 templomépítéshez (N: templom építetéshez)
21 egy-egy felirat-, domborfaragvány-töredéket (N: egy-egy feliratot, domborfaragvány töredékeit)
30 pedig *a* rektort minden évben újraválasztották (NK: pedig Rektort minden évben újra választottak)
34 készíteni (N: készíttetni)
- 258 : 5 nyugati (N: nyugoti)
9 Se oszlop, se szobor (N: *Sem* oszlop, *sem* szobor)
27 láthatatlan (N: láthatlan)
- 259 : 6 harcoltak egymással (N: harcoztak *ők* egymással)
11 annak a kötelőzködésnek (N: *ennek* a kötelőzködésnek)
12 Kiküldte *a* tengernagyját (NK: Kiküldte tengernagyját)
17 használhassák. Oda (N: használhassák, *oda*)
- 260 : 6 a velenceiek (N: a velenczések)
a hadihajókról (N: a hadihajóikról)
31 lovat *vagy kutyát* nem látni (N: lovat nem látni)
- 261 : 19 évenkénti (N: évenkinti)
- 262 : 1 fennyen követelte (N: *fenyegetően* követelte NK: *fennen* követelte)
7 hadat izent (N: hadat *üzent*)
24 vára kapuja (N: *várának* kapuja)
27 népét (N: népet)
29 ornátusban (N: ornatusában)
32 számítvá be (M: számitva be)
- 263 : 2 abbahagyta; hazatért (N: abbahagyva, hazatért)
10 időnként (N: időnkint)
18 odaérkeztek (N: oda értek)
19 elébb (NK: előbb)
21 a városban (N: a városukban)
32 raguzaiakat. Azok aztán (N: raguzaiakat. Ezek aztán)
- 264 : 2 a vár is, *a hegy is*; mai nap (N: a vár is; mai nap)

Lap: Sor:

- 264 : 18 sziklából (N: sziklából)
19 kertjéhez a termőföldet (N: kertjébe a termő földet)
25 amelyekbe (NK: a melyekben)
34 napfélkölte (NK: napfélkelte)
265 : 8 (NK: Az „Aki később jött . . .” kezd. mondat új bekezdésbe kerül.)
12 körül; azoknak (N: körül. Azoknak)
13 (N: Az „ahol a város főnöke által használt fényes kéjlak emelkedett.” szavak hiányoznak.)
17 stagnói város (N: stagnói váracs)
25 volt átalakítva (N: volt alakítva)
29 volt a terményeiről (N: volt e terményeiről)
34 később időre (NK: későbbi időre)
266 : 5 bástyák lőablakaiból (NK: bástyák ablakaiból)
267 : 7 elvesztett (N: elveszett)
268 4 bizonyos egy számban (N: bizonyos számban)
5 templom küszöbét (N: templomának küszöbét)
13 hivatalt, az engesztelhetetlen (N: hivatalt. Az engesztelhetetlen)
22 fején; fiatal (NK: fején, a fiatal)
23 fejkét (N: fejdíszét)
24 (NK: Az „Azt mondja, hogy ez bosnyák szokás!” mondattal új bekezdés indul.)
269 : 10 párthíveik rendszeren (N: párthívei rendszeren)
fel szavazategyeikre (NK: fel a szavazategyeikre)
17 micsoda furfangot (N: miféle furfangot)
34 Hanem erre rögtön (N: Hanem arra rögtön)
270 : 4 ennek a bőkezűségnek (N: annak a bőkezűségnek)
12 eddigi ismerős szavazók (N, NK: eddigi szavazók)
21 összemérkőzése (N: összeütközése)
23 ezeknek ma (NK: ezek ma)
28 félretért az újtökből (NK: félretért újtökből)
31 Ezúttal az elővigyázat (N: Ezúttal ez elővigyázat)
271 : 11 lármát támasztottak; a közjüket (N: lármát csaptak; a közjüket)
18 betegeiket (N: betegeket)
23 házaikból (N: házaikból)
272 : 9 megindult, az apáca (N: megindul, az apáca)
12 megragadva (N: megragadta)
25 jelvényét (N: jelvényeit)
273 1 vezérét (N: vezéreit)

Lap: Sor:

- 273 : 2 rettore-választásnál (NK: rettore választásánál)
8 piacra sereglett (N: piaczon sereglett)
16 se ételt, se italt (N: sem ételt, sem italt)
22 üdvrivalgás (NK: üdvrivalgás)
egyrésről e kijelentést (NK: egyrésről a kijelentést)
26 közlakomákhoz (N, NK: közlakomához)
28 olasznál (NK: olaszoknál)
29 se járná (N: sem járná)
30 A várospalota kapui (N: A város palotájának kapui)
274 : 9 csak egy rezzenése (NK: csak rezzenése)
19 de ezért (N: de azért)
ülésben (N: ülésen)
22 tieidre (tiedre)
31 lovagrendnek (NK: lovagrendeknek)
275 : 3 se szárazon, se vizen (N: sem szárazon, sem vizen)
5 ezt a szövetséget (N: azt a szövetséget)
16 meg másik (NK: meg a másik)
Indiáról (NK: Indiából)
22 Palesztinából hazatért (N: Palaestinából hazatért NK:
Palaestinából haza)
25 módjairól (N: módjáról)
276 : 6 hogyan állítsák (N: hogy állítsák)
9 váracsbán (N: városban)
12 verjék? És (NK: verjék, és)
15 azt mondá (N: ezt mondá)
29 Eddig ez önfeláldozó (NK: Eddig az önfeláldozó)
277 : 5 lánykáknak (N: lánykáknak NK: leánykáknak)
6 hogy szerelmi (NK: hogy a szerelmi)
9 perfídiája az új rettorénak (N: perfídiája az öreg Rettorénak)
11 szörnyettei sorához (N: szörnyettek sorához)
20 aki kolostorba (N: a ki a kolostorba)
25 se a litániák, se a jejuniumok (N: sem a litániák, sem a jejuniumok)
32 És e ragyogásnál (N: És a ragyogásnál)
33 hogy Boboli (NK: hogy a Boboli)
278 : 5 amit Boboli halomra (N: amit Boboli Péter halomra)
8 is, s azt suttogta (N: is, azt suttogva)
11 apákról fiakra (N: apákról fiukra)
13 Istennél tetsző (N: Istennek tetsző)
279 : 2 szomszédságában (N: szomszédságban)
3 folyott le (N: folyt le)

Lap: Sor:

- 279 : 6 volt *ide* relegálva (N: volt relegálva)
7 Csak *egy* vakmerő (NK: Csak vakmerő)
- 280 : 9 akartak *a* feleségeiktől (NK: akartak feleségeiktől)
10 összeterelték (N: összetereltették)
11 egytől egyig (N: együl egyig)
20 hűségének (N: hűségnek)
22 elszakíthatatlanul (NK: elszakíthatatlanul)
25 fegyvertársnak (1887: fegyvertársak — sh. —)
33 szakítatni (N: szakítani)
33, 290 : 17 Nevelte (NK: Növelte)
- 281 : 12 vallás *szavai* nem (N: vallás *tanai* nem)
17 Testünknek feltámadását (N: Testünk feltámadását)
18 akinék a földön (NK: a kienék a földön)
20 lesz; *és akkor* örök (NK: lesz; örök)
- 282 : 2 Cajussal ezalatt (N: Cajussal az alatt)
3 kiáltozának (NK: kiáltoznak)
7 szó *volt* az elsőnél (N: szó az elsőnél)
16 sérthetlen (NK: sérthetetlen)
23 *copulatio* (1887, NK: *capitulatio* — sh. —)
26 elé, ott (N: elé. Ott)
31 férfiak, kik (NK: férfiak, *a* kik)
33 visszafogadják (1887, NK: visszafoglalják — sh. —)
- 283 3 pártul fogója (N: pártuk fogója)
16 megnyugasztalva aziránt (NK: megnyugtatta *őket* aziránt)
19 vademberekből (N: vademberekből)
Se a waráng, se az uskók (N: *sem* a warang, *sem* az uskók)
25 Diocles (N: Diodat)
- †87 : 3 varázsa *hat* a benne (N: varázsa *van* a benne)
- 285 4 némelyiknél a színeikben (N: némelyek a színeikben)
9 megfejthetlen (N: megfejthetetlen)
19 fáj a marása (N: fáj-e a marása)
- 286 : 15 semmiben, *de* (N: semmiben. *De*)
20 aki *ha* szeret (N: a ki szeret)
24 enyím (N: enyém)
25 enyímé (N: enyémé)
31 Bizonyítja az a három (N: Bizonyára ez a három — sh. —)
34 dalmata nemesi (N: dalmata nemzeti)
- 287 : 2 egyszerre hűséget esküdött (N: egyszerre esküdött hűséget)
5 Jeruzsálembé. Keresni (N: Jeruzsálembé: keresni)
11 emelkedtek (N: emelkednek)
14 itt orvosára talált (N: itt orvoslásra találtak)

Lap: Sor:

- 287 : 15 se diszpenzációit, se dimissorialét, se matrikulát (N: *sem dispensatíot, sem dimissoriálét, sem matrikulát*)
16 kereskedők, megszökött sáfárok (N: kereskedők, szökött sáfárok)
18 kincseikkel (N: kincsekkel)
19 világvárosban (N: világvárosokban)
27 hegedősök (NK: hegedűsök)
29 időben egész (N: időben az egész)
288 : 11 emészthetetlenül (N: emészthetlenül)
12 törvényszegő (N: törvénytsegő)
17 amelybe maga (N: a melyben maga — sh. —)
22 (N: Az „Akármilyen nagy kifogások...” kezd. mondat nem kerül új bekezdésbe.)
289 : 1 visszajönnek; ősz szakállt (NK: visszajönnek; szakállt)
12 (NK: A „Növelték a hívei dandárát...” kezd. mondat új bekezdés indul.)
291 33 az főzte (N, 1887: ez főzte — sh. —)
292 18 még azt se (N: még ezt se)
20 s ahol (NK: s hol)
34 Vigasztalhatlan (NK: Vigasztalhatatlan)
294 : 6 kocódjék. Ez (N: koczódjának. Ez)
23 rózsaszín gyémántot (NK: rózsaszínű gyémántot)
295 12 változásai (N: változatai)
14 kortársnak (1887, NK: kartársnak — sh. —)
23 teszi (N: tészí)
26 és az mind (N: és ez mind)
296 : 10 a városba (N: a várba)
13 (N: Az „A dieci.” kezd. mondat nem kerül új bekezdésbe.)
A dieci és a centi gliesto (N: A dieci és a consigliato)
27 atyja (N: apja)
297 : 11 Hát az (N: Hát ez)
17 hogy egy új (N: hogy ez új)
25 műkincseivel (N: műkincsével)
27 kincstárába letéttetik (N: kincstárában letéttetik)
29 visszatért szigetmagányába (N: visszatért magányába)
298 : 20 s e különbözetből (N: s a különbözetből)
21 a bronzsainak az ismeretes (N: a bronzsainak ismeretes)
25 azokban (N: azonban — sh. —)
33 olvasták (N: olvasák)
299 : 12 nemesasszonyáéval (N: nemes asszonyságáéval)
24 Ennek a diadala (NK: Ennek még a diadala)

Lap: Sor:

- 299 : 26 fenntartani *e* kelepceből (N: fenntartani *a* kelepceből)
 28 se kézintéssel, se kalpaglevevéssel, se üdvözlő szóval (N: *sem* kézintéssel, *sem* kalpag levevéssel, *sem* üdvözlő szóval)
 30 se férfit, se asszonyt (N: *sem* férfit, *sem* asszonyt)
 32 parancsát (N: parancsait)
- 300 : 7 nem köszöntés, amikor (N: nemköszöntés *az*, mikor)
 13 felülmúl (N, NK: felülmúl)
 20 sietett *az* örömhírrrel (N: sietett *ez* örömhírrrel)
 feleségeihez (N: feleségéhez)
 26 szebbikének”, ő nem (N: szebbikének.” Ő nem)
 31 álló köztársaság (N: állít köztársaság)
- 301 : 10 hold *az* égen virradatkor (N: hold virradatkor)
 13 gyaloghintókban (N: gyaloghintóban)
 22 királynőre (N; NK: királynéra)
 25 Tégedet és a (N: Téged és a)
- 302 : 5 Itt *e* kapu (N: Itt *a* kapu)
- 303 : 21 Kiséretének a vámház (N: Kiséretével a vámház)
 24 tünt *aztán* ki egyszerre (NK: tünt *ki aztán* egyszerre)
 27 hordszekérben: egyszerre (NK: hordszekérbe: egyszerre)
 28 ajkairól (N: ajkáról)
- 304 : 3 zselychordók (NK: zsöllychordók)
 5 gyaloghintáját (N: gyaloghintóját)
 10 királynéja (N: királynője)
 11 gyanánt, *azt* (N: gyanánt. *Azt*)
 14 a köszönésből *és* a nem köszönésből (N: a köszönésből *is*, a nemköszönésből *is*)
 16 minden *erében*, lelkének (N: minden *izében*, lelkének)
 19 földig alázzák (N: földig *lealázzák*)
 20 társnéja (N: társnője)
- 305 : 3 a kámzsások és a *kápsáló* szerzetek (N: a kámzsások és a *hasonló* szerzetek)
 9 tudta *azt e* regényhős (N: tudta *ezt a* regényhős)
 13 ide mer jönni (N: ide mert jönni)
 15 vett el, *s* egyszerre (N: vett el. *S* egyszerre)
 17 akkor volt (N: akkor *hol* volt)
 25 aminek neve tisztelet — *a* saját (N: a minnek *a* neve tisztelet — saját)
- 306 : 20 elmondania (N: elmondani)
- 307 : 6 megérthették; mindent játszott (N: megérthettek mindent; játszott)
 felmagasztalt (N: felmagasztosult)

Lap: Sor:

- 307 : 11 detronálhatlan (N: detronálhatatlan)
23 orrlíkain (NK: orrlükain)
30 hegykristályból (N: hegyi kristályból)
- 308 : 4 hités felesége (1887, NK: hitves felesége — sh. —)
8 az életkorkülönbség alig (N: az életkor különbsége alig)
29 (NK: Az „Ő csak másodíknak...” kezd. mondattal új bekezdés indul.)
csak másodíknak (N: csak másíknak)
óra kerül (N: ő reá kerül)
31 magára és visszahúzódik (N: magára és összehúzódik)
- 309 : 4 odatűzött a nap (N: odasiütött a nap)
18 oszlopa körül (N: oszlopon körül)
26 jól, hogy sohasem (NK: jól, sohasem)
- 310 : 4 hajtja fel (N, NK: hajtá fel)
16 bizonyára így tennék (N: bizonyára úgy tennék)
28 tornácban (N: tornáczon)
- 311 : 2 győzedelmesen (N: győzelmesen)
6 (NK: A „Hogy győzte le?” szövegű mondattal új bekezdés indul.)
7 e két nő (N, NK: a két nő)
14 ha egyik (N: ha az egyik)
17 sok személyes ellenséget számlított. Bizonyosan (N: sok személyes ellensége volt. Bizonyosan)
19 rá e végzetes (N: rá a végzetes)
24 asszonnyal a két karján (N: asszonnyal a karján)
8 szigorú (NK: szigoruan)
a külsőikről (N: a köntöseikről)
17 (NK: Az „Ide be nem jöhetett...” kezd. mondat új bekezdésbe kerül.)
22 városul (N: várostul)
- 313 2 közöttük (NK: köztük)
4 látták a rettorét (N: látták magát a Rettorét)
10 szét, így lépegetett (N: szét, úgy lépegetett)
13 Történtek (N: Történnek)
30 kisüté, hogy (N: kisüti, hogy)
31 követői (1887: kövezői — sh. —)
- 314 : 8 székesegyházának (1887, NK: székegyházának — sh. —)
10 lehetett eltűrni, (NK: lehet eltűrni)
11 magán e „dies (N: magán a „dies)
18 azon az áron (NK: azon áron)
- 315 : 2 egy ős ellenségről (NK: egy hős ellenségről)

Lap: Sor:

- 315 : 12 akinck (NK: a kienck)
18 Az eddig (N: Az addig)
21 volt egykor *Tvartimírnak* (N, 1887: volt egykor *Dragomírnak* — [nyilvánvaló elírás] NK: volt *Dragomírnak*)
22 és a Szlón (N: és Szlón)
- 316 : 7 Se apja, se testvérei (N: *Sem* apja, *sem* testvérei)
19 Branta-vízcsésén (N: Branta vízcsésén)
31 odarekedtek valamelyik (N: *odaakadtak* valamelyik)
32 se visszajönni, se előrehatolni (N: *sem* visszajönni, *sem* előre hatolni)
- 317 : 7 és Ráma (NK: és a Ráma)
18 és a keresztés (NK: és keresztés)
19 üldözni; *hisz* itt (N: üldözni, *ha* itt)
20 *daviditák*, az uskókok (N: *Daviditák*, uskókok)
- 318 : 1 öreg *knéz*, öklével (N: öreg, öklével)
2 falakat. *S* attul pedig (N: falakat. *Attól* pedig)
10 akart rá (N: akar rá)
23 sárkánytól elragadt (N: sárkány *által* elragadt)
33 százezerek (N: százezrek)
- 319 : 1 néhány (NK: néhány)
3 Látod *e* férget? (N: Látod *a* férget?)
19 odazarándokoló lázások (N: oda *ránduló* lázások)
22 erős, leverte (N: erős, *bevert*)
25 rohad (N: rohad)
34 alatt *egészen* össze (N: alatt össze NK: alatt *csendesesen* össze)
- 320 : 33 meg *e* prófétáló (N: meg *a* prófétáló)
- 321 : 12 hagyok *neked* itt valamit (N: hagyok *itt* *neked* valamit)
15 bőrczacskót (N, NK: bőrczacskót)
- 323 : 30 Az *idegen* zsarnok (N: Az ilyen zsarnok)
33 a velencei admirál-hajón (NK: a velencei admirál hajóján)
34 vethetnek; *s* nem (N: vethetnek. *S* nem)
- 324 : 1 rettore. *Ő* magával (N: Rettore — *ő* magával)
17 hágtak (N: hágnak)
33 az ellenségeinek (N: az ellenségnek)
- 326 : 6 velenceiek (N: velenczések)
21 félkörbe, *s* (NK: félkörben *s*)
- 327 : 1 csákllyáikkal (N: csákllyákkal)
2 kormányzóját (N: kormányosát)
19 adva (1887: *adta* — sh. —)
- 328 : 21 visel palást (NK: viselt palást)
28 rovátkához (N, NK: rovátkájához)

Lap: Sor:

- 328 : 29 pokolszerveket (N: pokolszerdék)et)
31 vaskanalából (NK: vaskanálból)
32 olthatlan (NK: olthatatlan)
- 329 : 7 gályapadhoz (N: gályapadokhoz)
17 gálya fenekét (N: gályák fenekét)
24 hadgálya (N: hadi gálya)
27 fúrójával, s a fúró (N: fúrójával. S a fúró)
nyelét a mellének (N: nyelét mellének)
30 mély a fúrt (N: mély volt a furt)
34 s az ismét (N: s ez ismét)
- 330 : 2 kifejlő gáz (N: kifejlődő gáz)
3 ki; azt már (N: ki: ezt már)
8 velencések (N: velenceiek)
10 belekeveredni (NK: belekeverődni)
11 tehették volna (N: tették volna)
15 kiálta Boboli (N: kiálta fel Boboli)
18 peckes tegezt (K: peckes<t.> tegezt)
22 karcolás az így (N: karcolás ez így)
25 hogy az az egész (N: hogy az egész)
28 király elestével (1887, NK: király életével — sh. —)
egyszerre elveszték (N: egyszerre elvesztették)
34 kopját eldobtak a kezükből (K: kopját <mindenki> eldob<ott>-
tak a kez<é>ükből)
- 331 : 5 nemsokára az örömríadal (K, N: nem sokára ez örömríadal)
31 egyik, mely (K: egyik<zár> mely)
- 332 : 2 Boboli Péter (K: Damiani Péter — elírás —)
6 ijedség (N, NK: ijedtség)
8 volt az! (N: volt ez.)
10 fenekére. De az apa (NK: fenekére, de az apa)
14 ajtóragasztónak (K: ajtó <küszöbének> ragasztónak N: ajtó
ragasztónak)
18 alatt ez a (N: alatt az a)
21 nyalábra fogta (N: nyalábon fogta)
23 sietni kellett (N: Sietnie kellett)
34 susogá (K, N: suttogá)
- 333 : 3 szólt az öreg, elalélt (K: szólt <Péter> az öreg, <az> elalélt)
8 (N: Az „— Él még?” mondat kimaradt.)
14 Senkinek sem volt gondja (K: Senki sem volt gondja — el-
írás —)
20 evezőlapáttal, s aztán (K, N: evezőlapáttal, aztán)
21 Boboli Péter (1887: Boboli József — sh. —)

Lap: Sor:

- 333 : 32 a vér még fecskendezve (K: a vér még fecskendve N: a vér fecskendve)
34 teszi az ajkait (N: teszi az ajkát NK: teszi ajkait)
- 334 : 7 hítt (N: hívott)
8 hogy fiadat (K, N: hogy a fiadat)
17 tanácslom (NK: tanácsolom)
20 monda az (NK: mond az)
23 őt a bírának (NK: őt bírának)
- 335 : 1 A sülyedő (K: A<mig a> sülyedő)
admirál-hajón a zúrzarar (NK: admirál-hajón zúrzarar)
hajónagyok igyekeztek (K: hajónagyok <a kirakókra> igyekeztek)
6 legelőbb (N: legelőbb)
7 állt (NK: állott)
23 bámulják az érdekes (N: bámulván az érdekes)
dereglyehad közötti (NK: dereglye közötti)
- 336 : 8 követnek el (N: követtek el)
10 s aztán (K: s <annak> aztán)
11 köszönté e látható (N: köszönté a látható)
14 behatolni bizonyos (K: behatolni <halál> bizonyos)
33 hagyták (NK: hagyák)
- 337 : 5 Nehány (NK: Néhány)
észrevették azalatt (K, N: észrevették ez alatt)
7 visszafordultak (N: visszafordulnak)
18 tüdőszakadásig (NK: tüdőszakadtáig)
20 hittagadó davidita (K: hittagadó <uskók> davidita)
30 hány ki, melynek salakja ott úszik a víz színén felyül; kő, mely (NK: hány ki, mely)
32–33 (között a K-ban áthúzott fejezetcím: <A nyomorék daemon.>)
- 338 : 15 maga alá az ellenséget (N, NK: maga alá ellenségeit)
22 hogy elkezdett (K: hogy <egyszerre> elkezdett)
- 339 : 2 tornyában (K: tornyá<bul>ban)
7 sárkánylovam (N: sárkányom)
11 kihányta (K: ki<lökte>hányta)
18 szörnyeteg gigászi (K: szörnyeteg <nagy> gigászi)
22 mint a szilaj (N: mint szilaj)
27 maga elől az (N: maga előtt az)
29 földrengető (1887: földrengő – sh. –)
30 hajigálva előre, s kinyűtt (K, N: hajigálva maga előtt, s kinyűtt)
31 aztán megint (K: aztán <meg> megint)

Lap: Sor:

- 339 : 33 rohamban zúduljon (K: rohamban <törje> zúduljon)
34 Se kőfal nem állt meg előtte, se százados (N: *Sem* kőfal nem állt meg előtte, *sem* százados)
- 340 : 1 odalent az (K: oda *alant* az)
4 fel a magas (K, N: fel magas)
7 lezuhanó áradat (K: lezuhanó <víztömeg> áradat)
8 pozdorjává zúzta (K: pozdorjává <törve> zúzta)
11 erdőtüll (N, K: erdőktől)
13 fejével; egy ítéletnap (K: fejével; <óriási> egy ítéletnap)
16 hömpölygő csoda (K: hömpölygő <szörnyceteg> csoda)
18 lepve, mentésre (N: lepve; *a* mentésre)
19 keresztülgomolygott (K: keresztül <hömpölygött> gomolygott)
21 tengeren, szertefutó (K: tengeren, <reszkető> <messze> szertefutó)
- 341 6 az élőfák *ágai* közé (N: az élő fák közé)
11 mértföldnyire (NK: mértföldnyire)
13 sem maradt (K: sem <jöh> maradt)
14 Raguzába vezetett (K, N: Ragusához vezetett)
19 ünnepelni. Nőknek (K: ünnepelni. <Asszonyoknak> Nőknek)
21 ceremóniákon (NK: ceremóniákban)
22 kellett vasárnapig a maguk (K: kellett vasárnap <reggelig>ig a maguk 1887, NK: kellett a maguk — sh. —)
23 és *a* húsvéti (NK: és husvét)
- 342 : 4 járt, annak (K: járt; <azt> annak)
10 versengtek a hazai (K: versengtek a <dalmata> hazai N: versenytek a hazai)
15 mint az ég kárpítja (K: mint az *igazi* ég <boltozat> kárpítja N: mint az *igazi* ég kárpítja)
16 összerakva, *s* befuttatva (K, N: összerakva, befuttatva)
- 343 3 teszi *azt* (N: teszi *ezt*)
4 versengenek (N: versenygenek)
5 (NK: A „De mindegyik . . .” kezd. mondattal új bekezdés indul.)
6 ami szebbség, ami jobbság (NK: a mi *a* szebbség, a mi *a* jobbság)
8 elandalodással (K: el <raga>andalodással)
17 felőle. Zárd (N: felőle, *zárd*)
18 valahová (N: valahova)
20 engedj *ott* bennünket (N: engedj bennünket)
24 annak *az* ajkait (N: annak ajkait)

Lap: Sor:

- 343 : 27 saját arcához (K: saját <fejéhez> arczához)
29 két tündöklő (K: két <arcz> tündöklő)
- 344 : 3 közül. — De (K: közül. — <Hanem> De)
- 345 : 7 vitézek hazatérő (K: vitézek <meg> hazatérő)
11 meredek sziklavágányokon (K: meredek <hegyi> sziklavágányokon)
15 árbocának tetejébe (NK: árboczának *a* tetejébe)
- 346 : 3 szenvedélyesebb, vad (NK: szenvedélyesebbik, vad)
7 királyné (NK: királynő)
9 királynának az a vége (K, N: királynának *ez a vége*)
12 kedvesét arra az (K, N: kedvesét *erre az*)
18 férfiak azalatt (K, N: férfiak *ezalatt*)
32 előbb (K, N: elébb)
33 hozzácsatolják (K, N: hozzálánczolják)
34 csimbókjaival (K, N: csimbókjaihoz)
- 347 : 1 (NK: Az „El nem szakadhatnak így egymástól...” kezd. mondat nem kerül új bekezdésbe.)
4 mire való volt az (N: mire valók voltak *azok*)
6 levő tekercseket (K: levő <fibulákat> tekercseket)
összeölték (N: összeöltötték)
levőkkel; végre (N: levőkkel *s végre*)
24 vezér akkor (K, N: vezér *ekkor*)
29 kérdésüket (N: körözésüket)
- 348 : 6 Nemsokára összecsapódott (K: Nem sokára <lángban állt, az;> összecsapódott)
11 hangosabb (N: haragosabb)
21 hogy ez a (N: hogy *az a*)
28 hajtógépben végképpen (K: hajtógépben <csakugyan> végképen)
- 349 : 2 borította: ez aztán (N: borította, *az aztán*)
- 350 : 5 számolt le (K: számolt<ak> le)
6 önkényt (N: önként)
11 veszteségeit (N: vereségeit)
13 elégett (K, N: elégetett)
20 néhány (K, N: néhány)
22 onnan a hegyvágányból (NK: onnan a vágányból)
- 351 : 2 aztán a kőgáton (NK: aztán kőgáton)
16 kímélni kellett (K, N: kímélni *kell itt*)
20 Annak *a* hívására (N: Annak hívására)
21 ezerenkint (NK: ezrenkint)
32 leégett (N: leégett)

Lap: Sor:

- 352 : 8 kincsek eltöktése (K: kincsek <fel> <eltulajdonítása> eltöktése)
12 aztán *azt* mondá (NK: aztán mondá)
18 a szövetségpoharat (N: a szövetség poharát)
33 annak a két (N: annak *mind* a két)
- 353 : 10 A *waráng* vérengzők? (K, N: A *massori* vérengzők?)
26 fájó térdét (N: fájós térdét)
28 felejtsd (K, N: felejtsed)
- 354 : 8 gyülekező hadat (K: gyülekező<ett>ő hadat)
11 ülhelyül (NK: ülőhelyül)
12 bogyoival (NK: bogyóval)
13 el *azt* a helyet (NK: el *ezt* a helyet)
15 zászlóaljokat (NK: zászlóaljaikat)
28 erdőpusztítók (K: erdőpusztítók <voltak>)
33 éjszaka lefűrészelik (K: éjszaka <kif> lefűrészelik)
- 355 : 1 tették *azt* (N: tették *ezt*)
5 Bludár és a Branta (N: Bludár és Branta)
7 talált, melyben (K: talált, <a hol> melyben)
8 elsirathatta (N: elsirathassa)
11 kőből kiábdálva (K: kőből <megfarag> kiábdálva)
16 élőfába, amelyhez (NK: élőfába, melyhez)
18 a *megtagadott* istenek (K: a *meghalt* istenek)
20 tölgyek és bükkök (N: tölgyek és a bükkök)
24 ligetében (N: ligetben)
28 szikláról (NK: szikláról)
- 356 : 8 mert a pagony (K: mert <erdőn át> a pagony)
9 bővülkedik (NK: bővelkedik)
15 A gallusok (K: A <rómaiak> gallusok)
21 győzték le (N: gyűrték le)
23 A libumokat (K: A <Narenta> Libumokat)
25 módra, egymás (N: módon, egymás)
30 (NK: Az „Amint a bóra megindult...” kezd. mondat nem kerül új bekezdésbe.)
- 357 : 4 azoknak a szarvaik (N: azoknak szarvaik)
8 szembe nem (N: szemben nem)
9 erdejeibe (NK: erdeibe)
10 terhétől szabaduljon (K; terhétől *meg* <meneküljön> szabaduljon N: terhétől *megszabaduljon*)
18 özönlve (N, NK: özönölve)
30 izzanának (NK: izzadnának)
31 tűzforatagok (K, N: tűzfergetegek)

Lap: Sor:

- 357 : 32 porfor~~gatag~~ (K, N: porfer~~geteg~~)
33 csakhogy atomjaik (1887, NK: csakhogy a tornyaik — sh. —)
- 358 5 Embererő e pokoli (N: Embererő a pokoli)
9 erdőégés; ezalatt (N: erdőégés, az alatt)
11 elhordva (N: elhordta)
18 barlangokba (NK: barlangba)
30 fenyőerdőben (K, N: fenyőerdőkben)
- 359 5 bóra; a hamut, pernyét (N: bóra s a harmat pernyét)
20 velencések (N: velenczeiek)
- 360 3 azt nem olthatta (N: azt sem olthatta)
7 része be (K: része<ke>be)
13 közepét már (K: közepét <el> <a felc útját,> már)
kezdenek (N: kezdetek)
14 bomlani (K, N: bomladozni)
19 a füst a fejük (N: a füst fejük)
21 sziklához (K, N: sziklához)
28 Nincsen a világon (NK: Nincs a világon)
hely a számukra (N: hely számukra)
33 tengerszemhez bujdosva (K: tengerszem<et kercesve>hez bujdosva)
- 361 : 27 csapatjából (N: csapatjaiból)
némely (K: <az> némely)
- 362 : 19 Darinkának volt (K: Darinkának <már> volt)
26 fúrva azt az (NK: furva az)
29 kénvtelenült (N: kényszerült)
- 363 3 waráng pajzsok élének (K: warang <szekercze csapásainak> pajzsok élének)
a bogumilok (K: a <warangok> bogumilok)
5 mert attól (K: mert <bizonyos volt,> attól)
tarthattak (1887, NK: tartottak — sh. —)
12 vívtak (1887, NK: vívnak — sh. —)
22 Egy zászlóalj (K: egy <ezredet> zászlóalj)
24 velencéseket (N: velenczeieket)
34 alakú vértére példázva (N: alakú részére példázva)
- 364 : 6 munkán, egyik (N: munkára: egyik)
8, 21 folyúlról (N, NK: felülről)
10 többé, hová (K: többé, <hogy> hová)
14 együtt a halálba (K: együtt <meg> a halálba)
15 széthasgatott (N, NK: széthasogatott)
19 tettek, az egész (K: tettek, <vezérük példája> az egész)
ellenesével (N: ellenségével)

Lap: Sor:

- 364 : 24 (N: A „Vadállattá vált minden ember...” kezd. mondat
nem kerül új bekezdésbe.)
26 hívogatták a régi isteneiket (N: hívogatta a régi isteneiket)
31 gyökereit: a borókafa (K: gyökereit: <az> a borókafa)
- 365 2 egész odáig (N: egészen odáig)
11 kórus, mely azokat (NK: chorus, a mely azokat)
12 rohanó szilaj (K: rohanó <vad> szilaj)
20 kialvó élet (K: kialvó élet<tel>)
21 istenhívő (K, N: istenthívő)
- 366 : 2 hozza már a levágott (N: hozza majd a levágott)
7 fiaí nevét (1887, NK: fia nevét — sh. —)
13 megszámlált tíz (NK: megszámlál tíz)
19 nagy gombos fejei (N: nagy gombafejei)
- 367 6 a fő-fő bűnösök, s (K: a főfő bűnösök<ön> s N: a főbűn-
sök s)
11 olvasta (N: olvassa)
15 feketehegyi (1887, NK: feketegyí — sh. —)
20 varázslói (K: <ördögi> varázslói)
21 veled (N: véled)
uskókoké gonosztevő (NK: uskók gonosztevő)
- 368 7 eddigiekénél (N: eddiginél)
10 menhelyül (K, N: menhelyéül)
12–13 (között a K-ban: <Sok ártatlan lelket pokolkárhozatra
vezettél.>)
27 az idvezültek (NK: az üdvözültek)
34 büntársa, soror Kekharizméne és Mater Lubomira Ragusa
(K, N: büntársa, soror Lubomira és soror Kekharizméne, Ragusa)
- 369 3 volt utolsó (N: volt az utolsó)
7 kezéről nevezetes (K: kezéről <hires> nevezetes)
11 fejei (K, N: feie)
12 Boboli Péter (K: Boboli <János> Péter)
16 ékesíteni (NK: ékesíteni)
18 Attól fogva (K: <Azon túl> Attól fogva)
20 történetét. (A K-ban és az N szövegében ez után a mondat
után a következő megjegyzés olvasható: (A regénynek vége,
még jön a kritika)
(K, N, 1887: „A másolata terrakottából nálam is megvan.”
mondat hiányzik.)
28 pedig akik eddig (K: pedig <az> a kik eddig)
- 370 3 azoknak a fáiból (K, N: azoknak fáiból)
10 mór kalózokat (K: mór <tengeri> kalózokat)

Lap: Sor:

- 370 : 21 paloták omladékai (K: paloták <romjai> omladékai)
371 : 14 s elkopott (K: s <egy egy> elkopott)
25 amit a francia (K: a mit <ama> a francia)
28 kollégám, Thallóczy (K: kollégám <(ő a tudós, nem én)>
Thallóczy)
372 : 2 domborművű (NK: domborműví)
373 8 Azonképp Fráter (NK: Azonban Fráter)
14 A szerzetesek (N: A szerzetek)
374 : 9 katholicus vala (NK: katholicus vala)
10 letaszítani (NK: letaszítani)
20 (NK: Az „Azt az ajánlatot teszi . . .” kezd. mondattal új
bekezdés indul.)
375 : 24 az ellenségének (K: az <an> ellenségének)

Motivumrokonság

A regény cselekménye — a hosszúra nyúló leírások és történelmi kitérések miatt — cseményekben nem túlságosan gazdag. Nyilván ezzel a körülménnyel függ össze az, hogy sztercotip, más művekben is felbukkanó helyzetek és cselekményszálak — amelyekben az egész Jókai-oeuvre annyira bővelkedik — viszonylag kis számban találhatóak benne. (Annál sűrűbben fordulnak elő viszont olyan apróbb történelmi, művelődéstörténeti, mitológiai, természettudományi stb. utalások, amelyeknek megfelelői Jókai más műveiben is szerepelnek. Az efféle összefüggésekre mindig a regénybeli előfordulás helyéhez fűzött magyarázatban mutatunk rá.)

Feltétlenül említést érdemel, hogy Solom, a regénybeli waráng királyfi azoknak a jellegzetes — Kárpáthy Zoltánhoz vagy *Az elátkozott család* Kadarkuthy Viktorjához hasonló — Jókai-hősöknek a sorába tartozik, akik már egészen fiatalon kivételes fizikai és szellemi képességeikkel tűnnek ki, s a bátorság, kitartás és lelemény valóságos csodáit vizsik véghez. A regénybe Solom álmaként (XVIII. fejezet) beiktatott őstörténeti kitérő — és különösen a félelmetes állati ellenségei fölött kőfejszéje segítségével diadalmaskodó ősember ábrázolása — számos vonatkozásban érintkezik a *Fekete gyémántok* első fejezeteinek anyagával. (L. erre vonatkozólag a regény keletkezéstörténetével és forrásaival foglalkozó fejezetet is.) A bogumilok hozzáférhetetlen sziklavaráának rajza, valamint a warángok életmódjáról a VII–VIII. fejezetben adott leírás egy-két mozzanata (a hosszú tengeri rablókalandról hazatérő férfiak fogadtatása, az asszonyok megajándékozása a zsákmányolt drágaságokkal) megegyezik azzal a képpel, amely az *Egy játékos, aki nyer* c. — néhány évvel korábban, 1882-ben íródott — regény XVI. fejezetében az uskókók szokásait jeleníti meg. Hegyoromra épült, megközelíthetetlen rablóbarlangot egyébként nem csupán ebben a két művében mutat be Jókai: szerepel ez a motívum az *Erdély aranykorában* (VIII. fejezet: Korzár bég vára), *A janicsárok végnapjainban* (II. fejezet: Tepeleenti Ali vára Janinában) és az *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* c. regényben (II. fejezet: a hajdemákok barlangja) is.

Lap: Sor:

- 5 : 8 *geognosia* — földtan, geológia
- 6 : 4 *Pongrác, Szervác, Bonifác* — ezt a három, a katolikus egyházi naptárban szereplő szentet azért nevezik „fagyosszentek”-nek, mert napjaikon (május 12—13—14) a közhit és a tapasztalat szerint gyakran hidegre fordul az idő
- 5 *Zsirák, Mizsák és Abednégó* — a Jókaitól említett történet a bibliában Dániel könyvének III. részében szerepel. Nabukodonozor babiloni király (i. e. 605—562) aranyból készült bálványt állíttatott fel, amelyet mindenkinek imádnia kellett. Zsirák, Mizsák és Abednégó erre nem voltak hajlandók. Ezért vettette őket a király a tüzes kemencébe, azonban látva, hogy ott semmi bajuk sem történt, magas tisztségekre emelte őket.
- 20 *Simeon* — a biblia szerint (Lukács evangéliuma 2. rész) igaz és istenfélő ember volt Jeruzsálemben, akinek a szentlélek megígérte, hogy nem hal meg addig, amíg meg nem látta Krisztust. Mikor azután a templomban karjaiba vette a gyermek Jézust, így szólt: „Most bocsássad el, Uram, a te szolgádat, a te beszéded szerint, békességben, mert látták az én szemeim a te üdvösségedet.”
- 7 : 7 *Ninive* — ősi mezopotámiai város a Felső-Tigris partján. Az asszír birodalom fővárosa volt, majd i. e. 612-ben a babiloniak foglalták el.
- 12 *circumstantialis* — körülményes
- 13 *a lorettói és tersatói kápolna szállítmódja* — a legenda szerint Mária názáreti lakóházát az angyalok előbb a Fiume közelében levő Tersattóba, majd — miután itt 3 évet, 7 hónapot és 4 napot töltöttek — Lorettóba szállították. Ezért vált mindkét település híres búcsújáró helylé. A történetet az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. munka — Jókai egyik forrása — is részletesen elmondja (II. rész 63—66).
- 17 *Jónás próféta* — ószövetségi zsidó próféta az i. e. VIII. sz.-ban. A biblia róla elnevezett könyve elmondja: Isten Ninivébe küldte, hogy megjövedölje a város pusztulását. Mikor a megbízatás elől hajón elmenekült, Isten nagy vihart bocsátott a tengerre. A hajó utasai — felismerve, hogy Jónás otléte hozta rájuk Isten haragját — a tengerbe dobták őt, hogy megmeneküljenek a hajótöréstől. Ekkor egy cethal nyelte el, majd három nap múlva kivetette gyomrából. Jónás ezután elment Ninivébe, hogy teljesítse az isteni parancsot. A niniveiek a próféta fenyegetéseinek hatására megtértek, ezért

- isten megkímélte a várost. Jónás ekkor haragra gyulladva elhagyta Ninivét, s a tűző forráság elől egy nagy tők felfutott indáinak árnyékában keresett menedéket. A tők azonban másnapra elfonnyadt. Isten ui. ily módon, az egy éjszaka alatt kiszáradó tők példájával akarta türelemre inteni a duzzogó, s Ninive azonnali elpusztítását követelő prófétát. Jókai humoros formában céloz a bibliai történet főbb mozzanataira.
- 7 : 25 *Gecsemáné kertje* — kert az ókori Jeruzsálem mellett, ahol a biblia szerint Jézus a keresztre feszítése előtti éjszakát töltötte tanítványaival
mikor aztán a keresztes hadak elfoglalták a szent várost — az első keresztes hadjárat során a feudális lovagokból álló seregnek 1099-ben sikerült (hosszú ostrom után) bevennie Jeruzsálemet
- 31 *Raguza* (Dubrovnik) — adriai kikötőváros Dalmáciában. A középkorban formálisan 1204-ig Bizánc, 1358-ig Velence, 1526-ig Magyarország fennhatósága alatt állt, ténylegesen azonban — egymás ellen játszva ki az Adriai-tenger fölötti uralomért versengő hatalmakat — messzemenő önállóságra tett szert. 1526-tól 1806-ig független városköztársaság volt. 1806-ban a franciák, 1814-ben az osztrákok foglalták el. 1918 óta Jugoszláviához tartozik. Tengeri kereskedelme és a nyomában fellendülő, céhekbe szervezett kézműipar már a középkorban is gazdag és virágzó kereskedővárossá és a katolikus délszlávok kulturális központjává tette. Szellemi életére a délszláv és az olasz művelődés kölcsönhatása nyomta rá bélyegét.
- 8 3 *Borgo Ploccé* — Raguza keleti külvárosa
- 7 *II. Endre királyunk* — II. Endre (András) magyar király (1175—1235, uralk. 1205-től) 1217—18-ban vezetett keresztes hadjáratot a Szentföldre, amely azonban teljesen eredménytelenül végződött. Jókai a *Bálványosvár* c. regényben (JKK 43. k. 99.) is utal II. Endre keresztes hadjáratára.
- 9 : 3 *scoglio* — szikla, sziklacsúcs; a dalmáciai tengerpart apró, alig lakott szigeteinek neve
- 10 9 *csompó* — sziklaszirt
vápa — mélyedés, üreg
- 21 *ochra-sárga* — okkersárga
- 11 6 *pagony* — fiatal, ritkás erdő, liget
9 *geszt* — fás terület, liget
- 10 *Hesperidák kertje* — a görög mitológia szerint a világ szélén,

Lap: Sor:

- az Ókeanosz mellett Hesperis király négy leánya (a Hesperidák) őrizte az istenek kertjét, ahol az aranyalmát termő fa állott
- 11 18 *lábító* — létra, hágcsó; itt: hosszabbításul a lábhoz erősített két faléc, amelyeket mocsaras, lápos területen gyalogos közlekedésre használnak
- 23 *csillagtermő szulák* — a szulák v. folyóka (*convolvulus*) nevű, a folyókafélék családjába tartozó növény egyik faja
- 12 2 *burdék* — leveles ágakból készült és azzal fedett sövényházikó
- 3 *milyen csodatevő ereje van e mohafürdőnek . . .* — gyógyerejű forrás mellett épült kolostort mutat be Jókai a *Török világ Magyarországon* c. regény VII. fejezetében (JKK 4. k. 92) is. A *Bálványosvár* c. regényben pedig — Orbán Baláznak Erdély egyik természeti ritkaságáról: a torjai Büdös nevű barlangról adott leírását követve — az ittenivel sok tekintetben megegyező ábrázolást ad egy hegyoldalból nyíló, páratlan gyógyító hatású, de egyszersmind bizonyos magasságig mérges kengézt árasztó sziklabarlangról. (JKK 43. k. 62—66.; vö.: Téglás Tivadar jegyzetét 308—10.)
- 13 *helepolis* — több emeletből álló, torony alakú ostromló-készülék, melyet keréken toltak az ellenség erődítményéhez, s erről intéztek támadást ellene
- 14 *kokojszás* — erdélyi tájszó: mocsaras, zsombékos hely. Jókai más műveiben — így a *Bálványosvárban* (JKK 43. k. 10.), a *Leventében* (5.) és a *Szép Mihálban* (JKK 32. k. 167.) — is használja.
- 18 *sing* — régi hossz mérték (0,622 méter)
- 23 *pallizád* — karósánc, cölöpfal
- 30 *jáspis* — átlátszatlan, gyenge színű féldrágakő
- kalcedon* — tömött, sokféle színű kristálytalan ásvány; dísz tárgyakat csiszolnak belőle
- carneol* — hússzínű féldrágakő
- 34 *Amit megtagadott Jupiter, megadja Pluto* — azaz az égből jövő eső hiányaért a föld alatról eredő melegvízforrás nyújt kárpótlást. (Pluto az alvilág istene az ógörög mitológiában.)
- 13 : 3 *miroboláns* — csodálatos, elképesztő
- 14 : 3 *csapinós* — ferde, rézsútosan hajló
- 11 *pörs* — apró liszt formájú, többnyire vöröses színű moszat *kőtarjag* (*Verrucaria*) — fák kérgén vagy köveken tenyésző apró, levéltelen növény

Lap: Sor:

- 14 : 17 *zavoriai boróka* — a boróka (*juniperus*) nevű s a ciprusfélék családjába tartozó örökzöld cserje egyik — valószínűleg a horvátországi Zagorje hegységről elnevezett — fajtája
- 15 : 1 *cascade* — lépcsős vízesés
- 11 *ászok* — a pincében elhelyezett hordók alá talapzatul párosával fektetett gerenda
- 24 *vadszálya* — erős illatú évelő növény, kerti dísnövényként is termesztik
démutka, kakukkfű (*thymus*) — apró levelű, halvány lila virágú növény, népi gyógy- és illatszer
szertbővis (*Xanthium spinosum*) — Európa-szerte elterjedt kártékony gyomnövény
- 27 *pandanus* — a buzogányosok családjába tartozó, pálmához hasonló növény
- 10 *uskók* — a. m. szökevény; a XVI.—XVII. sz. folyamán Dalmácia török uralom alatt álló részéről elmenekült, s az Ausztria fennhatósága alá tartozó területen, az Adriai-tenger partján megtelepedett szláv eredetű népesség elnevezése. Az uskókok állandó harcban álltak a törökökkel, emellett azonban tengeri kalózkodással is foglalkoztak, s e tevékenységükkel a velencei köztársaságnak is súlyos károkat okoztak. Az uskókok miatt egy ízben háborúra is sor került a rablásaik fölött szemet hunyó Ausztria és Velence között. Utóbb Horvátország belsejébe telepítették át őket. Az uskókok történetéről, viselt dolgaikról nagy számú egykorú forrás számolt be. Jókai *Egy játékos, aki nyer* c. 1882-ben írt regényében juttatott fontos szerepet az uskókoknak (l. Nacsády József jegyzeteit JKK 26. k.). *A három márványfejben* viszont a bogumilok jellemzéséhez használta fel az uskókokra vonatkozó, egyik forrásában talált adatokat. (L. erről a regény keletkezés-történetét tárgyaló fejezetet.)
- 12 *szokatlan barokk vagy bizánci (egyszóval furcsa) architektúrával épített* — e korszak építészetének uralkodó áramlata valóban az az — egyes ókori keleti népek építészetéből merített és a klasszikus görög-római építészetből származó elemeket összeötvöző — irányzat volt, amely a kelet-római birodalom fővárosában, Bizáncban érte el fejlődésének tetőpontját, s amelyet ezért „bizánci” stílus néven tart számon a művészet-történetírás. A kritikus gúnyos megjegyzésével azt kívánja kifejezni, hogy a XIX. sz. embere milyen meghökkenőnek s a maga ízlésétől idegennek érzi az e stílusban fogant alkotá-

sokat. A „barokk” szó itt egyszerűen a „szokatlan, furcsa” jelzők szinonimájaként szerepel. A XIX. sz. uralkodó művészetelmélete ui. a barokkot még nem tekintette egyenrangúnak a többi nagy stíluskorszakkal, hanem a reneszánsz művészet valamiféle elfajulását látta benne. A megbélyegző értelemben használt „barokk” szó ebben az időben a „különleges”, „szeszélyes”, „bizarr”, „érthetetlen” fogalmakkal vált egyértelművé. A barokk jelentőségét és fejlődéstörténeti szerepét elfogulatlanabban és reálisabban látó felfogás csak a XIX. sz. legutolsó évtizedeiben kezdett — elsősorban Wölfflin kutatásai nyomán — utat törni magának.

- 16 : 17 *Hausjud* — házi zsidó
 30 *thermae* — meleg fürdők az ókori római birodalom városaiban
- 17 : 6 *Diocletian* — Caius Aurelius Valerius Diocletianus (245–313, uralk. 284–305) római császár. Közkatonából lett testőrpapancsnok, majd a hadsereg császárrá kiáltotta ki. A birodalom válságát önkényuralmi módszerekkel, a közigazgatás újjászervezésével és tásuralkodók kinevezésével igyekezett feltartóztatni. Alatta a római birodalom súlypontja Keletre tolódott. Székhelyét többnyire Nikodémiában tartotta. 305-ben lemondott a trónról, és Salonában (a mai Splitben) levő palotájába vonult vissza.
- 12 *„aqua virgo”* (= szűz víz) — tiszta vizéről elnevezett vízvezeték az ókori Rómában
- 16 *A magyar királyok uralkodása alatt még földi paradicsom* — Jókai itt és a következőkben pontatlan formában utal Dalmácia középkori történetének eseményeire. Dalmácia a maga egészében sohasem tartozott a magyar királyok fennhatósága alá. A későközépkor századaiban a terület uralmi viszonyai — a Magyarország és Velence közötti vetélkedés mindenkori állásától függően — folytonosan változtak. Velence a kereszties hadjáratokat is felhasználta dalmáciai befolyásának erősítésére: így 1202-ben a Konstantinápoly felé tartó kereszties hadakkal, amelyeket velencei hajók szállítottak, földig romboltatta az ekkor a magyar király uralma alatt álló Zára városát. A XV. sz. során a hatalmas harc Velence javára dőlt el, s egész Dalmácia — Raguza és a Narenta-vidék kivételével — a velencei köztársaság birtokába jutott. A XVI. században a terület jelentős részét a török hódítók foglalták el.
- 18 *a mongol hordák világhódító rohama* — a Magyarországot 1241–42-ben végigperzselő tatár hordák valójában Dalmá-

Lap: Sor:

- ciába is betörték, s jelentős területeket pusztítottak el. A Dalmáciába, Trau szigetére menekült IV. Béla magyar királyt azonban nem sikerült kézre keríteniük.
- 17 : 25 *pilota* — alapozáshoz használt, alulról hegyes vassal megvasalt cövek
- 18 : 1 *morlák* — az olasz „morlacco” (= tengerlakó) szóból: a dalmát partvidék és szigetek szláv eredetű, lényegében a szerb-bel azonos nyelvet beszélő lakóinak elnevezése
- 27 *Igy lett a paradicsombul a rettenetes „Karszt”* — a Karszt kialakulásának történetét ugyanígy — bár tömörebben — mondja el Jókai az *Egy játékos, aki nyer* első lapjain
- 19 : 7 *az irtóztató földindulás, mely Raguzát romba dönté* — az 1667. ápr. 6-i nagy raguzai földrengésre Jókai később a XXXVI. fejezetben is utal
- 15 *Minos, Aeacus és Rhadamanthus* — Zeus fiai, az alvilág három bírója az ógörög mitológiában
- 17 *„egy tenger alá elsüllyedt világrész” története* — Jókai itt *Óceánia* c., 1856-ban megjelent kisregényére céloz
- 21 : 4 *Ptolomais* — szíriai város. Előbb főníciai gyarmat volt, majd a zsidók foglalták el. Az első keresztes háború során, 1104-ben I. Balduin jeruzsálemi király seregei vették be. Ettől kezdve a keresztények legfőbb kikötője volt a Keleten. 1291-ben El-Asraf egyiptomi szultán hódította meg.
- 25 *sadduceus* — ókori arisztokratikus zsidó szekta tagja; itt: pénzváltó
- 29 *osztozatlan testvérek* — az apai örökségen meg nem osztozott, azzal közösen gazdálkodó testvérek
- 22 : 5 *Raguzá tele volt poétákkal* — az egykori Raguzá valóban nagyarányú és jelentős költői tevékenység színhelye volt, csakhogy nem abban az időpontban (1200 körül), amikor a régény cselekménye játszódik, hanem néhány évszázaddal később. A „dubrovniki reneszánsz”, melyben az olasz petrarkisták hatását magán viselő szerelmi líra csakugyan vezető szerephez jutott, a XV.—XVII. sz. folyamán bontakozott ki. Nem helytálló viszont Jókainak az a kijelentése, hogy a raguzai költészet kizárólag latin nyelvű volt. Valójában a dubrovniki költők műveinek nagyobb és értékesebb hányada horvát nyelven íródott. Jókai állítása valószínűleg Heinrich Noë egy megjegyzésének félreértésén alapul. Noë ugyanis arra mutat rá Jókaitól felhasznált könyvében (*Dalmatien und sein Inselwelt*. Wien—Pest—Leipzig 1870. 273), hogy a raguzai

Lap: Sor:

- délszláv költők — amennyiben nem anyanyelvükön írtak — nem az olasz, hanem a latin nyelvet használták.
- 22 : 13 *Hiszzen mi magyarok is voltunk egyszer ilyen athenaeiek* — Jókai itt arra az uralkodó szerepre utal, amelyet a latin nyelv játszott évszázadokon keresztül, mint a törvényhozás, államigazgatás és jogszolgáltatás hivatalos nyelve a feudális magyar társadalom életében. A magyar nyelvet csak az 1843—44: 2. törvénycikk emelte hivatalosan az államnyelv rangjára.
- 32 *zónákkal és meridianusokkal* — égővekkel és délkörökkel (azaz itt: ráncokkal)
- 23 : 10 *kenéz* („kenéz”, knyáz) — szláv főnemes, vezér a feudalizmus korában
- 24 12 *archimandrita* — a püspök után következő magas egyházi rangfokozat a görögkeleti egyházban
- 15 *Illyricum*—(Illíria) az Adriai-tengertől a Szávaig és a Drináig terjedő (lényegében a későbbi Dalmáciának és Boszniának megfelelő) terület ókori eredetű elnevezése
- 25 2 *VII. Gergely pápa*, eredeti szerzetesi nevén Hildebrand (1020—1085, uralk. 1073—1085) — Benedek-rendi szerzetes, majd apát volt. Már pápává választása előtt nagy befolyást gyakorolt a pápaság politikájára. Legfőbb célja a pápai hatalom erősítése és az egyházi fegyelem megszilárdítása volt. Az irányítása alatt álló 1059-i lateráni és 1074-i római zsinatok megújították a papi nőtlenséget előíró régebbi rendelkezéseket. A német császársággal folytatott hatalmi harcában végül is alul maradt; el kellett hagynia Rómát, és száműzetésben halt meg.
- 8 *I. Ferdinánd* (1503—1564) — német-római császár, magyar és cseh király. 1526-ban a rendek egy része magyar királlyá választotta. Az ország területének egyik fele így az ő, másik fele pedig Zápolya János uralma alá került, akivel Ferdinánd végül az 1538-i nagyváradi békében egyezett meg. A katolikusok és protestánsok összebékítésére törekedett, ezért a tridenti zsinattól — képviselői útján — többek között a papok házasságának engedélyezését kérte. Javaslatát azonban elutasították.
- tridenti zsinat* — a katolikus egyház történelmének legfontosabb zsinata, amely az olaszországi Tridentben (a mai Trentóban) megszakításokkal 18 éven át, 1545-től 1563-ig ülésezett. Erélyes lépéseket határozott el a reformáció visszaszorítására, és szigorú intézkedéseket hozott az egyházi fegyelem

Lap: Sor:

- megszilárdítása (így a papi nőtlenség biztosítása) érdekében. A tridenti zsinattal indult meg az ellenreformáció folyamata.
- 26 : 23 *Medúza-fej* — Medúza az ógörög mitológiában a három Gorgó egyike: kígyó hajú női szörny, akit Perseus ölt meg. Levágott fejét Pallas Athénének adta át, aki azt pajzsán viselte. A Medúza-fej látásától az emberek kővé meredtek.
- 24 *Pallas Athéné* (a rómaiaknál Minerva) — a bölcsesség istennője a görög-római mitológiában
- 25 *Arachné* — ógörög mondai alak, aki rendkívül ügyességet tanúsított a szövésben, fonásban és hímzésben. Büszkeségében magával Pallas Athénével állt ki versenyre. Az istennő — látva, hogy Arachné hímzése az övé mellett is megáll — bosszúságában szétszaggatta azt, a leányt pedig pókká változtatta.
- 27 : 13 *Izék* — ételmaradék, hulladék
- 28 : 9 *ikonomachia* — képrombolás; a bizánci birodalomban a VIII.—IX. sz. folyamán kibontakozott vallási és társadalmi mozgalom. Az ikonok (szentképek) tiszteletének eltiltását eredetileg a szegény néprétegekből toborzódó paulikiánus szekta hívei követelték, utóbb azonban az uralkodó osztályok egyes rétegei is csatlakoztak a mozgalomhoz. A képrombolók és képtisztelők harcában a VIII. sz. közepe táján a képrombolók kerekedtek felül. 843-ban, Theodóra császárnő uralkodása idején ismét visszaállították a szentképek tiszteletét.
- 10 *Kopronimos Konstantin* (V. Konstantin, 719—755, uralk. 741-től) — bizánci császár. Uralma alatt érte el tetőpontját a képrombolók mozgalma. Az általa 753-ban Hierciába összehívott zsinat elítélte a képek tiszteletét. Intézkedései (az egyházi-kolostori földbirtokok szekularizálása, a kolostorok kaszárnává való alakítása) a feudális katonai nemesség hatalmának növekedését eredményezték.
- 26 *virginál* — énekel, kornyikál
- 31 *Ilyen az ördög!* — a „szép ördög” motívuma ismételten előfordul Jókai műveiben, így az *Egy játékos, aki nyer* (JKK 26. k. 54. és 139.) és a *Nincsen ördög* (115.) c. regényekben. Ez utóbbi helyen a regény egyik alakja Klopstock és Milton eposzainak ördögábrázolásaira hivatkozik, mint „a valódi eredeti daemontypus” megtestesítőire. Jókai tehát valószínűleg ezekből a forrásokból merítette a motívumot. A *Bálványosvár* c. regényében is előfordul egy utalás arra, hogy a megidézett ördög kötelessége „deli ifjú legény képében” megjelenni. (JKK 43. k. 183.)

Lap: Sor:

- 31 : 4 a legklasszikusabb nyelven — ti. görögül
 29 *kantus* — lenge, palásthoz hasonló felsőruha
 31 *vila* — a szláv néphitben jó- (ritkábban rossz-) akaratú hegyi tündér. A magyar néphit nem ismeri. Irodalmunkba az 1820-as évek során a délszláv folklórból került át, elsősorban gr. Mailáth János *Villi-táncz* c. regéjének (Aurora 1822.) közvetítésével, mégpedig — a szlovák többes számú „vily” formából származó — „villi” alakban. Így fordul elő többek között Vörösmarty, Berzsenyi, Kemény Zsigmond, Tompa Mihály műveiben. (L. erre nézve Tolnai Vilmos: *Villi Tündér, villi-táncz*. Ethn. 1920—22. 110. és *Vörösmarty Összes Művei* kritikai kiadása 4. kötetének — Bp. 1963. — 247—54. lapjain *A hűség diadalma* c. elbeszélő költeményéhez fűzött jegyzeteket.) Jókai viszont — itt ugyanúgy, mint az *Egy játékos, aki nyer* c. regényben (JKK 26. k. 169.) és *A Magláy család* c. elbeszélésben (NK 85. k. 236.) — a szó eredeti formáját használja, tehát őhozzá nem az említett magyar irodalmi hagyományból jutott el a fogalom. Sir Gardner Wilkinson *Dalmatia and Montenegro* c. művében, melyből Jókai *A három márványfej* írásakor sokat merített, az I. k. 22. és a II. k. 156—57. lapjain ír a vilákhöz fűződő hiedelmekről.
- 32 : 31 *endori boszorkány* — a biblia szerint (Sámuel I. könyve. 28. rész) szellemidéző nő, akit Saul izraeli király Dáviddal vívott utolsó, végzetes csatája előtt felkeresett, és felidézttette vele Sámuel próféta szellemét. Rútságáról a biblia nem tesz említést.
- 33 : 28 „*Pax tecum, Kyrie eleison*” — Béke veled, Uram, irgalmazz (latinul, ill. görögül)
- 34 : 4 *satyriádisz* — betegesen túlhajtott nemi vágy
 5 *maenade* — az ógörög mitológiában Bacchusnak, a bor és a vidámság istenének papnője; bacchánsnő
- II *waraegerek* — ismertebb nevükön varjágok v. varégek; a normannok Kelet-Európába szakadt ágának elnevezése. A X—XI. sz. során a különféle normann törzsek Európa jelentős részét, s az akkor ismert világ sok más táját meghódították, és tengeri kalózkodásuk révén is félelmetes hírnévre tettek szert. Annak az ábrázolásnak, amelyet Jókai a warángok életéről és Dalmáciában való letelepedésükről ad, nincs semmiféle hiteles történelmi alapja. (L. erre vonatkozólag a regény keletkezéstörténetét tárgyaló fejezetben mondottakat is.)

Lap: Sor:

- 34 : 21 *Komnénok* — a görög eredetű Komnénosz-dinasztia 1081-től 1204-ig (Konstantinápolyt a kereszties hadak által való bevételéig) volt hatalmon Bizáncban. Uralmuk idején a hanyatlásnak indult bizánci császárság ismét megerősödött és felvirágozott.
- 28 *Génua* (Genova) — ebben az időben gazdag és tekintélyes városköztársaság, amely nagyarányú szárazföldi és tengeri kereskedelmet bonyolított le
- 29 *Tripolisz* — földközi-tengeri kikötőváros a mai Libanonban. A középkorban arab uralom alatt állt, majd 1109-ben a keresztiesek hódították meg, s az általuk alapított tripoliszi grófság székhelyévé tették. Később az egyiptomi mamelukok, majd a törökök foglalták el.
- 30 *Kulin bán* (uralk. 1180—1204) — uralkodása a középkori boszniai királyság fénykora volt
- 35 : 17 *Bravalla* — Jókai 1874-ben jelentette meg az Igazmondóban *A Bravallamező hölgyei* c. novelláját (*Megtörtént regék* NK: 61. k. 20—31) Ennek fő színtere a Bravallamező nevű, Ulexiő és Carlskamm között elterülő róna, ahol a még pogány svéd nők legyőzték a férjeik távolléte idején rájuk támadó jütlandi férfiak seregét. A novellában szereplő svéd nők bátorsága és harciassága erősen hasonlít *A három márványfejben* ábrázolt waráng asszonyokéhoz. A Bravalla név — a rokon motívummal együtt — nyilván szintén ebből a novel-lából került át a regénybe.
- 34 *azok a kettős tüzes nyelvek* — a biblia szerint (Apostolok cselekedetei 2. rész) a Krisztus mennybemenetelét követő pünkösöd napján a szentlélek kettős tüzes nyelvek alakjában szállt le az apostolokra, akik ettől fogva képesekké váltak arra, hogy valamennyi nemzet nyelvén prédikáljanak
- 36 : 4 *Ahn*, Johann Franz (1796—1866) — német pedagógus; nyelvkönyvei a maguk idejében rendkívül népszerűek voltak. Francia nyelvkönyve többszáz kiadást ért meg. *Ollendorf*, Heinrich Godefroy — német nyelvtanár; a nyelvek gyors elsajátítása céljából kidolgozott módszere a XIX. sz. második felében igen elterjedt volt
- 15 *Akkor lendült fel a nagy aszkétai áramlat* — a XI. sz. közepén a burgundiai clunyi Benedek-rendi kolostorból kiinduló, a hitbuzgalom fokozására, a pápai tekintély emelésére és az egyházi fegyelem megszilárdítására irányuló reformmozgalom, amely Európa-szerte nagy hatást váltott ki

Lap: Sor:

- 36 : 21 *chroboth* — ókori szláv nép, mely a VI. sz.-ban vándorolt Csehországból Dalmáciába; a mai horvátok ősei
zsupán — a törzsfőnökök, később a fejedelmek elnevezése a régi szláv törzseknél
- 32 *glagolit betűk* — régi szláv ábécé, szögletes írásjelekkel, amely a középkorban főleg Horvát- és Morvaországban volt elterjedve
- 33 *tamul* (tamil) — Indiában és Ceylonban élő nép; nyelve a dravida nyelvcsaládhoz tartozik
bug (bugi) — Celebesz szigetén élő maláj néptörzs
- 34 *pehlvi* (pehlevi) — középperzsa irodalmi nyelv, melyen a középkorban gazdag irodalom bontakozott ki; önálló írásrendszere is volt
kopt — az ókori egyiptomiak keresztény vallású leszármazottainak elnevezése a III. sz.-tól. Nyelvük a régi egyiptomból ered, írásuk a göröggel rokon.
- 37 : 5 *Wilkinson, John Gardner* (1797–1875) — angol régész és utazó. 1844-ben tett dalmáciai utazásáról szóló kétkötetes könyve (*Dalmatia and Montenegro*. London 1848.) Jókai egyik forrásmunkája volt.
- 6 *Opus vñra* (Fort Opus) — erődítmény Dalmáciában a Narenta folyó torkolatánál. Wilkinson említett könyvében (II. k. 12–15.) csakugyan beszámol Fort Opus-ban tett látogatásáról, és említi azokat a feliratokat és bronzból való betűket, amelyeket a Pretore (= kerületi főnök) házában látott. Ezek azonban — mint a könyvben közölt másolatokból is kitűnik — természetesen nem waráng, hanem latin nyelvűek.
- 8 *csernagorcok* — crnagorciai (= montenegróiak)
- 20 *skolopendrum* — százlábú féreg; alsóbbrendű állatokkal táplálkozik, amelyeket harapáskor megmérgez. Néhány faja Kelet-Európában is él.
- 25 *pokolkő* — salétromsav ezüst kristálya, melyet sebek égetésére használtak
- 26 *döbröc* (dobroc) — fájdalmas kiütés, rüh (tájszó)
- 40 : 3 *Asmódi, Belial és Beherik* — démonok, gonosz szellemek nevei a zsidó apokrif irodalomban. Közülük Asmódi (= Asmodái) elsősorban a házasság megrontó démona. Jókai az *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* c. regényben is szerepelteti — a baklovagok neveinek felsorolásában — ezeket az elnevezéseket: a főhős „vércimborája” a Behrik nevet viseli.
- 41 3 *Manichaea* — a manichaeus szó nőnemű alakja: a Mani perzsa

vallásalapító tanait követő manichaeus szekta híve. A manichaeusok, akiknek tana a kereszténység és a perzsa Zoroasztervallás elemeiből épült fel, azt hirdették, hogy a világon két elv: a világosság és sötétség, jó és rossz áll örök harcban egymással. A katolikus egyház kíméletlenül üldözte a manichaeusokat, akiknek eszméi más eretnekmozgalmakra: így a bogumilokra és a paulikiánusokra is nagy hatást gyakoroltak.

- 41 : 4
II *Azáziel* — az ószövetségben említett gonosz szellem neve
tolvaj nevén Canavelli Zeno — a Canavelli nevet Jókai Heinrich Noë már említett művében találta. Noë ui. könyve egy helyén röviden utal a raguzai költészet felvirágzására, s mindössze két nevet említ meg: Hieronymus Cavagint és Peter Canavellit, akiről annyit mond, hogy szláv és latin nyelvű költeményei a XVII. sz. végén nagy tekintélyt szereztek neki (i. m. 273.). A curzolari (= korčulai) születésű, de a dubrovniki irodalmi körökkel állandó kapcsolatban álló Petar Kanavelovič (1637–1719) a dubrovniki költészet kései, hanyatló szakaszának képviselője volt. Műveit horvátul, dubrovniki nyelvjárásban írta. Szerelmi lírája az egykorú olasz költészet hatását tükrözi. Legjelentősebb alkotásai az epika területére esnek.
- 43 I *Salona* (Salonae) — város Dalmáciában, az ókorban Dalmácia központja; közelében épült fel a mai Split (= Spalato)
Lissa — sziget Dalmáciában, 20 km-re Lesinától; közelében több tengeri ütközet zajlott le
Ó-Zára — Zára (az ókorban Jadora, mai nevén Zadar) a VII. sz.-tól Dalmácia fővárosa volt. Közelében van a Zara Vecchia (Stari Zadar) nevű falu, amely a középkorban szintén számottevő város volt, amíg 1115-ben a velenceiek le nem rombolták.
- 2 *Gravóza* — falu Dalmáciában, Dubrovnik közelében, az Adriai-tenger partján, kikötővel
Strabo (Sztrabón, i. e. 60–i. sz. 20) — görög földrajzi író. Főművének, a töredékesen fennmaradt *Geographikének* 17. könyvében — utazásai során szerzett tapasztalataira támaszkodva — az egész, az ókorban ismert világot bemutatja.
Dioscorides Pedanios (i. sz. I. sz.) — görög orvos és orvostudományi író. Ötkötetes gyógyszerkönyve a középkor végéig fontos forrásmunkának számított.
Theophrastos (i. e. 373–288) — görög filozófus és természettudós, Arisztotelész halála után a peripatétikus iskola vezetője.

Lap: Sor:

- Botanikáját a reneszánszig alapvető kézikönyvnek tekintették.
- 43 : 3 *Galenus, Claudius* (kb. 131–201) – görög származású római orvos. Számos új, főleg növényi eredetű gyógyszert vezetett be az orvosi gyakorlatba. Az orvosképzés az egész középkor folyamán főleg az ő írásain alapult.
- Athenaeus* (Athenaios) – görög tudós az i. sz. III. sz.-ban. *Lakomázó szofisták* c. – rendkívül sok idézetet tartalmazó – művében az ókori élet és kultúra számos mozzanatát öröklítette meg.
- Oribasius* (kb. 325–400) – görög orvos, Julianus római császár háziorvosa. Görög orvosok műveiből 70 kötetes kivonatot készített.
- Plinius, Gaius Secundus*, az idősebb (i. sz. 23–79) – ókori tudós és író. *Historia naturalis* c. műve az ókori természet-tudományos ismeretek enciklopédiája.
- 9 *Iris Illyrica* – a nőszirmo nevű díszes kerti növénynek egyik, orvosi célokra is használt faja
- 11 *Coca* – dél-amerikai cserjefajta, melynek leveleiből érzéstelenítőt, ill. kábítószer (kokaint) állítanak elő
- Eucalyptus* – a mirtuszfélék rendjéhez tartozó, gyakran 100 méternél is magasabbra megnövő kétszikű növényfajta. A leveleiben található illó olajat orvosi célokra használják.
- 20 *graeciai* – görögországi
- 21 *hyberniai* – a mai Írország ókori lakóinak latin elnevezése
- 44 : 5 *Cadmus* (Kadmosz) – ógörög mitológiai alak, Thébai alapítója. A hitrege szerint megölt egy sárkányt, majd Pallas Athéné tanácsára elhintette annak fogait. E vetésből félelmetes, vérengző férfiak keltek ki. Cadmus később feleségével együtt Illyriába ment, és ott lett király. Majd uralmát fiára ruházta át, és sárkánnyá változva költözött át az Elíziumba.
- 15 *Curzola* (Korčula) – sziget Dalmáciában; ókori neve Corcyra volt; a középkorban többnyire Velence uralma alatt állt
- 45 : 34 *csimpolya* – duda, tilinkó, furulya
- 46 : 15 *Ulysses* (Odysseus) – a trójai mondakör egyik főalakja; a szirénekkel való kalandját Homérosz az *Odysseia* XII. énekében mondja el
- 47 : 24 *rézpléh* – itt: rézlap, rézlemez
- 48 : 19 *akik egy délszláv balladában meg vannak öröklítve* – ilyen vagy ehhez hasonló (lényegében az *Odysseia* említett epizódjával megegyező) motívumot a délszláv folklór nem ismer
- 25 *James Watt* (1736–1819) – angol technikus; a gőzgép régebbi

Lap: Sor:

- fajtáját több vonatkozásban tökéletesítette, s ezáltal lényegében ő teremtette meg a modern gőzgépet
- 48 : 29 *Schulenburg, Johann Mathias* gr. (1661–1747) — régi német nemesi családból származó hadvezér. 1715-től a velencei köztársaság szolgálatában állt, és nagy sikereket ért el a törökök elleni harcban. Jókai tévesen tulajdonítja neki az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű szerzőségét.
- 31 *az egykorú latin historikus idézeteivel* — az idézet az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű I. részének 18. lapján található. A könyv — az ókori liburnok hadviseléséről szólva — mint névtelen szerzőtől származó leírást idézi ezeket a sorokat, közelebbi forrás megjelölése nélkül. Jókai szövege néhány helyen — nyilván elírás folytán — kisebb mértékben eltér az eredetitől. Ezeket az eltéréseket a főszövegben kijavítottuk, a *Szövegváltozatok* között viszont pontosan feltüntettük. A szöveg magyar fordítása a következő: „A tengeri csatákra alkalmas liburnát, amelyet nagysága miatt férfikézrel hajtani az ember gyengesége folytán nem lehet, bármily hasznos is lenne, az elme segítsége révén állatok ereje hajtja gyors mozgásra. A hajó hasában, illetve belső terében a gépekhez kötözött két ökör hajtja a hajó oldalához kapcsolt hajókerekeket, s az ezek kerületéből, illetve kerek felületéből kiálló küllők, miközben a kerekek forognak, evezők módjára paskolják a vizet, s a szerkezet, működésének valamiféle csodálatos eredményeképpen, gyors futásra készíti a hajót. Ez a liburna, nagysága és önműködő gépei miatt, akkora erővel veti magát a harcba, hogy a közlébe kerülő ellenséges liburnákat játszi könnyedséggel zúzza össze.”
- 49 : 13 *steamer* — gőzös, gőzhajó
- 15 *liburna* — az ókori szerzők a liburniak gyorsan mozgó vitorlás hajóit nevezik így. A rómaiak — miután legyőzték a liburnokat — elvették tőlük hajóikat, s Augustus később e hajók segítségével verte meg Antonius seregét Actiumnál.
- 29 *monitor* — sekély merülésű, erős tüzérséggel ellátott folyami vagy partmenti páncélozott hadihajó. Az 1861-ben kitört amerikai polgárháború idején Erikson mérnök konstruálta meg ezt a hajótípust az északi csapatok részére, amelyek jelentős sikereket értek el vele.
- 50 : 10 *bodon* — fából készült hordószerű bődön; mélyedés, üreg
- 51 2 *XXII-ik János pápa* — XXII., ill. — ha a fel nem szentelt XV.

- Jánost figyelmen kívül hagyjuk — XXI. János pápa 1316—1334 között, tehát a regény cselekményénél jóval későbbi időpontban uralkodott. Említése ezért anakronizmus. A XII. sz. utolsó évtizedében, amikor a cselekmény megindul, III. Celesztin volt a pápa (őrá Jókai később utal is), őt megelőzően — 1187-től 1191-ig — IV. Kelemen.
- 51 5 az ő igazi palesztinai Dávid király — i. e. 1055—1015 Izrael királya; életével és tetteivel a biblia részletesen foglalkozik. A hagyomány neki tulajdonítja a bibliai zsoltárokat.
- 6 *condolentia* — szánalom, részvét, részvétnyilatkozat (itt inkább a „szóban forgó ügy, a cselekmény menete”-t jelenti)
- 19 *Ahogy a dicsőséges emberalak az alkotó kezéből elérte*. — Jókai más műveiben is többször utal arra a körülményre, hogy a varágerek meztelenül harcoltak. A *Szeretve mind a vérpádig* c. regényben egy helyütt ezt írja: „A Varágerek küzdöttek így. Páncél nélkül, minden nélkül, hogy a fölséges férfiúzmok ragyogása rettentse meg az ellenfélt.” (JKK 41. k. 33.) *Az új földesúr* 1895-ben írt utószavában is említést tesz erről a mozzanatról (JKK 13. k. 347.), melyet bizonyára valamilyen — előttünk ismeretlen — forrásból merített.
- 52 : 1 *bórszirony* — övek díszítésére is használt keskeny, színes bórszalag
- 7 *Herakles* — Zeusz fia, nagyerejű hős az ógörög mitológiában
- 27 *szent Bazilius* (Nagy Szent Vazul, 330 körül — 379) — görög egyházatya, caesariai érsek, számos teológiai mű szerzője. Jókai tévesen említi őt mint a varágok megtérítőjét: a különböző normann törzsek csak jóval később, a IX. sz. elején tűntek fel Európában, a keresztény hitet pedig csak a X. sz. folyamán vették fel.
- 29 *bazilita* — a Nagy Szent Vazul által 361 körül alapított, tagjai számára szigorú aszkézist előíró szerzetesrend tagja
- 53 7 „*Nymphis dedicatum*” — a nimfáknak szentelve
- 9 *I. N. R. I.* — az Iesus Nasarenus, Rex Iudaeorum (= Názáreti Jézus, a zsidók királya) szavak rövidítése; gyakori felirat fészületeken
- 11 *fanum* — a római korban: ünnepélyesen felszentelt hely, szentély
- 55 : 11 „*Benedicat tibi Deus*” — Áldjon meg téged az Isten
- 14 „*Benedicat tibi Deus Jehova . . .*” — Áldjon meg téged Jehova isten, Zebaoth isten, az atya, fiú és szentlélek. Ámen.
- 23 *Svantevit* — a varágok állítólagos pogánykori főistenének

- nevét Jókai Wilkinson említett munkájának a szláv ősvallással foglalkozó részéből vette. Wilkinson — Valerian Krasinski lengyel íróra hivatkozva — elmondja, hogy a Dalmáciában megtelepedett pogány szlávok legfőbb istensége Sviantovid v. Sviantovit (= szent tekintet) volt. (I. m. i. k. 18.) Arról azonban, hogy ritusa emberáldozatot követelt volna, nem beszél.
- 55 : 24 *Khors, Somogl és Mokos istenek* — ezek a nevek is Wilkinson művéből valók. A szerző Krasinskit idézve szól arról, hogy „Dajebog, Volos, Stribog, Khors, Samagl és Mokosh istenek bálványai Kievben álltak” (uo.), ám nyomban hozzát teszi, hogy a két utolsó istennév finn eredetűnek látszik.
- 56 : 21 *kégyókó* — Jókai itt nem a kigyókó (lapis serpentius) nevű ásványra utal, hanem arra a hiedelemre, amelyről Ipolyi Arnold *Magyar mythologia* c. művében (Pest 1854. 244) a következőket írja: „A régi kor valamint a *kégyó*— úgy a *békakövet* is különös *óvszernek* tartotta, ez sajátságosan a béka v. kigyó fejében találtatott v. az utóbbi koronájának tartatott, mind kettő birtokosától közönségesen arany ezüst ékszerbe foglaltatott.” Ipolyi könyvének idézett helyét Jókai ceruzával megjelölte a maga példányában. A bűvös erejű kigyókó a *Bálványosvárban* (JKK 43. k. 63.) és a *Leventében* (67) is előfordul.
- 58 : 4 *sárarany* — tiszta arany, színarany
- 6 *Sámuel* — a biblia szerint (amelynek két könyve az ő nevét viseli) zsidó próféta, Izrael utolsó bírása. Ő kente fel Sault, majd Dávidot Izrael királyává.
- 15 *Hebron* — régi város Palesztinában; hét és fél éven át Dávid király székhelye volt
- 24 *akkor még visszavette hetediknek Mihált* — a biblia szerint (Sámuel I. könyve 18. és 25. rész, Sámuel II. könyve 3. rész) Saul izraeli király leányát, Mihált először Dávidhoz adta feleségül, később azonban — miután Dáviddal ellenséges viszonyba került — Paltielhez adta hozzá. Utóbb Dávid lett Juda királya, s ekkor az visszaszerezte az asszonyt Paltieltől. Jókai *Az arany ember* c. regényében (JKK 2 k. 64.) is hivatkozik — Dávid király többnejűsége kapcsán — erre a történetre.
- 29 *Bethsabé* — I. a 220 : 27 sorhoz fűzött magyarázatot
- 30 *Salamon* (uralk. i. e. kb. 970—930) — Dávid fia, Izrael királya. Az ő uralkodása idején érte el Izrael hatalma a tetőpontot. A hagyomány neki tulajdonítja a biblia egyes részecinek szerzőségét.

Lap: Sor:

- 59 : 5 *mándruc* — a nép képzeletében élő, a macskafélék közé tartozó vérengző vadállat; Jókai szerint „ősmagyar neve az oroszlánnak” (*A kiskirályok*. NK. 74. k. 198.)
- 60 : 32 *Corcyra* — l. a 44 : 15 sorhoz fűzött magyarázatot
- 63 9 *moszori aranybánya* — a Split közelében levő dalmáciai Mossor hegység az ókorban a „Mons aureus” (= aranyhegy) nevet viselte, mégpedig állítólag gazdag aranylelőhelyei miatt. (Wilkinson i. m. I. k. 219.) A regény cselekményének idején, a középkorban azonban sem itt, sem Dalmácia más részein nem folyt semmiféle aranybányászat.
- 16 *patarénus* — bogumil eretnekség híveinek másik közkeletű elnevezése. A bogumilokra vonatkozólag l. a 90 : 29 sorhoz fűzött magyarázatot.
- 20 *a római pápa kiadta a fulminatoriumot a magyar királynak* — Kulin bán, Bosznia királya 1197-ben magáévá tette a bogumil hittételeket. III. Ince pápa ekkor Rómába rendelte Kulint, aki biztosította a pápát a Szentszék iránti hűségéről. Ténylegesen azonban továbbra is támogatta a bogumilokat. III. Ince — miután tudomást szerzett erről a tényről — 1200-ban felszólította Imre magyar királyt: kényszerítse vazallusát, Kulint arra, hogy kiűzze a bogumilokat országából. Hadműveletekre valójában nem került sor: a magyar király fenyegetéseinek hatására azonban Kulin és a boszniai bogumilok több vezetője 1203-ban — a pápai legátus és a raguzai érsek jelenlétében — ünnepélyesen visszatért a katolikus egyházba. (Imre királynak ez ügyben a pápához 1203-ban írt levele kiadva Fejér György: *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus et civilis*. II. 410.; Magyar fordítása: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. Bp. 1960. 124–25.) Ezekre az eseményekre, amelyekkel Wilkinson is foglalkozik (i. m. 2. k. 105–08.), utal itt — némileg kiszínezett formában — Jókai.
- 21 *fulminatorium* — dörgedelem, szigorú figyelmeztetés
- 64 : 6 *a rámai herceget* — valójában a magyar királyok a XII. sz.-tól kezdve maguk viselték Ráma hercegének címét
- 65 14 *impedimentum* — akadály
- 21 *veliki Knéz* — szláv törzsfőnökök, kisebb uralkodók címe a középkorban
- 33 *brigantine* — egyfedélzetű, kétárbocos vitorlás hajó
- 66 : 22 *Még akkor városok álltak ott* — a következőkben felsorolt városneveket Jókai Heinrich Noë már említett munkájából vette. Noë műve 274–82. lapjain rövid és hézagos áttekintést

Lap: Sor:

ad Dalmácia történetéről, s ennek során utal a Jókaitól említett — ókori forrásokban szereplő — városokra is. A regény cselekményének időpontjában e városok közül már egy sem állott fenn.

- 66 : 23 *Ortopula* — Noë szerint (i. m. 277.) e település romjai a kis sztarigrádi (= cittavecchiai) kikötő közelében láthatók
- 24 *Argyruntum* — romjai Noë szerint (uo.) Obrovazzónál állának
Blandona — e város egykori helyét — írja Noë — nem sikerült teljes bizonyossággal meghatározni. A legtöbben a Jaderából Salona felé vezetű útra helyezik. (I. m. 278.)
- 25 *Delminion* — Noë szerint (i. m. 279.) a dalmaták elnevezését fővárosuk: Dalminion nevéből származtatták, e város helyét azonban ma már senki sem tudja meghatározni
- 26 *Arauza* — Noë azt írja (uo.), hogy a liburnok Arauza v. Arauzona nevű városa a legjobban megalapozott vélemények szerint a viszowaci kolostor helyén, a kerkai nagy vízescs közelében állott
- 67 : 5 *Plinius mondája* — Jókai utalása nem közvetlenül Pliniusra, hanem az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. műre vezethető vissza. Jókai azonban pontatlanul reprodukálja a forrásában olvasottakat. Az említett könyv ui. a Zengg közelében állandóan fújó, s a hajózást bizonytalanná tevő erős szelekről szólva megjegyzi (II. rész. 40.), hogy Hermolaus Barbarus ide, Zengg környékére teszi azt a helyet, amelyről Plinius alábbi sorai beszélnek: „Sine fine ventus generant jam quidam etiam specus, qualis in Dalmatiae ora, vasto in praeeptu hiatu: in quem dejecto levi pondere, quamvis tranquillo die, turbini similis emicat procella. Nomen loco est Senta.” (Az idézet G. Plinius Secundus *Historia naturalis* c. műve II. könyvének 44. fejezetéből való. C. Plini Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII*. Edidit Carolus Mayhoff. Lipcse 1906. I. k. 168.) A könyv szerzője ehhez azt fűzi hozzá, hogy mások — Hermolaus Barbarusétól eltérő — véleménye szerint a Pliniustól említett hely egy Dioclea közelében levő barlang, amelyet még ma is Setának hívnak.
- 10 *Hermolaus Barbarus* (1454—1493) — velencei természettudós; 1492-ben átdolgozott kiadásban jelentette meg Plinius *Historia naturalis* c. művét
- 11 *Dioclea* — ókori város a mai Crnagora területén, a Zeta folyó mellett; Diocletianus császár róla nyerte nevét

Lap: Sor:

- 68 : 16 „*lapsus memoriae*” — az emlékezet tévedése, váratlan kihagyása
- 24 *exlex állásban* — törvényen kívüli állásban
- 25 *Boz* — Charles Dickens (1812—1870) nagy angol regényíró álneve, melyen első írásait megjelentette
George Sand — valódi nevén Aurore Dupin — Dudevant (1804—1876) a maga idejében rendkívül népszerű és nagy hatású francia romantikus regényírónő
- 26 *Anastasius Grün* — Anton Auersperg gr. (1806—1876) osztrák romantikus költő és liberális politikus írói neve Szigligeti Ede (1814—1878) — a XIX. sz. legnépszerűbb és legtermékenyebb magyar drámaírója. Valódi neve Szathmáry József volt. Mikor színésznek állt, apja kitagadta; ezért vette fel a Szigligeti nevet. Jókaival baráti kapcsolatban állt; egy ideig Jókai házában lakott a Magyar utcában.
- 31 *Pio Nono* — IX. Pius pápa (1792—1878, uralk. 1846-tól), pápasága kezdetén tett egyes gesztusokat az olasz egység kivívására törekvő, liberális mozgalom irányában, s az egyházi állam kormányzatában bizonyos reformokat léptetett életbe. Ő az 1849-i forradalom idején — a római köztársasági átmeneti hatalomra jutásakor — elmenekült székvárosából, s ettől fogva élete végéig a minden újítással mereven szembe forduló, megcsontosodott konzervativizmus képviselője volt. Azt a jelenetet, amint IX. Pius 1848 nagyhatén áldást oszt a római népnek, Jókai *Egy az Isten c.* regényében ábrázolja.
- 69 : 8 *Spalart minden népek és korszakok jelmezeinek gyűjteményében* — Jókai a következő munkára utal: *Versuch über das Kostüm der vorzüglichsten Völker des Alterthums und des Mittelalters.* (Nach den bewährtesten Schriftstellern bearbeitet von Robert von Spalart und fortgesetzt von Jakob Kaiserer. Wien 1796—1811.) A 8 kötetes műből 3 kötet az ókori, 5 pedig a középkori öltözetekkel foglalkozik. A középkori rész 4. kötete túlnyomórészt papok, szerzetesek és apácák öltözékét mutatja be, pápai ornátus azonban — sem a Jókaitól leírt, sem másféle — nem szerepel benne. A regényben említett pápai ornátus némileg a bibliában leírt régi zsidó főpapi öltözethez hasonlít (lásd a 234 : 32 sorhoz fűzött magyarázatot is.)
- 27 „*ját*” — drusza, pajtás (székely tájszó)
- 70 : 3 *a kolozsvári országos múzeumban* — az utalás az Erdélyi Ország-

Lap: Sor:

- gos Múzeumra vonatkozik, amelyet gr. Mikó Imre alapított 1859-ben, felajánlva az intézmény céljaira kolozsvári kastélyát és a hozzá tartozó kertet. A múzeum gyűjteményeit nyilván Jókai is megtekintette kolozsvári tartózkodásai során. A népvándorlás-kori anyagban többek között „Nyílhegyek és lánzsacsúcsok, sarkantyú és lánzc-pánczélőredékek” szerepeltek. (*Útmutató az Erdélyi Országos Múzeum érem- és régiségtárában*. Összeállította Posta Béla. Kolozsvár 1903. 37.)
- 70 5 *Fiat piscis!* — legyen hal! (vagyis fogjuk rá a húsrá, hogy hal, azaz böjti étel.) Böjttől való feloldozás a katolikus egyházban. Ha valakinek ilyen feloldozást ad a pap, böjttől idején is dorbézolhat.
- 71 4 *Ahasvér átka* — egy középkori eredetű legenda szerint egy Ahasvérus nevű jeruzsálemi csizmadia nem engedte meg a Golgotára hurcolt Krisztusnak, hogy az ő ajtaja előtt megpihenjen. Ezért Krisztus azzal az átokkal sújtotta őt, hogy ő se pihenhessen meg, hanem bolyongjon mindaddig, amíg a megváltó vissza nem tér. A téma — más és másféle értelmezésben — gyakran felbukkant a világirodalomban, nálunk többek között Arany János *Az örök zsidó* c. költeményében. (L. erre nézve Heinrich Gusztáv: *A bolygó zsidó mondája*. Budapesti Szemle 1881., továbbá Voinovich Géza jegyzetét *Arany János Összes Művei* kritikai kiadása I. kötetének — [Bp. 1951.] — 515–16. lapjain.)
- 6 *a hatalmas bolgár nemzet* — a IX–X. sz.-ban Bulgária Európa egyik legnagyobb és legerősebb állama volt. A X. sz.-ban hozzá tartozott a mai Bulgária területén kívül csaknem egész Szerbia, Macedónia, Trákia egy része és a Duna melletti területek jelentős hányada. 1018-ban azonban bizánci seregek hódították meg az országot, s ezzel az első bolgár cárság megszűnt létezni.
- 72 : 32 *krumpucsfenyő* — más néven bérci v. henyé fenyő; nedve a régebben orvosi célokra is használt krumpucsolaj
- 73 8 *cyclopi építmény* — hatalmas kőtömbökkel, kötőanyag nélkül végzett építkezés
- 18 *hangafabokros csinse* — mocsár, amelyben a hanga (*Erica carnea*) nevű apró cserje nő
- 74 : 6 „gerli” — Jókai Heinrich Noé említett műve nyomán írja le ezeket a hegyi szakadékokat. Noé a crnagorai hegyekben való

bolyongásairól szólva utal azokra a „gerli” nevű, cső, ill. torok formájú, évezredek vizeitől kivájt, beláthatatlan mélységbe alányúló sziklatölcsérekre, amelyek szerinte Crnagora, Albánia és Görögország hegyeiben sűrűn bukkannak fel, s végzetes szerepet játszottak ezeknek az országoknak a hadtörténelmében. „A túlerőtől legyőzött ellenség lecsúszik a sima tölcséren; lehull a mélybe, és ott összezúzódik, miközben a győztesek fenn, a szakadék peremén diadalüvöltést hallatnak.” (I. m. 331.)

- 74 : 18 *fenyér* — kopár, gyér fűvel és bokrokkal benőtt sík terület
- 31 *Antáriátok* (autariáták) — ókori illír törzs, mely valószínűleg a Narenta környékén élt az i. e. századokban. Az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű I. részének 24. lapján olvasható a Jókaitól említett epizód (melyre a regénynek egy későbbi helyén, a 356. lapon is történik utalás): a gallusok, minthogy fegyverrel nem tudták legyőzni az antáriátokat, menekülést színeltek, és táborukban mérgezett bort hagytak hátra zsákmányul, majd rajtaütöttek a mérge előidézte kínokban szenvedő antariátokon, és lemészárolták őket.
- 33 *liburnok* — az illírekkel rokon ókori törzs a mai Dalmácia területén; mint kiváló hajósok és vakmerő tengeri kalózok váltak ismeretessékké, i. e. 165-ben szövetségre léptek a rómaiakkal, ám utóbb, i. e. 35-ben Augustus — hogy véget vessen kalózkodásaiknak — megsemmisítő vereséget mért rájuk. (L. a 49 : 15 sorhoz fűzött magyarázatot is.)
- 75 I *avarok* — török-tatár eredetű lovasnomád nép. Az Alsó-Don vidékéről nyomultak be a Duna-medencébe, és 565–570 körül megszervezték itt az avar birodalmat. 630-ban Dalmáciát is megszállták. Hatalmukat Nagy Károly frank császár törte meg 804-i hadjáratában.
- a pogány vinidi népfajt* — ókori történetírók vinidi (venedi, vinidi) néven emlegetik a nyugati szlávok őseit, akik főleg a Balti-tenger és a Visztula mellékén éltek, majd nyugat felé az Elbáig nyomultak előre. Jókai valószínűleg nem rájuk, hanem a venétekre, Gallia és Itália egy részének ókori lakóira, Velence névadóira utal.
- 3 *teuton* — ókori germán néptörzs neve, mely a középkori latin nyelvhasználatban az egész németiség megjelöléséül szolgált
- 29 *Vistica tündér* — Noë idézett könyvének 285. lapján tesz

Lap: Sor:

- említést arról a délszláv néphittről, amely a Vistica nevű, hegyszakadékokban lakó gonosz tündérre vonatkozik
- 75 : 31 Schliemann, Heinrich (1822–1890) — kiváló német régész. Az ő ásatásai tárták fel a trójai háború színterét.
Torma Károly (1829–1897) — régész, egyetemi tanár, a MTA tagja; tekintélyét elsősorban dáciai és aquincumi ásatásaival alapozta meg
- 77 : 2 Őrpata — ez a szó, melyet Jókai a *Bálványosvárban* (JKK 43. k. 16.) is használ, végső soron Hérodotosz ógörög történetíró egyik helyére, közvetlenül pedig Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* (Buda 1804. 4.) és Ipolyi Arnold *Magyar mythologia* (40.) c. munkáira vezethető vissza. (Szirmay műve is megvolt Jókai könyvtárában.) Hérodotosz ui. egy helyütt (IV. könyv 110. fejj.) említést tesz az ojorpata (= férjölő) nevű szkíta amazonokról. Szirmay és Ipolyi ezt a közlést az ősmagyarokra vonatkoztatja, a szó etimológiáját azonban másképp — bár csaknem ugyanolyan naiv módon — magyarázzák, mint Jókai. (Vö. König György: *Őrpata*. Magyar Nyelvőr 1901. 97. és Tolnai Vilmos: *Jókai és a magyar nyelv*. Magyar Nyelv 1925. 246.) Az *A kiskirályok* c. regényben is elő fordul egy utalás az őrpatákra: itt a mű egyik ellenszenvesnek s egyszersmind nevetségesnek ábrázolt alakja, Horvázi az Ipolyi-féle etimológiával egybehangzó módon fejtegeti az őrpaták kilétét. (NK 74. k. 164.)
- 4 „*pars pro toto*” — rész az egész helyett (stilisztikai alakzat)
- 78 4 *tündérszarvas* — Jókai itt a középkori krónikások által megörökített hun-magyar eredetmondában szereplő csodaszarvasra utal. Ipolyi is részletesen ír *Magyar mythológiájában* (241–42.) arról a szarvasról, amely „nemzeti mondánkban... a hősoket vállalataikban csodásan vezérli”.
- 5 *turulmadár* (karvaly) — az ősmagyar mondavilágban sashoz vagy sólyomhoz hasonló madár; a honfoglaló magyarság totemállata. A középkori krónikában olvasható monda szerint Emesét álmában turulmadár termékenyítette meg, s így született Álmos fejedelem. Ipolyi id. művében több helyütt foglalkozik a turullal, mint „nemzeti had- s védnemtő”-vel, mely „a nemzet hadait vezérli, serkenti”. (161., 239–40.)
- 79 : 11 *Teuta királyné* — csaknem valamennyi, Dalmácia történetével foglalkozó munka megemlékezik Teuta ókori illír királynőről, Agron király özvegyéről, aki i. e. 232-ben erélyesen

Lap: Sor:

- szembenállt a római hódítókkal, utóbb azonban vereséget szenvedett, és i. e. 229-ben kénytelen volt békét kötni velük. Jókai forrásai közül az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. munka az I. rész 27–30. lapjain, Wilkinson pedig id. műve II. kötetének 434. lapján ír róla. Jókai bizonyára erre a történelmi alakra emlékezve adta a Teuta nevet a warang király feleségének.
- 80 : 8 *Vajk* — régi magyar név; I. István király megkeresztelése előtti pogány neve
- 13 *még csak tizenkét virágos* — azaz tizenkét éves: tizenkettedszer virágzik ki a növényzet, amióta megszületett
- 28 *szarmata* — a szkítákkal rokon, iráni nyelvet beszélő nomád néptörzsek neve. Az időszámításunk előtti századokban eljutottak a dunai területekre is. Uralmukat az i. sz. III.–IV. sz.-ban a gótok és hunok döntötték meg. Későbbi történetírók a különböző szláv törzsekre vitték át a „szarmata” nevet.
- dák* — a trákokkal rokon indoeurópai néptörzs, amely az ókorban, az időszámításunk körüli évszázadokban a mai Erdély területén élt. Trajanus császár — hosszú háborúskodás után — i. sz. 106–107-ben leigázta és római provinciává szervezte Dáciát.
- bessenyő* — nomád török nép. Az Ural és a Volga között éltek, majd a IX. sz. végétől fogva egyre nyugatabbra vándoroltak. A X–XI. sz.-ban a szomszéd népekkel vívott állandó harcban felmorzsolódtak. Egy részük Magyarországra menekült; más részük bizánci területre költözött. A XII. sz. végére teljesen beolvadtak az őket környező népekbe.
- 82 : 18 *büti* — tájszó: valaminek levágott, elcsapott vége
- 31 *opánka* — a délszláv népeknél elterjedt lábbelifajta: bőrből készült bocskor
- 83 : 24 *Tyr isten* — nem tudtuk megállapítani, hogy ez az istennév — melyet Jókai mint a gál (= gall) hadisten nevét már *Mit tudnak a nők?* c. novellájában is szerepeltet (NK 13. k. 167–69.) — az ő képzeletében született-e meg, vagy pedig valamilyen forrásra vezethető vissza.
- 30 *ciher* — cserje, bokor
- 87 : 2 *rovásbot* — rovásírásos szöveggel ellátott bot
- 88 : 30 *Sion hegye* — Jeruzsálem keleti dombja. A biblia szerint (Mózes II. könyve 19–20. rész) itt vette át Mózes istentől a tízparancsolatot.

Lap: Sor:

- 89 : 3 *maraszkinó* — szesztartalmú édes ital, amelyet főleg a Dalmáciában tenyésző marasche nevű savanyú cseresznyefajtából készítenek
- 7 *megpimpósodni* — a folyadékok tetején képződő fehér, penészes hárttyát, borvirágot nevezik tájszóval pimpónak
- 9 *az eladni való bort, kecskebőr tömlőkbe szorítják* — ezt a mozzanatot Jókai az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. műből merítette, amely a fiumei borkereskedelemről szólva (II. rész. 59—60.) említi meg. Ugyanitt van szó arról is, hogy bort csak szent Márton-napig volt szabad behozni Fiumébe.
- 12 *szent Márton napján* — november 11-én
- 13 *szent Vida piacán* — ez a részlet is az említett könyvből származik. A II. rész 60. lapján ír arról, hogy Fiume mentes az adótól, s ezért a város előtt egy sas áll márványoszlopon, a Jókaitól is idézett disztichonos latin felirattal. A könyv itt Fiumét régi — szent Vitus vagy Vida vértanúra utaló — német nevén mint S. Veit-et említi. Jókai nyilván ennek az (általa csak felületesen olvasott) utalásnak nyomán beszélt szent Vida piacáról.
- 90 : 29 *bogumilok* — középkori népi, antifeudális eretnekmozgalom híveinek elnevezése. A bogumil szekta Bulgáriában alakult ki a X—XI. sz. folyamán, utóbb azonban más délszláv területekre is áttért. A bogumilok tagadták a hivatalos egyházat, annak tanait és szertartásait. A világ jelenségeit — a manichaeusokhoz hasonlóan — a jó és a rossz harcából vezették le. Az egyházak és a legtöbb kelet-európai feudális állam kíméletlenül üldözte a bogumilizmust, a XIV—XV. sz.-i bosnyák királyságban viszont államvallássá vált. A török hódítás után a boszniai bogumilok nagy része áttért a mohamedán hitre. Jókainak a bogumilokról és szokásaikról adott ábrázolása nem hiteles; túlnyomórészt más balkáni népek életéből vett vonásokból tevődik össze. (L. erre vonatkozólag a regény keletkezéstörténetét tárgyaló fejezetet.)
- 94 : 17 *A minoritás mindenkor tyrannozva érzi magát a majoritás által* — a kisebbség mindenkor úgy érzi, hogy a többség zsarnokságot gyakorol fölötte
- 18 *votum Minervae* — Minerva szavazata; a vitát (szavazategyenlőség esetén) eldöntő elnöki szavazat. A kifejezés eredete arra az ógörög mítoszra megy vissza, amely szerint Oresztész az athéni Airopagosban Pallas Athéné (= Minerva) szavazata révén nyert felmentést az anyagilkosságért járó büntetés alól.

Lap: Sor:

- 94 : 30 „*Kenéz lő*” — „*Vencsel lő*” — Jókai naiv etimologizálással vezeti vissza a Szabolcs megyei Kenézlő és Vencsellő községek nevét az általa feltételezett pogánykori magyar szokásra. Állítólag létezett azonban egy az említett helységnevekre vonatkozó, hasonló értelmű „szabolcsmegyei tájmonda” is. (Szendrey Zsigmond: *Kenézlő és Vencsellő*. Magyar Nyelv 1926. 74.) Egy reformkori novella (Vármay Károly: *Kenéz és Vencel*. Közlemények 1841. II. k. 62—63. sz.) a névadást egy Szent István korában ezen a tájon lezajlott párbajjal hozza összefüggésbe, amelyet Kenéz magyar és Vencel cseh bajnokok vívtak egymással, és amely a cseh vitéz halálával végződött. (Szinycsei Ferenc: *Kenézlő és Vencsellő*. Magyar Nyelv 1926. 154.)
- 95 3 *mint hajdan Sámuel próféta Ákhábót* — Jókai itt pontatlanul idézi fel az Ákháb izraeli királyra vonatkozó bibliai történetet. Ákháb uralma idején a bálványimádás kezdett a zsidók között elterjedni. Isten ezért először Illés próféta útján fenyegette meg Ákhábót bűneiért, majd pedig Mikeás próféta megjelentette neki, hogy ha hadat indít Rámoth Gileád ellen, vereséget fog szenvedni. A jóslat be is teljesedett (*Királyok I. könyve* 21—22. rész)
- 9 casula — miseruha
- 11 *békepraeliminare* — előzetes békemegállapodás
- 23 *enunciatio* — kijelentés
- 25 *Ad absurdum dedukálta* — a képtelenségig vitte
hysteron-proteron — logikai hiba vagy stilisztikai fogás: a későbbi jelenséget (hysteron) a megelőző (proteron) elé tesszük
- 27 *klimax* — fokozás; egyre hatásosabb kifejezések használata irodalmi műben vagy beszédben
- 28 *susceptibilitás* — fogékonyság, érzékenység
- 99 : 5 *a rettentő mondásokat, amikkel a haragos Jehova . . .* — Jókai itt emlékezetből hivatkozik a bibliára. *Mózes IV. könyvének* 31. része elmondja, hogy Isten felszólította Mózes: álljon érte bosszút a midianitákon. Mózes valóban hadba szállt a midianiták ellen, s miután legyőzte őket, a törzs valamennyi férfitagját (beleértve a fiúcecsemőket) megölette, barmaikat és minden vagyonukat pedig prédára vetette. A Jókaitól idézett kitételek azonban nem szerepelnek a bibliai szövegben.
- 8 *Midián népe* — Észak-Arábiában élő nép, amellyel a zsidók

Lap: Sor:

- sokat háborúskodtak. Hatalmukat a biblia szerint (*Bírák könyve* 6–8. rész) később Gedeon törte meg végképpen.
- 100 : 11 *szent Márton* (kb. 316–397) — ókeresztény szent, tours-i püspök
szent Kristóf (megh. 250 körül) — ókeresztény vértanú, az utazók védőszentje
- 17 *Szlón* — ezt az elnevezést Jókai Wilkinson id. művéből vette. Wilkinson (I. k. 10.) érdekességként jegyzi meg, hogy a szlávoknak azoknak az állatoknak megjelölésére is vannak saját — más európai nyelvekből le nem származtatható — szavaik, amelyek az általuk lakott országokban nem élnek. Ezek sorában említi a *slon* vagy *slogn* (= elefánt) szót is.
- 101 6 *Verblud* — ezt a nevet is Wilkinson művében találta — *werblud* vagy *vielblond* alakban — Jókai (uo.)
- 19 *Ahogy megsegítette Jákob fiait . . .* — a biblia szerint (*Mózes I. könyve* 34. rész) Sékhem, Khámor sékheimi fejedelem fia erőszakot követett el Dinán, Jákob leányán. Jákob két fia: Simeon és Lévi bosszút forralt. Ravasz csellel védtelenné tették a sékhemieket, majd rajtukütöttek, és a város valamennyi férfilakosát lemészárolták. A történetre utal Jókai a *Fekete gyémántokban* (JKK 20. k. 63.) is.
- 102 1 *még Róma alapítása előtt* — a mondai hagyomány i. e. 753-ra helyezte azt az időpontot, amikor Romulus megalapította Rómát
- 2 *Írák* — számos ókori balkáni és részben kisázsiai nép elnevezése. Az i. e. VIII–VII. sz.-ban görög befolyás alá kerültek. Az i. e. V. sz.-ban létrejött államukat utóbb a rómaiak hódították meg. Később beolvadtak a népvándorlás kori népekbe.
- 16 *Még akkor a föld színén termett az* — Wilkinson id. művében (I. k. 217) Pliniusra hivatkozva ír arról, hogy Néro római császár idejében a dalmáciai bányák napi 15 font aranyat adtak, s az arany a föld felszínén volt található. Az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. könyv II. részének 35–37. lapján a dalmáciai aranybányászatról szólva szintén idézi Plinius idevágó sorait, s azt is elmondja, hogy „ha egy aranyér kiapad, a bányászok földdel töltik meg az aknát, s egy idő múlva ismét a legfinomabb ércet nyerik onnan”.
- 18 *turzás* — hasznos ásványok, ércek felkutatása próbaással
- 24 *a római civilizátorok . . . rendszeres bányaművelést kezdtek el . . . a maguk módja szerint* — Jókai *More patrio* c. 1858-ban írt útirajzában a Csetátye Máre nevű erdélyi aranybánya

Lap: Sor:

- leírása során emlékezik meg arról az aranybányászatról, amelyet a római hódítók az általuk leigázott rabszolgákkal végeztettek.
- 103 5 *illír* — az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó, számos törzsre oszló ókori nép elnevezése. Az illírek Közép-Európában, az Adriai-tengertől a Dunáig és a Pó torkolatáig terjedő területen éltek. A római birodalommal folytatott hosszú harcuk végül a rómaiak győzelmével végződött, akik országukat i. e. 168-ban saját provinciájukká tették.
cimber — ókori északgermán, keltákkal keveredett nép neve. A római birodalom ellen intézett támadásaik az i. e. I. sz. végén már Itáliát fenyegették. I. e. 101-ben azonban Marius római hadvezér Vercellinél megsemmisítette őket.
- 104 11 *mart* — magas, meredek vízpart
29 *neptuni alkotás* — a víz által létrehozott alkotás (Neptunus az antik mitológiában a vizek istene volt)
34 *száda* — üreges tárgyak vagy természeti alakulatok nyílása, szája
- 105 : 20 *castrum* — erősség, sánc, vár
- 106 : 14 *három nemrég zsákmányolt fej* — az *Egy játékos, aki nyer c.* regényben (JKK 26. k. 149.) is három levágott fej van kítűzve az uskókok várának kapujára
- 107 10 *a köztük élt idegenek* — a Jókaitól felsorolt (s általa csak másodkézből ismert) szerzők valójában nem a bogumilokkal, hanem az évszázadokkal később feltűnt uskókokkal foglalkoztak műveikben. (L. erre vonatkozólag a regény keletkezés-történetét tárgyaló fejezetet is.)
- 11 *Minucio Minucci* — zárai érsek a XVI. sz. vége felé. Korábban VIII. Kelemen pápa titkára volt. *Historia degli Uscochi c.* művében az 1504–1602 közötti időszaknak az uskókokkal kapcsolatos eseményeit mondja el.
- 12 *Padre Paolo* — Fra Paolo Sarpi (1552–1623) olasz teológus és történétíró. Szervita-rendi szerzetes, majd rendfőnök, később a velencei köztársaság teológusa és egyházi jogtanácsosa volt. Legfontosabb műve a tridenti zsinat történetével foglalkozik. Kiadta Minucio Minuci fentebb említett munkáját, amelyet az 1602-től 1613-ig terjedő események leírásával egészített ki (*Historia degli Uscochi scritta da Minucio Minuci Arcivescovo di Zara e continuata dal P. M. Paolo dell' Ordine de 'Servi.*). *Valvasor* — Johann Reichard Valvasor báró (1641–1689) szlovén földrajz- és történettudós. *Topographia Archiducatus*

Lap: Sor:

- Carinthiae* (Nürnberg 1688.) és *Ehre des Herzogtums Krain* (Nürnberg 1689.) c. műveiben Dalmácia egy részével: Fiumével és környékével is foglalkozik, azon a címen, hogy az egy időben Karintiához tartozott.
- 107 : 13 *De la Houssaye* — Abraham-Nicolas Amelot de la Houssaye (1634—1706) francia író. (Az Amelot nevet Jókai tévesen a származást jelölő előnévnek fogja fel.) Megírta a velencei köztársaság történetét, s ennek 3. köteteként franciára fordította Minucio Minuci és Paolo Sarpi említett munkáját. (*Suite de l'histoire du gouvernement de Venise ou l'histoire des Uscoques*. Amsterdam 1695.)
- 108 : 11 *dalmátika* — a katolikus szerepapak fehér, két bíborszegéllyel átszőtt, térdig érő széles nyílt ujjú ünnepi szertartási ruhája. Nevét Dalmáciától kapta, ahol régente a római tunika helyett hordták.
- 13 *stóla* — bizonyos egyházi szertartások végzéséért járó papi díj
- 15 *paszita* — keresztelői vendégség
- 110 : 29 *akár a rómaiak, akár a bizánciak* — ti. a nyugati, ill. a keleti kereszténység hívei
- 111 : 6 *amikor még a poroszok az ősi pogány vallást követték* — a későbbi Poroszország területén a IX. és XIII. sz. között a litvánokkal rokon, pogány természetvallást követő porosz nép élt. A XIII. sz. folyamán a Német Lovagrend több hadjáratot folytatott a poroszok leigázása és keresztény hitre való térítése céljából. A harcok során a nép többsége kipusztult.
- 11 *Mythrasz-imádat* — Mithrasz perzsa napisten kultusza az i. e. I. sz.-tól kezdve a római birodalomban is elterjedt. A kereszténység hosszú harc után győzte le, közben azonban számos elemét beolvasztotta magába. Jókai az *Erdély aranykorában* (JKK 3. k. 224.) is említést tesz a Mithrasz-kultusz egykori elterjedtségéről.
- 12 *Astaroth* (Astarté) — a szerelem és termékenység istennője az ókori elő-ázsiai (föníciai) mitológiában. Kultusza a görög-római világban is meghonosodott. Az Astarté ünnepein szokásos kicsapongásokra utal Jókai a 283 : 15 sorban.
- Myllitta* — a babiloniai mitológiában a természet és a női termékenység istennője. Az orgiákkal is együtt járó Myllitta-kultuszra utal Jókai az *Egy játékos, aki nyer* (JKK 26. k. 88.), *Szabadság a hó alatt* (JKK 35. k. 23.), *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* (130—32.) és *Rákóczi fia* (49.) c. regényeiben is.

*A tűzisten ünnepe átváltozott a szentiványéji tűzszenteléssé — ez a népszokás, mely a magyar népi hagyományban is ismeretes, még a XIX. sz.-ban is élt Dalmáciában. „Keresztelő Szent János napja előtti estén még a lesgzegényebb ház előtt is fából, szalmából és rőzséből rakott máglyát gyújtanak, s ki-ki igyekszik minél nagyobb tüzet éleszteni. A még nem egészen lángban álló, vagy már lohadó félben levő máglyát a gyermekek és ifjak átszökdelik, ugrás közben a következő mondókát kiáltván: „Szent Ivántól Szent Ivánig — ne fájjon a lábam!” E máglyát, melyet szentnek tartanak, némely helyütt a papnak kell megáldania...” A máglya neve „koleda”. (Az Osztrák–Magyar monarchia írásban és képben. VIII. Az osztrák tenger mellék és Dalmácia. Bp. 1892. 522–23.) Jókai utalása az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű szövegén alapul. Ez a II. rész 101. lapján ír arról, hogy az uskókok tíz nappal Keresztelő Szent János napja előtt kezdik meg a Coleda egykori istennőjükéről elnevezett koleda-ünnepet. Ekkor nagy halom fát hordanak össze, ezt meggyújtják, s fölötte ugrálnak. Jókai szövegéből úgy tűnik, mintha itt két különféle népszokásról lenne szó, holott valójában a koleda-ünnep azonos a szentiványéji tűzszenteléssel. Jókai a *Bálványosvár* c. regényében (JKK 43. k. 202) is utal a szentiványéji tűzgyújtásra, mint pogány áldozatból keresztény ünnepé átformált szokásra.*

- 21 *a fiatal Badnyák istengyermek eljövetele — a Badnyák-ünnepet Jókai szintén az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű alapján írja le. (L. bővebben a regény keletkezéstörténetét tárgyaló fejezetben.) Később ez a karácsonyi népszokás módosult formában élt tovább. „Karácsony estéjén az apró népesség egy nagyobb fajta tuskót czipel be; ebből lesz a *badnyák*, melyet babér-, olaj- és rozmarin-ágacskákkal díszítenek. A ház kapuját és a szent képeket is babérlevelekkel ékesítik s mindent szépen összetakarítanak. Egész nap böjtölnek; este a háznép összegyülekezik az olvasó imádkozására. Asztalhoz ülés előtt a gazda a *badnyák* nevű karácsonyi tuskót a tűzhelyre teszi. Meg nem koszorúzott végével a tűzhöz igazítja, szentelt vizet, búzát s bort hint rá, tömjénnel megfüstöli”, majd „poharát rá köszönti az egész háznépre, mit azok sorban viszonzognak. Künn lövés hallatszik s csakhamar házról-házra fölhangzó üdvölvések durrogása s az egymást köszöntő szomszédok és jó barátok ujjongása veri föl az este csendjét.”*

Lap: Sor:

- (Az Osztrák—Magyar monarchia írásban és képen. VIII. Bp. 1892. 520.)
- 111 : 24 *Saturnaliák* — hétnapos örömnép Saturnus isten tiszteletére az ókori Rómában; különösen a rabszolgák ünnepe volt, akiket ilyenkor megajándékoztak, asztalhoz ültettek, sőt kiszolgáltak.
háromkirályok ünnepe — január 6.
- 112 : 28 *Ott volt az a csodagyökér...* — Jókai *Az arany emberben* is utal, a senki szigete flórája kapcsán — Diószegi füvészkönyvére hivatkozva — arra a csodás hatású növényre, amely még a fazékban fővő húst is képes összeforrasztani (JKK 25. k. 214.), és *A mi lengyelünkben* (Hhm. 8. k. 49.) is említést tesz a fekete nadálytőnek erről a tulajdonságáról. A Diószegi Sámuel szerkesztette *Orvosi füvészkönyv* (Debrecen 1813.) a 162. lapon szól a fekete nadálytő (*symphytum*) nevű növényről, megjegyezve, hogy arról azt mondják: „a’ fazékban fővő húst is öszve forrasztja.”
- 113 : 19 „*Bokszić! Bokszić!*” — a „Božič” szó szerb—horvát nyelven karácsonyt jelent
- 114 : 20 „*Szállok hozzád*” — régi magyar köszöntő (levelek kezdő, ill. záró fordulataként is alkalmazott) formula: a „szolgálók” rövidítése (vö. Kertész Manó: *Szállok az úrnak*. Bp. é. n. [1932] 119—93.)
- 34 *körömpróbáig* — egészen a fenékgig
- 115 : 25 *junák* — hős, vitéz
- 28 *gödény* — nagy testű vízi madár; itt átvitt értelemben: sokat ivó, iszákos ember
- 34 *süv* — sógor
- 116 : 29 *szelemenfa* — a szarufákat alátámasztó, vízszintesen elhelyezkedő és a tető gerincével párhuzamos gerenda
- 33 *superlát* — itt: a mennyezetes ágy négy lábán álló felső része
- 119 : 12 *Narenta* — Jókai nyilván a Hercegovinában és Dalmáciában folyó Narenta vidékét nevezi így
pustolovica boszorkány — Heinrich Noë már többször idézett művének 287. lapján tesz említést a délszláv néphitben élő Pustolovica (vagy Mora) nevű boszorkányról
- 17 *obesiána* — ezt a szót (a majom délszláv elnevezését) Wilkinson már többször idézett művéből (I. k. 10.) vette Jókai (I. a 100 : 17 sorhoz fűzött magyarázatot.)
- 19 *alirumna* — varázslónő. Ipolyi Arnold *Magyar mythológiá-*

Lap: Sor:

- jában több helyütt (71., 88.) szól az „aliorumnák”-ról, hivatkozva arra a Jornandes középkori történetíró által feljegyzett mondára, amely szerint a hunok erdei manókkal párosodott aliorumnáktól származnak. Jókai a *Bálványosvár* c. regényben (JKK 43. k. 17.) is ugyanebben az értelemben használja a szót.
- 120 : 16 *nederes* — féleszű (tájszó)
31 *tövé*r — valószínűleg: dús nedvű
- 124 : 3 *Egy óriási bodon képezi a taposómalmot* — ugyanilyen módon működő taposómalom fordul elő a *Bálványosvár* c. regényben. (JKK 43. k. 90.) is.
28 *mireny* — az arzén régi magyar elnevezése
- 126 : 18 *Pharos* — Pharos szigete. Alexandria mellett van
- 127 : 7 *Locusta* — gall származású hírhedt ókori méregkeverőnő. Néró római császár udvarába került, s ott rendkívüli befolyásra tett szert. Néró az ő közreműködésével mérgezte meg anyját és mostohatestvérét. Utóbb kivégezték.
10 *kleronome* — földosztó, örökséghez juttató
11 *gelotine* — nevetést okozó
12 „*parafera*” (helyesen *parafora*) — vérengző, dühödt
13 *Masaniello*, Tomasso Agnello (1623–1647) — nápolyi halász, az 1647-i nápolyi antifeudális, s egyszerűs mind a spanyol hódítók ellen irányuló népfelkelés vezetője. A források szerint a felkelés bukása után — valószínűleg mérgezés következtében — örvöngés tört ki rajta. Később felbérelt banditák agyonlőtték. Történetét Auber *A portici-i néma* c., a XIX. sz.-ban igen népszerű operájában dolgozta fel. Degré Alajos *Salvator Rosa* c., 1855-ben megjelent regényébe szötte bele a Masaniello vezette nápolyi felkelés ábrázolását.
- 14 *achaemenidion* — perzsa méreg. Gyávaságot okozó hatását mutatja be Jókai *Az aachaemenidion* c. novellájában. (*Dekameron* I. NK 11. k. 284–93.)
17 *truferosz* — dőzsölő, kéjelgő
20 *onéirosz* — álomital
22 *hypnopoie* — álomital
29 *falernumi* (helyesen *falernusi* vagy *falernum*) — az ókori rómaiak egyik legnemesebb bora; világos színű, kissé fanyar ízű bor volt
- 128 : 13 *aplisia depilans* — erről a csigafajtáról és a belőle nyert fehér színű méreg irtózatosságról hasonlóképpen ír Jókai *A csigák regénye* c. kisregényének XI. fejezetében (NK 50. k.

Lap: Sor:

- 125—26) Ott is említi, hogy már a rómaiak ismerték és változatos formákban alkalmazták ezt a méregfajtát.
- 128 : 31 *kermesz*, (*Cocus Ilicus*) — bíbortetű, a pajzstetvek családjába tartozó rovarfaj. Elsősorban kaktuszfákon élősködik. A belőle nyert vörös festéket régebben ipari és orvosi célokra használták.
- 32 *Abbate Alberto Fortis* (1741—1803) — olasz író és geológus. Ágoston-rendi szerzetes volt, majd kilépett a rendből. *Viaggio in Dalmazia* c., 1774-ben megjelent könyvét, melyet több nyelvre lefordítottak, Jókai is felhasználta regénye írásakor. (L. erről a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetet.) A könyvben valóban szems van egy Dalmáciában előforduló, a fügefán élősködő kermeszfajtáról (*Fortis Reisebeschreibung von Da'matien. Bern 1797. I. k. 14—16.*), arról azonban nem beszél Fortis, hogy ezt ellenméreg készítésére használták fel.
- 33 *plaga* — csapás, szerencsétlenség
- 129 : 1 *gubics* (gubacs) — beteges kinövés egyes növények testén, melyet bizonyos élősködő rovarok okoznak
- 19 *talentum* — nagy értékű régi görög pénzegység
- 130 : 5 *megvahorászott* — megbűvölt, megigézett; itt: megmérgezett
- 131 : 20 *zapiza* — talizmán. A dalmáciai nép körében még a XIX. sz.-ban is élt a misekönyvből kiszakított, s bőrzacszkóba bevarrt lapok csodatevő hatására vonatkozó hit. (*Az osztrák—magyar monarchia írásban és képen.* VIII. Bp. 1892. 509.)
- 23 *dobroc* (döbröc) — tájszó: fájdalmasan égető kiütés, rüh
- 24 *mirigy* — pestis
guta — a *kelevény*, *dobroc*, *mirigy* és *guta* szavakat Jókai valószínűleg Ipolyi Arnold *Magyar mythológiájából* vette, s a *Bálványosvár* (JKK 43. k. 59.) és *Levente* (53.) c. műveiben található raelvasó mondókákba is beszötte.
- 27 *patrona Hungariae* — Magyarország pártfogója (= Szűz Mária)
- 132 : 8 *kalapácskótógás* — kalapáccsal való kopogtatás, kopácsolás
- 13 *„szuátok”* — kérők, vőfélyek
„parvinác” (prvijenac) — fő vendég
- 14 *„Ciájus”* — kikiáltó, herold
- 133 : 26 *Darinka* — Heinrich Noë többször idézett művének 341. lapján említést tesz Darinka montenegrói hercegnőről. Talán innen vette Jókai ezt a délszláv női nevet.
- 134 : 18 *Buklia* (buklijaš) — palackvivő
- 22 *evetke* — mokus
- 135 : 15 *„falosnyi”* — hamis, ravasz (a „fališan” szerb horvát szóból)

Lap: Sor:

- 136 : 5 *cefre* — rossz erkölcsű, rossz hírű nő
- 137 : 31 „*bukkara*” — nagy fakupa, amely a délszlávok lakomáinál körbe jár a vendégek között (Wilkinson i. m. 2. k. 169.)
- 138 4 *devernya* — fékevesztett, zajos mulatozás; tivornya
32 *nyírvíz* — megfűrt, öregebb nyírfából kiszivárgó nedv; régebben orvosi célokra is használták
- 140 : 27 *tárnics* — keserűgyökér, alacsony, sűrűn leveles, főleg magas hegyvidékeken tenyésző növény (*Gentiana austriaca*); a gyökérében található keserű anyagot orvosi célokra használják
33 *haricskakenyér* — örölt tatárkából (más néven haricskából, hajdinából, pohánkából) készült kenyér
- 142 : 4 *Stacheo* — Fortis szerint a délszláv lakodalmas ceremónia egyik résztvevője (l. a regény keletkezéstörténetét tárgyaló fejezetet)
- 146 : 19 *vetrece* — pörköltszerű paprikás húsétel
- 147 : 4 *ahhoz... hajazok* — ahhoz némileg hasonlítok, közelítek
6 *Az arany rózsát hoztad el a pápától* — egy, a XI. sz. közepe táján kialakult szokás szerint a pápa nagybőjt negyedik vasárnapján a mise után megszentelt egy levelekkel és virágokkal díszített, aranyból készült rózsafát, s azt valamely Rómában tartózkodó uralkodónak adja, vagy pedig elküldi egy városnak, templomnak vagy fejedelemnek ajándékként
- 149 : 13 *deget* — kátrány, sűrű sár vagy szurok
- 152 : 19 *házhiú* — házpadlás
31 *hadnemtó* — a hadak őrszelleme, fiatal hadisten
- 153 : 5 *testudo* — védőfedél, ostromtető: az a harcászati állás, melynél az egész csapat — a hajtólövedékek elleni védelmül — feje fölött tartotta a pajzsokat
- 154 : 10 *Dinára hegy* — a Balkán-félszigeten végighúzóadó Dinári-hegység egyik erősen elkarstosodott része Jugoszláviában, Horvátország és Bosznia határán
15 *pakulár* — havasi juhász
- 155 : 3 *förmeteg* — förgeteg
5 *tanórkapu* — faluvégi kapu; itt valószínűleg: faragott kapu
- 157 : 34 *vérbulcsú* — itt: vérbosszú. A középkori krónikák egy ősmagyar vezért emlegetnek Vérbulcsu néven. Kézai Simon krónikája azzal magyarázza ezt az elnevezést, hogy Bulcsu — mivel egy őst a németek megölték — sok németet nyárson süttetett meg, s vérüket itta, mint a bort. Kézait idézve utal erre Ipolyi Arnold is *Magyar mythológiájában* (167.).

Lap: Sor:

- 158 : 31 *betlehemi gyermekgyilkolás* — a biblia szerint (Máté evangéliuma 2. rész) Heródes, amikor tudomására jutott az a jóslat, hogy Betlehemben fog megszületni a Megváltó, megöletett Betlehemben minden 2 évesnél kisebb gyermeket
- 159 : 1 *egyhujjában* — egyhuzamban
5 *Dzsingisz kán is emelt a bokharai pusztán koponyapyramidot* — a Dzsingisz kán (eredeti nevén Temüdzsin, 1155–1227) mongol uralkodó által vezetett, rendkívül kegyetlen eszközökkel folytatott hódító hadjáratok Ázsia jelentős részét és több európai országot vetettek mongol uralom alá. A források feljegyezték, hogy a közép-ázsiai horezmi birodalomhoz tartozó Nisabur bevétele után, 1221-ben Dzsingisz kán halmot emeltetett a megöltek levágott fejeiből.
- 14 *Józsué* — ótestamentumi zsidó hős, Mózes utóda, akinek vezérlete alatt a zsidók Kánaán legnagyobb részét elfoglalták. A róla elnevezett bibliai könyv elmondja, hogy Jerikhó bevétele után a várost leromboltatta és valamennyi lakóját kiirtatta, s ugyanígy járt el a város lakosaival és számos kananeus törzs tagjaival is. (Józsué könyve 6., 8., és 11. rész) *Kara Musztafa* — török nagyvezér. A Habsburg-birodalom ellen indított 1683-i hadjárata vereséggel végződött, ezért a szultán megölette. Arra vonatkozólag, hogy ő vagy más török vezér halmot rakatott a megöltek koponyáiból, az általunk ismert történelmi munkákban nem találtunk utalást.
- 160 : 17 *kénfonál* — a gyújtószál kiálló végére ragasztott, kénbe mártott fonál, melyet bányarobbantásnál szoktak alkalmazni
- 162 : 29 *gubakalló* — a folyó mellett felállított dézsa formájú edény, melybe kis zsilipen engedik a vizet. Ettől a víz mozgásba jön. Ebben mosták, puhították a gypjából készített durva gubaszövetet.
- 165 : 19 *a hármas tiarát felváltja az arany „lánya”* — az utalás a cselekmény további során Boboli János által megalapítandó „davidita” szektára vonatkozik, melynek főpapjai az ószövetségi zsidó főpapéhoz hasonló öltözetet (így pápai tiara helyett arany fémlemezzel díszített süveget — I. Mózes II. könyve 28. rész) viseltek. A „lánya” (= lamina) szó jelentése: fémlemez.
- 166 : 4 *Inn* — a Felső-Duna legnagyobb jobb oldali mellékfolyója. Svájcban ered, felső szakaszának szűk völgye Tirolban ki-szélesül. Passaunál a Dunába torkollik.
- 15 *padmaly* — üreg, meredek part aljában víz által kivájt mélyedés
26 *száp* — öblösen kivájt edény

Lap: Sor:

- 167 : 15 „*Hüvelyk Palkó*” — a magyar és nemzetközi népmesekincs egyik legkedveltebb alakja: apró termetű, de nagy erejű és furfangos mesekhős. Ipolyinál (i. m. 112—13.) „*hüvelyk Jancsi*” néven szerepel, maga Jókai a regény egy későbbi helyén (353. s) mint Hüvelycsik Palkót említi.
- 168 : 26 *szeldzsukok* — oguz-török nemzetség, mely a XI—XII. sz.-ban a Földközi-tenger keleti medencéjében több államot alapított, s ezek védelmében kemény harcokat vívott a keresztetes hadakkal
- 169 : 29 *A vasorrú bába lakik ott* — Ipolyi is foglalkozik (i. m. 66—67.) a vasorrú bábával, aki többnyire magányosan, de sokszor három, sőt tizenkét leánya körében, „*kik érc lovak, kakas, macskává stb. kárhóznák*”, él. Jókai a *Bálványosvárban* (JKK 43. k. 12.) is említi.
- 170 : 3 *vízi hüvelvények* — Ipolyi Arnold (i. m. 102.) Rimay János egy verssorát idézve tesz említést a vízi hüvelvényekről. Jókai nyilván innen vette a kifejezést, melyen — *Az Osztrák—magyar monarchia írásban és képen c. műben* (3. k. 326.) adott magyarázata szerint — elvarázsolt, a vízben rút alakban élő gyönyörű nőket ért. Előfordul a kifejezés a *Bálványosvárban* (JKK 43. k. 63.) és a *Leventében* (55.) is. Ez utóbbi helyhez fűzött jegyzetében (165.) Jókai vízi rémként értelmezi.
- 172 : 10 *a páska ünnepére* — húsvétra (eredetileg egy zsidó ünnepnap elnevezése, amelyet a keresztény vallás Krisztus feltámadásának ünnepévé tett meg)
- 20 *finta* — ősi magyar szó: ferde, görbe; furfangos, ravasz
- 26 „*Hajnal van, szép piros hajnal!*” — Ipolyi Arnold (i. m. 282—83.) több régebbi szerzőre hivatkozva ír arról, hogy a magyar éji örök „hajnal vagyon, szép piros hajnal, hajnal vagyon!” kiáltással szokták az érkező hajnalt köszönteni. Jókai saját példányában ceruzával megjelölte ezt a helyet a könyvben. A *Kárpáthy Zoltán c. regényben* (JKK 9. k. 213.) a toronyőr kiáltása hangzik így Kőcserepy Vilma halálának reggelén. A *Bálványosvárba* (JKK 43. k. 121.) és *Az osztrák—magyar monarchia írásban és képen c. műbe* (3. k. Bp. 1888. 310.) mint az ősmagyar gyászszertartás egy mozzanatát, a halottsirató leányok énekét szövi be Jókai ezt a mondatot.
- 173 : 5 *Bizonyosan lidérce van ennek!* — Ipolyi (i. m. 228—30.) részletesen foglalkozik azzal a néphittel, amely szerint „az ördög a vele viszonyban levő embert segíteni jó sárkány vagy

Lap: Sor:

- lidércalakjában”. Ez a rész is meg van jelölve ceruzával Jókai példányában.
- 173 : 34 *kelep* — a kereplőhöz hasonló, fából készült, csattogó hangot adó eszköz, melynek forgatható fogaskerekéhez hajlékony falap csapódik.
- 175 : 7 *nápolyi kék grotta* — 54 méter hosszú, 30 méter széles barlang a Nápolyi öböl déli végében levő Capri szigetén. Vízében minden tárgy ezüstszínűnek látszik. Jókai *Utazás a harangokkal együtt* c. útirajzában írja le.
- 21 *tarjag* — l. a 14 : 11 sorhoz fűzött magyarázatot
- 177 : 33 *ábdált* — összerótt, összetákolt
- 181 : 16 *cserepcsik* — fanyárs, csipetűfa
- 24 *fejlábúak*, *lábfejűek* (Cephalopoda) — a tengerben élő lágytestű állatok egyik osztálya. Két rendre oszlik: négy, ill. két kopoltyúsakra. Az első rend valamennyi faja kihalt, a Nautilus nevű tengeri csiga kivételével. Ez több kamrára oszló, csavart házat épít magának.
- 185 : 26 *dolichocephalus* — az emberi koponya hosszúságának és szélességének arányát, a koponya fő méreteit meghatározó index (koponyajelző) alapján három fejtípust különböztetnek meg. Dolichocephaliáról (hosszúfejűségről) beszélnek azoknak a koponyáknak az esetében, amelyeknek szélessége legfeljebb a hosszúság 74 százalékát teszi ki. 74 százalék felett mezoccephalia, 80 százalék felett brachicephalia (rövidfejűség) áll fenn.
- 29 *Ilyen hegyes, hosszú koponyákból egyszerre hetet találtak Magyarországon* — az 1879-i nagy szegedi árvíz után napirendre került Tisza-szabályozás során Szeged környékén ásatásokat végeztek. Ennek során számos régi sírt tártak fel, s bennük mintegy 11 csontvázat találtak. Közülük azonban — mint erre éppen a Jókaitól említett Lenhossék József mutatott rá az ásatások eredményeiről számot adó könyvében — csupán egynek a koponyája volt kifejezetten dolichocephal jellegű. (L. ezzel kapcsolatban a regény keletkezéstörténetét tárgyaló fejezetet is.)
- 187 : 14 *Lenhossék József (1818–1888)* — nemzetközi hírnő, kiváló magyar anatómus; kolozsvári, majd budapesti egyetemi tanár, az MTA tagja. Jókai itt bizonyára *A szeged-öthalmi ásatásokról, különösen az ott felfedezett ősmagyar, ó-római és kelta strobokban talált csontvázakról* (Bp. 1882.) c. művére gondol, bár ebben korántsem a dolichocephalia kérdése áll a középpontban.

Lap: Sor:

Lenhossék valóban számos külföldi érdemrend tulajdonosa volt; címeit és kitüntetéseit könyveinek címlapján is felsorolta.

- 187 : 17 *craneológia* — koponyatan, koponyaisme
29 *ursus* — medve
- 189 : 7 *tömpöly* — mocsár, posvány
- 191 : 2 *a lidérctet a hulló tűz* — Ipolyi (i. m. 228.) a lidérccel kapcsolatos hiedelmek magyarázataként — br. Mednyánszky Alajost idézve — arra utal, hogy gyakran „a gyulékony anyag a légben megtüzesedve, mintegy tűzgolyó esik le a földre; ezen légi tűnemény azonban olykor különféle alakokban jelenik meg, majd mint egy tüzes fark, tüzes lánc vagy repülő tüzes sárkányi alak, s esetlegesen a pór kürtőjén is becsik.”
- 21 *Kaján* — Horvát István, a reformkor nagy tudású, de szélsőséges nacionalizmustól sugallt fantazmagóriába egyre jobban belevesző történésze a Muzárion (Élet és Literatura) c. folyóirat 1829-i évfolyamában *A „kaján” magyar szóról a teremtés könyvében* címmel tanulmányt jelentetett meg. Ebben azt a véleményét fejtette ki, hogy a testvérét irigységből megölkő Káin neve a kaján (= irigy) magyar szóból származik, tehát az első emberek magyarok voltak. Talán ez a képtelen szófejtés járt Jókai eszében, amikor a Solom álmlában megjelenő őskori királynak a Kaján nevet adta.
- 193 : 6 *tévfő* — itt: nyílás elzárására használt kőlap
33 *kobak* — lopótökből készült szűk nyakú ivóedény
- 194 : 4 *pirók* — vöröses, vörhenyes
5 *balog* — balkezes
kesely — világosszőke, hirtelenszőke; fakó
6 *szemőke* — nagy szemű
emős — dús keblű
- 199 : 11 *zuhaj* — hangos zuhanás
- 200 : 21 *„Temzetunnel”* — a Temze alatt végighaladó, London két városrészét összekötő, 361.8 méter hosszú alagút 1825–1843 között épült fel
27 *Holyannak* — Milyennek (tájszó)
- 202 : 25 *szikladöbör* — sziklamélyedés
- 203 : 19 *rakolni* — felrakni, összerakni. Jókai a *Bálványosvárba* (JKK 43. k. 58.) teljes egészében beillesztett egy Ipolyi *Magyar mythológiájában* talált népi verses szöveget, amely e szavakkal kezdődik: „Tüzet megrakoljuk, négy szögre rakjuk . . .” Nyilván innen vitte át a szót más műveibe is.

Lap: Sor:

- 205 : 31 *Kállay Béni* (1839–1903) — politikus és publicista, 1883-tól haláláig az osztrák–magyar monarchia pénzügyminisztere. Elsősorban a délszláv ügyek szakembere volt; Bosznia okkupációja után ő szervezte meg ennek az országrésznek kormányzatát. Történelmi munkáiban a szerbek történetével foglalkozott. Jókai a regény írása idején, 1886. ápr. 28-án az ő meghívására töltött egy napot Boszniában; a „ponor” szót nyilván ekkor hallotta tőle.
- 210 : 23 „*jurjendán*” *ünnep* — Szent György-nap (ápr. 23.). Erről az ünnepről, melyet a balkáni országokban ma is megülnek, Jókai forrásai közül Heinrich Noë ír id. művének 136. lapján. Ő Jurjew-dan néven említi, s elmondja: ezen a napon a morlások még napfelkelte előtt megfürdenek, hogy a víz minden rosszat lemosson róluk.
- 34 *Medea* — a görög mitológiában Aietes kolchiszi király lánya. Beleszeretett Iason thesszaliai királyfiba, hozzásegítette őt az Aietes által őrzött aranygyapjú megszerzéséhez, majd megszökött vele. Magával vitte öccsét, Absyrthost is, akit azután megölt, és darabokra vagdalva a tengerbe hányt, hogy a szétszórt tetemek összeszedésével elfoglalt Aietes ne üldözhesse Iason hajóját.
- 35 *druida* — eredetileg az ókori kelták papjait nevezték így. A nép között a druidák — mint varázslók és jövendőmondók — később, jóval a keltáknak és vallásuknak letűnése után is fennmaradtak Európa-szerte.
- 212 3 *petécs* — lázas betegségből származó kiütés
- 213 : cím „*daimonomache*” — démonok harca
- 11 *Mózes vesszeje* — a biblia szerint (Mózes II. könyve 14. rész) az Egyiptomból menekülő zsidók úgy jutottak át a Vörös-tengeren, hogy Mózes pálcájával megérintette a vizet, mire az kettényílt, s az így keletkezett résen a zsidók száraz lábbal kelhettek át. Utóbb (uo. 17. rész) a pusztai vándorlás során Mózes pálcájával vizet fakasztott a kősziklából.
- 12 *Aron* — a biblia szerint Mózes nagy ékekszólással rendelkező testvére, a zsidók első főpapja
- 15 *a szent sírtól tértek vissza* — Jézus Krisztus sírjától, amely a biblia szerint Jeruzsálemben volt. A keresztes hadjáratok meghirdetett célja az volt, hogy az Úr sírját felszabadítsák a mohamedán uralom alól.
- 11 *sapphicus* — Sappho ógörög költőnőről elnevezett, kedvelt antik versforma: három sapphói és egy rövidebb, adonisi

Lap: Sor:

versorból áll. Hangsúlyos versformává átalakulva, a középkor és a reneszánsz énekköltészetében is tovább élt.

213 : 12 *délest* — délután

216 : 2 *lamentáció* — a katolikus nagyheti liturgia egyik része: Jeremiás próféta siralmaiból merített szövegű panaszos ének

7 *cinterem* — itt: a templom és kerítése közötti tér, a templom udvara

217 : 2 *Lactantius*, Firmianus (megh. 330 körül) — ókori latin egyházi író, aki ékesszólása miatt a „keresztény Cicero” nevet kapta. Számos teológiai munkát írt.

egész fajzatod, a Beliál ivadék legyőzötett — ezt a legendát (ugyanúgy, mint a fejezet majdnem egész anyagát) Jókai a *Dictionnaire de l'amour* c. francia anekdotagyűjteményből merítette. (L. erre vonatkozólag a regény keletkezéstörténetét tárgyaló fejezetet is.) A mű 1. kötetének 168–72. lapjain *Anges* (= angyalok) címszó alatt ír — az egyházatyákra, többek között Lactantiusra hivatkozva — arról, hogy azok az angyalok, akiket isten azért küldött le a földre, hogy gondot viseljenek az emberekre, a földi nők szépsége láttán velük kezdtek párosodni. Nászukból születtek az óriások, ezek a szintén óriás termetű Nephitineket, az utóbbiak pedig az Ekiudokat nemzették. Az óriások utóbb embrevölké váltak, s ekkor isten megparancsolta a négy arkangyalnak, hogy fékezzék meg őket. Közülük Rafael arkangyal Azaelt kötözte meg kezénél-lábánál fogva, és vetette a Dudael pusztá egy sötét zugába, Mihály arkangyal pedig vezérüket, Semiazázt vitte megkötözve a föld szélére. A lebilincsel démonoknak 610 emberöltőn át az utolsó ítélet napjáig kell várakozniuk. Ekkor azután az örök tűzbe kerülnek. E mítosz forrása a *Hemon könyve* nevű óhéber apokrif irat. Röviden — nevek említése nélkül — utal rá a biblia is (Mózes I. könyve 6. rész). Jókai — szintén a *Dictionnaire de l'amour* nyomán, s ugyancsak a szerelem hatalmának érzékeltetése céljából — a *Fekete gyémántokban* (JKK 20. k. 54.) is elmondja. A Nephitimeket futólag említi az *Akik kétszer halnak meg* c. regényben (NK: 62. k. 6.) is.

10 *szent Chrysostomus*, Aranyszájú szent János (347–407) — ékesszólásáról is híres kiváló egyházatyá. Antiochiában, majd Konstantinápolyban működött. Eudoxia császárnővel való összeütközése miatt utóbb száműzték. Nagyszámú teológiai és erkölcsstani munkája, levele és egyházi beszéde maradt fenn.

Lap: Sor:

- 217 : 29 *Mózes vagy Ben Akiba* — Jókai utalása a *Dictionnaire de l'amour* 1. kötete 82. lapján olvasható megjegyzésen alapul, mely szerint a rabbinusok Akiba híres héber tudósnak tulajdonítják a teremtés könyvét a bibliában. (L. még a 222 : 10 sorhoz fűzött magyarázatot.)
- 218 : 3 *vannak virágok, amelyek elevent szülnek...* — az ilyenfajta kétéltsékekről: állatokkal táplálkozó tengeri növényekről (actiniidákról) és a vízfénékbe gyökeret eresztő tengeri állatoktól részletesen ír Jókai *A csigák regénye* III. fejezetében (NK 50. k. 98—100.)
- II *a gonosz szellem, aki Évát elcsábítottad* — Ádám és Éva bibliai története a *Dictionnaire de l'amour* 1. kötetének 50—54. lapjain szerepel. Ugyanitt van szó arról is (53—54.), hogy egyes rabbinusok szerint Ádámot bűne büntetéséül 300 évre elválasztották Évától, s ez alatt az idő alatt Ádám egy Lilith nevű nővel szerelmeskedett. Nászukból származtak a démonok. Az „Isten leányai” elnevezés azonban nem szerepel a szövegben. Lilith alakja egyébként az apokrif zsidó mítoszokban jelentős szerepet játszik. A hozzá fűződő mítoszt Jókai az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* (257—65) c. regényben is megemlíti.
- 20 *talmud* — zsidó szentírás-magyarázat; vallási jogszabályok, hagyományok stb. gyűjteménye héber és arameus nyelven *fescennina* — az itáliai népköltészet legrégebbi — gyakran a trágárságig durva jellegű — termékeinek elnevezése (Fescennium etruriai város neve után). Itt nyilván általában croctikus színezetű történetet jelent.
- 24 *nem a szerelem ördöge veszítette-e el Ábelt Káin keze által?* — A Jókaitól elmondott történet a *Dictionnaire de l'amour* 1. kötetének 31—32. lapjain olvasható. Jókai azonban némileg eltér forrásától. Ez ui. — Eutichaeusra hivatkozva — azt mondja, hogy Káin azért akarta megtartani magának saját ikertestvérét, mert az szebb volt, mint Ábelé. Ádám ekkor megparancsolta fiainak: mutassanak be áldozatot az Úrnak, s isten majd — azáltal, hogy melyikük áldozatát fogadja el — kinyilvánítja, hogy kinek ad igazat a vitában. Káinnak a gonosz szellem már ekkor azt sugallta, hogy gyilkosság útján szabaduljon meg fivérével. Isten ezért az ő áldozatát visszautasította, s Káin emiatt haragra gyúlva, valóban megölte Ábelt.
- 33 *Eutichaeus*, Szaid ibn Batrik (877—940) — alexandriai pátri-

Lap: Sor:

- árka, arab nyelven írta a világ teremtésétől 938-ig terjedő — számos ókeresztény legendát is tartalmazó — nagyszabású történeti művét
- 219 : 11 *abeloniták*, (abeliták) — afrikai keresztény szekta a IV. sz.-ban. A házasságon belül is tartózkodtak a nemi érintkezés-től, s mások gyermekeit fogadták örökbe. A *Dictionnaire de l'amour* fentebb említett, Ábelről szóló cikkében ír az abel-oniták elveiről; ennek nyomán említi őket Jókai. A VIII. Leó pápára és fiktív bullájára való utalás viszont már az ő egyéni írói leleménye.
- 15 *haeresis* — eretnekség
VIII. Leó pápa (uralk. 963—965) — I. Ottó német császár helyezte a pápai trónra, s ő ennek fejében elismerte a császár jogát a pápa kinevezésére
- 16 *Ne quid nimis* — valójában Terentius latin drámaírótól vett, szállóigévé vált idézet; jelentése: semmit se túlságosan! mindent módjával!
- 22 *dialektikus* — itt: vitatkozó
- 26 *szent Cyprián* — Tascius Caecilius Cyprianus (200—257) latin egyházatyja és teológiai író. *De filiis Dei* (= Isten fiairól) c. művet nem írt, a rá való hivatkozás fiktív.
- 29 *Tábor hegye* — Palesztinában, Názárettől délre levő hegy; több, a bibliában említett esemény színhelye
- 220 : 1 *a Seth ivadék legényei . . . lejöttek a Tábor hegyről* — a *Dictionnaire de l'amour* az angyalokról szóló, már fentebb idézett fejezetében elmondja (i. k. 172.), hogy Jarednek, Seth ükunokájának idejében Seth férfiivadékai — meghallva a káinita nők muzsikáját és örömkialtásait — leszálltak a szent hegyről, s minthogy a meztelen nők szépsége megbűvölte őket, nyomban párosultak velük. Ám amikor vissza akartak térni a hegyre, a sziklák tűzzé változtak, s meggátolták őket a feljutásban.
- 13 *Marcion* — a róla marcionitáknak elnevezett keresztény felekezet alapítója a II. sz.-ban. A *Dictionnaire de l'amour* külön címszót szentelt neki (4. k. 130—31.), s itt elmondja, hogy Marcion — az egyházzal való, egy szerelmi történettel is kapcsolatos összeütközése után — az eretnek Cerdonhoz csatlakozott, s pártjuk főnökévé lett. A könyv (a tényeknek megfelelő) állítása szerint Cerdon hívei két alapelvet ismertek el: a jót és a rosszat, Marcion viszont hármát fogadott el. Jókai tehát nem egészen pontosan adja vissza a forrásában olva-

Lap: Sor:

sottakat, s a jó és rossz dualizmusára vonatkozó tant egyszersmind a Seth fiairól és Kain leányairól szóló legendával hozza összefüggésbe.

- 220 : 19 *midianita nők* — a midianitákra vonatkozólag lásd a 99 : 8 sorhoz fűzött magyarázatot. A biblia szerint (Mózes IV. könyve 25. rész) a zsidókat nem a midianita, hanem az ugyancsak Arábiában élő moabita törzsből származó feleségeik csábították bálványimádásra. Ugyanebben a bibliai fejezetben szó van azonban a zsidóknak a moabitákkal szövetségben álló midianiták elleni harcáról is.
- 21 *Sába királynéja* — a biblia szerint (Királyok I. könyve 10. rész) a dél-arábiai Sába királynője meglátogatta Salamon királyt, különböző rejtvényeket adott fel neki, majd miután meggyőződött bölcsességéről és gazdagságáról, dúsan megajándékozta őt, és visszatért hazájába
- 23 *Temiatad veszté el Sámson két szeme világát* — a biblia szerint (Bírák könyve 13–16. rész) Sámson páratlan erejű izraeli hős volt, aki nagy győzelmeket szerzett a zsidóknak a velük szemben álló filiszteusok fölött. Utóbb azonban beleszeretett egy Delila nevű filiszteus nőbe. Delila megtudta tőle titkát: hogy ti. ereje a hajában van. Delila levágta az alvó Sámson haját, s a filiszteusok megvakították és fogságba vetették Sámsont. A *Dictionnaire de l'amour* az 5. k. 242–47. lapjain mondja el Sámson és Delila történetét, melyre Jókai *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* c. regényében (125.) is utal.
- 24 *Judit* — egy apokrif bibliai könyvben szereplő, a világirodalom számtalanszor feldolgozott történet szerint fiatal bethuliai özvegy, aki odaadta magát a szülővárosát ostromló asszír sereg vezérének, Holofernesnek, majd levágta az alvó Holofernes fejét. Vezérük halála után az asszírok felhagytak a város ostromával. Judit és Holofernes története a *Dictionnaire de l'amour* 3. kötetének 402–05. lapjain olvasható.
- 25 *Bethulia* — palesztinai város; pontos helyére vonatkozólag a tudományos kutatásban nem alakult ki egyértelmű álláspont
- 27 *Bethsabé szerelme* — a biblia szerint (Sámuel II. könyve 11. rész) Dávid király palotája tetejéről meglátta a szomszédban lakó Bethsabét, Uriás feleségét, amint éppen fürdött. Magához hívatta, és házasságtörést követett el vele. Ezután megparancsolta hadvezérének, hogy állítsa Uriást a csatában a legvesze-

- delmesebb helyre. Uriás ott is vészett. Dávid később feleségül vette Bethsabét, s ebből a házasságból született Salamon. Erre a történetre, amelyet a *Dictionnaire de l'amour* a 2. k. 276–81. lapjain mond el, Jókai *Az arany ember* (JKK 25. k. 64.), *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* (125.) és *Szabadság a hó alatt* (JKK 36. k. 172.) c. regényeiben is hivatkozik.
- 220 : 28 *Abigail* — a biblia szerint (Sámuel I. könyve 25. rész) Nábál felesége, akit első férjének halála után Dávid feleségül vett. A *Dictionnaire de l'amour* idézett, Dávidról szóló cikkében is szó van Dávid szerelméről Abigail iránt (2. k. 274–76.).
- 31 *Az a vér, melyet Heródes bűnös gerjedelme kiontott. . .* — a biblia szerint (Márk evangéliuma 6. rész) Salome, Herodiás leánya buja táncáért Keresztelő János fejét kérte jutalmul Heródes-től. A *Dictionnaire de l'amour* a 3. k. 368–70. lapjain írja le a történetet. Jókai gyakran említi Salomét, mint a női elvetemültség példáját, így a *Fekete gyémántokban* (JKK 20. k. 63.), az *Egy az Istenben* (2. k. 29.), *A kiskirályokban* (2. k. 27.) és az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* (125.) c. regényben is.
- 221 I *De aki megszabadította Mardokéust. . .* — Jókai itt az „Eszter könyve” nevű bibliai könyvben feljegyzett, s a *Dictionnaire de l'amourban* (2. k. 417–20.) is szereplő történetre utal. Eszter a biblia szerint a zsidókat az i. e. V. sz.-ban babiloni fogságba vető Xerxes (héber nevén Ahasvérus) perzsa király zsidó származású felesége volt. Hámán, Ahasvérus kegyence, a zsidók kiirtását tervezte, s először Eszter nagybátyját, Mardokéust akarta családjával együtt kivégeztetni. Eszter azonban elérte, hogy Hámánt akasztották fel arra a fára, amelyet az Mardokéusnak készítettett. Ahasvérus pedig felesége kedvéért új törvényt adott ki, s ennek értelmében a zsidók bosszút állhattak ellenségeiken.
- 14 *nem ölted-e meg a szép Sárának. . . hét vőlegényét* — a „Tóbiás könyve” néven ismert, valószínűleg az i. sz. I. sz.-ból származó apokrif irat elbeszélése szerint Asmodái démon megölte egy Sára nevű, Ekbatanában élő zsidó asszony hét vőlegényét. Jókai *Magnéta* c. kisregényében (NK 89. k. 36.) is utal erre a történetre.
- 222 : 7 *Kádb* — Kádb ibn Zuheir, arab költő a VII. sz.-ban. Eleinte Mohamed ellenségei közé tartozott, utóbb azonban áttért az izlámra. A *Dictionnaire de l'amour* (1. k. 515–16.) azt írja róla, hogy amikor ki akart békülni Mohameddel, verset írt a próféta legkedvesebb feleségének tiszteletére, s az asszony

Lap: Sor:

- lecsillapította Mohamednek a költővel szemben érzett haragját. Jókai utalása bizonyára ezen a történeten alapul, amelyet nyilván csak felületesen olvasott el.
- 222 : IO *a még nagyobb bölc*s Ben Akibát — Jókai a *Dictionnaire de l'amour* (1. k. 81—82.) nyomán mondja el az Akiba-ben-József-re, az i. sz. I—II. sz.-ban élt kiváló zsidó hittudósra vonatkozó, a talmudban is megörökített történetet. Eszerint Ben Akiba (akit Jókai forrása mindig egyszerűen Akiba néven említ) jeruzsálemi pásztor volt, aki beleszeretett gazdájának leányába. A leány megígérte, hogy amennyiben Akiba a tudomány terén nagy haladást tesz, hozzámegy feleségül. A szerelme elnyerésének vágyától fűtött Akibából rövidesen Izrael egyik legnagyobb tudósa lett, akinek huszonnégyezer tanítványa volt.
- 17 *Dárius Histaspis* (i. e. 521—485) — mesés gazdagságáról is híres perzsa király. Görögellenes hadjáratai vereséggel végződtek.
- 223 : 31 *Heléna* — a görög mitológiában Meneláosz páratlan szépségű felesége, akit Páris trójai királyfi megszóktatott. Ez adott okot a trójai háború kitörésére. Történetével a *Dictionnaire de l'amour* a 3. k. 183—87. lapjain foglalkozik.
- 32 *Semiramis* — a mítikus hagyomány szerint Asszíria kicsapongó életű királynője, aki sorra megölette szerelmeit, majd nagyszerű síremlékeket emeltetett számukra. Történetére, melyről a *Dictionnaire de l'amour* az 5. k. 267—69. lapjain ír, Jókai *A szerelem bolondjai* (JKK 17. k. 6.—7.), *Fekete gyémántok* (JKK 20. k. 59.) és *A jövő század regénye* (2. k. 178—79.) c. műveiben is utal.
- Cleopatra* (i. e. 69—30) — szépségéről híres egyiptomi királynő. Julius Caesar, majd később Antonius kedvese volt. Antonius Cleopatra iránti szerelme miatt került szembe Octavianussal, akitől azután Actiumnál vereséget szenvedett. Cleopatra ekkor öngyilkos lett. A *Dictionnaire de l'amour* az Antoniusról szóló címszóban (1. k. 190—204.) részletesen ír Cleopatráról. Nevét Jókai az *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* c. regényben (101.) is megemlíti.
- 33 *stigma* — testi jel, bélyeg
vexillum — zászló
- 34 *Bardus buja indulatára* — Jókai ezúttal is a *Dictionnaire de l'amour* szövegére (4. k. 535—36.) támaszkodik. A könyv szerint „a görög és a latin egyházat elválasztó schisma első oka a szere-

Lap: Sor:

lem volt”. Bardas (Jókai nyilván elnézés folytán írta Bardusnak a nevet), III. Mihály bizánci császár unokaöccse ui. saját nagynénjét vette feleségül. Ignatius pátriárka emiatt kiközösítette őt. Bardas ekkor elmozdította Ignatiust, és helyette Photiust tette meg pátriárkának. Photius — miután a pápa megtagadta pátriárkai méltóságának elismerését — több vonatkozásban (így a papok házasságának kérdésében) megszüntette azt a közösséget, amely a hittételek és az egyházi fegyelem tekintetében a keleti és a nyugati egyház között addig fennállott. (Egyébként a valóságban a keleti és a nyugati egyház egysége néhány évtizeddel az említett események után, a IX. sz. vége felé formálisan ismét helyreállt, s a schisma csak 1054-ben vált véglegessé.)

- 224 : 6 *schisma* — egyházszakadás
Photius (820 körül — 891) — konstantinápolyi pátriárka. A római pápák ismételten letették méltóságából, ő azonban — a bizánci császárok segítségével — mindannyiszor visszaszerezte azt, s két zsinaton kiközösítette a pápát és híveit. Végül Bölcs Leó császár elmozdította a pátriárkai székből és kolostorba száműzte. Számos hittudományi és más jellegű művet írt.
- 9 *ostracismus* — agyagcserepek segítségével lebonyolított titkos szavazás a régi Görögországban
- 20 *A három szent királyokat ő vezette Betlehembe* — a biblia szerint (Máté evangéliuma 2. rész) a három napkeleti bölcset (= három királyokat) egy csillag vezette el Betlehembe, a gyermek Jézushoz
- 24 *Ki hozta be a pogány mórokat...* — ez a történet is a *Dictionnaire de l'amour* szövegén alapul. A könyv Roderic cím alatt elmondja (s. k. 173–76.), hogy Roderik gót király szerelemre gyulladt Julian gróf leánya, a „la Cava”-nak nevezett Florinda iránt, s minthogy az nem hallgatta meg udvarlását, erőszakot követett el rajta. Julian gróf — hogy megbosszulja leánya gyalázatát — Afrikába ment, s behívta Spanyolországba Muza mór uralkodót, akinek csapatai le is győzték Roderik király seregét. A király menekülés közben vesztette életét. Abdalassin, (Jókainál Abdulassin) Muza fia, beleszeretett Roderik özvegyébe, Egilonébe, és feleségül vette. Katonái azonban — attól félve, hogy ehagyja az izlámot és kereszténnyé lesz — nemsokára megölték Abdulassint. Jókai kisebb módosításokkal adja elő a forrásában leírt eseményeket.

Lap: Sor:

- 224 : 25 *Roderik* (Roderich) — a spanyolországi nyugati gót birodalom utolsó királya. 710-ben lépett trónra, miután elődjét, Vitizát meggyilkoltatta. Vitiza fiai ekkor az afrikai mórokat hívták segítségül, akik 711-ben betörték Spanyolországba, s a Xerez de la Frontera mellett vívott ütközetben legyőzték a Julian gróf által elárult Roderik seregét.
- 225 10 *Cordova* (Cordoba) — város Spanyolországban, a Guadalquivir jobb partján. 571-ben a nyugati gótok, 711-ben pedig a mórok foglalták el, akik 756-ban az ország székvárosává tették. 1236-ban jutott a spanyolok birtokába.
- 12 *Antiochia megszállása* — az első keresztes hadjárat résztvevői 1097–98 folyamán több hónapon át eredménytelenül ostromolták a szíriai Antiochia (a későbbi Antakié) városát, melynek védelmét Baghi Sijan emir vezette. A helyőrség egyik parancsnoka, egy Firuz vagy Pyrrhus nevű örmény renegát — hogy bosszút álljon egy sérelemért, amely őt az emir részétől érte — kapcsolatba lépett Bohemund keresztes vezérrel. Ily módon, Firuz árulása révén sikerült a kereszteseknek 1098 jún. 2-án elfoglalniuk a várost, amely ettől fogva 1262-ig az antiochiai keresztény fejedelemség székhelye volt. (Vö. Bernard Kugler: *Geschichte der Kreuzzüge*. Berlin 1880. 48.) Nem tudtuk megállapítani, milyen forrásból merítette Jókai a történet általa elmondott — Pyrrhus árulásának szerelmi motívumára utaló — változatát.
- 22 *Bohemund* (1065 körül — 1111) — Guiscard Róbert normann herceg legidősebb fia, az első keresztes hadjáratban a délolaszországi csapatok vezére, az antiochiai fejedelemség megalapítója
- 23 *balista* — kőgolyók kilövésére szolgáló hajtófegyver; a mai ágyú őse
- 28 *szent András* (apostol) — Jézus 12 tanítványa közül az egyik, az ókeresztény legendák szerint ő alapította meg a bizánci egyházat, majd mártírhálált szenvedett: ferdén állított keresztre feszítették fel
- 226 : 1 *Jeruzsálemet ... ismét elveszté a keresztény világ* — Jókai elbeszélése a *Dictionnaire de l'amour* 4. kötetének 65–67. lapjain alapul. Jókai azonban átalakítja a forrásában olvasottakat. A könyv szerint ui. Raymond, Tripolisz grófja nem elsősorban szerelemből akarta mindenáron megszerezni IV. Balduin jeruzsálemi király hűgának, Sybillának kezét, hanem azért, hogy a király halála után ő nyerhesse el a jeru-

- zsálemi trónt. (Később Jókai is megemlíti, hogy Raymondot a nagyravágyás vezette, ám ez az utalás így, az összefüggésből kiszakítva, értelmetlen.) Sybilla azonban szenvedélyesen szerette férjét, Guy de Lusignan, s IV., majd V. Balduin halála után őt koronáztatta királlyá. Raymond e fölötti haragjában titkos szövetségre lépett Szaladin szultánnal a jeruzsálemi királyság ellen. Szaladin serege, amelyct Raymond is segített, Tiberias mellett nagy győzelmet aratott a jeruzsálemi csapatok fölött. Fogságba esett Lusignan király és a templomosok nagymestere is. A királyné elmenekült Jeruzsálemből, majd pedig a még birtokában levő, jól megerősített Aszkalon átadása révén váltotta meg férje szabadságát.
- 226 3 *Balduin király* — IV. Balduin (1160—1184) jeruzsálemi király-
13 éves korában lépett trónra. A kormányzást — gyógyítha-
talan betegsége miatt — Raymond tripoliszi grófra bízta.
- 6 *Szaladin*, Szalah-ad-din (1137—1193) — egyiptomi hadvezér.
1171-ben megdöntötte az egyiptomi Fatimida-dinasztia ural-
mát, szultánná kiáltotta ki magát, s egy államban egyesítette
Egyiptomot, Szíria mohamedán részét és Hedzsászt. 1187-
ben sikeres hadjáratot folytatott a jeruzsálemi keresztes király-
ság ellen, s rövid idő alatt elfoglalta annak egész terüle-
tét.
- 31 *Lusignan*, Guy de (megh. 1195) — francia eredetű főnemesi
család tagja; 1186—87-ben jeruzsálemi, majd 1193-tól halá-
láig ciprusi király
- 32 *templomvitézek* (templáriusok, templomos lovagok) — 1118-
ban Palesztinában megalapított katolikus egyházi lovagrend,
amely legfőbb céljának a Szentföld megoltalmazását vallotta.
A templomosok rövidesen nagy gazdagságra és hatalomra
tettek szert. V. Kelemen pápa 1312-ben feloszlatta rendjüket.
Jókai *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* c. regényében
szerepelteti a templomos lovagokat.
- 227 12 *Babilon függőkertei* — az utalás a *Dictionnaire de l'amour* egyik
cikkén alapul. A könyv *Babylone* címszó alatt (1. k. 288—89.)
elmondja, hogy a híres babiloni függőkertek, amelyeket a
görögök a világ hét csodája közé számítottak, annak a sze-
relemnek köszönhetőek létrejöttüket, amelyet Nabukodonozor
király érzett felesége, Amyta, Astyages méd király
leánya iránt. Amyta ui. hiányolta hazájának megszokott,
erdős-hegyes tájait. Nabukodonozor azért építtette a függő-
kerteket, hogy kárpótolja őt ezekért. Jókai nyilván csak felü-

Lap: Sor:

letesen olvasta el a szöveget, s ezért ruházta át Nabukodonozor cselekedetét a királynő apjára, Astyagesre.

Astyages (uralk. i. e. 595–560) — méd király, I. Kyaxares fia. Amyta (v. Mandane) nevű leánya a történelmi források adatai szerint Kambyses perzsa király felesége lett.

227 : 13 *Berenice* — III. Ptolemaiosz Euergetesz egyiptomi király felesége (i. e. 265–229). Férjének egyik sikeres hadjárata után haját feláldozta Aphrodité templomában. Erre a tettére emlékezve adták a csillagászok az északi ég egyik csillagképének a „Berenice fürtjei” nevet. Jókai *Az arany emberben* (JKK 24. k. 191.) is említi a Berenicéről elnevezett csillagot.

15 *Heró és Leander* — e híres ókori szerelmespárnak a világirodalomban számtalanszor feldolgozott történetéről a *Dictionnaire de l'amour* a 3. k. 479–80. lapjain ír. A történet szerint az abydosi Leander minden éjjel átúszott a tengeren, hogy kedvesét, a Hellespontos túlsó partján, Sestosban lakó Herót meglátogassa. Heró fényjelekkel mutatta neki az utat. Egyszer a vihar eloltotta a fáklyát, s Leander a vízbe fúlt. Heró bánatában a tengerbe ölte magát.

Thisbe és Pyramus — híres babiloni szerelmespár. Történetüket, melyet először Ovidius dolgozott fel, a *Dictionnaire de l'amour* az 5. k. 91–95. lapjain írja le. Eszerint a két szerelmes szüleik tilalma miatt csak titokban találkozhatott. Egy alkalommal Pyramus — megtévesztő látszat hatására — azt hitte, hogy kedvesét oroszlán tépte szét, s e fölötti kétségbeesésében öngyilkos lett. A halott Pyramus láttán Thisbe is véget vetett életének.

Panthea — Jókai utalása bizonyára a *Dictionnaire de l'amour* megfelelő címszavával (*Panthee*. 4. k. 436–39.) függ össze, de nem egészen fedi annak tartalmát. Ott ui. arról van szó, hogy Panthea, Abradates király rendkívüli szépségű felesége, aki Cyrus (= Kyros) perzsa király fogságába esett, felhívta Cyrus figyelmét férjére, mint lehetséges barátira és szövetségésre. Közvetítése eredményes volt. Abradates, aki pedig a perzsákkal ellenséges viszonyban levő asszírok pártján volt, kétezer lovasával átment a perzsa táborba, s ettől fogva mindvégig Cyrus hűséges híve maradt. Jókai forrása nem beszél kifejezetten arról, hogy Panthea egy pusztító háborúnak vetett véget.

17 *Hát Elpinike . . .* — ez a történet a *Dictionnaire de l'amour* 2. kötetének 135–37. lapjain, *Cimon* cím alatt olvasható. Kimont

Lap: Sor:

- az apjáról, Miltiadészról rá maradt adósságok miatt börtönben tartották. Nővére, Elpinike szerelme árán szerezte meg a gazdag Kalliásztól a kiszabadításához szükséges összeget.
- 227 : 18 *Kimón* (megh. i. e. 449) — kiváló athéni államférfi és hadvezér. Számos győzelmet aratott a perzsák fölött. Jókai tévesen kapcsolja nevéhez a lakedaimoni (= spártai) jelzőt. *Sofonisbe*. . . *halálmérget ivott* — ezt az (irodalmilag több ízben feldolgozott) történetet is a *Dictionnaire de l'amour*ból (4. k. 183—86.) merítette Jókai. Sofonisbe Hazdrubál kiváló karthagói hadvezér leánya volt az i. e. II. sz.-ban. Második férjét, a rómaiak pártján álló Massinissa numidiai királyt Scipio római hadvezér súlyos következményekkel fenyegette meg amiatt, hogy karthagói nőt vett feleségül. Massinissa ekkor mérget adott feleségének, aki—mielőtt azt kiitta volna— még egyszer biztosította férjét szerelméről.
- 20 *De nem hallgatom el Eponinát*. . . — ez a történet is a *Dictionnaire de l'amour*ból (2. k. 405—07.) való. A könyv elmondja, hogy Julius Sabinus a gallok élén felkeléseket szervezett Vitellius és Vespasianus római császárok ellen, s maga tört a trónra. Rosszul felszerelt, fegyelmetlen serege azonban vereséget szenvedett, s Sabinus egy föld alatti barlangban volt kénytelen meghúzódni. Felesége, Eponina, minden éjjel meglátogatta őt rejtékelyén, később pedig egyre több időt töltött a barlangban; ott szülte meg két gyermekét, s valósággal élve eltemetkezett férjével. Később azonban felfedezték őket, s Vespasianus i. sz. 70-ben mindekettőjüket kivégeztette. A történetet Jókai — szintén a *Dictionnaire de l'amour* nyomán — már *Mit tudnak a nők?* c. novellájában is feldolgozta. (*Dekameron III.* NK 13. k. 153—84.)
- 229 : 7 *a két szerető kolostorának*. . . *történetét* — a regény keletkezés-történetével foglalkozó fejezetben részletesen idézzük a *Dictionnaire de l'amour* megfelelő részének Jókaitól felhasznált szövegét, s egyszersmind rámutatunk azokra a mozzanatokra, melyekkel Jókai képzelete egészítette ki a forrásában talált anyagot
- 8 *mielőtt az még Hódító Vilmos alatt az angolok hatalma alá lett volna letörve* — Jókainak Normandia sorsára való utalása ellentétben áll a történelmi tényekkel. Az 1066-ban seregei élén Angliába betörő, az angolszász nemességet leigázó, az angol királyi trónt elfoglaló, s ettől fogva Hódító Vilmosnak nevezett Vilmos normandiai herceg (1027—1087, uralk. 1066-

Lap: Sor:

- tól) idején ui. nem Normandia került angol, hanem ellenkezőleg: Anglia normann uralom alá.
- 229 : 10 *seigneur* — fenség; úr, földesúr (régii francia cím)
- 231 : 12 *tranca-franca* — lári-fári
- 25 *hegedős* — a középkori (számaikat hegedűkísérettel előadó) népi énekmondók elnevezése
- 26 „*trufátor*”, „*jocasta*” — a középkori népi mulattatók, vásári komédiások (gyakran lenéző értelemben használt) elnevezései. A nemességhez tartozó trubadúrok élesen elkülönültek az alsóbb társadalmi rétegeket szórakoztató hivatásos tréfacsinálóktól. *Seigneur* Banneret a költészet iránti megvetését fejezi ki azzal, hogy az utóbbiak közkeletű megjelöléseit alkalmazza Balduin lovagra.
- 232 : 5 *Foibosz* (Phoebus) — Apolló görög napisten egyik neve
- 234 : 17 *Neapolisi metropolita* — nápolyi érsek
- Pontifex in Dalmatia* — Dalmácia főpapja
- 26 *corda* — a szerzetesek övzsinórja
- 32 *Úrim és Thummim* — a bibliában (Mózes II. könyve 28. rész) is leírt régi zsidó főpapi öltözet egyik (12 négyzetes kockára osztott részének) elnevezése. A 12 kockába a 12 héber törzs neve volt beírva.
- 235 : 3 *pontifex maximus* — főpap (a pápa hivatalos elnevezése)
- 17 *infula* — püspöksüveg
- 21 *Szent Péter kulcsai* — a pápai hatalom szimbolikus kifejezése (a katolikus tanítás szerint ui. Krisztus „Neked adom a mennyország kulcsait” szavakkal Szent Péter apostolra bízta az egyház irányítását, s a pápák Szent Péter utódai)
- 34 *Apaga Satanas!* — Távozz tőlem, sátán!
- 236 : 4 *római szent kúria* — a Rómában székelő legfőbb egyházi hatóságok összességének elnevezése
- 23 *flagellum* — ostor, korbács, melyet a középkori szerzetesek önkínzásra használtak
- 34 „*dies irae*” — a harag napja. Az utolsó ítéletről szóló, Celanoi Tamástól származó középkori himnusz kezdő szavai.
- 240 : 3 *még mai nap is ismerünk egy országot. . .* — célzás az osztrák–magyar monarchia viszonyaira. A monarchia hadseregében rendszeresített német vezényleti nyelv a XIX. sz. utolsó évtizedeiben meg-megújuló, heves közjogi vitákat váltott ki.
- 20 *novice* — apácánövendék, próbaidős apáca
- 30 *a hajdankor Wagnere által feltalált „múltak zenéjét”* — utalás Richard Wagner zenei stílusára, amelyet ellenfelei (Wagner

Lap: Sor:

- egy tanulmányának címe nyomán) gyakran ironikusan mint „a jövő zenéjét” emlegettek
- 240 : 31 *Priscus Retor*, Priszkosz rhetor (megh. 473 körül) – trák származású bizánci történetíró. 448-ban II. Theodosius császár megbízásából követségben járt Attila hun királynál, s útjáról nagy értékű beszámolót hagyott hátra. Művének fontosabb részleteit magyar fordításban Szabó Károly tette közzé (Új Magyar Múzeum 1850. és Sz. K. *Kisebb történelmi munkái*. Bp. 1873. 7–58.). Ebben szó van az Attila lakomái alkalmával hősdalokat előadó énekmondókról – a dalokról, Priscusra hivatkozva, a *Bálványosvárbán* (JKK 43. k. 132.) is említést tesz Jókai – arról azonban, hogy a hunok az éneket kézijpengetéssel kísérték volna, Priscus nem beszél.
- 33 *En adsum. . .* – Jelen vagyok, s térdet hajt a te szolgád – Öltsd fel szerzetesi ruhádat, te, az Úr szolgálójának szolgája.
- 242 : 5 *Redibis in cavernam tuam. . .* – Vissza fogsz tért a pusztában levő barlangodba, és ott maradsz, amíg az Úr szólít téged; és halott leszel a halál völgyében egészen a feltámadás napjáig. Szól Zebaoth isten: küldd a bölcsét, és ne mondj neki semmit. – Fejemet alávetve engedelmeskedem neked, legszentebb atyám. Amen.
- 19 *Klimius Miklós* – Ludwig Holberg (1648–1754) dán író 1741-ben megjelent fantasztikus regénye (*Nils Klims alvilági utazása 12 nap alatt*). Jókai könyvtárában is megvolt ez a könyv, amelyről számos művében tesz említést: a *Kárpáthy Zoltánban* (JKK 9. k. 94.), a *Fekete gyémántokban* (JKK 20. k. 227.), a *Szép Mihálban* (JKK 30. k. 118.), az *Egy játékos, aki nyer* c. regényben (JKK 26. k. 64.), *A jövő század regénye* bevezetőjében, *A barátfalvi lévitában* (50.) stb.
- 23 *Mózes sétája a Veres-tengeren át* – lásd a 213 11 sorhoz fűzött magyarázatot
- 24 *Ötezer embernek a megvendéglése hat árpakenyérrel* – a biblia szerint (János evangéliuma 5. rész) Jézus a pusztában 5000 emberből álló sokaságot lakatott jól csodálatos módon öt kenyérrel és egy kevés hálal
- 31 *antediluvianus* – özönvíz előtti
- 243 1 *hyppogryph* – szárnyas ló (célzás az ógörög mitológiában előforduló Pegazus nevű szárnyas lóra, a költői tehetség és ihlet jelképére)
- 2 *Ringelspiel* – körhinta
- 3 *járgány* – függőleges tengely körül forgó szerkezet

Lap: Sor:

- 243 : 7 *jeunesse dorée* — aranyifjúság
paladin — lovag, hős, dalia
- 16 *roué* — A szó a francia „roue” (= kerék) szóból származik, s a franciában kerékbe tört embert is jelent. Jókai tréfás magyarázati javaslata ezen alapul.
- 244 : 14 „*ad terrorem populi*” — a nép ijesztésére
„*loquamur latine*” — beszéljünk latinul
- 29 *sit Deus eis misericors!* — Isten legyen hozzájuk irgalmas!
- 245 : 3 *solvet seclum in favilla* — a *Dies irae*... kezdetű himnusz (lásd a 236 : 34 sorhoz fűzött magyarázatot) második sora. Babits Mihály fordításában: „A világot lángba dobja.”
- 12 *efód* — a zsidó főpapok egyik, a bibliában leírt ruhadarabja. (Lásd a 69:8 és 234 : 32 sorokhoz fűzött magyarázatokat is.)
- 246 : 6 *I. Cajus* — dalmáciai származású pápa. Diocletianus császár unokaöccse volt. 284-ben lett pápa. 296-ban vértanúhalált halt.
- 247 : 7 *balita* — Ipolyi Arnold szerint (*Magyar mythologia*. 500—03) a pogány magyarok kisebb, faragott bálványainak neve. Ebben az értelemben használja a szót Jókai a *Bálványosvárban* (JKK 43. k. 55.) is.
- 249 : 24 *kaszácsillag* — az Orion csillagzat népies neve (vö. *Sárga rózsa*. NK 82.)
- 250 : 20 *Sámuel könyvéből azt a fejezetet* — Sámuel I. könyvének 9. részét
- 251 : 7 *mint Ábrahám fogadta Rebekkát* — a bibliai utalás Mózes I. könyvének 24. részére vonatkozik, amelyben Ábrahám pátriárka fiának, Izsáknak a Mezopotámiából való Rebekkával kötött házasságáról van szó
- 20 *az ifjú Dávid párharca a Góliáttal* — Dávidnak egy Góliát nevű óriás természetű filiszteus fölött aratott győzelmét a bibliában Sámuel I. könyvének 17. része írja le
- 255 : 8 *punctum saliens* — ugrópont (= döntő mozzanat, a dolog fő pontja, lényege)
- 12 *a spanyol királynak Portugalt elfoglalni segített* — Jókai utalása az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. műben (II. rész 231—32.) olvasható megállapításra alapul, amely szerint a spanyol király is gyakran veszi igénybe a raguzai hajókat, s annak idején ezek segítségével hódította meg Portugáliát. (E megjegyzés nyilvánvalóan II. Fülöp spanyol király seregeinek 1580-i hadjáratára vonatkozik.)
- a mórokat vissza tudta verni* — Jókai említett forrása (II. rész.

Lap: Sor:

- 231.) beszél arról is, hogy Raguzát a szaracénok hosszú ostroma sem tudta megtörni, s Bazilius bizánci császár a raguzai hajók segítségével menekülésre kényszerítette a szaracénokat. (Ez az esemény 867-ben játszódott le, amikor Raguzának 15 hónapos ostromot kellett kiállnia.)
- 255 : 13 *Dusán király* — Jókai itt eltér forrásától és a történelmi tényektől. Raguzát ui. nem az 1331—1355 között uralkodott Dusán István szerb király (akivel a város barátságos viszonyban állt), hanem Bodin ostromolta 7 éven át. Jókai fentebb említett forrásmunkája közvetlenül a szaracénokkal vívott harcok említése után szól erről, s a következő fejezetben Jókai is részletesen ír arról a hadjáratról, amelyet Bodin 7 éven át folytatott Raguzá ellen. (L. a 261 : 30 sorhoz fűzött magyarázatot is.)
- 14 *püspökség székhelye. . .* — az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű a III. rész 469—70. lapjain sorolja fel a raguzai érsek joghatósága alá tartozó suffraganeus püspököket
- 15 *suffraganeus* — az érseknek alárendelt megyéspüspök
- 16 *Allandó hadsereget tartott jellegrádban, mely. . . csupa magyarokból állott* — itt is előbb említett forrását követi Jókai. A könyv — természetesen nem a középkori, hanem a XVII—XVIII. sz.-i raguzai viszonyokról szólva — a II. rész 229—30. lapjain ír arról, hogy a város 100 tagú helyőrsége (minthogy saját polgáraikban nem bíznak) magyarokból áll. Parancsnokának személye naponta cserélődik. A szenátus minden este kijelöl egy 40 évesnél fiatalabb polgárt; ezt gyakran az utcán ragadják meg minden ceremónia nélkül, kendőt kötnek az arcára, hogy kiléte titokban maradjon, s így viszik fel a várba.
- 256 : 3 *A görög Epidaurus fölött épült az Ó-Raguzá* — Jókai itt kissé pontatlanul foglalja össze a történelmi tényeket. Az Epidaurus nevű ókori latin település nem a későbbi Raguzá helyén, csak annak közelében feküdt. Lakói a VII. sz.-ban a népvándorlás kori avar és szláv törzsek fenyegető előretörése miatt költöztek át a biztonságosabbnak érzett Rhausiumba (= Raguzába). Epidaurus helyén később a Ragusa vecchia (= Ó-Raguzá) nevű jelentéktelen helység létesült.
- 257 : 8 *Oroszlánszívű Richárd (1157—1199, uralk. 1189-től)* — angol király. Uralkodása jelentős részét külföldön vívott háborúkkal töltötte. Részt vett az 1189—1192 között lezajlott harmadik keresztes hadjárásban, s elfoglalta Ciprus szigetét.

Lap: Sor:

- 257 : 13 *Lacroma* — sziget Raguzától délre
18 *imola* — kápolna; itt templom
- 258 : 1 *a salonai múzeumban* — Wilkinson (i. m. i. k. 140.) megemlíti, hogy a salonai múzeum legértékesebb darabja egy fej nélküli Venus-szobor. Jókait valószínűleg ez az utalás készítette arra, hogy a raguzai rettore-szoborra vonatkozó (általa kitalált) történettel kapcsolatban éppen a salonai múzeumra hivatkozzék.
- 4 *Roland, Orlando* — Nagy Károly frank császár vitéze, akinek alakja a hőstettei köré egész mondakör szövődött. A téma világirodalmi feldolgozásai közül legfontosabbak az ófrancia Roland-ének és Ariosto *Őrjöngő Lóránt* c. eposza.
- 8 *Spuento* — szaracén kalóz, akit a raguzaiak 788-ban legyőztek *diador* — győztes, valakinek legyőzője; Jókai egyéni szóalkotása a „viador” szó mintájára. (Tolnai Vilmos: *Jókai és a magyar nyelv*. Magyar Nyelv 1925. 93.)
- 26 *porticus* — oszlopcsarnok, előcsarnok
- 27 *Belzázár, Belsacar* (uralk. i. e. 555–538) — Babilonia utolsó királya. Uralmát a perzsák döntötték meg. A biblia szerint (Dániel könyve 5. rész) Babilon elfoglalásának előestéjén nagy lakomát rendezett. A lakoma közben egy láthatatlan kéz a „mene, takel, fáesz” szavakat írta fel a falra. Értelmüket Dániel próféta fejtette meg, megjósolva belőlük Belzázár bukását.
- 28 *architráb* — gerendapárkány, oszlopokon nyugvó főgerenda
- 31 *szent Balázs* — arméniai származású püspök és vértanú, 316-ban lefejezték
- 260 : 8 *in dulci júbilo* — édes örömben
dombéroz — zajosan mulat, tivornyázik
- 261 30 *Bodino szerb király* — Bodin (uralk. 1081–1101) a mai Crnagora területén létrejött zétai fejedelemség uralkodója. Szerbia jelentős részét is sikerült meghódítania és országához csatolnia.
- 263 12 *Antivari* — város Crnagorában, az Adriai-tenger közelében
14 *malváziai* — a Kanári-szigeteken termő „malvázia” nevű szőlőfajtából készített bor
- 22 *az ószerb nótát* — a Jókaitól idézett vers a délszláv népköltészet egyik leghíresebb alkotásának, a *Hasanagenicának* első szakasza. Erre a versre (s rajta keresztül általában a délszláv folklórra) az európai közvélemény figyelmét Alberto Fortis hívta fel, aki lejegyezte, és *Viaggio in Italia* c. művében

Lap: Sor:

(Venezia 1774. 98—105.) szerb eredetiben és olasz fordításban közreadta. Fortis olasz szövegéből Goethe németre, majd ebből a német átültetéséből Kazinczy Ferenc magyarra fordította. Fordítása először a *Kazinczynek poétai berke* (Pest 1813.) c. kötetben, *Gyászdal Azzán-agának szép, de szerencsétlen nője felől* címmel jelent meg. Jókai bizonyára Fortis munkájában találkozott a költeménnyel. Az általa használt, már korábban idézett német kiadás 1. kötetének 152. lapjáról vette át a szerb szöveg első szakaszát, s ehhez saját maga készítette magyar fordítást csatolt.

- 265 : 13 „Palazzo di delizie” — gyönyörök palotája
16 *Arion folyam* — az Ombla vagy Rjeka nevű, az Adriai-tengerbe torkolló dalmáciai folyó régi elnevezése
17 *a stagnói város* — Stagno (Ston), város Sabioncello félszigeten
Perseus — a görög mitológiában Zeus és Danaé fia, akinek nevéhez számos hőstett fűződik
18 *Sabinocellói félsziget* — hegyektől borított félsziget Dalmáciában
23 *San Andrea* — sziklás, szirtzátónyokkal körülvett sziget Dalmáciában, Lissától nyugatra
30 *Lesina sziget* (Hvar) — sziget Dalmáciában
267 : 11 *hióbbposta* — rossz hírt hozó hírnök (a bibliai Jób nevéből)
18 *A későbbi századokban...* — a raguzai rektorét kezdetben egy évre, azután hat, majd két hónapra választották. 1358-ban lépett érvénybe az a szabály, amely szerint a rettore személye minden hónapban változott.
268 : 22 *csepesz* — főkötő (tájszó)
269 : 11 *tessera* — szavazókő, igazolvány
21 *Consiglio Grande* — nagytanács
23 *pregadi* — egykori városállamokban a tényleges hatalmat gyakorló, a nagytanács által évenként újraválasztott szenátori testület tagjainak elnevezése (l. a regény keletkezéstörténetét tárgyaló fejezetet is)
28 *Consiglio dei Dieci* — tízek tanácsa
270 : 7 *provisore* — felügyelő
271 : 34 *sbirro* → poroszló, törvényszolga
272 : 19 *signoria* — a középkori olasz városállamok kormányzati szerveinek elnevezése
273 : 5 *proveditore* — intéző, igazgató
8 *donjon* — öregtorony, nagytorony
274 : 30 *máltai lovagrend* (johanniták) — a legrégebbi szerzetesi lovag-

Lap: Sor:

- rend. A XI. sz.-ban alakult meg. Tagjai részt vettek a keresztes háborúkban, majd később a török elleni harcokban. 1530-ban V. Károly császár a rendnek adományozta Málta szigetét, ettől kezdve viselte a „málta lovagrend” nevet. A XIX. sz.-ban — miután Málta angol birtok lett — a rend Olaszországba tette át székhelyét.
- 274 : 34 *zecchino* — régi olasz aranypénz
- 275 : 1 *Kizlár aga* — a török szultán háremének (rendszerint herélt) őre
- 2 *szultána asszekei* — a szultán kegyencnöje
- 4 *Orkhán szultán* (uralk. 1326–1359) — uralkodása idején jelentősen kiterjesztette a török birodalom határait
- 6 *manupropia* — kézjegy
- 11 *aerarium publicum* — állami kincstár
- 15 *appellatorium forum* — fellebbviteli hatóság, felsőfokú ítélőszék
- 24 *accisa* — kapuadó
- 27 *depositum* — letét
- 29 *beneficium* — javadalom
- 276 : 15 *antistes* — itt: előd
- 29 *Parabolana apácák* — az elsősorban betegápolással foglalkozó apácák elnevezése a középkorban
- 277 : 25 *jejunium* — böjt
- 31 *pseudonym* — álnév
- 32 *aureole* — dicsfény, fénykoszorú
- 279 : 6 *canonicus hibák* — az egyházjogba (= kánonjogba) ütköző vétségek
- relegálva* — száműzve, eltávolítva
- 12 *VII. János* — valójában nem a 705–707 között uralkodott VII. János pápa volt dalmáciai származású, hanem a salonai születésű IV. János, aki 640-től 642-ig töltötte be a pápai méltóságot. Megemlíti ezt a tényt a Jókai forrásául szolgáló *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű is (III. rész 487.).
- 16 *conclave* — a pápát megválasztó bíbornoki testület
- 24 *a fokozatonkint való előléptetésnek* — az *Alter und neuer Staat des Königreichs Damatien* c. mű a III. rész 486. lapján utal I. Cajus pápa rendelkezésére, amely szerint csak az emelkedhetett püspökségre, aki 7 alacsonyabb papi fokozaton már keresztülment.
- 280 : 8 *ahogy láttuk Erdélyben...* — Jókai itt kiszínezett formában

Lap: Sor:

céloz egy eseményre, amely Orbán Balázs szerint (*Székelyföld leírása*. Pest 1869. 2. k. 26—27.) nem a középkorban, hanem a XVII. sz. közepe táján játszódott le Erdélyben. (Orbán id. művét Jókai jól ismerte, s anyagát *Bálványosvár* c. regényének írásakor bőségesen kiaknáztta.) Orbán szól arról, hogy Csíkszereda felett, Szentlélek és Zsögöd határán egy dombot „Pap halálának” hívnak. A név eredete kapcsán elmondja, hogy az erdélyi katolikus papok a nemzeti fejedelmek korszakában még a kifejezetten katolikus Csíkban is nősültek. „A háromszéki nős katolikus papok esperestüknck választották Gyergyai Jánost; ez üldözte, sőt el is kergette a nőtelen papokat, azért Mikes Kelemen, Apor s más katolikus urak Torjára czitálták a nős papokat, de azok ott nem jelentek meg, hanem reformáltak [= áttértek a református hitre]. Gyergyainak erre ideje nem volt, mert őt Mikes elfogatván, a csíkszeredai várba záratta, mivel pedig Béli Pál, Háromszék akkori főkapitánya. . . kiszabadítására sietett, Mikes megelőzendő Gyergyait börtönből kihurcoltatva, lefejeztette azon helyen, melyet az esemény emlékére *Pap halálának* neveztek el akkor.”

- 281 : 8 „*palam*” — nyíltan, mindenki szeme láttára
„*indulgenter*” — megtűrve, elnézve
„*facultative*” -e vagy „*obligatorie*” — tetszés szerint vagy kötelezően
- 9 „*erga dispensationem*” — felmentvény ellenében, külön engedéllyel
Jákob pátriárka, szent Dávid király, bölcs Salamon — ugyancsak a bibliai példákat hozza fel az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* c. regény hőse (210.) a többnejűség igazolására, Sándorovics Cyrill esperes *Az arany emberben* (JKK 25. k. 63—64) pedig a maga szabados életmódjának mentségéül.
- 17 *Credo* — hiszekegy (a keresztény vallások hitvallási formája)
- 282 : 1 *Coelestin* — III. Celesztin pápa (uralk. 1191—1198)
- 22 *festum Paschatos* — páskaünnep, húsvét (lásd a 172 : 10 sorhoz fűzött magyarázatot)
- 23 *copulatio* — összeadás, esketés
- 283 4 *Nagy volt az öröm az „új Izraelben”* — a „volt nagy öröm Izraelben” szólásnak — amely a „volt nagy vigasság Jeruzsálemben” bibliai mondásra (Királyok II. könyve 30. rész)

Lap: Sor:

- megy vissza, és Jókai több más művében is előfordul — a helyzetnek megfelelően átalakított formája
- 283 : 15 *babiloni Astarte-ünnepek* — lásd a 111 : 12 sorhoz fűzött magyarázatot
- 24 *Aeneas* — trójai hős, Venus és Anchises fia, aki Trója bukása után hosszú bolyongásai végén Itáliában országot alapított, amelyből — a Vergilius *Aeneis* c. eposzában feldolgozott monda szerint — a római birodalom keletkezett. Vergilius szerint Aeneas és társai vándorlásaik során a (Dalmáciával szomszédos) hajdani Trákiába is elvetődtek, Dalmáciához viszont történetük egyetlen mozzanata sem fűződik.
- 25 *Diocles* — Diocletianus római császár (lásd a 17 : 6 sorhoz fűzött magyarázatot) ritkábban használt neve
- 28 *aegipanok* (pánok) — jókedvű, kecskelábú pásztoristenek az ógörög mitológiában
corybantok — Kybelé frígiai istennő papjai, akik az istennő ünnepeit tánccal és lármás zenebonával ülték meg
- 29 „*evoe*” — ujjongó örömkialtás Dionysos görög isten ünnepén
- 284 : 2 *fata morgana* — délibáb
- 7 *A jelen században láttunk szemeink előtt támadni egy ehhez hasonló emberi társaságot* — a Jókaitól említett mormon felekezetet J. Smith alapította 1830-ban az USA-ban. Tanításait a *Mormon könyvében* — egy Mormon nevű prófétának tulajdonított vallási iratban — tette közzé. A vallás előírta hívői részére (1890-ig) a többnejűséget, emiatt az Egyesült Államok hatóságai élesen szembefordultak a mormonokkal.
- 8 *Salt-Lake City* — a mormonok által 1847-ben az Egyesült Államok akkori határvidékén megalapított, s később az Egyesült Államokhoz csatlakozott Utah állam fővárosa, a mormon egyház székhelye
- 286 : 17 *absolvál* — feloldoz, felment
- 287 : 15 *dimissoriale* — elbocsátólevél: olyan okirat, amely engedélyezte, hogy a házasulandó felek a házasságot ne a lakóhelyük szerint illetékes lelkész előtt kössék meg
matrikula — anyakönyv
- 17 *izmaeliták* — a középkorban Kelet-Európában és a Balkánon megtelepedett, kereskedelemmel foglalkozó mohamedán bolgárok
autodafé — máglyahalál; az inkvizíció által halálra ítélt eretneknek nyilvános elégetése
- 18 *lombardok* — Lombardia északolasz tartomány lakói, akik

Lap: Sor:

- közül a középkorban a pénzváltók túlnyomó része kikerült
- 287 : 21 *Pindar* (Pindaros, kb. i. e. 522–442) — nagy ókori görög költő. Ódáiban a versenyjátékok győzteseit énekelte meg. Szerelmi tárgyú verseket nem írt.
- 23 *Ovid Amorum Libere* — Publius Ovidius Naso (i. e. 43 — i. sz. 18) *Amores* (Szerelmek) c. versgyűjteménye
- 27 *minnesängerek* — a német lovagi líra művelői a XII–XIII. sz.-ban. Költészetükben a szerelmi téma központi helyet foglalt el.
- 288 : 14 *baklovag* — magukat ördögöknek álcázó rablók elnevezése. Jókai *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* c. regényében szerepelteti a baklovagokat.
- 290 : 12 *piratéria* — kalózkodás
- 24 *exkommunikáló bulla* — valakit az egyházból kiközösítő pápai okirat
- 291 1 *kataklysis* — világfelfordulás
- 10 „*in duplo*” — kétszeresen
- 12 *karaibok* — a nyugat-indiai szigeteken és Dél-Amerika északi partvidékén élő indiánok
- Egy csinos adomával . . .* — Jókai nyilván emlékezetből idézi a történetet, amelyet az általa szerkesztett „Üstökös” c. élclap 1859. febr. 5-i számában (I. évf. 6. sz.), — tehát nem 25, hanem 27 évvel a regény első megjelenése előtt — tett közzé. Erre vall az is, hogy a színhelyet most Otahajti (= Tahiti) szigetről a Karaib-szigetre teszi át. Az „Üstökös”-ben megjelent anekdota szövege a következő:
- „Megy a vadember Otahajti szigetén az angol missionáriushoz, s kéri igen szépen, hogy keresztelné meg őtet is, meg a két feleségét.
- A térítő hosszasan megmagyarázta neki, hogy hitünk szerint egy embernek két feleséget tartani tilos, azt ő tehát nem teheti.
- A vadember két feleségével nagy szomorúan odább ment.
- Egy hét múlva megint előkerül, de most már csak másodmagával.
- Nincs már több, csak egy feleségem.
- Hát a másik hová lett?
- Azt megettem.”

15 *kacika* — indián törzsfőnök

18 *competál* — jár valakinek, megillet valakit

23 *olyan, mint a gyöngyvirág* — Jókai nyilván a gyöngyvirághoz

Lap: Sor:

hasonló, s gyakran szintén gyöngyvirág néven emlegetett kakassarkfüre (*Polygonatum officinale*) gondol, amelynek tökéjében az orvosi célokra — törések és gyulladások borogatására — használt konvallarin található, levele és bogyója viszont mérges

- 291 : 27 *Lea fiai* — a biblia szerint (Mózes I. könyve 37. rész) Jákob patriarcha Leától származó fiai féltékenyek voltak öccsükre, a Rácheltől született Józsefere, mert apjuk őt szerette legjobban valamennyi gyermeke közül. Ezért előbb egy mély kútba vetették, majd eladták az Egyiptom felé tartó izmaelitáknak, Jákobbal pedig azt hitették el, hogy fenevad ölte meg
- 28 *Nem hívja-e be Amnon a szép Thámárt* — a biblia szerint (Sámuel II. könyve 13. rész) Amnon, Dávid király fia, megkívánta húgát, Thámárt. Egy bizalmasának tanácsára betegséget színlelt, majd — azon a címen, hogy ételt készíttessen vele magának — sátrába hívatta Thámárt, és erőszakot követett el rajta. Öccse, Absolon — hogy bosszút álljon Thámár meggyalázásáért — később megölte Amnont. Erre a történetre, melyet a *Dictionnaire de l'amour* (I. k. 139—42.) is elmond, Jókai — bár pontatlan formában — a *Fekete gyémántokban* (JKK 20. k. 63) is utal, és megemlíti az *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* c. regényben (125.) is.
- 30 *az apa megöleti a kedves fiát* — Jókai itt nem adja vissza híven a bibliai történet menetét. Eszerint (Sámuel II. könyve 18. rész) Absolont, aki fellázadt apja ellen, Dávid seregének végül sikerült legyőznie. Absolon menekülés közben egy erdőben fejénél fogva fennakadt egy cserfa ágán, öszvére pedig kiszaladt alóla. Dávid Joáb nevű vezére — noha a király figyelmeztette a parancsnokokat, hogy kíméletesen bánjanak fiával — megölette a fán függő Absolont, akit Dávid azután keservesen megsiratott.
- 294 : 18 *édnevük* — becenevük
- 296 : 13 *centi gliesto* — százak testülete
- 26 *cherubimok* — a zsidó és a keresztény vallásban az angyaloknak a kara, akik a paradicsomot őrzik
- 297 : 28 *lazaretum* — kórház
- 298 : 28 *uncia* — római és középkori súly- és pénzegységek tizenketted-része
- 300 : 12 *canzonetta* — rövid dal, dalocska
- 303 : 5 *piazza* — tér, piac
- 305 : 3 *kápsáló* — kolduló, adományokat gyűjtő

Lap: Sor:

- 307 : 7 *augur* — madárjós az ókori rómaiaknál
10 *hecatombé* — száz bikából álló áldozat az ókori görögöknél, itt: áldozat
24 *onyx* — fekete színű, tompa fényű féldrágakő
27 *canephora* — fején kosarat vivő leányalak; női szobor, épületen
- 311 : 28 *Szodoma* — a biblia szerint (Mózes I. könyve 19. rész) palesztinai város, amelyet a benne uralkodó erkölcstelenség miatt Isten kénköves esővel pusztított el
- 312 : 12 *Aron-süveg* — az ószövetségi zsidó főpapok aranylemezzel díszített süvege (l. még a 165 : 19 sorhoz fűzött magyarázatot)
13 *Oculi vasárnap* — nagybőjt harmadik vasárnapja a katolikus egyházban. Nevét az „Oculi mei semper...” (Szemeim mindig az úrra néznek) kezdetű miséről kapta.
- 313 : 21 *breve* — rövid, kisebb jelentőségű kérdésről írt pápai bulla
28 *szent Ágoston* — Augustinus Aurelius (354–430) hippói püspök, a korai keresztény filozófia jelentős és nagy hatású képviselője
29 *patres* — egyházatyák
31 *a Megváltó volt éppen az...* — a biblia szerint (Lukács evangéliuma 7. rész) Jézus e szavakkal bocsátotta meg a lába elé boruló, s azt könnyeivel öntöző asszony bűneit: „Néki sok bűne bocsáttatik meg, mert igen szeretett; akinek pedig kevés bocsáttatik meg, kevésbé szeret.”
- 314 : 3 *az egyszarvú, akit szent János Jelenések könyve ígér* — utalás a János apostolnak mennyei jelenésekről való könyve c. bibliai könyv 13. részére (vö. *A kiskirályok* 2. k. 153.)
11 „*dies nefastus*” — baljós, kárhozatos nap
- 315 : 14 *szárnyék* — pajta, szín, bódé
- 317 : 27 *A bosnyák király... a szerb császárral van összeakadva* — Bosznia és Szerbia között a regény cselekményének időpontjában: a XII. sz. végén és a XIII. sz. elején semmiféle konfliktus nem volt. (Szerbia uralkodója egyébként nem császári, hanem királyi címet viselt.)
29 *a rámai herceg pedig fellázadt a magyar király ellen* — l. a 64 : 6 sorhoz fűzött magyarázatot
- 318 : 3 *árvacsalán* — erdőben, bokros helyen gyomként növe a jakos virágú növény
seprűlaboda (*chenopodium scoparia*) — kerti gyomnövény
4 *csalmatok*, beléndek (*Hyoscyamus niger*) — utak mellett, szemetes helyeken növe mérges gyomnövény

Lap: Sor:

- 318 : 4 *gyepübodza*, fekete bodza (*Sambucus nigra*) — a bodzafélék családjába tartozó, földhányások és kerítések mellett tenyésző cserje; elterjedt népi orvosság volt
- 22 „*pilinkó*” (vagy *tilinkó*) — a Hüvelyk Jancsi vagy Palkó nevű, parányi termetű, de nagy erejű mesehős másik, a folklórban ismeretes elnevezése. (L. Ipolyi i. m. 112–13. és a 167 : 15 sorhoz fűzött magyarázatot.) Ipolyi utal arra a hiedelemre is, amely szerint egy meddő asszony véletlenül levágott hüvelykujjából termett. *A kiskirályok* c. regényben (I. k. 149.) tulajdonnévként szerepel a Pilinkó név: a népet lázító elcsapott jegyző viseli.
- 319 4 *Teredo navalis* (hajófűrő kagyló) — erről az apró tengeri állatról, amely kagylóinak reszelő fogaival átfúrta a fahajók falát, s ezzel nagy károkat okozott, Jókai *Az arany emberben* (JKK 24. k. 291.) is említést tesz, *A csigák regénye* c. elbeszélésében pedig részletesen foglalkozik pusztításaival (NK 50. k. 144–47.), amelyeket — a velencei cölöpök és a németalföldi gátak példájára is utalva — a regénybeli jellemzéssel megegyező módon ír le.
- 9 *velencei Lido* — hosszú, keskeny homoksziget Velence közelében, tengeri fürdővel és számos erődítménnyel
- 322 17 *szibariták* — elpuhult, pompában és semmittevésben élő emberek (Sybaris ókori város fényűző életmódot folytató lakóiról)
- 323 6 *Blandino Máté* — költött név, Jókai forrásaiban sem szerepel
- 326 : 7 *iszamodtak* — siklottak, csúsztak
- 15 *kormánytímon* — a hajó kormányrúdja
- 327 31 *csappantyú* — itt: rúgós szerkezet
- 328 6 *fizeterek* — az Atlanti-óceánban élő, kb. 20 cm. hosszú úszó emlősök
- 329 : 12 *paráhol* — vízzel permetez
- 19 *Mikor I. Endre király alatt német Henrik hajóit a Dunán mind kifúrta a bűvár Kund* — ezt az eseményt Thuróczi János mondja el *Chronica Hungarorum* c. műve II. részének 43. fejezetében. Ő Zothmundnak nevezi azt a bűvárt, aki a Magyarország meghódítására jövő III. Henrik német császár hajóit 1052-ben Pozsonynál megfúrta. A németek ezután kénytelenek voltak felhagyni hadjáratukkal. Thuróczi elbeszélését Vörösmarty két ízben is feldolgozta költőileg: először 1823-ban *Zothmund* címmel, majd 1830-ban — megváltoztatva a hős nevét — *A bűvár Kund* c. balladában. Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. művében is említést

Lap: Sor:

- tesz az esetről. Az első kiadásban (Pest 1854. 66.) Zothmundnak nevezi a bátor tett véghezvivőjét, később (5. kiad. Bp. 1905. I. k. 100.) már mindkét névváltozatot szerepelteti.
- 329 : 22 *burdzsella* — puhafából készült hajó
26 *kajmó* — kampó, horog
- 331 : 29—332 : 12 *Az arany ember* c. regényben (JKK 24. k. 120—22.) Timár Mihály hasonlóképpen menti ki előbb Timéát, majd pedig a Timéa vagyonát tartalmazó ládát a süllyedő hajóról, mint itt Boboli Péter a fiát.
- 335 : 3 *szent Katalin*, alexandriai — ókeresztény vértanú; minthogy nem volt hajlandó hitét megtagadni, 307-ben kivégezték
20 *Vellebit* — mészkőhegység Jugoszláviában, a horvát tengerparton, a Karszt délkeleti része
- 336 : 4 *a názáretbeli Jézus anyai ágon egyenes utódja Szent Dávid királynak* — a biblia szerint (Máté evangéliuma I. rész és Lukács evangéliuma 3. rész) József, Jézus anyjának, Szűz Máriának férje Dávid egyenesági leszármazottja volt
16 *A nap a reggeli tizenöt órát mutatta az égen* — azaz a regény 248 : 9—10 soraiban említett régi dalmát időszámítás szerint 9 órát
21 *ugrókút* — szökőkút
29 *Akik nagyszombat reggelén megkondítják a harangjaikat* — a katolikus templomokban a húsvétvasárnap előtti napokon, nagypénteken és nagyszombaton nem harangoznak, hanem kereplővel jelzik az istentisztelet kezdetét. Erre a szokásra vonatkozik a népies mondás: „a harangok Rómába mentek”.
- 337 : 29 *hévízponor* — sziklaüreg, amelyből forró gyógyvíz folyik
- 338 : 14 *Deli Markó*, Markó Kraljevič — nyugat-macedóniai fejedelem a XIV. sz. második felében. Nevéhez a délszláv hősi énekek egész köre fűződik. Említése itt, a XII—XIII. sz. fordulóján játszódó regényben természetesen anakronisztikus. Jókai az *Egy játékos, aki nyer* c. regénybe — melynek egyik főalakja, mint az uskókok vezére, a Deli Markó nevet veszi fel — besző egy Deli Markóról szóló balladát, s *A Magláy család* c. elbeszélésben is utal a Deli Markó-balladakör legfontosabb motívumaira.
- 15 *a Fanyövő, a Vasgyűrű, a Kőmorzsoló* — magyar népmesékben szereplő óriások, Ipolyi szerint (i. m. 108.) hegyi szellemek. Jókai a *Bálványosvárban* (JKK 43. k. 93.) is utal rájuk.
- 340 : 10 *Leviathán* — tengeri szörnyeteg a bibliában
- 341 : 12 *Huicilopochtli* — Mexikó indián őslakóinak, az aztékoknak

- istensége, akinek emberáldozattal is hódoltak. Ebben az összefüggésben említi Jókai — Hiclipuclí néven — a *De kár megvéni* c. regényben is.
- 342 6 *Euftrat-parti paradicsom* — utalás a kisázsiai Eufrátész partja mellett kialakult ókori babiloni birodalomra, s a híres uralkodójának, Nabukodonozornak udvarában meghonosodott fényűző életmódra (l. a 227 : 12 sorhoz fűzött magyarázatot is)
- 14 *máriaüveg* — más néven muszkovit vagy káli csillám; ezüstös csillogású szilikátásvány; kristályai többnyire hatszögű táblák; páratlan vékonyságú, tökéletesen átlátszó lemezekké hasítható. *Az arany emberben* (JKK 25. k. 129.) Timár Mihály máriaüvegből készíti el a Senki szigetén általa épített ház ablakait.
- 17 *jalappa* (Jalapa repkény) — a batáta nevű kétszikű felfutó szárú, piros virágú növény egyik (csak meleg éghajlatú vidéken megtermő) faja
- 343 : 26 *Zebaóth* — a biblia az isten körülírt megnevezéseként használja a Zebaóth Ura (= mennyei seregek ura) kifejezést
- 351 15 *Coradin*, Konradin (1252–1268) — sváb herceg, II. Frigyes német császár unokája. 1268-ban fegyveres erővel akarta megszerezni magának a szicíliai királyságot, de vetélytársa, a francia Anjou Károly — akinek trónigényét IV. Orbán pápa is támogatta — legyőzte, fogságba vetette, majd kivégeztette. Sorsát a XIX. sz.-ban szépirodalmilag is többször feldolgozták. Említése a regény cselekményének időpontjában: a XII–XIII. sz. fordulóján anakronizmus.
- Szelaheddin* (= Szaladin) — lásd a 226 : 6 sorhoz fűzött magyarázatot
- 352 : 2 *hevér* — bányamunkás, bányászlegény
- 5 *Demir kapu* (= vaskapu) — több törökországi és balkáni hegyszoros elnevezése
- 8 *eltöklése* — elorzása
- 354 : 9 *kégyószisz*, ördögfarkú kóró (*Echium vulgare*) — magas, útszéli gyomnövény
- 15 *csata* — tájszó: csorda, csoport
- 355 : 12 *Pérun* — az ószláv vallásban a mennydörgés istene. Wilkinson (i. m. I. k. 21.) is említi a többi szláv istennevek között; tőle vette Jókai.
- 21 *szumakh*, szömörce (*Rhus*) — csípős, gyakran mérges nedvű fa vagy cserje

Lap: Sor:

- 356 : 21 *scordiac*, scordiscusok — ókori néptörzs, amely a források szerint Dalmáciában is élt
- 357 : 22 *dithyramb* — Dionysos ógörög istent dicsőítő, mozdulatokkal és zenével kísért himnusz; itt: harsány zene, ének
- 358 : 30 *luc és bór* — lucfenyő és borókafenyő
- 359 : 13 *berbécs* — ürü, kos, birka
- 360 : 21 *eskarapok* — fogas ínyű állatocskák
- 362 : 5 *Eumenydák* — az ógörög mitológia Erinysek nevű bosszú-istennőinek másik neve, melyet Jókai itt helytelenül alkalmaz: az Eumenydák szó jelentése ui. „jóakarúak”, minthogy a bűnét megbánó bűnöst nem üldözik többé, hanem pártfogásukba veszik
- 363 18 *réztutyi* — rézsisak
- 34 *hátahoporjás* — girbegurba, egyenetlen felszínű
- 367 : 11 *sindaco* — szindikus, a város jogismerő képviselője (régii városi hivatal)
- 16 *prohibitio* — tilalom
- 368 6 *concilium* — zsinat
- 369 8 *Odoardo Fa Presto* — költött művésznév. Fa Presto nevet visel az a — szintén könnyű kezéről, gyors munkájáról híres — festő is, akit Jókai *A caldaria* c. novellájában szerepeltet.
- 23 *Herculanum és Pompeji* — ókori római városok Itáliában, amelyeket i. sz. 79-ben a Vezuv kitörése betemetett. A hamuréteg alatt konzerválódott városokat a XVIII–XIX. sz. folyamán végzett ásások tárták fel.
- 30 *Paton, A. A.* — angol író és földrajztudós; Magyarországon és Dalmáciában tett utazásáról *Researches on the Danube and the Adriatic* c. könyvében számolt be
- Noë, Heinrich* (1835–1896) — német író; Münchenben, majd Abbáziában élt; munkáinak többsége útleírás
- Yriarte, Charles Emile* (1832–1898) — francia író és újságíró; főleg útirajzokat írt
- Karacsay Tivadar* (1787–1859) — katonatiszt; földrajzi és hadtudományi író; műveit német nyelven tette közzé
- 370 : 18 *De a legnagyobb csapás . . . az a nagy földrengés volt* — Jókai az *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. mű III. részének 208–23. lapjaira támaszkodva (bár a forrásában találtakat némileg kiszínezve) mondja el ezt az eseményt. Az említett helyen olvasható a földrengés és az azt követő tűzvész szemtanújának: az állomáshelye (Szmirma) felé való utaztában az esemény idején éppen Raguzában tartózkodó

Lap: Sor:

- Jacob von Damm hollandi konzulnak élményeiről beszámoló leírása is.
- 370 : 27 *typhoni vihar* — a tájfunhoz hasonló, romboló erejű, viharos forgószél
- 371 : 27 *docék* — tudnivalók, adalékok
28 *Thallóczy Lajos* (1854–1916) — történétíró, a bécsi udvari kamarai levéltár igazgatója, az MTA tagja. Munkáinak legnagyobb része a balkáni népek történetével és a magyar–délsláv történelmi kapcsolatokkal foglalkozik.
- 372 : 6 *dominikánus* — szent Domonkos által a XIII. sz.-ban alapított, a középkorban igen elterjedt és nagy befolyású, elsősorban az eretnenségek elleni küzdelemmel, valamint tanítással foglalkozó szerzetesrend
- 13 *prior* — rendfőnök, perjel
initialisok — régi kéziratok könyvekben a fejezetek, kiemelkedő részek stb. díszesen megfestett kezdőbetűi
- 15 *clarissa apácák* — assisii szent Klára által a XIII. sz.-ban alapított, rendkívül szigorú szabályokat követő apácarend
- 373 1 *Et cognitionem factus . . .* — És úgy tartják, hogy miután megismerkedtek, később gyakrabban is összejöttek
6 *Szent Bertalan éjszakáján* — augusztus 24. éjjelén
10 *arnauták* (arnótok) — az albánok régi elnevezése
18 „*frate nero*” — fekete barát
24 *a delfinek tündére* — egy ókori eredetű, s később is elterjedt hiedelem a delfineket az emberek irányában barátságos, őket segítő állatoknak tekintette. Az utalás bizonyára ezzel az elképzeléssel függ össze.
- 374 : 6 *Sandal Hranič* — Hercegovina zsupánja a XV. sz. első felében
27 *priorissa* — rendfőnöknő, zárdafőnöknő
- 375 : 25 *Commodus, Lucius Aurelius Aelius* (161–192, uralk. 176-tól) — római császár. Kegyetlensége és erkölcstelen életmódja tette hírhedtté. Szenvedélyesen szerette a cirkuszi játékokat, amelyekben gladiátorként maga is fellépett. Commodusnak erről a szokásáról hasonló módon ír Jókai *Az elátkozott családban* (JKK II. k. 108.) is.
29 *homunculus* (= emberke) az alkimisták elképzelése szerint lombikban, mesterségesen előállítható ember
31 *qui habet centum oculos!* — akinek száz szeme van (azaz a közönség, amelyet gyakran szoktak az ógörög mitológia Árgusz nevű száz szemű óriásához hasonlítani)

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

- I. A regény kéziratának egy lapja — A Nemzet 1886. márc. 14-i számában megjelent részlet
- II. A regény forrásául használt egyik mű címlapja — A regény első kiadásának címlapja
- III. A római liburna (Az Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien melléklete)
- IV. A raguzai rettore palotája (Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben melléklete) — A három kőfej Raguzza kapuján

NÉVMUTATÓ

- Abradates 544
 Ágoston, szent 557
 Agron illír király 518
 Ahn, Johann Franz 506
 Akiba-ben-József 536, 540
 Amelot de la Houssaye, Nicolas
 397, 405, 524
 Amyta 543–44
 András, szent 542
 Andrássy Gyula 387
 Anjou Károly 560
 Antonius, Marcus 610, 540
 Arany János 516
 Ariosto, Lodovico 550
 Arisztotelész 508
 Astyages méd király 543–44
 Athenaeus (Athenaiosz) 400, 509
 Attila hun király 547
 Auber, Esprit 527
 Auersperg, Anton I. Grün, Anastasius
 Augustus, C. Octavius 510, 517, 540

 Babits Mihály 548
 Baghi Sijan emír 542
 Balázs, szent 391, 417, 550
 I. Balduin jeruzsálemi király 502
 IV. Balduin jeruzsálemi király
 542–43
 V. Balduin jeruzsálemi király 543

 Bardas 541
 Bazilios bizánci császár 549
 Bazilios (Vazul), szent 511
 IV. Béla magyar király 502
 Béli Pál 553
 Belsacar (Belzázár) 550
 Ben Akiba l. Akiba-ben-József
 Benessa, Pierro 422–23
 Berenice 544
 Berzsenyi Dániel 505
 Boboli, Michele 422
 Boboli, Vito 422
 Bodino (Bodin) szerb király 417–
 18, 549–50
 Bohemund 542
 Borisz, Bosznia királya 417
 Boz l. Dickens, Charles
 Bölcs Leó bizánci császár 541
 Buday Dezső 435

 I. Cajus pápa 548, 552
 Cavagin, Hieronymus 508
 Celanoi Tamás 456
 III. Celesztin pápa 511, 553
 Cerdon 537
 Cervia 420
 Chrysostomus, szent 535
 Cleopatra egyiptomi királynő 540
 Commodus, Lucius Aurelius
 Aelius római császár 562
 Coradin 560

- Cyprianus, Tascius Caecilius (szent Cyprián) 537
 Cyrus I. Kyros
 Csáky S. Piroska 391–92
- Damiano, Juda 422–24
 Damm, Jacob von 562
 Dárius Histaspis perzsa király 540
 Dávid izraeli király 511–12, 538–39, 548, 553, 556, 559
 Degré Alajos 527
 Dickens, Charles 515
 Diocletianus, Caius Aurelius Valerius császár 501, 514, 548, 554
 Dioscorides Pedanois 400, 508
 Diószegi Sámuel 526
 Domonkos, szent 562
 Dusán István szerb király 417, 549
 Dzsingisz kán (Temüdzsin) 530
- El-Asraf egyiptomi szultán 502
 Elpinike 544–45
 I. Endre (András) magyar király 558
 II. Endre (András) magyar király 498
 Engel, Johann Christian 389, 398
 Eponina 545
 Erikson 510
 Eudoxia bizánci császárnő 535
 Eutichaeus pátriárka 536
- Farlati, Domenico 389, 398
 Fejér György 513
 I. Ferdinánd császár 503
 Fiskovič, Cvito 391–92
 Fortis, Alberto 398–99, 405 408–11, 418, 528–29, 550–51
 Frankó Béla 379
 II. Frigyes császár 560
 II. Fülöp spanyol király 548
- Galenus, Claudius 400, 509
 Gelcich, Giuseppe 394–95
 VII. Gergely pápa 503
 Ghessaldi 420
 Goethe, Johann Wolfgang 551
 Grillparzer, Franz 388
 Grün, Anastasius 515
 Guiscard, Robert 542
 Gulyás József 435
- Gyergyai János 553
 Gyulai Pál 425
- Hankiss János 397, 413, 436
 Hazdrubál 545
 Heinrich Gusztáv 516
 III. Henrik császár 558
 Hermolaus Barbarus 514
 Hérodotosz 518
 Hódító Vilmos angol király 545–46
 Holberg, Ludwig 547
 Homérosz 509
 Horvát István 533
 Hranič, Sandal 562
- Ignatius pátriárka 541
 Ihász Lajosné Jókai Etelka 387
 Imre magyar király 513
 III. Ince pápa 513
 Ipolyi Arnold 400, 403, 512, 518, 526, 528–29, 531, 533, 548, 558–59
 I. István magyar király 519
- IV. János pápa 552
 VII. János pápa 552
 XXII. János pápa 510–11
 Jókai Róza 384, 427
 Jónás próféta 497–98
 Jormandes 527
 Julian gróf 541–42

- Julianus római császár 509
 Julius Caesar 540
- Káb ibn Zuheir 539
 Kaiserer, Jakob 515
 Kállay Béni 395, 534
 Kalliasz 545
 Kambyses perzsa király 544
 Kanavelovič, Petar 508
 Karacsay Tivadar 397, 561
 Kara Musztafa 530
 V. Károly császár 552
 Katalin, szent 559
 Kazinczy Ferenc 551
 IV. Kelemen pápa 511
 V. Kelemen pápa 543
 VIII. Kelemen pápa 523
 Kemény Zsigmond br. 505
 Kertész Manó 526
 Kézai Simon 526
 Kimon 544, 545
 Kiss Károly 409
 Klára, assisii szent 562
 Klopstock, Friedrich Gottlob 504
 Kónya Judit 385, 436
 V. (Kopronimos) Konstantin bizánci császár 504
 König György 518
 Kraljevic, Markó 559
 Krasinski, Valerian 512
 Kristóf, szent 522
 Kugler, Bernhard 402—03, 542
 Kulin boszniai bán 506, 513
 I. Kyaxares méd király 544
 Kyros perzsa király 544
- Laborfalvi Róza 435
 Lactantius, Firmianus 535
 Lengyel Dénes 436
 Lenhossék József 411—12, 532—33
 VIII. Leó pápa 537
 Locusta 527
- Lucius, Joannes (Lučič) 389, 398
 Lusignan, Guy de 543
- Mailáth János gr. 505
 Mani (perzsa vallásalapító) 507
 Marcion 537
 Marius, Caius 523
 Márk, szent 419
 Márton, szent 522
 Masaniello 527
 Massinissa numidiai király 545
 Mayhoff, Karl 514
 Mednyánszky Alajos br. 533
 III. Mihály bizánci császár 541
 Mikés Kelemen 553
 Mikó Imre gr. 516
 Mikszáth Kálmán 378, 435
 Miltiadész 545
 Milton, John 504
 Minuci, Minucio 397, 405, 523—24
 Mohamed 539—40
 Morosini pátriárka 423
 Muza mór uralkodó 541
- Nabukonodozor babiloni király 497, 543—44, 560
 Nacsády József 394, 411, 500
 Nagy Károly császár 517, 550
 Nagy Miklós 380, 436
 Néró római császár 522, 527
 Noë, Heinrich 399, 402—03, 412, 502, 508, 513—14, 516—17, 526, 528, 534, 561
 Nógrádi László 435
- Ollendorf, Heinrich Godefroy 506
 IV. Orbán pápa 560
 Orbán Balázs 499, 553
 Oribazius 400, 509
 Orkhán török szultán 421, 552

- Oroszlánszívű Richárd angol király 416, 549
- I. Ottó német császár 537
- Ovidius, P. Naso 544, 555
- Padre Paolo ld. Sarpi, Fra Paolo
- Palmotta 420
- Panthea 544
- Paton, A. A. 398, 561
- Péterfy Jenő 425–26
- Photius pátriárka 541
- Pindaros 555
- Pintér Jenő 436
- IX. Pius pápa 515
- Plinius, Gaius Secundus id. 400, 509, 514, 522
- Pobóg, B. 385
- Pogonowski, Jerzy 436
- Posta Béla 516
- Priszkosz rhetor 547
- Prodanelli 420
- III. Ptolemaiosz egyiptomi király 544
- Quirini, Lorenzo 423
- Radoszláv szerb király 417, 418
- Raymond, Tripolisz grófja 542–43
- Révay Mór János 427
- Révay Mórné, özv. 379
- Rimay János 531
- Roderik gót király 541–42
- Sabinus, Julius 545
- Salamon, izraeli király 512, 538–39, 553
- Salamon Ferenc 389, 398
- Sand, Georges 515
- Sappho 534
- Sarpi, Fra Paolo 397, 405, 523–24
- Saul izraeli király 505, 512
- Schliemann, Heinrich 518
- Schulenburg, Johann Mathias 399, 510
- Scipio, P. Africanus 545
- Ślaski, Jan 385
- Smith, Josiah 554
- Sofonisbe 545
- Solymossy Sándor 435
- Sőtér István 397
- Spalart, Robert von 515
- Strabo (Sztrabón) 400, 508
- Sybilla jeruzsálemi királyné 542–43
- Szabó Károly 547
- Szaladin (Szalah-ad-din) 543, 560
- Szana Tamás 428
- Szántó Piroska 385
- Székely Béla 428
- Szendrey Zsigmond 521
- Szilágyi Dezső 387
- Szinnyei Ferenc 521
- Szirmay Antal 518
- Tábori Kornél 387
- Talija, Urban 392
- Téglás Tivadar 499
- Terentius, Publius T. Afer 537
- Teuta illír királynő 518
- Thallóczy Lajos 380–81, 388–95, 398–99, 435, 436–38, 562
- Theodóra bizánci császárnő 504
- II. Theodosius bizánci császár 547
- Theophrastos 400, 508
- Thuróczi János 558
- Tolnai Vilmos 505, 518, 550
- Tompa Mihály 505
- Torma Károly 518
- Tóth Krisztina 411
- Trajanus római császár 519
- Tripimir 385
- Tudizi (apáca) 392

- Valvasor, Johann Reichard 397,
405, 523
Várnay Károly 521
Vereš, Tomo 391–93, 437
Vergilius, P. Maro 554
Vespasianus római császár 545
Vitellius római császár 545
Vitiza gót király 542
Vitus (Vida), szent 520
Vogt, Karl 411–12
Voinovich Géza 516
Vörösmarty Mihály 505, 558
Wagner, Richard 456
Watt, James 509
Wilkinson, Sir Gardner 398–99,
403–06, 416–19, 422–24, 440,
505, 507, 512–13, 522, 526,
529, 550, 560
Wölfflin, Heinrich 501
Xerxes perzsa király 539
Yriarte, Charles-Emile 389, 398,
416, 561
Zápolya János 503
Zsigmond Ferenc 435

TARTALOM

Szerzői előszó	5
I. A három tüzes szentek klastroma	6
II. A kritikus leírása	14
III. Az apáca-fejedelemnő	20
IV. Soror Kozima és Soror Kekharizméne	30
V. Az éneklő Dabóza, a tengeri szüzek és a kerekcsónokok	43
VI. Dávid király	51
VII. A mirákulum	62
VIII. A warángok otthona	71
IX. Az őrpaták	77
X. A bor a warángoknál	89
XI. A waráng fiúk	91
XII. Az aranyhegy	102
XIII. A bogumilok	107
XIV. A hypnopoie	126
XV. Bogumil menyegző	130
XVI. Az ostrom	150
XVII. A Bludár	164
XVIII. A Solom álma	189
XIX. A föld feletti sötétség	208
XX. A „daimonomache”	213

XXI. Egy új nép	238
XXII. A feltámadás napja	245
XXIII. A hajdani Raguza	256
XXIV. Damiani Júdás	267
XXV. A dauiditák	279
XXVI. A kettős csillagok	285
XXVII. A köszöntés és nem köszöntés	294
XXVIII. „Fiam!”	306
XXIX. A férges harca	315
XXX. Az egérfogó	322
XXXI. A harc	326
XXXII. A harangkongás	335
XXXIII. A beteljesült kívánságok	341
XXXIV. A holt király nászútja	345
XXXV. A halálra ítélt nép	350
XXXVI. A három márványfej	367
XXXVII. A három kőfej	372

Jegyzetek

Rövidítések	378
Kézirat, kiadások, fordítások	379
Keletkezése, forrásai	386
Irodalom	427
A regény fogadtatása	427
A regény utóélete	434
Szövegváltozatok	439
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	496
A képmelléletekről	563
Névmutató	565

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

✕

Szerkesztésért felelős:
PÁSZTOR JÓZSEF

Műszaki szerkesztő:
VIDOSA LÁSZLÓ

A kötetsterv
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

✕

A kézirat beérkezett: 1966. III. 3.

Példányszám: 6.500

Terjedelem: 28,8 (A/5) ív, +4 old. melléklet

AK 50 k 66 69

✕

66.62051 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

Jan 43, - 44

